МИНИСТАРСТВО ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

ВОЈНО ДЕЛО

ОПШТЕВОЈНИ
НАУЧНО-ТЕОРИЈСКИ ЧАСОПИС

(3) ЈЕСЕН/2013 ГОДИНА LXV

УДК 355/359 □ YU ISSN 0042-8426 □

МИНИСТАРСТВО ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

МЕДИЈА ЦЕНТАР „ОДБРАНА“

ДИРЕКТОР

Славољуб М. Марковић, потпуковник

ОДСЕК ЗА ИЗДАВАЧКУ ДЕЛАТНОСТ

ГЛАВНА УРЕДНИЦА

Драгана Марковић

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК ВОЈНОГ ДЕЛА

потпуковник
Милан Тепшић, дипл. инж.
milan.tepsic@mod.gov.rs

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Генерал-мајор проф. др Митар Ковач, председник; проф. др Зоран Килибарда, заменик председника; генерал-мајор проф. др Младен Вуруна; пуковник проф. др Јан Марчек; проф. др Божидар Форца, генерал-мајор у пензији; проф. др Драган Јовашевић; проф. др Драган Р. Симић; ван. проф. др Владан Јончић; ван. проф. др Тања Мишчевић; ван. проф. др Зоран Драгишић; ван. проф. др Станислав Стојановић; доц. др Јованка Шарановић; доц. др Зоран Јефтић; потпуковник Милан Тепшић, секретар.

Адреса: Часопис Војно дело, (ВЕ) 11002 Београд, Браће Југовића 19 * vojno.delo@mod.gov.rs * Одговорни уредник: 3349-497 * Претплата: pretplata@odbrana.mod.gov.rs, тел./факс: 011/3241-009 * Текући-рачун РЦ МО Републике Србије 840-312849-56 * Појединачна цена примерка 400,00 динара.

Рукописи се не враћају

Часопис излази тромесечно

Штампа: Војна штампарија – Београд, Ресавска 40б

С А Д Р Ж А Ј

МЕЂУНАРОДНО ОКРУЖЕЊЕ

Здравко Зељковић
Арапски свет на путу ка демократији 7–24

Момчило Сакан
Геополитика Народне Републике Кине 25–39

Мирослав Младеновић,
Зоран Килибарда
Слађан Милосављевић
„Постхладноратовске“ промене безбедносних
и стратешких концепција Руске Федерације 40–58

Саша Трандафиловић
Небојша Драговић
Драган Радуловић
Решавање вишка војног кадра – искуства
Уједињеног Краљевства, САД и Француске 59–72

БЕЗБЕДНОСТ

Goran Vasilevski
Global Communication: the Freedom of Speech and Security ... 73–85

Биљана Стојковић
Стратегијско управљање националним развојем 86–96

СИСТЕМ ОДБРАНЕ

Зоран Крсмановић
Ненко Бркљач
Мирослав Талијан
Индикатори перформанси који обезбеђују квалитет
истраживачког процеса у војним наукама 97–107

Ксенија Ђурић-Атанасиевски
Зоран Бобар
Друштвени медији и систем одбране 108–124

Драган Шиниковић
Утицај војне технологије на историјски развој
и будућност градова у Европи 125–153

Саша Б. Јовић
Безбедност исхране – студија случаја 154–169

CONTENTS

УПРАВЉАЊЕ СИСТЕМИМА

Данијела Д. Протић
Родна равноправност у ИТ службама 170–181

МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНА ИСТРАЖИВАЊА

Бојан М. Томић
Развој мисли у кретању до мултидисциплинарности:
преломни тренутак за вештачку интелигенцију 182–188

ИСКУСТВА И ПОУКЕ ИЗ ПРОШЛОСТИ

Мирјана Зорић
Битке на Неретви и Сутјесци 1943. године – контроверзе
и отворена питања 189–251

Божидар Јововић
Војвода Петар Бојовић на распећу политике и етике 252–270

ПРЕДЛОГ ЗА ЧИТАЊЕ

Бошко И. Бојовић
Монтезумин поредак – кардиоктомија као колатерални
бизнис у хуманитарном рату 271–279

Никола Тошић Малешевић
Приказ књиге „Политика геноцида“, аутора Едварда С.
Хермана и Дејвида Питерсона 280–284

INTERNATIONAL ENVIRONMENT

Zdravko Zeljković
Arab World on the Road to Democracy 7–24

Momčilo Sakan
Geopolitics of the People's Republic of China 25–39

Miroslav Mladenović,
Zoran Kilibarda
Slađan Milosavljević
"Post-Cold War" Changes in Security and Strategic Concepts
of the Russian Federation 40–58

Saša Trandafilović
Nebojša Dragović
Dragan Radulović
Resolving the Military Personnel Redundancy – Experiences of the United Kingdom, the USA and France 59–72

SECURITY

Goran Vasilevski
Global Communication: the Freedom of Speech and Security ... 73–85

Biljana Stojković
Strategic Management of National Development 86–96

DEFENSE SYSTEM

Zoran Krsmanović
Nenko Brkljač
Miroslav Talijan
Performance Indicators Ensuring the Quality of Research Process in Military Sciences 97–107

Ksenija Đurić-Atanasievski
Zoran Bobar
Social Media and Defense System 108–124

Dragan Šiniković
The Effect of Military Technology on the Historical Development and Future of Towns in Europe 125–153

Saša B. Jović
Food Safety – Case Study 154–169

SYSTEM MANAGEMENT

Danijela D. Protić
Gender Equality in IT Services 170–181

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH

Bojan M. Tomić
Development of Thought in Moving to Multidisciplinarity: Turning Point for Artificial Intelligence 182–188

EXPERIENCES AND LESSONS OF THE PAST

Mirjana Zorić
1943 Battles of Neretva and Sutjeska – Controversies and Open Questions 189–251

Božidar Jovović
Duke Petar Bojović on the Crucifixion of Politics and Ethics 252–270

READING SUGGESTION

Boško I. Bojović
Montezuma's Order – Cardiectomy as Collateral Business in Humanitarian War 271–279

Nikola Tošić Malešević
Review of the book "The Politics of Genocide" by Edward S. Herman and David Peterson 280–284

УДК: 323(5-11); 28:32(5-11); 323.285(5-11)

АРАПСКИ СВЕТ НА ПУТУ КА ДЕМОКРАТИЈИ

Здравко Зељковић*

Данашњи арапски свет заробљен је између аутократских режима и нелибералних друштава, а ниједна од те две опције није плодно тло за демократију. Динамика између те две снаге створила је политичку климу испуњену религиозним екстремизмом и насиљем. То је ток супротан историјском процесу у већем делу света, где је либерализам произвео демократију, а демократија подстицала либерализам. Арапски пут је, уместо тога, произвео диктатуру, која је изродила тероризам, а он је само највидљивија манифестација тог дисфункционалног односа између државе и друштва. Осим тога, ту су и економска парализа, друштвена стагнација и интелектуално сиромаштво.

Блиски исток је у оштром контрасту са остатком света, где су током последње две деценије слобода и демократија све више хватале корена. Зашто је то тако? Зашто је тај регион политички богаљ света? Зашто се толико снажно опире и толико заостаје за модерним друштвима? На та питања Бин Ладен је имао одговор – арапски режими имају проблеме зато што нису довољно исламски.

На Западу су неки доказивали да је ислам религија репресије и назадовања. Озбиљнији аналитичари тврдили су да је проблем комплекснији, али да ислам ипак подстиче ауторитарност. Суштина проблема је у одсуству верске власти у исламу, а не њена доминација.

Прави проблем не лежи у муслиманском свету уопште, већ на Блиском истоку. У раду се нуде могући одговори за такво стање: 1. арапски менталитет, 2. неуспешна политика која никуда није водила, 3. неуспех економије – проблем је богатство, а не беда, 4. страх од вестернизације – мешавина фасцинације и одбацивања Запада потпуно је дезоријентисала арапски свет, 5. пораст утицаја религије – у време када је будућност неизвесна, фундаментализам повезује народ са традицијом која смањује збуњеност.

Иако важне верске реформе нису кључ већ економске и политичке реформе, кад год се друштво модернизовало цркве су биле приморане да се прилагоде свету око себе.

Кључне речи: *религија, ислам, исламски фундаментализам, тероризам, аутократија, арапски свет, Блиски исток*

* Мр Здравко Зељковић, пуковник у пензији, део своје професионалне каријере провео је у војној дипломатији.

Увод

Увек је то величанствена представа – и иста гротескна прича. Високи амерички дипломата улази у једну од грандиозних председничких палата у Хелиополису, каирској четврти из које председник Хосни Мубарак влада Египтом. Он пролази кроз простране блештаве сале, собе испуњене позлаћеним намештајем – све је лоша имитација француског империјалног стила. Пролазећи кроз шпалир стражара стиже у салон за званичне пријеме, где га с великом љубазношћу прима египатски председник. Домаћин и гост пријатељски разговарају о америчко-египатским односима, збивањима на Блиском истоку и стању мировног процеса између Израелаца и Палестинаца. Американац лагано покреће питање људских права и сугерише да би египатска влада требало да смањи притисак на политичку опозицију, дозволи више слобода за медије и престане да прогања интелектуалце. Мубарак се љути и одговара: „Ако бих урадио то што тражите, исламски фундаменталисти би преузели Египат! Да ли ви то желите?“ Разговор се враћа на последња догађања у мировном процесу.

Последњих година Американци и Арапи водили су много таквих разговора. Када је председник Клинтон наговарао палестинског лидера Јасера Арафата да подржи мировни план из Кемп Дејвида, Арафат је, наводно, одговорио: „Ако урадим то што тражите, Хамас ће сутра доћи на власт“!

Саудијске принц Бандар бин Султан често је подсећао америчке званичнике да, ако буду сувише притискали његову владу, вероватна алтернатива неће бити демократија Џеферсоновог типа већ теократија талибанске врсте. Најгоре од свега је то што су они у великој мери били у праву. Арапски владари Блиског истока су аутократски и корумпирани. Али, они су ипак либералнији, толерантнији и више плуралистички него они који би их заменили. Избори у многим арапским земљама вероватно би довели политичаре чија су мишљења ближа Осами бин Ладену него јорданском либералном монарху, краљу Абдулаху. Кувајтски емир је пре неколико година, на подстицање Запада, предложио да се женама да право гласа. Међутим, демократски изабрани кувајтски парламент, испуњен исламским фундаменталистима, глатко је одбио ту иницијативу. Саудијски принц Абдулах покушао је нешто много мање важно када је предложио да се женама у Саудијској Арабији дозволи да возе аутомобиле – али религиозни конзервативци приморали су принца Абдулаха да одустане од своје намере.

Готово исто се дешавало и у другим деловима арапског света. У Оману, Катару, Бахреину и Мароку: практично о сваком политичком питању монарси су либералнији од друштава којима владају. Чак и на палестинским територијама, где су секуларистички националисти попут Арафатове Палестинске ослободилачке организације дуго времена били најпопуларнија политичка снага, јачале су милитантне и религиозне групе као што су Хамас и Исламски џихад – нарочито међу младима. Иако су многе исламске партије ублажиле негативан однос према демократији, коју виде као западни облик владавине, оне ће са задовољством доћи на власт помоћу избора, након чега ће успоставити сопствену теократску владавину.

У већини земаља света опозиција присиљава своју државу да добро размисли о сопственим поступцима. Они који на Блиском истоку заговарају демократију први су

који прибежиште траже у машти, порицању и самообмани. Читав регион преплављен је теоријом завере, као што су оне које тврде да је иза напада на Светски трговински центар стајала израелска обавештајна служба Мосад. У једној анкети *CNN-a* из фебруара 2002. године, која је спроведена у девет муслиманских земаља, 61% испитаника је изјавило да не верује да су Арапи били одговорни на нападе 11. септембра. Ал Џазира, прва независна сателитска ТВ станица у региону која има бројну панарапску публику, савремена је и популистичка. Многи од њених главних водитеља су жене. Она емитује вести које званични медији обично цензуришу. Али, и она „пуни" своје таласе арапским национализмом, антисемитизмом и религиозним фундаментализмом.

Данашњи арапски свет заробљен је између аутократских држава и нелибералних друштава, а ниједна од те две опције није плодно тло за демократију. Ова опасна динамика између те две снаге створила је политичку климу испуњену религиозним екстремизмом и насиљем. Што држава постаје репресивнија, опозиција у друштву постаје све опаснија, подстичући државу на нову и још већу репресију. То је ток супротан историјском процесу у већем делу света, где је либерализам произвео демократију, а демократија била катализатор либерализма. Арапски пут је уместо тога произвео диктатуру, која је изродила тероризам!? Али, тероризам је само највидљивија манифестација тог дисфункционалног односа између државе и друштва. Осим тога, ту су и економска парализа, друштвена стагнација и интелектуално сиромаштво.

Блиски исток је у оштром контрасту са остатком света где су током последње две деценије слобода и демократија све више хватале корена. У свом прегледу *Freedom House* за 2002. годину установила је да је у том тренутку 75% земаља у свету било „слободно" или „делимично слободно". Само 28% блискоисточних земаља могло је тада тако да се окарактерише, а током последњих година њихов проценат је опадао. Зашто је то тако? Зашто је тај регион политички богаљ света? Зашто се толико снажно опире и толико заостаје за модерним друштвима?

Широки арапски свет

На та питања Бин Ладен је имао одговор. По њему су арапски режими имали проблеме зато што нису довољно исламски, а само би враћањем на ислам муслимани постигли правду. За њега је демократија била западни изум, чије наглашавање слободе и толеранције производи друштвену стагнацију и разузданост. Он и његови следбеници тражили су збацивање режима у арапском свету (и осталом муслиманском) и њихово замењивање државним заједницама утемељеним на стриктном поштовању исламских принципа, којима би се владало по исламском закону (шеријат), а који би био заснован на раном Калифату (исламском краљевству у Арабији из 7. века). Њихов нови модел био је талибански режим у Авганистану.

Зашто је то тако?

Теолози, попут Пета Робертсона и Џери Фолвела и писци Пол Џонсон и Вилијем Линд доказивали су да је ислам религија репресије и назадовања. Озбиљнији аналитичари су тврдили да је проблем комплекснији. Фундаменталисти ислам схватају моделом за свеукупни живот, укључујући и политику. Класични ислам развијен у 7. и 8. веку и садржи мало идеја које се могу повезати са данашњом демократијом. Ели Кедури, врстан

познавалац арапских прилика, писао је: „Идеја представништва, избора, народног права гласа, политичких институција регулисаних законима што их доноси парламентарна скупштина, закона које треба да чува и одржава независно судство, идеје о секуларности државе [...] све су оне дубоко стране муслиманској политичкој традицији".[1]

Куранский модел руковођења свакако је ауторитаран. Муслиманска света књига је препуна примера о праведном краљу, побожном владару, мудром судији! Али, и у Библији има ауторитарних тенденција. Не би се могло рећи да су краљеви из Старог завета били демократе. Библија такође садржи делове који, како се чини, оправдавају ропство. Куран је велика књига испуњена поезијом и контрадикцијама, као великим делом Библија и Тора,. Све три књиге величају краљеве, као што то чини већина религиозних текстова других религија. Што се тиче мешања духовне и световне власти, католичке папе су вековима уједињавале религиозну власт и политичку моћ на начин који ниједан муслимански владар није могао никада да оствари. Јудаизам је много мање био умешан у политику, јер су Јевреји све до оснивања државе Израел свугде били у мањини.[2] Основни религијски текстови већине вера највећим делом су били писани давно пре – у другим приликама: испуњени феудализмом, монарсима, ратовима и општом несигурношћу – они носе печат свога времена.

Ипак, западни мислиоци 19. и раног 20. века често су тврдили да ислам подстиче ауторитарност. Та тврдња вероватно је настала под утицајем њиховог мишљења о Отоманском царству. Али, већи део света био је сасвим сличан у приклањању политичкој власти – у Русији и Јапану посебно. Азијска царства била су више деспотска него она на Западу, али исламска владавина није била више аутократска од кинеске, јапанске или руске.

Међутим, ту се мора сагледати унутрашњи аспект ислама. То није његова преданост власти него супротно: ислам има антиауторитарну црту која је уочљива у свакој муслиманској земљи данас. Она, вероватно, потиче из неколико хадиса[3] у којима је послушност владару дужност муслимана само док су владарске заповести у складу са Божјим законом. Ако владар тражи да се прекрши вера, сваки избор је искључен: „ако му се нареди да почини грех, муслиман не треба да слуша (свог вођу), нити треба да се повинује његовим наређењима".[4]

Религије су, наравно, недорађене. То значи да их је лако следити – њихова упутства могу се интерпретирати како ко жели. Даље, то значи да је лако направити грешку. Али, ислам нема верски естаблишмент – нема папу ни бискупе, који наредбом могу објавити шта је тачна интерпретација. Последица тога је да свако ко

[1] Kedourie, Elie: Democracy and Arab Political Culture – Washington, D. C.: Washington Institute for Near East Studies, 1992, p. 5.

[2] Lewis, Bernard: What Went Wrong: Western Impact and Middle Eastern Response – Oxford: Oxford University Press, 2002, p. 97.

[3] *Хадис* значи „саопштење", „приповедање уопште" било световне или верске врсте, а онда посебно обавештења о делању или изрекама Посланика Мухамеда и његових другова. Хадиси су понекад важнији и од Курана, јер казују муслиманима како да примењују уопштене куранске налоге. На пример, Куран муслиманима наређује да се моле, али им не каже како да се моле; о томе говоре хадиси. Постоји много хадиса, од којих се за неке не може тврдити да су аутентични и понекад противрече један другоме. Смаилагић, Неркез: Лексикон ислама, Свјетлост, Сарајево, 1990. стр. 220–224.

[4] Sahib Muslim, Book 20, hadith 4533.

жели да се успротиви држави, зато што је недовољно исламска, може сам да донесе такву одлуку. То је нешто што је заједничко исламу и протестантизму. Протестант са скромним верским образовањем, као Пет Робертсон, може сам себе прогласити верским вођом – тако и сваки муслиман може да се изјашњава о питањима вере и да објављује фатве.[5] Суштина проблема је у одсуству верске власти у исламу, а не њена доминација.

У арапским земљама последњих двадесетак година влада хаотична ситуација. У Египту, Саудијској Арабији, Јемену, Либији, Алжиру и другде исламистичке групе („исламски фундаменталисти“) водили су крваве борбе против држава које су оптуживали за издају ислама. Бин Ладен и његов заменик, Египћанин Ајман Завахири, обојица лаици, почели су своје каријере борбом против сопствених влада, пошто су њихове политике оценили неисламским (за Завахирија то је био мировни уговор са Израелом, који је 1978. године потписао Анвар ел Садат, а за Бин Ладена одлука краља Фахда да 1991. године прими америчке трупе на тле Саудијске Арабије). По њиховом мишљењу „режим је издао *умму* (заједницу верника) и придружио се *кафру* (неверницима), подржавајући их и помажући им против муслимана“!

Исламски фундаменталисти добили су крила тек после иранске Исламске револуције 1979. године. Већина муслиманских земаља налази се у Трећем свету и дели његове проблеме као што су беда, корупција и лоша владавина. Али, не постоји проста веза између ислама и репресије. Како примећује *Freedom House,* „већина муслимана у свету живи у изборним демократијама“. Ако постоји инкомпатибилност између ислама и демократије, 800 милиона муслимана изгледа тога није свесно!?

Прави проблем не лежи у муслиманском свету већ на Блиском истоку. У Ирану[6] Египту, Сирији, Ираку, на Западној обали, Појасу Газе и државама Персијског залива постоје диктатуре различитих врста, и демократија је, изгледа, прилично далеко. Привлачност исламског фундаментализма је снажан, било да се о њему наметљиво прича иза затворених врата или да се објављује у ватреним проповедима у џамијама. То су земље оних који спаљују заставе, земље жестоких мула и бомбаша самоубица.

Америка је заратила у Авганистану, али ни један једини Авганистанац није учествовао у терористичком нападу на Америку. Авганистан је база из које се против Америке бори једна неформална арапска армија.

Арапски свет је важан део света ислама – његов средишњи део. Али, то је само један део, и то мањи. Од око 1,3 милијарде муслимана у свету само око 270 милиона живи у арапским земљама.

---

[5] Фатва је формално-правно мишљење које изриче муфтија или угледни верски правник, а представља одговор на неко шеријатско питање које му је поставио судија или приватна особа. Смаилагић, Неркез: оп. цит. стр. 186.

[6] Иран није арапска земља. Иранци говоре фарси (персијски) а не арапски. Али, иранска Исламска револуција из 1979. године дала је огроман подстрек фундаменталистичком покрету, и за сада ослабила вековну поделу између два највећа верска правца ислама: већинских *сунита* (већином Арапи, arap. sunna – књига и речи, зову се још и следбеници књиге закона, Абу Бекра, првог калифа, признају за наследника Пророка) и мањинских *шиита* (већином Иранци, арап. Ši a Ali – Алијева странка, други је по величини исламски правац чије је полазиште признавање Мухамедовог рођака Алија као легитимног халифе након Посланикове смрти), Ибидем, стр. 287, 568 и 582.

Арапски менталитет

Негативно мишљење на Западу о Арапима потиче од британских колонијалних официра који су владали Арабијом у 19. и почетком 20. века. Једно такво типично мишљење је оно што га је изнео Џон Бегот Глаб, британски командант јорданске Арапске лиге у периоду од 1939. до 1956. године: „Дали смо им самоуправу за коју су били потпуно неспособни. Они природно теже диктатури. Демократске институције брзо се изокрену у машине за интриге – зато се иста група људи појављује после сваког државног удара у другачијем руху, све док је не уклоне убиством“.[7]

Чак и Т. Е. Лоренс – британски официр авантуриста, пријатељ Арапа, овековечен у филму „Лоренс од Арабије“ Дејвида Лина – даје слику романтичног народа, којег лако може да пољуља сваки демагог који се појави: „Арапи се могу повести за неком идејом као на конопцу, јер их је необавезана поданичка покорност њихових умова начинила понизним слугама [...] Њихов је ум чудан и мрачан, пун депресија и егзалтација, са мањком правила, али с више жара и богатији вером него било ко други на свету“.[8]

Мање сентиментална, али једнако критичка оцена арапске способности да воде сопствене послове јесте анализа Ивлина Беринга, касније лорда Кромера, који је у име британске круне управљао Египтом од 1883. до 1907. године. У обимној историји модерног Египта он упоређује *оријентални* и *западни* ум: „Недостатак прецизности, која се лако дегенерише у лажљивост, у ствари је главна карактеристика оријенталног ума [...] Уму Оријенталца [...] као и његовим питорескним улицама, упадљиво недостаје симетрија. Његово расуђивање је најлакавије могуће врсте“.[9]

У арапском свету готово да не постоји било каква самокритика. Већина арапских писаца више је заокупљена одбраном своје националне части него што покушава да разуме положај арапског света. Међутим, стварност је немогуће порећи. Од 22 чланице Арапске лиге, ни једна једина није изборна демократија, док то јесте 63% свих земаља у свету. Мада неке арапске земље – Јордан и Мароко – имају на неки начин либералне ауторитарне режиме, већина их нема. Новија историја тог региона је мрачна. Његових шест последњих деценија пуне су примера када арапске гомиле као спасиоце поздрављају аутократе: Гамала Абдела Насера у Египту, Муамера Гадафија у Либији и Садама Хусеина у Ираку – сви су били предмет искреног обожавања арапских маса. Мали број арапских научника који се усуђују да кроче у поље културе истичу да је арапска друштвена структура дубоко ауторитарна. Бахгат Корани, научник родом из Египта, пише да је „арапски политички дискурс пун описа просвећеног диктатора, херојског вође, изузетног *Za ima* (на арапском *вођа*), дубоко поштованог оца породице“.[10]

Либански научник Халим Баракат сугерише да исти патријархални односи и вредности које преовлађују у арапској породици преовлађују и на послу, у школи и религиозним, политичким и друштвеним организацијама. У свима њима очинска

[7] Lewis, Bernard: A Middle East Mosaic – New York: Random House, 2000, p. 246.

[8] Lawrence, T. E.: Seven Pillars of Wisdom.

[9] Said, Edward: Orientalism – New York: Random House, 1978, p. 38.

[10] Korany, Bahgat: „Arab Democratization: A Poor Cousin?“ PS: Political Science and Politics 27, No. 3 (September 1994) p. 511.

фигура влада другима, монополишући власт, очекујући строгу послушност и показујући мало толеранције за неслагање. Индивидуализам у западном смислу једва да се познаје. Породица и клан били су и јесу системи за оријентацију.[11]

Пројектујући патерналистичку слику, људи на одговорним положајима (као што су владари, вође, учитељи, послодавци или надзорници) безбедно држе врх пирамиде власти. Када се једном нађе на том положају, вођа не може бити детронизован осим неким ко је једнако патријархалан као он.[12]

Сенке „господина Господара" (Sil Sajid-a) могу се видети код већине арапских лидера: код харизматичног, али диктаторског лидера Насера, који је изазивао страх и дивљење у свом народу, код његовог наследника Садата, који је свој народ називао „моја деца", чак и онда када је показивао изузетну суровост. Sil Sajid-a видимо и у заливским монарсима приликом њихових месечних мацлиса (арапски, *mäglis* означава веће или савет, али и место где се седи) када се грађанима пружа могућност да шеику поднесу своје притужбе.

Оне жестоке критике арапске културе што су их изнели поменути британски војници, биле су сличне онима које су написали и о Кинезима, Јапанцима и Индусима, односно свим „Оријенталцима" и „Азијатима". Чврста патријархална структура није била само специјалност Арапа и ислама. Мада је Запад вековима био прогресивнији и либералнији, он је такође хиљадама година имао чврсту патријархалну структуру. Али, док је Запад напредовао, а делови незападног света такође почели да се модернизују – нарочито у последњих педесет година, арапски свет је остао да тавори у примитивном политичком и друштвеном уређењу. У исто време, неке азијске земље, као нпр. Јужна Кореја и Малезија, биле су тада у много горем положају, али су постигле много више. Мало ко је 1945. године могао предвидети такав исход. Тада су Каиро, Бејрут, Дамаск и Багдад били културнији и напреднији него већина главних градова Азије и Африке. Арапи су, уосталом, припадали великој цивилизацији са широком лепезом успеха на научном, филозофском и војном пољу. Они су измислили алгебру, сачували Аристотела кад је био заборављен на Западу и добијали ратове против највећих сила тог доба. Исламска уметност и култура били су софистицирани у време док је Европа још била у средњем веку.

Током пете и шесте деценије 20. века у арапском свету било је много наде да ће повратити своју некадашњу славу. Мада су гајиле постколонијалне сумње према Западу, у том периоду те земље су гледале на САД с поштовањем. Најчувенији египатски новинар Мохамед Хејкал писао је: „Читава слика САД [...] била је сјајна. Британија и Француска биле су нестајућа, омрзнута царства. СССР био је 5.000 миља далеко, а идеологија комунизма била је анатема за исламску религију. Али Америка је из Другог светског рата изашла богатија, моћнија и привлачнија него икад".[13] Те нове елите имале су модеран, секуларистички став према религији.

Нешто се догодило од тада до данас. Да бисмо разумели савремену кризу у арапском свету, треба да разумемо ту силазну путању. Треба да сагледамо не последњих 500 година историје, већ последњих педесет.

[11] Müller, Thomas: „Freiheitskämpfer" oder „Terroristen", Military Power Revue der Schweizer Armee, Nr. 1, 2012, стр. 33.

[12] Barakat, Halim: The Arab World: Society, Culture, and State – Berkeley:University of California Press, 1993. p. 23.

[13] Heikal, Mohammed: The Cairo Documents – Garden Cyti, N.Y.: Doubleday, 1973.

Неуспех политике

Велико усхићење владало је у арапском свету у касним педесетим годинама прошлог века када је Насер учвршћивао власт у Египту. Деценијама су Арапима владали колонијални гувернери и декадентни краљеви. Остварили су коначно своје снове о независности. Насер је био њихов спасилац и савремени вођа. Рођен је у Александрији, а као личност формирао се у армији, делу египатског друштва који је био највише „позападњачен". Он је говорио у име читавог арапског света. Насер је веровао да арапску политику треба да подстичу идеје као што су самоопредељење, социјализам и арапско јединство. То су били модерни погледи. Пре него што је нафтно богатство претворило државе Залива у „златне гуске", Египат је био лидер Блиског истока. Тако је Насерова визија постала визија читавог региона. Лидери осталих земаља једноставно су га опонашали.

Нова политика и нова тактика арапски свет нису никуда одвеле. Без обзира на сву њихову енергију, арапски режими су одабрали лоше идеје и примењивали их на још лошији начин. Социјализам је створио бирократију и донео стагнацију. Уместо кретања ка демократији републике су се окамениле у диктатури. Арапско јединство разбило се и срушило, док су арапске земље откривале сопствене националне интересе. Између земаља које су водили прозападни краљеви (заливске државе, Јордан и Мароко) и оних којима су управљали револуционарни генерали (Сирија, Ирак) тињао је арапски „хладни рат". Најгоре од свега, Израел је нанео Арапима на бојном пољу читав низ понижавајућих пораза. Њихов брзи и потпуни пораз 1967. године био је на неки начин преломна тачка, која је открила да иза реторике и бомбастичних речи леже друштва у опадању. Када је Садам окупирао Кувајт 1990. године уништен је последњи остатак панарапске идеје.

Од тада су се ствари само погоршавале. То се најбоље види на примеру Египта. Обећања насеризма претворила су се у ноћну мору. Влада је ефикасна само у једној области: гушењу опозиције и цивилног друштва. Тако се у Египту, некада срцу арапског интелектуалног живота, годишње објављује само око 400 књига, у поређењу са 4.000 колико издаје Израел који има десет пута мање становника.

Шокантно је то што је такав Египат напредовао више од својих арапских суседа. Сирија је постала једна од најрепресивнијих полицијских држава у свету, где режим без последица може да побије 30.000 људи, као што се 1982. године догодило у граду Хама. То се десило у земљи чија је престоница Дамаск, најстарији стално насељени град на свету! За тридесет година Ирак је од једне од најмодернијих и најсекуларнијих арапских земаља – где је знатан број жена био у радном односу, уметници стварали, а новинари слободно писали – постао забран једног мегаломана. Једини међу савременим диктаторима – Садам употребио је хемијско оружје против сопственог народа – ирачких Курда. Либан, разнородно космополитско друштво чија је престоница Бејрут некада била називана „Паризом Истока", упао је у провалију грађанског рата и терора из којег се споро извлачи.

Све те земље имале су ауторитарну прошлост, али се током протеклих неколико деценија традиционална диктатура удружила са новим технологијама и методама надзора и контроле свих аспеката тих друштава. Данашњи диктатори имају много више моћи но што су их имали легендарни цареви из древних времена, као

што су отомански султан Сулејман Величанствени из 16. века или калиф Харун ал Рашид (овековечен у збирци прича „Хиљаду и једна ноћ“) из 8. века. Заливским шеикатима, на пример, некада су на опуштен бедуински начин владали монарси који су имали ограничену власт над својим номадским саплеменицима. Сада су то богате државе које стечено богатство користе за стварање полицијских снага, војске и безбедносних служби, а све ради чврсте контроле сопственог становништва. Чак и у богатим државама Залива може се осетити разочарење становништва закљученог у „златни кавез“ – коме је дато нешто богатства, али не и глас. Већина становништва на Западу сматра да Арапи треба да буду захвални, пре свих Сједињеним Државама због улоге у Заливском рату, која је спасала Кувајт и Саудијску Арабију. Међутим, већина Арапа мисли да су САД спасле кувајтске и саудијске краљевске породице – што је огромна разлика.

Крајем деведесетих година 20. века, док је остатак света посматрао како се руше стари режими од Москве и Прага до Сеула и Јоханесбурга, Арапи су били заглибљени у учмалим друштвима са својим корумпираним диктаторима и остарелим краљевима. Режими који су шездесетих година прошлог века деловали обећавајуће сада су били разголићени као изнурене клептократије, дубоко непопуларне и сасвим нелегитимне. У готово незамисливом обрту данас је безмало свака арапска земља мање слободна него што је то била пре 50 година. Мало је делова света за које се може тако нешто рећи.

Економска неефикасност

Готово на сваком скупу о тероризму, после 11. септембра 2001. године, често се могло чути: „Морамо се борити не само против тероризма, већ и корена тероризма“. То би даље могло значити сугестију за увођење новог Маршаловог плана којим би се искоренила беда у муслиманском свету. Али, ту се превиђа једна неугодна чињеница: терористичку мрежу Ал Каиде не чине сиромашни и опљачкани. Бин Ладен је рођен у породици чије је богатство веће од пет милијарди америчких долара, а готово исто важи и за његовог заменика Завахириа, бившег хирурга из Каира који потиче из највиших кругова египатског друштва. Његов отац је био професор на каирском Универзитету, његов деда главни имам Ал Азхара (најважнијег центра сунитског правца ислама у арапском свету), а његов стриц први генерални секретар Арапске лиге. Даље, Мохамед Ата, пилот првог авиона који је ударио у зграде Светског трговинског центра потиче из умерене египатске породице. Његов отац је био адвокат, једна сестра је професор, а друга лекар. Ата је студирао у Хамбургу као и неколико других терориста. Показује се чак да су и нижерангирани припадници Ал Каиде образовани људи из средње класе. У том смислу техничар Џон Вокер Линд, младић из Калифорније који је напустио амерички начин живота и прикључио се талибанима, готово да представља изузетак.

Делови света у којима се рађао тероризам били су, у ствари, места на којима је дошло до највећег прилива богатства током последњих 40 година. Од 19 отмичара на четири авиона који су коришћени у нападима 11. септембра, 15 су били из Саудијске Арабије, највећег светског извозника петролеја. Мало је вероватно да је

узрок њиховог гнева била беда. Чак ни Египат – друга велика земља, „друга мајка“ Ал Каиде није сиромашан по међународним стандардима. Његов доходак по глави становника од непуних 4.000 америчких долара сврстава га у ред средње развијених земаља. Многе земље су у лошијем положају, а ипак нису изнедриле групе терориста. Ако је беда извор тероризма, регрути би требало да долазе из подсахарске Африке или Јужне Азије, а не са Блиског истока.

Тероризам се не може објаснити само неједнакошћу. Стандардна мера неједнакости прихода у некој земљи зове се Гини индекс. Што је овај индекс нижи утолико боље: Бразил има 60, Белгија 25, а Египат – 28,9, нижи безмало од свих латиноамеричких земаља и већине других земаља у развоју. На 30% египатског становништва на врху одлази 64% бруто националног производа (БДП), у Француској на 30% „горњих“ долази 65% БДП-а. На „доњих“ 30% у Египту долази 14,2% БДП-а; у Француској на исти слој на дну иде само 10%.[14] Заливске државе које не објављују овакве податке имају веће нивое неједнакости, али вероватно не као нпр. Бразил или Нигерија.

Међутим, постоји снажна економска димензија кризе у арапском свету. Проблем је богатство, а не беда. Режими који се богате уз помоћ природних ресурса („државе – старатељски фондови“) никада немају жељу да се развију, модернизују или стекну легитимитет. То не важи само за велике произвођаче нафте.

Египат је нпр. мали произвођач, али ипак извозник нафте и гаса. Он зарађује две милијарде долара годишње од такси за транзит бродова кроз Суецки канал и још добија 2,2 милијарде долара годишње помоћи од САД. Значајна средства сливају се у Египат и у виду новчаних дознака које шаљу египатски грађани који раде у заливским државама. Дакле, велики део БДП-а Египата представља „незарађени новац“. Прогресивна монархија Јордан добија милијарду долара годишње помоћи од САД, што није мала сума с обзиром на то да ова држава има БДП од око 17 милијарди долара. Готово шест посто његовог БДП-а чини страна помоћ!?

Лако стечени новац значи мало економске и политичке модернизације. Незарађени доходак ослобађа владу потребе да опорезује своје грађане – и заузврат му пружи нешто мало одговорности, транспарентности, чак и заступништва. Мада је незарађени приход које примају државе које не производе нафту за извоз значајан, он није довољан да се од тога живи. Већи део незарађеног прихода у таквим државама одлази управо на полицију и војску. Тако се одсуство захтева за демократијом на Блиском истоку може приписати двома одвојеним факторима: масовном подмићивању у богатим државама и масовној репресији у сиромашним. Али, обе су последица незарађеног прихода који се слива у државну благајну и захтева врло мало стварних економских активности. Потреба да опорезује своје грађане присиљава владу да постане отворенија и да више заступа свој народ. Блискоисточни режими траже мало од свог народа, и заузврат му дају још мање. Још један ефекат богатства стеченог продајом природних ресурса јесте да то чини владе довољно богатим да постану репресивне. Новца за војску и полицију има увек довољно. Саудијска Арабија, на пример, троши 13% свог годишњег БДП-а на војску, а исто толико и Оман, а Кувајт око 8%. Различите процене војне потрошње Ирака, пре рата у Заливу, говориле су о ни-

[14] World Development Indicators, 2002, World Bank.

воу између 25 и 40% годишњег БДП-а?! Та изузетно висока стопа одржавана је делимично ирачко-иранским ратом, али и унутрашњом безбедносно-обавештајном мрежом великих размера, што су изградили Садам и његова Баас партија.

Многи у државама богатим нафтом годинама су веровали да ће им њихово огромно богатство донети модернизацију. Али, заливске државе усвојиле су једну нечисту верзију модернизације, у којој се из иностранства увози не само роба него и радници. Мало њихове савремености је домаћег порекла и имају превише дара за уживање.

Страх од вестернизације

Осећај поноса и пада лежи у сржи арапског проблема. Он онемогућава економско напредовање и политички прогрес. За друге је савременост била добра, али за арапски свет значила је неуспех за неуспехом. Сваки пут којим су ишли: социјализам, секуларизам, национализам – претворио се у ћорсокак. У највећем делу прошлог века арапске земље покушале су да уведу секуларизам. Сада Арапи повезују неуспех својих влада са секуларизмом и западним путем. Они су незадовољни Западом, а посебно Сједињеним Државама.

У савременом исламско-арапском свету понижење је основна емоција. Такво емоционално стање код људи изазива осећање неуспеха, пораза и неповерења да могу сопственим снагама да се поново уздигну, као и веровање да су за њихов неуспех и бедни положај криви други, моћни али зли људи. У арапском свету и исламској верској заједници широм света (од Пакистана, преко Сирије и Туниса до Марока) данас превладава осећај да их Запад презире, да се подсмева њиховим светињама и изврга руглу њихову религију и културу. А онај ко се осећа крајње понижењим, презреним и немоћним, из очаја лако склизне у мржњу и као једини излаз види осветничке, деструктивне и самодеструктивне терористичке акције уперене против војно супериорног и сатанизованог непријатеља.[15]

Убрзана глобализација која се шири током последњих двадесет година погодила је арапски свет на један чудан начин. Њихова друштва су довољно отворена да их савременост поремети, али не толико отворена да могу јахати на њеним лећима. Арапи гледају ТВ серије, једу брзу храну, пију газирана пића, али не виде већу либерализацију у својим друштвима. Не виде економске могућности и динамизам, већ исте елите које контролишу све! Глобализација у арапском свету личи на карикатуру неког критичара мондијализма: баруштина западних производа и билборда и готово ништа више. За елите у арапским друштвима она значи, пре свега, да могу купити више ствари. Али, за неке од њих она је и узнемирујући фактор који угрожава основе њихове моћи. Та мешавина фасцинације и одбацивања Запада потпуно је дезоријентисала арапски свет. Он се директно суочава са супротностима модерног живота, тражећи богатство новог света, али на традицији и извесности старог.

Глобализација је затекла арапски свет и у лошем демографском тренутку. Његова друштва пролазе кроз праву експлозију младог становништва: више од 50% арапског становништва је млађе од 25 година. Око 75% становништва Саудијске

[15] Мојси, Доминик, Геополитика емоција, Clio, Београд, 2012, стр. 144.

Арабије млађе је од 30 година. Пораст броја немирних младих људи у било којој земљи је лоша ствар. Када га прате чак и мале економске и друштвене промене, пораст броја младих доноси нову тактику и политику протеста. У прошлости су друштва у таквим приликама постајала плен оних који су тражили револуционарна решења. Француска је имала битнији пораст броја младих људи управо пред револуцију 1789. године, а то се догодило и у Ирану пре Исламске револуције 1979. Такође, и САД су имале бум младе генерације који је достигао врхунац 1968. године у којој су забележени најснажнији друштвени протести у земљи након Другог светског рата. У случају арапског света, превирања на самом почетку друге деценије 21. века добила су форму широке народне побуне.

„Арапско пролеће“

Гнев се деценијама гомилао код народа Туниса, Египта, Либије, Јемена, Сирије и других земаља арапског света. Била је потребна само једна варница која би запалила арапско „буре барута“. То се догодило у Тунису почетком 2011. године. Парадоксално је да је „арапско пролеће“ почело баш у Тунису, најевропејскијој арапској држави.

„Арапско пролеће“ покренуло је радикалне промене. Од почетка су се, свом силином, сударали различити ментални модели: стари механизми и нови погледи су се сукобљавали, што још увек траје. Арапи су се побунили против веома лоших прилика, пре свега политичких и економских. У први план избила је јака жеља за новим арапским идентитетом. Арапски свет и њихова друштва годинама су таворила у вакууму чија је позадина била депримирајућа: панарабизам је пропао, социјализам није довео до благостања свих грађана, капитализам је продубио јаз између сиромашних и богатих, а теократска држава у Ирану нема улогу узора. Повратак на златно доба, у 8. и 9. век, када су грчки филозофи превођени на арапски и када је просветитељска теологија била државна доктрина води ка имагинарном „арапском Дизниленду“!

Масовне и истрајне уличне демонстрације у арапском свету значе сасвим нешто друго него у остатку света. Арапски аутократски системи једва да толеришу плурализам. Због тога су досадашњи покрети, више или мање, сузбијани бруталном силом. Тенденција тражења арапског идентитета схваћена је као напад на статус кво, који владе и њени подсистеми намећу и одржавају.

Свако ко позива на промену постојећег стања мора се суочити са „прекором“, јер тај „ставља на коцку економске основе друштва“ од којих зависе готово сви слојеви становништва.[16] Устаници су на дуготрајним протестима жигосали лошу ситуацију у својим земљама и износили своје захтеве – своју визију слободе. Главни захтеви били су, заправо, основна политичка права и слободе: слобода окупљања, слобода говора и право оснивања политичких партија.

Са привредним развојем и електронски медији постају потрошна роба, што се одражавало на арапски менталитет. Масе грађана у арапском пролећу нису ишле на улице јер им је било лошије него пре, већ обрнуто. Многи Арапи данас могу себи приуштити више него раније; конзумирају више и постали су мобилнији. Најомиље-

[16] Müller, Thomas: „Freiheitskämpfer“ oder „Terroristen“ оп. цит. стр. 34.

нија роба у арапским државама су ТВ, рачунари и мобилни телефони. Ипак, то није безусловно донело више задовољства.

Данас код Арапа постоји исламска поп и забавна култура која личи на западну: нпр. шоу емисија „ја имам таленат“, квиз шоу и ријалити шоу припадају свакодневици. Неке земље у арапском свету су током последњих година постале знатно отвореније према информационим и комуникационим технологијама. На укупном арапском простору – у неким државама више, у другима мање – вишеструко се повећао број корисника интернета. „Друштвене мреже“ биле су катализатори народног револта. Они су стварали противјавност, преносили вести и још важније – омогућавали глобални публицитет. Нове информације су већ за неколико минута емитоване преко интернета и ТВ широм света. Управо у „арапском пролећу“ „друштвене мреже“ су представљале једини поуздани канал ка спољном свету.

Поред сличности, евидентне су и разлике између појединих арапских земаља. Сличност се састоји у мучној владајућој стварности, коју је америчка организација „Freedom House“ означила као „најмање слободан геополитички простор на свету“. Основне сличности су: корумпирана елита, репресалије тајних служби и полиције, као и незапосленост која, за већину становништва испод 30 година, добро образованих младих људи, сваку перспективу чини неизвесном.

Питање је зашто се „арапско пролеће“ десило сада, почетком друге деценије 21. века, а не много раније или касније? Одговор би могао бити да се „арапско пролеће“ почело „догађати“ управо у тренутку када је арапски свет схватио да је куцнуо час да узме судбину у своје руке, да је ера породичних деспотија завршена, да је пробијена баријера страха од домаћих диктатора – да је дошло време да се окрене нова страница њихове историје.

Пораст утицаја религије

Насер је био побожан муслиман, али није имао интереса да комбинује религију и политику, пошто му се чинило да га прва вуче у прошлост. То је била горка пилула малим исламским партијама које су га подржавале. Најважнија међу њима – Муслиманска браћа почела је да му се супротставља раних педесетих година, одлучно, често и насилно. Насер се жестоко обрушио на њих затворивши више од хиљаду њених првака, а шесторицу је 1954. године погубио. Један од затворених био је Сајид Кутб, човек нежног здравља и оштрог пера, који је у затвору написао књигу „Знакови на путу“, која на неки начин обележава почетак модерног политичког ислама или оно што се често зове „исламски фундаментализам“.[17]

Кутб је у књизи оптужио Насера као грешног муслимана, а његов режим прогласио неисламским. Безмало сваки савремени арапски режим имао је сличне мане.

[17] Пакистански теолог Абул Ала Маудуди тврдио је да на колонијалне силе треба гледати на исти начин као на паганска племена на самом почетку ислама. Као што се Пророк борио и пружао отпор паганима, исто тако муслимани треба да поведу џихад против својих колонијалних експлоататора. Кутб је усвојио ово Маудудијево мишљење и проширио га до предлога за џихад против нерелигиозних муслиманских влада. Кутб се дивио Маудудију и превео његова дела на арапски. Међутим, данас се широм исламског света углавном помиње Кутб. Qutb, Sayyid: Milestones – Indianopolis, Ind.: American Trust Publications, 1990.

Кутб је предвиђао појаву бољег, поштенијег друштва заснованог на стриктним исламским принципима – што је био суштински циљ правоверних муслимана још од осамдесетих година деветнаестог века. После Насера блискоисточни режими су постали још репресивнији и нездравији, а привлачност фундаментализма је расла. Фундаментализам је букнуо и зато што су Муслиманска браћа и сличне организације бар покушале да пруже људима осећај смисла и сврхе постојања у свету који се мења, нешто што није покушао да уради ниједан лидер на Блиском истоку.

У време када је будућност неизвесна, фундаментализам повезује народ са традицијом која смањује збуњеност. Арапима који су били незадовољни фундаментализам је дао снагу моћне опозиције. На том плану ислам нема конкуренцију. Арапски свет је политичка пустиња без правих политичких партија, слободе штампе и са мало разумевања за другачија мишљења. Као последица тога џамија је постала место за расправу о политици, Као једино место у муслиманским друштвима које не може бити забрањено, у њој се сакупљала и расла сва мржња и опозиција према режимима. Језик опозиције у тим земљама претежно је постао језик религије. Та комбинација религије и политике веома је „запаљива". Религија уопште (јудаизам, хришћанство, ислам) наглашава моралне и апсолутне вредности. Али, политика је управо сва у компромисима.

Фундаменталистичке партије су урадиле више него што је ико веровао. Од Муслиманске браће преко Хамаса до Хезболаха, оне активно пружају друштвене услуге, медицинску помоћ, савете и привремени смештај. За оне који преферирају цивилно друштво апсурдно је да на Блиском истоку те нелибералне групе заправо представљају цивилно друштво.

Ако постоји један велики разлог за успон исламског фундаментализма онда је то тотални неуспех политичких институција у арапском свету. Исламски фундаментализам добио је огроман подстицај 1979. године када је ајатолах Рухолах Хомеини срушио режим проамеричког иранског шаха Резе Пахлавија. Исламска револуција у Ирану показала је да се добро организоване друштвене групе могу ефикасно супротставити моћном владару. У Ирану је ајатолах Хомеини искористио тада модерно техничко средство: аудио-касету. И док је био у егзилу у Паризу током седамдесетих година, његове проповеди биле су дистрибуиране широм Ирана и постале оруђе опозиције шаховом репресивном режиму. Али, оне су такође научиле људе новом, гневном, строгом исламу у којем је Запад зло, САД „Велики сатана", а неверник неко против кога се треба и мора борити. Хомеини није био усамљен у коришћењу језика ислама као политичког оруђа.

У сунитском делу исламског света успон исламског фундаментализма био је обликован и убрзан чињеницом да је ислам изразито егалитарна религија. Током највећег дела његове историје то се показало као моћан магнет за људе који су се осећали немоћним. Али, то такође значи да ниједан муслиман нема стварну надлежност да испитује да ли је неко други „прави муслиман"! У средњем веку постојало је неформално схватање да образована свештеничка заједница *ulema* има овлашћења да се изјашњава о таквим стварима.[18] Међутим, фундаменталистички мислиоци од Пакистанца Маудудија и Египћанина Кутба до њихових следбеника продрли су у тај

[18] Bulliet, Richard W.: Islam: The View from the Edge – New York: Columbia University Press, 1994.

простор. Они гласно и континуирано објављују мишљење о томе да ли су људи „добри муслимани". Они екскомуницирају оне чији ислам не одговара њиховом. Тај процес је застрашио арапски свет. Већина је једноставно страхом отерана у ћутање.

Рат против политичких противника режима, и либералних и исламских, користио је екстремистима. Оно мало земаља које су опробале другачији приступ – као што су Јордан и Мароко, и дозволили нешто плурализма у оквиру система, постигли су више. Ако земље учине више да у систем укључе фундаменталисте, њих ће престати да гледају као хероје, већ уместо тога, као локалне политичаре – успешне или не.

У протекле три деценије Саудијци су већином кроз приватне задужбине финансирали религиозне школе (медресе) и центре који су по читавом свету ширили вахабизам (ригидну, напуштену варијанту ислама која је образац за већину исламских фундаменталиста). У протеклих 40 година медресе што су их финансирали Саудијци произвеле су десетине хиљада полуобразованих, фанатичних муслимана који на модеран свет и немуслимане гледају са великом сумњом. За њих је Запад непријатељ, а САД ненадмашно зло.

Тај извезени фундаментализам није заразио само арапска друштва већ и земље изван арапског света. Арапски утицај шири се чак и у области архитектуре. Авганистански рат привукао је религиозне зелоте жељне борбе против безбожничког Запада. Ти „свети ратници" већином су дошли из Саудијске Арабије. Без саудијског новца и људи талибани не би ни постојали, нити би Пакистан постао легло фундаментализма какав је данас.

Током осамдесетих и деведесетих година 20. века појавила се нека врста надметања између Ирана и Саудијске Арабије, две најрелигиозније државе на Блиском истоку за позицију прве религиозне силе у исламском свету. Резултат тога био је да су некадашње мале, екстремне врсте ислама, ограничене на делове Блиског истока, пустиле корена широм света у глобализацији радикалног ислама.

Исламска реформација

Чак и ако проблем представља арапски свет а не ислам, појединци мисле да ислам може бити решење. Неки муслимани, али и други, мисле да је исламу потребно јасно раздвајање цркве и државе – његова верзија реформације која ће за ислам учинити оно што је учинила за Запад?!

Џамија је у исламу једноставно место молитве – није теолошка институција као црква. Без централне религиозне власти, супрематија државе над црквом – која је у Европи настала као резултат верских ратова – одувек је постојала у исламским земљама. Муслимански калиф био је, пре свега, принц: он није био папа и није морао да се надмеће са њим. Могао је да гради џамије и штити свештенство, али није био религиозни ауторитет.

Пошто је световна власт одувек доминирала над духовном, питање њиховог одвајања у исламском свету никада се није ни постављало. То значи да су владари и они који су им се супротстављали могли да манипулишу вером како би остварили своје циљеве. Владари су могли увек да нађу неког свештеника који би им дао легитимитет, а побуњеници су могли да нађу инспирацију у речима других. Саудијски краљ има своје свештенике, а Бин Ладен је имао своје. Ипак, постоји изузетак од тога правила, а то је Иран. Шиитски правац ислама доминантан у Ирану има свештенички естаблишмент

проширен након Хомеинијеве револуције – он има сложену хијерархију и папи сличну личност на њеном врху. Парадоксално је, али иранска теократија могла би отворити пут према дубљим реформама. Није незамисливо да би земља која је повела Блиски исток у исламски фундаментализам на крају могла да га одатле и изведе!?[19]

Важне верске реформе нису кључ решења већ политичке и економске промене. Када се друштво модернизовало цркве су биле приморане да се прилагоде свету око себе. Уосталом, многе исламске предрасуде против савремености постоје и у хришћанству. Хришћани живе у друштвима која су се модернизовала политички, економски и социјално. Религија у западном свету данас је извор духовне инспирације, а не образац за свакодневни живот. И ислам се прилагођава модерном животу, без неке велике реформације, сем у арапском свету. У тим земљама (нпр. Турска, Малезија) већина верника нашла је начина да буду побожни али не мрачњаци, да буду богобојажљиви али не и агресивни. На крају, ако су политика и економија добре, култура и религија ће следити тај пут.

Закључак

Нигде, па ни на Блиском истоку, нема инстант демократије. Транзиција ка демократији не дешава се преко ноћи. Људи у тим земљама морају почети да говоре о ономе што их заиста тишти, а не само о статусу Јерусалима или америчкој политици у Заливу, већ и о режимима под којима живе и политици с којом се суочавају. Бивши спикер Представничког дома америчког Конгреса Томас О Нил једном је рекао да је свака политика локална! То важи и за политику гнева понижених људи. Фрустрације обичних Арапа не постоје због сукоба цивилизација. Оне су, пре свега, одговор на живот без политичког гласа под веома репресивним режимима.

И за Блиски исток важи исто оно што је Винстон Черчил говорио за Балкан: „Да производи више историје него што је троши“. Решење су економске и политичке реформе – прво економске. Иако проблеми с којима се суочава Блиски исток нису чисто економски, њихово решење може лежати у привреди. Економска реформа значи почетак стварне владавине закона (капитализму су неопходни уговори), отварање према свету, приступ информацијама и, можда најважније, развој пословне класе.

На Блиском истоку већ постоји одређена пословна класа, али она свој положај дугује нафти или везама са владајућим породицама.[20] Њено богатство је феудално, а не капиталистичко, па њени политички ефекти остају такође феудални. Предузетничка пословна класа била би појединачно најважнија снага за промену на Блиском истоку, која би својим буђењем повукла све остале. Најтежи задатак у економском смислу је реформисање „старатељских држава“. Показало се безмало немогућим да се оне одвоје од свог лако стеченог новца од продаје сировина или донација и помоћи.

Ако је култура важна, то је место где та класа може помоћи. Арапска култура је хиљадама година била пуна трговаца и пословних људи. Базар (сук, чаршија) јесте

[19] Lewis, Bernard: Islam and Liberal Democracy: A Historical Overview – Journal of Democracy 7, No. 2 1996. p. 62.

[20] Има неких изузетака од тог правила у заливским државама, као што су Дубаи, Бахреин, па чак и Саудијска Арабија.

вероватно најстарија институција на Блиском истоку, а ислам је историјски био врло пријемчив према бизнису (и сам Пророк Мухамед је био послован човек).

Најважнија и најмногољуднија земља арапског света је Египат у којем је дошло време за свестрану реформу. Мада Јордан има прогресивнијег владара, Саудијска Арабија је важнија због своје нафте, а Египат је интелектуална душа арапског света – „Египат је нешто друго"! Ако буде напредовао економски и политички, биће то доказ да је ислам компатибилан са савременошћу и да се Арапи могу укључити у савремени свет.

Египатска верзија „арапског пролећа" довела је до свргавања председника Мубарака после његове 30-годишње репресивне владавине. У вишемесечним протестима и сукобима са полицијом погинуло је много људи, углавном младих. Војска је одбила да пуца у народ, што је Мубарак примио са горчином и „повукао се". На првим демократским изборима победио је кандидат „Муслиманске браће" Мухамед Морси који је добио поверење већине Египћана (и армије). После једногодишње владавине стање се није мењало набоље, напротив. Демократије није било више, нити корупције мање! Изневерене су наде већине Египћана. Почело је друго полувреме „египатског пролећа" – масовни протести народа против Морсија. Војска, као незаобилазни фактор египатског друштва, позвала га је да поднесе оставку, што је он одбио. Ради спречавања даљих немира и могућег грађанског рата војска је интервенисала и 3. јула 2013. године ухапсила и изоловала Морсија и привремено преузела власт. Тај изнуђени, али конструктивни потез египатске војске, која има значајну политичку и економску улогу у египатском друштву (без обзира на то која је личност на челу државе) и висок углед у народу, подржала је већина Египћана, а индиректно и САД и ЕУ. Морси, за разлику од Мубарака, није позвао своје присталице на мир.

Све то је потврда тезе да је пут ка демократији дуг, кривудав, са пуно препрека и странпутица, али ипак могућ, како другде тако и у Египту, „души" арапског света. Најновија догађања у Египту само су једна етапа тог величанственог пута.

Економски успех Јапана у источној Азији био је снажан пример који су други у региону приметили и следили. Блиском истоку потребна је једна таква успешна домаћа прича. А успех је заразан.

Још важније, Израел одавно представља јако оправдање за велики део арапског света, средство којим режим одвраћа пажњу од сопствених неуспеха. И између других држава постоје несугласице и проблеми, нпр. између Кине и Јапана – али оне немају такав деструктивни квалитет израелско-арапских искључивости. Израелска окупација Западне обале и Појаса Газе претворила се у велики проблем арапског света. Мир између Израелаца и Палестинаца неће решити проблеме арапске дисфункционалности, али ће умањити неке од високих тензија између арапског света и Запада.

Саудијска монархија мора учинити више да оконча владину и невладину подршку екстремистичком исламу, који је сада други по величини извозни производ те краљевине у остатак света.

Период транзиције, политичких реформи и развоја институција прилично је дуг и временски неодређен. Говорећи о тешком и мукотрпном посткомунистичком путу земаља централне и источне Европе ка модерном демократском друштву, Ралф Дарендорф је једном приликом истакао да је за „посткомунистичка друштва за доношење демократског устава потребно шест месеци, за демократску институционализацију (успостављање правне државе, политичког плурализма, парламентаризма, одгова-

рајућег типа демократије) шест година, а за стварање слободног демократског друштва минимум шездесет година"?[21] То у још већој мери важи и за арапски свет.

Наравно, културе се разликују, а различита друштва захтеваће различите оквире за њихове владе. То није рецепт за усвајање било којег појединачног модела владавине, већ позив за ширу концепцију либералне демократије, оне која наглашава обе речи у тој фрази. Стварна демократија је крхки систем који уравнотежује не само те две, већ и друге снаге. Како демократија постоји и функционише у остатку света, тако је могућа и код Арапа.

Литература

1. Kedourie, E.: *Democracy and Arab Political Culture* – Washington, D. C.: Washington Institute for Near East Studies, 1992.

2. Lewis, B.: *What Went Wrong: Western Impact and Middle Eastern Response* – Oxford: Oxford University Press, 2002.

3. Смаилагић, Н.: *Лексикон ислама*, Свјетлост, Сарајево, 1990.

4. *Sahih Muslim*, Book 20.

5. Lewis, B.: *A Middle East Mosaic* – New York: Random House, 2000.

6. Lawrence, T. E.: *Seven Pillars of Wisdom.*

7. Said, E.: *Orientalism* – New York: Random House, 1978.

8. Korany, B.: *Arab Democratization: A Poor Cousin?* PS: Political Science and Politics 27, No. 3, September 1994.

9. Müller, Thomas: *„Freiheitskämpfer" oder „Terroristen"* стр. 33 у Military Power Revue der Schweizer Armee Nr. 1, 2012.

10. Barakat, H.: *The Arab World: Society, Culture, and State* – Berkeley: University of California Press, 1993.

11. Heikal, M.*: The Cairo Documents* – Garden Cyti, New York: Doubleday, 1973.

12. World Development Indicators, 2002, World Bank.

13. Мојси, Д.: *Геополитика емоција*, Clio, Београд 2012.

14. Qutb, S.: *Milestones* - Indianopolis, Ind.: American Trust Publications, 1990.

15. Bulliet, R. W.: *Islam: The View from the Edge* -New York: Columbia University Press, 1994.

16. Lewis, B.: *„Islam and Liberal Democracy: A Historical Overview"*, Journal of Democracy 7, No. 2, 1996.

17. Тркуља, Ј.: *Освајање демократије*, Издавачка агенција „Драганић", Београд, 1993.

[21] Dahrendorf, Ralf; Betrachtungen über die Revolution in Europa, Deutsche Verlagsanstalt GmbH, Stuttgart, 1990. у: Тркуља, Јовица, Освајање демократије, Издавачка агенција „Драганић", Београд, 1993. стр. 206.

УДК: 327::911.3(510)

ГЕОПОЛИТИКА НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ КИНЕ

Момчило Сакан
Независни универзитет Бања Лука, БиХ

У чланку је прво указано на неколико светских илузија које су карактерисале последње деценије двадесетог и прву деценију 21. века, затим на опште карактеристике Кине као модерне државе и на њене геополитичке амбиције.

Од бројних светских илузија (изненађења, заблуда) аутор у првом реду издваја: рушење Берлинског зида и уједињење две Немачке, разбијање Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ), распад Савеза Совјетских Социјалистичких Република (СССР), доминацију Сједињених Америчких Држава (САД) и нагли успон Републике Кине. Посебно се осврће на нагли успон Кине од аграрне, неразвијене земље до модерне државе која се по бројним показатељима сврстала на друго место у међународној заједници – одмах иза Сједињених Америчких Држава.

У делу о *географским, демографским и историјским карактеристикама Кине* посебно је указано на специфичности кинеског простора, карактеристике популације најбројније на свету и веома дугу историју кинеске цивилизације. Указано је, такође, и на друштвено-политички систем и вештине управљања Кином, и на њен интензиван друштвени, привредни, војни, културни и укупан развој у последњих четврт века.

У делу о геополитичким амбицијама указано је на основне одлике кинеске геополитике која се метафорички може компарирати са великим „Путем свиле“ који симболише економску и трговинску велесилу и комуникацију с осталим делом света, и великим Кинеским зидом који штити особеност кинеске културе и традиције од осталог дела света. Указано је, такође, на основне одлике кинеске геополитике, међу којима политичка стабилност, војна, економска и технолошка моћ и снага духа народа заузимају централно место.

Кључне речи: *геополитика Кине, успон Кине, Шангајска организација, Група 77, БРИКС, геополитичке амбиције, илузија*

Увод

У последњој деценији двадесетог и првој деценији 21. века појавило се неколико значајних светских илузија.[1] Најзначајније су: пад берлинског зида и уједињење Немачке, разбијање Социјалистичке Федеративне Републике Југосла-

[1] Термин илузија латинског је порекла и, у номиналном смислу, означава: *чулну обману*, *варку у опажању стварности*, *самообмањивање*, *заваравање*, *неосновану наду*, *неостварљиву машту*, *привид*, *превару*, *умишљање*, *заблуду*… (Иван Клајн, Велики речник страних речи и израза, Прометеј, Нови Сад, 2007, стр. 494; и Братољуб Клаић, Речник страних речи израза и кратица, Зора, Загреб 1962, стр. 614).

вије (СФРЈ), распад Савеза Совјетских Социјалистичких Република (СССР), доминација Сједињених Америчких Држава (САД) и нагли успон Републике Кине.

Берлински зид, који је био најпознатији део источнонемачког пограничног система и „гвоздене завесе“ и симбол хладног рата, срушен је у недељама након 9. новембра 1989. Рушењем зида отпочео је процес уједињавања две Немачке који је званично окончан 3. октобра 1990. године. То је истовремено означило и разбијање СФРЈ и распад СССР-а и то је једна од значајнијих светских илузија, јер се тај процес само неколико недеља пре тога није могао ни замислити. Тежња Немачке ка уједињењу није било никакво изненађење, али је изненађење представљало понашање СССР-а и Варшавског уговора (ВУ) с једне и САД и НАТО с друге стране.

Разбијање СФРЈ је, такође, једна од светских илузија зато што је дуго била успешна, мултинационална, мултиконфесионална, мултикултурна, несврстана и, уопште, веома стабилна, социјално и здравствено уређена држава. Као таква, она се није сама распала како то неки тврде. Она је насилно разбијена, а чињеница да је њено разбијање трајало две деценије (судећи према тренутном стању то разбијање траје и данас) упућује на закључак да то није била жеља њених народа, већ милитантних национал-шовинистичких кругова, иницираних и потпомогнутих од великих сила Запада. У процесу разбијања њени грађани, који су живели у братству и јединству, водили су сурови грађански рат који је донео беду, многе патње и људске невоље, материјална разарања и страдање преко сто хиљада економски и биолошки најпродуктивнијег становништва.

Велико изненађење представља и распад СССР-а и Варшавског уговора. Та велика империја распала се без „зрна барута“ и то је једна од великих светских илузија. Никако није јасно да један савез који је располагао са огромном војном моћи препусти иницијативу Сједињеним Америчким Државама и непосредно иницира прелазак са биполарног на униполарни систем равнотеже снага. Распад СССР-а и ВУ нарочито је ослабио руску федерацију као њихових оснивача и наследника. У земљама источне Европе побеђују антикомунистичке и антисовјетске снаге. Оне, веома брзо након изласка из једног, приступају другом војно-политичком савезу. Излазе из ВУ и, скоро „преко ноћи“, приступају НАТО-у, верујући да ће на тај начин обезбедити своје виталне националне интересе. Водеће силе НАТО-а на тај начин крше споразум да се алијанса неће даље ширити према истоку. Чине се и очигледни напори да се и Русија политички, економски и војно ослаби и разједини, али њен нагли опоравак, од доласка Владимира Путина за председника, представља, такође, велику светску илузију.

Следећа светска илузија односи се на реалну и виртуелну моћ Сједињених Америчких Држава. Оне су од момента употребе нуклеарних бомби на јапанске градове Хирошиму и Нагасаки у Другом светском рату, упорно настојале да, уз претње и притиске, преузму водећу улогу у свету. На путу ка остварењу тих интереса Сједињене Америчке Државе су интензивно вршиле притисак на мале, пре свега недовољно развијене земље. У том процесу коришћена су бројна средства спољне политике од обећања и награда, преко уцењивања и притисака до претњи разних врста и употребе силе – укључујући и потенцијалну употребу нуклеарног оружја.

Свој хегемонизам Сједињене Државе су градиле на основу заједничког деловања глобалних комуникација, масовне културе, образовања, прихватљивог политичког

имица, јаке економије и војне силе. Америчка култура у годинама после Другог светског рата, па све до 21. века, доказала је своју магнетну привлачност, посебно омладине читавог света. Амерички телевизијски програми и филмови (обично с тематиком насиља) чине три четвртине укупног светског тржишта. Америчка популарна музика је доминантна, као и амерички стил живота, начин исхране и одевања (фармерке, тексас платно…), који имитирају народи широм света. Енглески је језик интернета, путем којег комуницира огроман део светске јавности. Америка је постала Мека за све оне који траже темељито образовање, па у њу имигрира пола милиона страних студената, а многи од њих, нарочито оних најспособнијих, никада се не врате у своје земље. Својим политичким стилом многи страни демократски политичари све више опонашају америчке – нарочито у доба Џ. Ф. Кенедија, а америчку политичку традицију доживљавају као *амерички културни империјализам*. У доба најмасовнијег ширења демократских облика владања америчко политичко искуство постаје егземплар за многе народе и државе. Амерички систем цивилно-војних односа снажно је утицао на прихватање цивилне контроле над војном силом у бившим социјалистичким земљама. Америка је водећа земља у Атлантском савезу (НАТО) који повезује најпродуктивније и најутицајније државе света. Развијене су и снажне билатералне политичке и војне везе с Јапаном, који и даље остаје амерички протекторат. Поред наведеног, Сједињене Америчке Државе су чланице свих значајнијих светских организација. Нарочито су значајне: Међународни монетарни фонд, Светска банка и Светска трговинска организација које су под снажном америчком доминацијом. Значајно је и то да већина земаља света користи америчке лобисте ради остваривања својих циљева и интереса. У намери да доминирају светом, Американци у политичку терминологију уводе и синтагму *нови светски поредак*. Његова суштина, према изјавама Бжежинског, Кисинџера, Буша и других, јесте у *обликовању света према новим вредностима*, а крајњи циљ – доминација над великим бројем земаља света.

Користећи већу моћ него што су је реално имале, Сједињене Државе су „зајахале" свет, али се веома брзо показало да то стање не може дуго потрајати. То претерано коришћење силе и притисака, од такозване „меке силе" (усмеравања активности владиних и невладиних организација, прозирне културне индоктринације и сл.) до интервенција и ратова, проузроковало је бројне отпоре америчком хегемонизму. Појавили су се и бројни унутрашњи проблеми у виду велике финансијске кризе и презадужености. Велики растући дугови, продубљивање социјалних неједнакости, култура изобиља и систем отворен за похлепне и шпекулације полуљали су наду и поверење многих који су гајили личне амбиције да постану део америчког сна. Такозвани „рат против терора", као и агресије на СР Југославију, Ирак, Авганистан, Либију и отворено мешање у унутрашње послове суверених земаља озбиљно су изазвали делегитимацију америчке спољне политике, чак и међу пријатељима. Све то наводи на закључак да су САД прешле свој „империјални" зенит и да постоје и друге силе у успону, укључујући и Кину, чију реалну моћ није могуће игнорисати.

Нагли успон Кине, о којој се и даље размишља по устаљеним клишеима, нису могли предвидети ни најпрецизнији прогнозери. Устаљено је да се име Кине најчешће спомиње упоредо с цитирањем чувеног војног теоретичара *Сун Цуа*, чије су теорије актуелне вековима и миленијумима, без обзира на то да ли то неком одговарало или не, и да ли то неко признавао или не. Име Кине један део деснице на Западу обично

идентификује са „жутом најездом“ која прети да завлада светом. Иста та десница често Кину прозива за *Тјенанмен* и непознавање и непризнавање људских права. Постоје чак и мишљења да је западно тржиште преплављено јефтином кинеском робом и да је то за становнике Запада велика „економска опасност“. Кина је, међутим, за веома кратко време, од неразвијене земље израсла у веома развијену. Сврстала се у ред најразвијенијих земаља света. Тренутно је на другом месту, одмах иза Сједињених Држава, са озбиљним амбицијама да у наредних пет година заузме прву позицију. У време када у земљама Запада влада економска криза и велика презадуженост, Кина располаже девизним резервама од око три трилиона долара (више него све национално богатство Француске). Тај њен убрзани развој двоцифреном стопом раста БНД представља велико изненађење, чак и за оптимистички настројене прогнозере. Изненађење је тим веће што је Кина социјалистичка земља – односно што има друштвено-политички систем који се у свим другим социјалистичким земљама показао као неуспешан и против којег су се развијене земље запада енергично бориле. Развој Кине са њеним социјалистичким друштвено-политичким системом, дакле, представља једну велику светску илузију. Стога њене физичко-географске и демографске карактеристике и геополитичке амбиције у последње време представљају предмет интересовања бројних појединаца и институција.

Географске, демографске и историјске карактеристике Кине

Кина заузима велики део источне Азије. Граничи се са 14 држава: Вијетнамом, Лаосом, Мјанмаром, Индијом, Бутаном, Непалом, Пакистаном, Авганистаном, Таџикистаном, Киргизијом, Казахстаном, Русијом, Монголијом и Северном Корејом. Главни град је Пекинг.

По површини коју заузима Кина је четврта земља на свету са 9.596.960 км^2.[2] У западној Кини огроман део простора је неприступачан и неповољан за пољопривреду. На северозападу се налази пустиња чији поједини делови припадају Монголији и Русији, а знатан део заузимају и простори тибетске планинске области. Југоисток Кине има плодно и добро наводњавано земљиште са терасастим брежуљцима и пиринчаним пољима.

Кина је и најмногољуднија земља света. Према проценама (2012. године) она има 1,353,821,00 становника са просечном густином од 139,6 становника на 1 км^2. Од тога, око једне половине становништва (51%) живи у градовима. Кина је истовремено и економски веома развијена земља са бруто националним дохотком од 4.900 милијарди и дохотком по глави становника од 3.546 америчких долара. Претежно је пољопривредна земља, али је, захваљујући наглом приливу стручњака, капитала и технологије из Јапана и са Запада, у последње време доживела убрзану модернизацију и сврстала се у ред најразвијенијих земаља света.[3]

[2] На планине отпада 33% (чак 26% површине је више од 3000 м), на висоравни 26%, завале и базене 19%, низине 12% и побрђа 10% површине Кине. (http://bs.wikipedia.org/wiki/Narodna_Republika_Kina).

[3] Детаљније о томе може се видети у: http://ru.wikipedia.org/wiki/Китайская_Народная_Республика; и http://en.wikipedia.org/wiki/People's_Republic_of_China.

Кина има и веома дугу и богату историју која обилује мноштвом разноврсних записа и археолошких података. На основу тих докумената реконструисани су политички живот и социјални процеси у дубокој прошлости Кине. Подаци древне Кине, претежно религиозно-филозофског и историјског карактера, нарочито они из којих се може видети учење Конфучија, упућују на рани развој кинеске цивилизације и сазревање кинеског народа.

Кинеска цивилизација је једна од најстаријих на свету. Према традиционалним кинеским записима стара је око пет хиљада година и протеже се до *времена три суверена* и *пет императора*. Записана историја подржана археолошким доказима потиче из Кинеска држава потиче од градова-држава у долини Хоангхоа, а сматра се да их је 221. године п. н. е. Ћин Ш' Хуанг ујединио у велико краљевство или царство.

Систем управљања древном Кином, који се састојао од смењивања династија једних за другом, имао је већа преимућства од оних који су били доминантни у другим, пре свега суседним земљама. Тај систем имао је позитиван одраз на кинеску цивилизацију и друштвени развој у целини, а нарочито на економију која се заснивала на пољопривредној производњи. Сукцесивне кинеске династије развиле су бирократски систем који је омогућио кинеском цару да контролише огромну територију. За кинеску цивилизацију нарочито је значајна филозофија у време Конфучија, која је била карактеристична по високој социјално-политичкој активности сваког човека. Било је, такође, интересантно и схватање да судбина човека није зависила само од божије воље, већ, пре свега, од земаљског живота и сопствених способности.

Историјски посматрано, Кина је пролазила кроз периоде политичког јединства и нејединства, а повремено су њом доминирали и туђински народи, од којих се већина стопила са Кинезима. Кина је, дакле, била под снажним политичким и културним утицајем из многих делова Азије, што је битно утицало на развој кинеске државе.

Историја Кине истовремено је и историја велике нације и кинеске елите која Кину доживљава као природно средиште света. У вези с тим постоји и кинески израз за Кину – Цхунг-куо, односно „Средишње царство", што говори да се Кина види у центру светских односа и потврђује значај националног јединства; она је од памтивека била јединствена и поносна цивилизација. Као средиште, Кина је непрекидно ширила свој утицај на периферије и очекивала од њих да прихватају њену знатно напредniју цивилизацију. Она је вековима и миленијумима развијала и ширила своју: филозофију, економију, културу, уметност, друштвене вештине, техничку инвентивност и политичку моћ. Захваљујући томе, већим делом своје историје остала је јединствена држава. Све до око 1600. године била је водећа земља на свету. У време проглашења америчке Декларације о независности имала је око 200 милиона становника и била водећи светски мануфактурни произвођач.[4]

У наредних 150 година Кина одступа од свог пута прогреса и развоја и доживљава бројна понижења, пре свега од Велике Британије, Јапана, Америке, а делимично и од Русије. Велика Британија нанела је огромну штету и понизила Кину у Опијумском рату.[5] Ја-

[4] Детаљније о томе може се видети у: Збигњев Б: *Велика шаховска плоча*, стр. 38. хттп://www.творацграда.цом/књиге/сцрибд/великасаховскаплоца.хтмл (6. 2. 2012).

[5] Опијумски рат је вођен између Кине и Велике Британије 1839. године. Кинески цар Тао Куанг је 1838. године забранио увоз и коришћење индијског опијума. Британски трговци отерани су из Кантона у Хонг Конг и том приликом је спаљено око 20 хиљада сандука опијума. Тај покушај забране доводи до избија-

пан је у неколико наврата окупирао делове кинеске територије и проузроковао стравична страдања људи и материјалних добара. Америка је Кини нанела велику штету због безрезервне подршке Јапану и Јужној Кореји, одвајања Тајвана и непрекидног војног присуства у њеном окружену. Русија је једно време вршила притисак на кинеске северне границе, али се после кинеске револуције њихови међусобни односи нагло поправљају.

Од наведене четири земље, две за Кину не представљају потенцијалну опасност. Велика Британија више није империја, а предајом Хонг Конга затвара се то болно поглавље. Велика Британија је интересантна само у оној мери у којој ће се појављивати као амерички савезник или чланица НАТО-а. Кина са Русијом данас има веома добре пријатељске односе; склопљени су и бројни споразуми и договори о трговинској размени и војној и политичкој сарадњи. Сједињене Америчке Државе и Јапан и даље Кини представљају озбиљан проблем. Те две државе ће и даље непосредно утицати на односе у региону и на улогу Кине у међународним односима.

На нагли економски развој Кине знатно је утицао Кинески грађански рат који је завршен октобра 1949. године, када је Комунистичка партија са Мао Цедунгом на челу преузела власт над главнином Кине, сем на који се повукао Куоминтанг. Кина је 1971. постала и члан Савета безбедности УН уместо Тајвана, који је дотад представљао Кину. После Маове смрти 1976. је успео да преузме власт од Маовог наследника Хуа Куафенга. Денг није никад постао шеф партије или државе, али је својим утицајем на партију водио земљу путем економских реформи. Прагматизам којим је водио Кину огледа се у његовим речима: „Није битно да ли је мачка црна или бела, битно је да лови мишеве“.[6] Комунистичка партија је смањила своју свеобухватну контролу. Распуштене су и задруге, а сељаци су почели добијати земљу у закуп. Због тога је дошло до повећања пољопривредне производње. Од краја кинеска планска економија совјетског типа реформише се у мешовиту (блиску тржишној) економију, али и даље под политичким оквирима КП Кине. Колективизација у пољопривреди замењена је приватизацијом земље. Повећана је одговорност локалних власти и директора фабрика. Дозвољено је отварање великог броја мањих приватних фирми, а стране инвестиције охрабрене су бројним економским и политичким мерама. Захваљујући тим реформама Кина бележи убрзани економски раст и постаје произвођач са веома ниским трошковима. Она је данас друга економија света по укупном БДП-у. Године примљена је у Светску трговинску организацију.

Кина има веома висок економски раст који је деценијама двоцифрен, а за прво тромесечје 2011. године износи око 10 посто.[7] Располаже девизним резервама од 2,8 трилиона долара (више него сво национално богатство Француске). За три деценије Кина је од 2,2 процента светске производње достигла 14%, а предвиђа се да ће до

ња рата 1839. године. Британска флота је окупирала кинеску обалу и поразила Кинезе који су били присиљени да отворе пет лука за британску трговину. Британија је добила и Хонг Конг. (Извор: http://bs.wikipedia.org/wiki/Opijumski_rat 17. 2. 2012).

[6] http://sh.wikipedia.org/wiki/Narodna_Republika_Kina (15. 2. 2012).

[7] Економска криза која је захватила Сједињене Америчке Државе и западну Европу знатно се одразила и на економски развој и извозне потенцијале Кине. У последњем тромесечју 2011. године Кина бележи пад БДП на 8,9%, а у прва три месеца 2012. године на 8,1%. То успоравање раста последица је европских дужничких проблема (извоз у Европу смањен је за 1,8%) и слабије домаће потражње. (Политика, 14. и 15. 4. 2012, стр. 3).

2016. године достићи 18%. Са таквим темпом раста она ће, према прогнозама Међународног монетарног фонда, у наредних пет година претећи САД по реалном обиму производње. Сједињене Америчке Државе тренутно обезбеђују 20 посто светске производње, али ће 2016. године пасти на 18% и свет ће ступити у нову епоху.[8]

Савремену Кину прате велике миграције становништва. У последње три деценије око пола милијарде Кинеза прешло је из села у градове. Претпоставља се да ће до 2030. године у градовима живети милијарда људи – што значи да ће нових 300 милиона променити станишта. Та велика миграција је од 1992. године створила 42 нова града са преко милион становника. Данас Кина има 102 вишемилионска града, а претпоставља се да ће 2025. године имати 15 мегалополиса са по 25 милиона становника. Шангај је, на пример, град са 2.000 зграда виших од сто метара (двоструко више него Њујорк). У њему се свакодневно региструје по 1.000 аутомобила, а од центра до аеродрома (30 км) стиже се за седам минута и 20 секунди, брзином од 431 км/х.[9]

Велике миграције становништва прате одређене повољности, али и бројни проблеми. Миграције су допринеле изградњи нових 150 милиона станова које је изградило 37 милиона Кинеза запослених у грађевинарству. Миграцијом је, међутим, уништено око 11,6 милиона хектара плодне земље – двоструко више од укупних обрадивих површина Србије. Миграција врши и велики притисак на просторну инфраструктуру Кине, нарочито на саобраћај због наглог пораста броја аутомобила. Мрежа друмова ускоро би могла да постане градитељско чудо равно Кинеском зиду. Пораст броја аутомобила (око милијарда) ствара и велике енергетске и еколошке проблеме. Кина троши највише енергије на свету. Највећи је произвођач и потрошач угља, а готово половина производње (3,2 милијарде тона) спали се у термоелектранама. Загађеност је достигла толике размере да су људи у појединим регионима присиљени да носе маске на лицу.

Кина се економски нагло шири и на просторе ван азијског континента. Према прогнозама бројних теоретичара она има посебне планове за сваку државу у свету и за сваки континент посебно. Она интензивно помаже Грчку, Шпанију, Португал и друге земље ЕУ које имају велике дугове. Кина је купила 10% шпанских дугова, а закључени су и уговори у вредности од 5,6 милијарди долара у сфери транспорта и туризма. Кинези истовремено намеравају да откупе и део португалског дуга у вредности од 5 милијарди евра. Кинеске банке су до сада откупиле 630 милијарди евра државних дугова чланица Европске уније, што представља 70 посто свих дугова Уније.

У геополитичком смислу Кина се дели на два дела – кинеску земљу (Ханску Кину) и периферне регионе. Ханска Кина је територија на истоку и југу земље. У њој живи народ Хан који броји преко милијарду људи. Већина тог народа живи на обали океана и има водећу улогу у економији Кине. Они су више оријентисани ка развијеном свету и имају веома развијене трговинске и друге односе с европским државама, САД и Јапаном. Периферни, али и главни економски региони чврсто су везани за централну власт, што је услов опстајања Кине као државе. Кина систематски успоставља власт над окружујућим регионима и не дозвољава њихову доминацију или сепарацију.

[8] Милошевић, З.: *Кина Пут свиле и зид – особености*, Печат, 4. јул 2011.

[9] Јакшић, Б.: *Шангај оличење сна*, Политика 8. 4. 2012, стр. 3.

Геополитичке амбиције

Кинеску геополитику у историјском смислу одликују два битна елемента. То је велики „Пут свиле“ који је коришћен за трговину и велики Кинески зид који је Кину изоловао и штитио од осталог дела света. Та два елемента су актуелна и данас. Кина је, с једне стране, израсла у трговачку и економску велесилу и потребна јој је комуникација са светом. Она, с друге стране, и даље настоји да сачува своју особену културу и да се делимично огради од остатка света. Другим речима, кинеска геополитика пута и зида заснована је на интегралној геополитичкој моћи државе, коју је конкретизовао Мао Це Дунг, постављањем три суштинска циља: (1) централизовати власт, односно обновити Пекинг као главни град и политички центар; (2) уједначити економски развој унутрашњости Кине и обале и (3) истерати странце из Кине. Другим речима, јачање централне власти и унутрашњег јединства ханског региона, осигурање контроле над окружујућим регионима и заштита обале од страних завојевача била су и остала три значајна геополитичка императива Кине.

Кинеска геополитика заснива се на политичкој стабилности, војној, економској и технолошкој моћи и на снази духа народа. У *политичкој сфери* савремена кинеска цивилизација геополитичке задатке решава сопственом, а не западном логиком. За разлику од западне логике „Време је новац“, кинеска логика се заснива на пословици „Што више журиш – теже је постићи циљ“. Они, такође, не дозвољавају мешање у њихове унутрашње односе под видом западне истрошене пароле о правима човека. Кинези сматрају да људска права нису лако мерљива категорија и не могу прихватити чињеницу да их Запад учи о животу и демократији. Истовремено, Кина настоји да уједини све кинеске провинције на основу формуле „једна држава – два система“, путем ширења културе и духовне сфере. Кина је успела да присаједини Хонконг и Макао, а сада јој је главни геополитички задатак враћање Тајвана у државне оквире. Међутим, ту се суочава са сепаратизмом и отпором Сједињених Америчких Држава, па становници Тајвана нуде другачије решење по формули: „један народ – две државе“.[10]

Кинези не желе да свет освајају *оружаним путем* и *ратом*, као што то раде Сједињене Америчке Државе и НАТО нападима на Републику Српску, СР Југославију, Ирак, Авганистан, Либију... Уместо насиља они нуде економску сарадњу и помоћ и тако постепено шире свој утицај на бројне земље Азије и Африке, али и Европе и Америке. Уместо оружја, дакле, они иду на међународну сцену путем економске експанзије и на том путу остварују видне резултате. У иностранство одлазе и људи и роба и капитал и услуге. Захваљујући томе, Кина је већ освојила нова тржишта. У многим земљама она гради бројне објекте стратешког значаја (луке, аеродроме, брзе пруге, мостове), а очекује се да ће преузети и иницијативу у стварању трансконтиненталних комуникација у Евроазији.[11]

[10] На Тајвану је крајем осамдесетих година живело 80% становника који су дошли из Кине. Међутим, дошло је до смене покољења. На почетку 21. века доминирају покољења која су рођена на острву и сматрају се делом самосталне нације. Десет година пре (1994) 44% становника острва изјашњавали су се као Кинези, а 16% као Тајванци. По подацима из 2004.. на Тајвану има 18% Кинеза и 31% Тајванаца), па би се могло закључити да су либерализација политичког живота и високи степен материјалног благостања успорили раст националног самосазнања. (http://dergachev.ru/book-geop-2004/9.html)

[11] Кина осваја тржиште и на простору Србије. У току је изградња моста преко Дунава (Земун–Борча), а у току су и преговори за друге послове кредите.

Истовремено, Кина шири и идеологију левице по Африци и латинској Америци. Сада учествује и у контроли Панамског канала (контролише трећину поморског саобраћаја) и увећава своје присуство у Карипском региону и целој Јужној Америци. У Сједињеним Држава налази се огроман кинески капитал који се процењује на око 4 билиона долара. Слична је ситуација и с Африком из које се у Кину транспортује 30% укупних количина нафте са тенденцијом даљег пораста. Кина је, у буквалном смислу, економски заузела цео афрички континент. У 1995. години имала је, на пример, обим размене са Африком од 6 милијарди долара, а 2010. године преко 130 милијарди долара. Очекује се да ће до 2015. године директне кинеске инвестиције у Африку достићи 50 милијарди долара.

Геополитичке амбиције Кине окренуте су и према централној Азији, тежишно према Казахстану и Монголији, али и према другим државама у окружењу.[12] На тај начин Кина попуњава вакуум који је настао у Централној Азији и настоји да тај санитарни коридор подведе у зону свог стратешког интереса. Те две државе су за Кину веома значајне због величине и богатства територије, али и због веома мале густине насељености становништвом, па их сматра и делом своје територије (у случају Казахстана само источни део).

Кина и Русија су у веома добрим односима, али између њих постоје и ривалства. Први полигон за одмеравање снага између тих кључних партнера у *Шангајској организацији за сарадњу* (ШОС) јесте Казахстан.[13] Истина, ШОС је много кориснији Пекингу који ту организацију, уз руски пристанак, користи за ширење свог утицаја у Централној Азији. С друге стране, и Руси добре односе и савез са Кином користе за озбиљније супротстављање притиску Запада. Захваљујући добрим односима створили су се и услови да руски енергенти, кроз мрежу нових гасовода и нафтовода, могу несметано да путују и у Азију, а Европа мора да чини уступке како би обезбедила довољне количине за своје потребе. Поред тога, председници Русије и Кине су почетком друге половине јуна 2011. године потписали Декларацију којом су се обавезали да ће подржати једни друге у случају угрожавања безбедности. Декларацијом је истакнута важност принципа немешања у унутрашње послове и минималне примене војне силе у процесу решавања глобалних криза. У Декларацији су такође дефинисани ставови о конкуренцији у Азијско-тихоокенском региону и о потреби за стварањем регионалне безбедности и сарадње. Истовремено, Декларација представља и одговор на покушај САД да се мешају у спорове Кине и неких држава југоисточне Азије и да тако умање растући кинески утицај у региону.

---

[12] Детаљније о томе може се видети у: Ђуровић, Б: *Ривалитет Кине и Русије у Азији*, Печат бр. 154, Београд, 2011, стр. 52–53.

[13] Прве идеје о оснивању *Шангајске организације о сарадњи* (ШОС) појавиле су се још шездесетих година 20. века, када су СССР и Кина приступиле решавању пограничних питања. После распада Совјетског Савеза појавили су се и нови учесници у преговору у лику Русије и новоформираних држава у централној Азији. За Русију и Кину то је била изазовна могућност и шанса да се уједине напори за обједињавање централноазијског простора и онемогућавање експанзије других светских центара моћи у Централну Азију. Организација је основана у 2001. години између Кине, Русије, Казахстана, Таџикистана, Киргизије и Узбегистана. Она нема улогу војног блока, као што је, на пример, НАТО. Главни задаци Организације су обезбеђење стабилности и безбедности на широком пространству уједињених земаља; борба против тероризма, сепаратизма, екстремизма и трговине наркотицима и људима; развој економске сарадње, енергетског партнерства и научне и културне размене. Организација обухвата простор од око 30 милиона км^2, односно 60% територије Евроазије. Њен целокупан демографски потенцијал износи око четвртину становника планете, а економски потенцијал, укључујући кинеску економију – другу по снази у свету – одмах иза САД.

С друге стране, и Казахстан настоји да још више ојача привредну сарадњу са Кином и да обезбеди нове повољне кредитне транше из Пекинга. На тај начин, рачуна да би могао казахстанско „привредно чудо“, које је 2008. године пукло попут мехура, врати у првобитно стање. Тај „кинески ММФ“, међутим, функционише на сличним принципима као и онај у Вашингтону. Казахстан је за Кину земља од прворазредног интереса, не само због заједничке границе од 1.700 километара, већ првенствено због колосалних налазишта природног гаса, нафте, урана, обојених метала и великих залиха питке воде. Казахстан је истовремено и значајно тржиште за пласман кинеске робе. Он је девета држава по величини територије на свету, а по броју становника (16 милиона) заузима 61. место. За разлику од њега, Кина је четврта држава по величини територије (иза Русије, Канаде и САД) и прва по броју становника (140 на квадратни километар). Зато Кина вишак своје радне снаге прелива у Казахстан у којем, према незваничним подацима, ради преко 300.000 њених становника. Казахстан је важан и као транзитни чвор. Преко његове територије воде коридори за Русију и даље у Европу и утицај у овом региону за Пекинг јесте ствар престижа и експанзије. За тај утицај Кина се бори од 2. века пре нове ере.

Друго, не мање важно подручје интересовања Кине је Монголија. Она је још мање насељена од Казахстана, а велика је скоро као пола Европе (1.564.116 км^2). Има око 2,7 милиона становника, односно 520 пута мање од Кине. Зато Кина масовно извози радну снагу северном суседу, тако да већ данас у Монголији послује око 1.100 кинеских компанија. Кинези, поред директних инвестиција, у својим рукама имају читаву прехрамбену, половину текстилне и велики део кожарске индустрије. Прави циљ је, међутим, нешто друго. У Монголији се налазе велика налазишта волфрама, цинка, молибдена, олова, бакра, злата, кокса, гаса и нафте. Најважнији је, међутим, уран са 1,3 милиона тона залиха, за који су Кинези веома заинтересовани. Поред наведеног, Монголија је све до почетка прошлог века била део Кине и сасвим је разумљиво што је Кина за те просторе и даље заинтересована.

Наведени простори су истовремено и подручје интересовања Русије. Монголи су захвални Русима што су им почетком 1921. године подарили независност и најавили прикључење Русији са статусом аутономне републике. Они једино тако виде свој спас и просперитет. Монголи су прво покушали да се приближе Западу, али су, без обзира на обећања о стварању тзв. „Велике Монголије“, брзо увидели да ће њихова држава постати место за нуклеарни отпад. Схватили су, такође, да их Запад директно води у сукобе са Русијом и Кином, што би значило и фактички нестанак њихове државе са лица земље. Одлуци о прикључењу Русији, без сумње, допринели су и економски разлози. Монголија из Русије увози 95% нафте, а извози полуопривредне производе. Одлучено је да се дан присаједињења Русији први пут свечано обележи у мају 2014. године. Тим поводом председник Велике државне скупштине (хурала) Монголије Дамдини Демберел је изјавио: „Наши народи су се сродили још у времену које се у Русији назива монголско-татарски јарам. У пракси то није био јарам, већ узајамна сарадња две велике културе, која је раскинута вештачки. Тренутно постоји могућност да се обнови. Ствар је у томе што су Руси и Монголи браћа, што није само фраза, већ чињеница. У нашим венама тече иста крв. Стари сукоби су давно заборављени и ми ћемо поново бити заједно. И то је права одлука“.[14]

[14] Милошевић, З: *У загрљају Русије*, чланак у: „Печат“ бр. 225, Београд, 2012, стр. 59.

У случају Казахстана ситуација је такође проблематична. Ова земља је и даље чланица Заједнице независних држава, Царинског савеза и Организације договора о колективној безбедности, чиме је и даље чврсто везана за Москву. Зато се претпоставља да до озбиљнијих сукоба неће доћи. Русија и Кина у наредних 10 до 15 година имају много више простора за сарадњу него за конфронтацију. Основни кохезиони фактор је њихов регионални савез (*Шангајска организација за сарадњу* – ШОС) који има своју политичку, али, пре свега, економску компоненту. Ту су и нафтоводи који из Сибира воде према Кини, али и заједнички територијални проблеми с Јапаном. Кина потражује острво Окинаву на којем се сада налази америчка база, а Руси настоје да и даље задрже Курилска острва која су својевремено била саставни део СССР-а. Те две државе имају и проблеме са заустављањем америчких интереса у подручју источне Европе и Азије, што такође иде у прилог њиховој чвршћој сарадњи и савезу.

Кина је истовремено и чланица *Организације* пет земаља у успону (БИКС) које карактерише бржи економски развој од других.[15] Погодан положај и природни потенцијал обезбеђује им сировинску базу за њихов економски развој. Бразил је богат пољопривредним производима; Русија је једна од најбогатијих земаља у свету по питању сировина – нарочито нафте, гаса, гвожђа и дрвета; Индија је богата интелектуалним потенцијалом; Кина – највећи произвођач индустријских и других производа, а Јужноафричка Република – племенитим металима. То су главни ресурси на које се ослањају све економије света.

Први састанак државника тих држава, одржан у лето 2008. године у Јекатеринбургу, назван је самитом БРИК. Крајем марта 2012. године одржан је четврти самит БРИКС у Њу Делхију. На самиту су челници наведених пет многољудних и пространих држава са високим стопама привредног раста разматрали политичка, економска и социјална питања од заједничког и међународног значаја. Тема самита била је „Партнерство земаља БРИКС ради глобалне стабилности, безбедности и просперитета". Разматране су и теме у вези са именовањем новог председавајућег Светске банке и мерама за решавање глобалне економске кризе. Државе БРИКС лобирају, такође, како би своју растућу економску снагу претвориле у већи дипломатски утицај, обезбеђивањем сталних места у Савету безбедности УН, за Индију, Бразил и ЈАР. На петом самиту (Дурбан, Јужноафричка Република) 26. до 27. марта 2013. године, договорено је оснивање заједничке развојне банке, без прецизирања детаља о њеној величини и структури. Основан је и Пословни савет који ће помоћи у изради вишестраног инвестиционог плана и развоју сарадње привредника у

[15] *Организација Бразил*, *Русија*, *Индија*, *Кина*, назива се скраћено *БРИК* (почетна слова назива те групе држава). Идеју о формирању групе дали су латиноамерички политиколози, а скраћеницу је први почео да користи Џим О'Нил из корпорације за глобална финансијска истраживања Голдман Сакс. Скраћеница је врло брзо прихваћена у јавности, нарочито у медијима, до те мере да је већина извора из глобалних финансија користи без много објашњења. Касније се тој групи прикључује и Јужноафричка Република (ЈАР) и наведена скраћеница је промењена у *БРИКС*. Идеја је била да се формира група држава с највећом територијом, бројем становника и централним положајем у свом региону. Основа пројекта била је економска димензија, али и империјалистичко понашање администрације Сједињених Држава после хладног рата према свим државама света. То империјалистичко понашање нарочито је појачано после 11. септембра 2001. што је додатно наметнуло потребу за новим центром моћи.

различитим областима пословања. Основана је и „каса солидарности“ (заједнички кризни фонд) од 100 милијарди долара којим би, у случају погоршања платног биланса неке земље, остали могли да искажу међународну подршку. Наведена средства се не налазе на посебном буџету. То је новац централних банака које могу да резервишу део златних резерви за ту намену.[16]

Кина је, такође, и чланица *Групе 77,* помоћу које обезбеђује снажну подршку у Организацији уједињених нација. Реч је о веома бројној и активној међународној организацији земаља у развоју која делује под окриљем Уједињених нација и њених органа. У почетку је имала 77 земаља чланица. Тај број се повећавао по мери учлањивања нових чланица. Сада организација има 130 земаља чланица што је респективна снага за одлучивање у УН и другим значајнијим међународним организацијама.

У основи организације налази се трговинско-економска, финансијска и техничка сарадња између земаља у развоју. Значајно подручје је и разрада питања и усаглашавање ставова на конференцијама и заседањима органа Организације уједињених нација и других међународних институција. Основне сфере делатности Организације данас су: глобализација и међународна економика, финансирање развоја, трговина и развој, животна средина и развој, социјална давања и дискриминација полова, кооперација на нивоу „Југ – Југ“, дијалог „Север – Југ“, научно-технички развој, информационо-комуникационе технологије.

Кина и Сједињене Америчке Државе истовремено су и партнери и ривали. Оне су економски снажно повезане, али постоје и бројне супротности. За ту компликовану везу, можда јединствену у свету, скована је и кованица „френемис“ („пријатељи непријатељи“). Сједињене Државе су и даље најмоћнија светска сила која је прошла свој „империјални“ зенит. Оне су у мирном силаску, а Кина је сила у снажном успону и, као такве, на геополитичким теразијама имају позицију „нултог збира“ – колико једна отежа, толико друга олакша. Оне нису у хладном рату, али нису ни у претерано блиским односима, већ, како Ноа Фридман истиче, у „кул“ („ин“) рату – у тренду и моди. Интензивно се шпијунирају, али су веома зависне једна од друге. У САД се тренутно школује око 200.000 кинеских студената. Кина највише извози на америчко тржиште (25% од укупног извоза), а Сједињене Државе су њен највећи дужник. Сједињене Државе Кини дају хартије од вредности, а Кина, затим, купује њихове компаније и друге некретнине. Тако, на пример, кинеска компанија „Шангуи“ има намеру да за рекордних 4,7 милијарди долара купи највећег произвођача свињетине „Смитфилд“. Том куповином Кина би могла да добије знање америчке компаније о генетици свиња, што би јој помогло да направи велики искорак у сопственој производњи која је давно премашила америчку. Слична је ситуација и са другим компанијама (биоскопским ланцем АМЦ који је Кина купила за 2,6 милијарди долара, затим одељењем Ај-Би-Ема за производњу лаптопова…). Због јефтиније радне снаге, бројне америчке компаније се пресељавају на кинеску територију. У „Форду“, чак постоји и удружење са 650 чланова, а „Џенерал моторс“ послује у Кини под именом „Џенерал ко моторс“. Поред осталог, у плану је да се аутомобили из фабрика у Кини у догледно време извозе у Сједињене Државе. Кина и САД, дакле, економски снажно сарађују, али Кина

[16] *Договорено оснивање развојне банке БРИКС-а*, Политика, Београд, 28. 3. 2013, стр. 3.

нерадо прихвата чињеницу да се америчке снаге налазе у Тихом океану и да се снаге НАТО приближавају кинеској територији.[17]

Кина се према суседима територијално шири на један крајње необичан начин. У првој половини 2011. године Таџикистан је уступио Кини један посто своје територије или 1.122 км². Спор који је стар 130 година управо се сада решава. Таџикистан је ту територију предао, а заузврат је добио повољне кредите и другу финансијску помоћ. Казахстан је предао Кини у закуп на 10 година 7.000 хектара обрадиве земље. Киргизија је 2004. године на сличан начин предала 900 км² територије. Бројне територијалне спорове са суседним државама, укључујући Русију, Вијетнам и Индију, Кина управо сада решава у сопствену корист.[18] Истовремено, Кина своје суседе дискретно упозорава да не уступају базе оружаним снагама САД и НАТО. Филипинима који су понудили веће војно присуство оружаних снага САД на својој територији прете добро одмереним санкцијама. Истовремено препоручују Филипинцима да „размисле о избору између губитка тако доброг пријатеља као што је Кина или добитка узалудног партнера као САД".[19]

Према проценама бројних стручњака, Кину данас вуче пет снажних „мотора" развоја: убрзање индустријализације, главна улога у глобализованом свету, доминација у информационим технологијама, убрзана модернизација инфраструктуре и раст интернационализације домаће економије. То се постиже радном снагом 780 милиона све квалификованијих људи – пет пута бројнијом него у САД. Систем школовања у Кини, који је један од најуспешнијих на свету, годишње произведе око три милиона нових образованих људи и истраживача посвећених развоју. Са таквом радном снагом и системом едукације Кина би до краја треће деценије могла преузети привредно лидерство у свету.[20]

У операционализацији геополитичког кода главни савезник централних кинеских власти су Кинези из целог света. То су, пре свега, Кинези на острвима Тајван, Хонконг и Сингапур. Ту је и кинеска дијаспора од око 300 милиона људи, која за разлику од других, може да наступи као самостални геополитички играч. Она има интелектуалну и економску моћ која изазива дивљење. Претпоставља се да је око 75 посто кинеских иностраних инвестиција њихово дело. Интересантно је и то да сва кинеска дијаспора, сагласно историјској традицији, има држављанство Кине. Она се успешно адаптира на било који политички режим у земљи и у свету. Кина је, дакле, постала самостални геополитички играч, способан да уз помоћ дијаспоре „матира" Запад или евроазијско пространство, ако и када Пекинг закључи да је наступило време за то.

---

[17] Детаљније о томе може се видети у: Милан Мишић, *САД и Кина – геополитичка крменадла*, чланак у: Политика, Београд, 9. 7. 2013, стр. 4 и 5; Збигњев Бжежински, *Америка – Кина и судбина света*, Албтрос плус, Београд, 2013; Бранко Жујовић: *Кинеска економија до 2030. двоструко већа од америчке*, Нови Стандард, Београд, 7. 7. 2013.

[18] Милошевић, З., *Кина Пут свиле и зид – особености*, Печат, 4. јул 2011.

[19] *Кина дискретно упозорава суседе*, Политика 30.1. 2012.

[20] „…до 2050. године три највеће привреде на свету би могле бити Кина, Индија и Бразил. Четврто место припадаће САД, а на петом месту могла би, иако то данас скоро бизарно звучи, да се нађе Нигерија". (Бранко Жујовић: *Кинеска економија до 2030. двоструко већа од америчке*, Нови Стандард, Београд, 7. 7. 2013).

Закључак

Кинеска геополитика заснива се на политичкој стабилности; војној, економској и технолошкој моћи и на снази духа народа. У *политичкој сфери* савремена кинеска цивилизација геополитичке задатке решава сопственом логиком; не дозвољава мешање у њене унутрашње односе под видом западне истрошене пароле о правима човека. Кинези не желе да свет освајају *оружаним путем* и *ратом,* као што то раде Сједињене Америчке Државе и НАТО нападима на Републику Српску, СР Југославију, Ирак, Авганистан, Либију... Уместо насиља, они нуде економску сарадњу и помоћ и тако постепено шире свој утицај на бројне земље Азије и Африке, али и Европе и Америке. Геополитичке амбиције Кине окренуте су и према централној Азији, тежишно према Казахстану и Монголији, али и према другим државама у окружењу. Са Русијом Кина одржава веома коректне и пријатељске односе, али између њих постоје и ривалства. Истовремено она дискретно упозорава своје суседе да не уступају своје базе оружаним снагама САД и НАТО. У операционализацији те геополитичке стратегије главни савезник централних кинеских власти су Кинези из целог света, којих има око 300 милиона.

Литература

1. Бжежински, З: *Велика шаховска плоча*, http://www.tvorac-grada.com/knjige/scribd/velikasahovskaploca.html (6. 2. 2013).

2. Бжежински, З: *Америка – Кина и судбина света*, Албтрос плус, Београд, 2013.

3. Чарлс В. Кеглијр, Јуџин Р. Виткоф: *Светска политика, тренд и трансформација*, група издавача, Београд, 2006.

4. *Договорено оснивање развојне банке БРИКС-а*, Политика, Београд, 28. 3. 2013, стр. 3.

5. Ђуровић, Б: *Ривалитет Кине и Русије у Азији*, чланак у: Печат бр. 154, Београд, 2011.

6. Holbrooke, R: *To End a War*, Modern Library, New York, 1999.

7. Јакшић, Б: *Шангај оличење сна*, Политика 8. 4. 2012, стр. 3.

8. *Кина дискретно упозорава суседе*, Политика 30. 1. 2012.

9. Ларјуел, М. и Књазев: *Централна Азија зарања у „тотални конфликт“?* // URL: http://www.fergananews.com/article.php? id=6745 (10. 1. 2013)

10. Милан Мишић, *САД и Кина – геополитичка крменадла*, чланак у: Политика, Београд, 9. 7. 2013, стр. 4 и 5.

11. Милошевић, З., *Кина Пут свиле и зид – особености*, Печат, 4. јул 2011.

12. Павићевић, С: *Нови свјетски поредак и дехуманизација човјека*, НУБЛ; Бања Лука, 2012.

13. Русија и Кина блокирале резолуцију УН о Сирији, Политика, 5. 2. 2012.

14. Сакан, М: *Геополитика у савременом свету*, НУБЛ, Бања Лука, 2012.

15. Сакан, М: *Наука о међународним односима*, НУБЛ, Бања Лука, 2012.

16. Сакан, М: *Студије мира – Полемологија и Иринологија*, Независни универзитет Бања Лука, 2008.

17. Samuel P. Huntington: Clash of civilization – Remaking World Order, Touchstone Book, N. York, 1997.

18. Закариа, Ф: *Свијет након Америке*, Фрактура, Запрешић, 2009.

19. Дергачев В. А: *Геополитика*, Учебник для вузов, М.:ЮНИТИ-ДАНА, Москва, 2004.

20. Дугин, А: *Основы геополитики*, Арктозея, Москва, 2000.

21. http://bs.wikipedia.org/wiki/Narodna_Republika_Kina)

22. http://ru.wikipedia.org/wiki/Китайская_Народная_Республика

23. http://en.wikipedia.org/wiki/People's_Republic_of_China

24. http://dergachev.ru/book-geop-2004/9.html)

25. http://sh.wikipedia.org/wiki/Narodna_Republika_Kina (15. 2. 2012)

26 http://bs.wikipedia.org/wiki/Opijumski_rat (17. 2. 2012)

УДК: 355.02"2009/2020"(470) ;
351.862/.863(470)

„ПОСТХЛАДНОРАТОВСКЕ“ ПРОМЕНЕ БЕЗБЕДНОСНИХ И СТРАТЕШКИХ КОНЦЕПЦИЈА РУСКЕ ФЕДЕРАЦИЈЕ*

Мирослав Младеновић, *Зоран* Килибарда, *Слађан* Милосављевић
Универзитет у Београду, Факултет безбедности

За последњих 20 година свет се озбиљно променио и то, нажалост, не у позитивном смеру. Рушење биполарног система и успостављање хегемоније једног блока – НАТО на челу са САД, не само да није довело до успостављања стабилнијих и безбеднијих међународних односа, већ је напротив, кореспондирало са највећом несигурношћу и неизвесношћу људског рода од времена Другог светског рата до данас. После нестанка „контрабаланса“, дошло је до отвореног политичког, економског, па и директног војног мешања земаља Алијансе у суверенитет многих земаља. Као резултат оваквог стања, конфликтни потенцијал у свету знатно се повећао.

Поред од раније присутних претњи, савремени свет суочава се са низом нових, некада непознатим или маргиналним. Међу њима су најзначајније: неконтролисана ескалација оружаних конфликата; међународни тероризам; распростирање атомског и другог наоружања за масовно уништавање; бујање трговине наркотицима; нелегалне прекограничне миграције; трговина људима и људским органима; пиратство; криминализација различитих сфера живота итд. Економска и финансијска криза додатно су опоменуле свет на лимитираност природних ресурса и, у најозбиљнијој форми, поставиле проблем борбе за очување, односно освајање простора богатих сировинама. У борби за контролу над природним ресурсима, поред досадашњих, појављују се, како нове методе деловања, тако и нова подручја надметања (Арктик, Антарктик, ...; на земљи и испод земљине површине; на мору и испод морског дна), око којих ће се у наредном периоду све отворенније сукобљавати интереси водећих светских сила. Нарастајућу глад за ресурсима, Мајк Клер (Michael Klare), аутор добро познатих дела „Крв и нафта“ (Blood and Oil) и „Ратови због ресурса“ (Resource Wars), уверљиво дочарава сликовитим називом своје најновије књиге „Трка за оним што је преостало“ (Race for what's Left: Global Scramble for the World's Last Resources). За успешност у том новом одмеравању снага и умешности неопходни су нови стратегијски концепти. Неки су већ

* Овај рад је резултат пројекта, број III 47029 под називом *„Рентабилни избор нових технологија и концепција одбране кроз друштвене промене и стратешке оријентације Србије у 21. Веку“*. Пројекат финансира Министарство науке и технолошког развоја Републике Србије, а руководилац пројекта је проф. др Момчило Милиновић.

креирани и прелиминарно тестирани; други се припремају за имплементацију и у „ходу“ коригују на основу учинка већ опробаних решења; трећи се убрзано формирају. При томе се, разумљиво, помно прати оно што у вези с тим чине, односно што својим деловањем наговештавају актуелни и потенцијални ривали.

Кључне речи: *безбедност, стратешки концепт, Руска Федерација*

Промена политичких и војних стратегијских основа водећих актера „хладноратовског“ надметања

После распада биполарног система, настојања око успостављања тзв. новог светског поретка, код свих међународних субјеката, захтевала су и израду одговарајуће стратегијске основе, као и адекватне технолошке базе за реализацију њених циљева. У новонасталим условима, евроатлантске земље прве су се суочиле са потребом редефинисања своје улоге у свету који се значајно изменио. То је значило да је требало урадити нове стратегијске основе и дефинисати правила употребе силе у околностима кад са друге стране није постојала „противсила“. Са променом биполарне структуре света мењала се и листа безбедносних изазова, ризика и претњи, али и укупно поимање и практиковање безбедности. Сама промена конституционалних и институционалних аранжмана релативно је лак посао. Знатно је теже променити мишљење и извршити суштинско прекомпоновање безбедносних снага везано за нови начин њиховог ангажовања. Парафразирајући познатог немачког социолога Дарендорфа (Ralf Gustav Dahrendorf), може се прихватити теза да је за промену процедура и планова потребно неколико месеци, за промену структуре и основе нових снага – неколико година, док је за промену мишљења и поимања безбедности неопходно више деценија. Главна последица „инертности“ мишљења, у овој сфери, изражава се као тешко превазилажење хладноратовске логике и идеологије и у Руској Федерацији (РФ) и у САД, као земљама предводницама „супротстављених светова“. Ипак, остала два елемента: базична документа и структура система безбедности доживели су видније метаморфозе.

Ако се упореде америчке стратегије националне безбедности из 2002. и 2010. године, може се уочити значајна разлика по питању основног опредељења земље за начине решавања међународних проблема. Док је стратегија из 2002. године (Бушова стратегија),[1] „инспирисана“ терористичким актима од 11. септембра 2001. године, суштински била заснована на превласти „чврсте“ моћи и дефинисала право на превентивне ударе, Обамина стратегија прави значајан отклон у правцу коришћења „меке“ силе, афирмишући став да: „најефикаснији начин да Сједињене Америчке Државе промовишу наше вредности, јесте да живимо у складу са њима“.[2] Међутим, ни у новим документима се не умањује улога класичне употребе силе ради очувања националних интереса. У уводном тексту овог документа Обама наглашава да ће оружане

[1] *National security Sstrategy of the United States of America* 2002, доступно на: http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf, приступљено: 9. 10. 2012.

[2] Исто, стр. 2.

снаге увек бити камен темељац америчке безбедности и да због тога морају бити потпуно спремне. Овом стратегијом исказано је опредељење америчке администрације да делује уз активирање савезника из целог света и да ће, уколико буде морала да реагује унилатерално, то чинити на основу стандарда којима се регулише употреба силе.[3] У том духу, у документу се говори и о ширењу сарадње САД са другим значајним субјектима међународних односа, као што су Кина, Индија и Русија, али и са државама чија улога у свету постојано расте: Бразил, Јужна Африка и Индонезија.

Операционализација поставки датих у Стратегији националне безбедности извршена је другим важним документом – Националном војном стратегијом. Она се, иначе, на сваке две године усклађује са реалним безбедносним ризицима и изазовима, а последња је усвојена 8. фебруара 2011. године. Слично као у Стратегији националне безбедности, и у Војној стратегији се наводи да: „САД, у настојању да се придржавају међународног права, у свим случајевима ће употребљавати војну силу у тесној сарадњи са савезницима и партнерима, остављајући право и за самостално дејство уколико је то неопходно".[4]

Иако су и евроатлантске земље морале да прилагођавају своје безбедносне системе новонасталим условима, неоспорно је да је највише ломова, у том смислу, било у државама бившег Варшавског уговора. Док је већина његових чланица релативно брзо пронашла уточиште у јединoм преосталом војно-политичком савезу, главна земља те некада моћне групације – Руска Федерација, тражила је сопствени пут развоја, са идејом да задржи место у свету које јој, по реалним показатељима потенцијала моћи, објективно припада. Тај пут није био нимало лак, јер је земља пролазила кроз веома озбиљна искушења унутрашње консолидације и, истовремено, проналажења одговарајуће позиције у знатно измењеној међународној заједници.

Разматрајући проблем (не)довољности и неједнаке доступности природних ресурса у периоду који долази, многи аутори Русију посматрају као највећи „светски магацин". У том контексту, Америци се даје улога „светског полицајца", а Кини – „светске радионице". По различитим оценама, на територији Руске Федерације (укључујући мора, океане и шелфове), сконцентрисано је од четвртине до чак трећине залиха рудног богатства Земље. При томе, на њеној огромној територији која обухвата 14% светског копна, живи само око 2% становништва планете. Таква диспропорција природних ресурса и бројности становништва чини позицију Русије врло специфичном. С једне стране, она је у знатној предности над другим државама, јер поседује огромна природна богатства која представљају добру основу за будући развој, док са друге, она све више постаје главна „мета" свих оних који би да се под повољним условима домогну тог богатства, који прижељкују његову прерасподелу у сопствену корист и процењују да је борба за то (у овој или оној форми) неизбежна, па и оправдана. И једно и друго (и предности и претње) представљају за Русију озбиљан изазов: како да максимално „уновчи" наведене предности, и како да одговори на претње усмерене на њихово поништавање, односно умањивање. Трагање за „чаробном формулом" која би задовољила оба та критеријума јесте, без сумње, једна од приоритетних безбедносних преокупација Руске Федерације из

[3] Исто, стр. 3.

[4] National Military Strategy of the United States of America, 2011, стр. 8; доступно на: http://www.jcs.mil/content/files/2011-02/020811084800_2011_NMS_-_08_FEB_2011.pdf, приступљено: 19. 10. 2012.

којих су се, у зависности од односа снага на глобалној сцени и унутрашњих прилика (економског стања и политичке стабилности), као „спасоносна“ или, пак, „најмање лоша“, рађала различита решења.

На основу увида у садржај основних стратегијских докумената РФ из постхладноратовског периода, може се закључити да је приступ кључним питањима безбедности доживео значајне промене. Уочљиво је, међутим, да у том процесу није било континуитета. Смена на врху власти, до које је дошло 2000. године, означила је заокрет у односу на дотадашњу стратешку дефанзиву која је била препознатљиво обележје руске безбедносне политике. Захваљујући економској и политичкој консолидацији, која је постала евидентна на почетку 21. века, Русија настоји да, и на међународном плану, врати статус велике државе. То је недвосмислено истакнуто у тачки 21 Стратегије националне безбедности за период до 2020. године,[5] где се наводи да су национални интереси РФ у дугорочном периоду: „претварање РФ у светску државу…“

Покриће за формулисање тог амбициозног циља јесу остварени и очекивани резултати процеса ревитализације земље, чији је значајан садржај чинила (и чини) реформа оружаних снага (ОС), провођена у духу промена стратегијских докумената. У Русији се „институције силе“ традиционално прихватају као основ обезбеђивања спољнополитичке позиције земље у свету. Целокупно схватање спољне политике земље и даље је чврсто на становишту да су значај и утицај неког субјекта међународних односа директно пропорционални квантуму моћи (политичке, економске, војне, идеолошке) којим тај субјект располаже.

Реформа оружаних снага Руске Федерације

Реформа ОС је законит процес и он није карактеристичан само за „постсоцијалистичке земље“. Неопходност реформе условљена је низом фактора, као што су: промена карактера спољашњих претњи и изазова, корекција државне политике, развој војне науке и технике, измене у социјалној структури друштва, итд.

Војна реформа у Русији практично се проводи од распада СССР-а, мада је још Горбачов 1988. године покушао да унесе одређене промене у структури и начину функционисања армије и флоте. Од тог периода може се уочити неколико покушаја реформисања руских ОС, који су углавном садржали три основна задатка: смањење укупног бројног стања и броја јединица армије и флоте; техничку модернизацију и припрему војника за њену употребу и очување (побољшање) социјалних услова живота и рада војника и старешина. Међутим, у оквиру тог процеса, свака нова гарнитура на власти правила је сопствене процене које су се значајно (суштински) разликовале од претходних. Иако су реформе текле непрестано двадесетак година, са сваким новим министром одбране оне су практично увек започињане изнова.

Почетком 90-их година руководство земље, предвођено Борисом Јељцином, проценило је да Русији не прети озбиљна спољашња опасност, па је и у Војној док-

[5] Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года; доступно на: http://www.politua.su/concept/386.html, приступљено: 19. 10. 2012.

трини из 1993. године уочљиво одсуство противника руској безбедности.[6] У складу с тим, јула 1997. године, председник РФ потписао је указ „О претходним мерама за реформу Оружаних снага РФ и усавршавање њихове структуре".[7] У документу се образлаже основаност и неопходност реформе ОС, одређују етапе, садржај, економска заснованост и рокови извршења целокупног процеса. Као основа за реформу послужила је процена по којој се, после завршетка хладног рата, војно-политичка ситуација у свету суштински изменила и то у позитивном смислу. Констатује се да нема више оштре и опасне војне и идеолошке супротстављености два система, као и да за земљу, у актуелним условима и ближој перспективи, нема опасности од рата ширих размера. Такође се наглашава да је мало вероватан и оружани сукоб ширих размера са блоком НАТО, без обзира на његово ширење на Исток. Са друге стране, у указу се такође наводи да Русија ниједну државу нити неки посебан народ не разматра као свог потенцијалног противника. Операционалишући полазне основе, а посебно закључак да земљи не прети реална војна опасност, донета је одлука о смањењу бројног стања армије. У том тренутку, Оружане снаге (ОС) имале су око 1,7 милиона људи, не рачунајући многобројне друге војне организације[8]. Сматрало се да је њихов број очигледно неадекватан постојећој војној опасности, па је и одлучено да се систем реорганизује и смањи.

Неопходност реформе ОС диктирана је и разлозима економског карактера коју су неки аналитичари описивали као стање „економског геноцида".[9] У периоду доношења одлуке о реформи ОС, у земљи се већ шесту годину проводила економска реформа. Основна карактеристика економског стања земље била је свеобухватна криза, јер је производња наставила да пада, а Русија је, по низу кључних показатеља, озбиљно заостајала за главним центрима моћи у савременом свету. Њен удео у светској економији износио је свега 2%, али јој је учешће у војним расходима било 4%. То значи да су војни расходи земље два пута премашивали средњи светски ниво. У том моменту, за одржавање ОС, других војски и органа безбедности, трошило се до 40% годишњег буџета земље.[10]

---

[6] The Basic Provisions of the Military Doctrine of the Russian Federation, доступно на: http://www.fas.org/nuke/guide/russia/doctrine/russia-mil-doc.html#polbase; приступљено: 19. 10. 2012.

[7] Альянс медиа, Предпринимательское право, доступно на: http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_52336.html, приступљено: 19. 10. 2012.

[8] Тзв. институције силе у РФ обухватају знатно већи број институција него што је то уобичајено. Окосницу тог система, као и у другим земљама чине Оружане снаге РФ које су у саставу Министарства одбране. Поред њих, у институције силе спадају: Министарство унутрашњих послова, Министарство за цивилну одбрану, ванредне ситуације и ликвидацију последица елементарних непогода, Државна курирска служба РФ, Спољна обавештајна служба РФ, Федерална служба безбедности РФ, Национални антитерористички комитет РФ, Федерална служба за контролу трговине наркотицима, Федерална служба обезбеђења РФ, Управа за обезбеђење делатности Председника РФ. Укупно бројно стање припадника ових институција износи око 6 милиона припадника.

[9] У периоду од 1991. до 1995. године обим индустријске производње опао је за 34 одсто. Удео индустрије у привредној активности земље у 1996. години износио је 40, а осамдесетих година читавих 75 одсто. Више од 40 одсто послова у индистрији и чак 60 одсто послова у транспорту било је непрофитабилно. Током 1996. године само 16 одсто фирми није починило озбиљне пореске прекршаје, а 34 одсто уопште није плаћало порезе. Од 1991. до 1995. године производња житарица опала је за 45 одсто (Puheloinen, A., *Russia s Geopolitical Interest in the Baltic Area*, National Defence Colege, Helsinki, 1999, стр. 31).

[10] Подаци са сајта: http://armyrus.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=146, приступљено: 19. 10. 2012.

Важан разлог, који је условљавао неопходност реформе ОС, био је свакако и демографски фактор.[11] Као последица негативне стопе раста, само током 1996. године, број становника РФ смањио се за 475 хиљада. Тенденција у наредним годинама била је потпуно иста. Поред тога, велики број регрута није био способан за војну службу из здравствених разлога. Овде треба нагласити да, поред Армије, још 15 федералних структура поседује војничке формације, које, такође, имају потребе за регрутима.[12]

Према замисли државног и војног врха тог периода, читав процес реформи требало је да се одвија у неколико етапа у којима се реализују конкретни тежишни процеси. У периоду до 2000. године требало је да се реализује оптимизација структуре, борбеног састава и бројности ОС. У том периоду разрађује се нова војна доктрина, активно се проводе научноистраживачки и опитно-конструкторски радови за производњу наоружања новог покољења, средстава борбеног управљања и везе, а инсистира се и на развоју технологије двоструке намене. У другој етапи (2000–2005), предвиђено је квантитативно смањење ОС, повећање њихове борбене способности, прелаз на професионални принцип попуне и наставак активности на производњи наоружања нових покољења. Према тадашњем плану реформе ОС, до 2005. године из ОС је требало да буде удаљено око 600 хиљада официра и подофицира, а број цивила да буде преполовљен – са 600 хиљада на 300 хиљада лица. Планирано је да до 1. јануара 1999. године армија остане са 1,2 милиона припадника.

У оквиру реформе „по дубини“, такође су планиране крупне промене. До 1. јануара 1998. године предвиђено је обједињавање Ракетне војске стратегијске намене са Војно-космичким снагама и Војском ракетно-космичке одбране ПВО. Истовремено, планирана је и оптимизација органа управљања овим снагама, пре свега централног апарата. Њихово бројно стање требало је да се смањи за 1/3. Током 1998. године предвиђено је и обједињавање Војноваздушних снага и Војске ПВО. У морнарици су такође предвиђене значајне промене, мада је основна структура остала иста: четири флоте – Балтичка, Северна, Тихоокеанска и Црноморска, као и Каспијска флотила.

У Копненој војсци број дивизија требало је смањити на 25. Неке од њих су предвиђене као ударне, односно планирано је да буду потпуно комплетиране и борбено спремне, како би се обезбедио сваки стратегијски правац.

Као резултат реформи, „савремене ОС треба да буду компактне, мобилне и наоружане савременим наоружањем“ – истакао је тадашњи председник Јељцин, обраћајући се војничком саставу.[13] Међутим, по мишљењу великог броја руских војних стручњака, у складу са (олаком) проценом о смањењу спољне опасности земље, дошло је до значајног ликвидирања дела балистичких ракета, стратегијске

[11] Број новорођених на 1000 становника смањио се са 17 у 1985. години и 13,5 у 1990. на свега девет у 1996. години. У истом периоду, број преминулих повећао се са 11 на 15, по чему се Русија приближила неким афричким земљама. Због ниског стандарда, просечан животни век мушкараца пао је на 58 година, а у неким регионима чак на мање од 50 година (Puheloinen, A., *Russia s Geopolitical Interest in the Baltic Area*, National Defence Colege, Helsinki, 1999, стр. 32).

[12] На пример, МУП је у то време имао око 540 хиљада припадника, плус 260 хиљада у саставу Унутрашње војске; Железничка војска – 80 хиљада људи; Погранична војска – 230 хиљада; Министарство за ванредне ситуације – 70 хиљада; грађевинске структуре око 100 хиљада итд., доступно на: http://armyrus.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=146, приступљено: 19. 10. 2012.

[13] Краснаја звезда, 30. јул 1997.

авијације и нуклеарних подводних ракетоносаца. Космичка групација војске битно је смањена, а системи Противваздушне (ПВО) и Противракетне одбране (ПРО) нису одржавани на адекватан начин. Продате су практично све залихе уранијума и плутонијума, годинама припремане за војне потребе.[14]

Доласком Путина на власт дошло је до значајније промене стратегијских процена о спољној угрожености земље. У почетку, тежиште је било на борби против тероризма, али се касније истиче и неопходност припреме земље за одбрану од класичних облика војног угрожавања са стране. Нова Војна доктрина из 2000. године,[15] у тачки 5, као основне спољашње претње наводи:

– територијалне претензије према РФ и мешање у њене унутрашње ствари;

– покушаје да се игноришу (занемарују) интереси РФ при решавању проблема међународне безбедности и да се спречава њено учвршћивање као једног од утицајних центара вишеполарног света;

– постојање оружаних конфликата, пре свега у близини руских граница и граница њених савезника;

– стварање (повећавање) групација војске (силе) којима се нарушава створени баланс снага у близини руске границе и граница њених савезника;

– ширење војних блокова и савеза на штету безбедности РФ;

– увођење страних војски на територије држава у окружењу РФ и њој пријатељским земљама, уз нарушавање Повеље ОУН;

– стварање, опремање и припрема оружаних формација и група на територијама других држава, ради њиховог пребацивања за дејство на територији РФ и њених савезника;

– нападе (оружане провокације) на војне објекте РФ лоциране на територијама других држава, као и на објектима на државној граници и на Светском океану;

– дејства, усмерена на подривање глобалне и регионалне стабилности, поред осталог и путем ометања рада руског државног и војног руководства, нарушавања функција стратегијских нуклеарних снага, система упозорења о ракетном нападу, ПВО, контроле космичког пространства итд;

– непријатељска дејства информационо-техничког и информационо-психолошког карактера која наносе штету војној безбедности РФ и њених савезника;

– дискриминацију, нарушавање права, слобода и законитих интереса грађана РФ у иностранству;

– међународни тероризам.

У складу са оваквим виђењем ситуације у свету (битно другачијим него у претходном документу), и реформа ОС преживела је извесне корекције, пре свега у смислу обезбеђивања функције одвраћања од било чијег покушаја да угрози безбедност земље. Руководство се определило за примену тзв. асиметричног одговора који подразумева убрзан и адекватан развој стратегијских компоненти ОС (пре свега нуклеарних), уз знатно смањење квантитета конвенционалних снага. Исто-

[14] Видети шире у: Леонид Ивашов: *Реформа Армии: чем грозят инициативы Сердюкова*; Советская Россия, 24. 10. 2008.

[15] Независимая газета од 22. 4. 2000; доступно на: http://www.ng.ru/politics/2000-04-22/5_doktrina.html, приступљено: 19. 10. 2012.

времено, конвенционалне компоненте морале су да се подвргну радикалним променама ради постизања квалитета у чему су, по свим релевантним проценама, знатно заостајале.

Сукоб са Грузијом, августа 2008. године, утицао је да се политичко и војно руководство још одлучније посвети проблемима реформе ОС. Посебна слабост у практичној употреби војске у овом сукобу испољена је у сфери управљања и руковођења, па је, као једно од тежишта за наредни период, истакнуто питање усавршавања система за аутоматизовано управљање војним групацијама. По речима начелника Генералштаба Руске армије Николаја Макарова, сходно тадашњим правилима којима се регулисао рад команди и штабова у боју, команданту бригаде дато је пет часова за разраду замисли за предстојећу борбену операцију и за издавање задатака потчињеним командама; исто толико било је додељено и командантима батаљона и командирима чета и водова за њихов рад и довођење наређења до потчињених. Поређења ради, „у Кинеској армији, на пример" – истакао је Макаров, „захваљујући увођењу дигиталне технологије и система аутоматизованог управљања војском, таква операција – доношење одлуке за борбену операцију и преношење решења од команданта бригаде до командира вода, заузима само 20 минута".[16]

Треба имати у виду да, за разлику од других „постсоцијалистичких земаља", које као образац и мерило степена реформе сопствених ОС узимају Армију САД, руски стручњаци сматрају да је за њихове услове то апсолутно неприхватљиво и нелогично. Основни разлози који се при томе наводе јесу: различита улога ОС у једном и у другом систему, као и неупоредива богатства традиције руске и америчке војске. У вези с тим, истиче се чињеница да САД суштински воде само колонијалне типове ратова са неупоредиво слабијим противницима, као и да се и у Првом и у Другом светском рату Америка у сукобе укључила практично на последњим етапама борбених дејстава.

Анализирајући ситуацију у вези са стањем и потребама у области безбедности, урађене су анализе и других аспеката безбедносно-заштитног система земље и покренута процедура стварања новог облика армије и флоте. На седници колегијума министра одбране, октобра 2008. године, утврђен је комплекс мера за измену структуре, састава и бројног стања ОС РФ. Као израз општег опредељења земље за провођење војне реформе, крајем 2008. године, Државна Дума је прихватила документ који је предложио начелник Генералштаба: „Перспективни облик Оружаних снага РФ и мере за његову реализацију у периоду 2009–2010. године".[17] У документу су дате основе реформе ОС, од расформирања дивизија и смањења бројног стања официра и подофицира, до обезбеђења наоружања и војне технике за наредних 12 година. У складу са предлогом Генералштаба, предвиђено је да до 1. јануара 2016. године, формацијско бројно стање армије треба да буде милион у време мира, и 1,7 милиона за време ратног стања. Један од основних праваца реформе јесте прелазак од четворостепеног система управљања (војни округ–армија–дивизија–пук) на тростепени систем (војни округ–оперативна команда–бригада).

[16] Виктор Литовкин, *Начальник Генштаба поставил диагноз*, доступно на: http://nvo.ng.ru/concepts/2011-04-01/5_diagnoz.html, приступљено: 19. 10. 2012.

[17] "Перспективни облик Оружаних снага РФ и мере за његову реализацију у периоду 2009–2010. године", доступно на: http://www.armpress.info/article/ovs1.htm, приступљено: 19. 10. 2012.

Према усвојеном документу, главни структурални елементи оружаних снага РФ су: Централни апарат Министарства одбране и Генералштаб; Копнена војска (КоВ); Војноваздухопловне снаге (ВВС); Војнопоморска флота (ВМФ); Ракетна војска стратегијске намене (РВСН); Космичка војска (КВ); Ваздушнодесантна војска (ВДВ); Позадина ОС и наставно-научни центри.

У сваком од наведених састава извршене су или се приводе крају организацијско-формацијске промене предвиђене за период до 2012. године. Оне су, сходно основним војностратешким опредељењима, део настојања да се усавршавањем организације и модернизацијом опреме и наоружања обезбеди виши ниво ефективности и ефикасности оружаних снага. С обзиром на наслеђено стање, остваривање тог циља неизоставно је подразумевало знатно смањење укупног броја јединица и ангажованог људства у свим деловима ОС и на свим нивоима командовања. Подаци о предвиђеним и реализованим променама у оквиру наведених структуралних целина то на најбољи начин илуструју.

Централни апарат Министарства одбране и Генералштаб. Планирано је да се до 2012. године бројно стање смањи 2,5 пута. У моменту доношења одлуке о смањењу, у Централном апарату МО било је 10.523 лица, а у Генералштабу 11.290 припадника. Од укупног броја од скоро 22.000 запослених, у овим институцијама треба да остане свега 8.500 лица. При томе, функције Генералштаба и осталих органа МО нису знатно мењане.

Копнена војска (КоВ). У Копненој војсци, од 1890 борбених јединица, треба да остану само 172. Предвиђено је „гашење“ 23 општевојне дивизије и преформирање 12 моторизованих бригада. Формира се 39 општевојних бригада, 21 бригада ракетне војске и артиљерије, 7 бригада трупне ПВО, 12 бригада везе и 2 бригаде радиоелектронске борбе. Остаје само једна дивизија (на Далеком истоку) и 17 самосталних пукова.

Војноваздухопловне снаге (ВВС) треба да се састоје од оперативно-стратегијске команде ваздухопловно космичке одбране (ВКО), команде стратегијске авијације (која носи нуклеарно наоружање), Команде Војнотранспортне авијације и четири команде ВВС и ПВО. У структури овог вида предвиђено је постојање пет бригада космичке одбране, 55 авијацијских база, ракетни и радиотехнички пукови и ПВО бригаде. Истовремено, предвиђено је смањење преко 50 000 официрских места. Планирана је набавка преко 700 авиона разних типова, укључујући и ловце пете генерације, преко 100 савремених хеликоптера, око 200 ракетних комплекса ПВО и 10 беспилотних летелица.

Војнопоморска флота (ВМФ) смањује се скоро за половину: од 240 на 123 јединице. Предвиђено је да до 2020. године морнарица добије 8 стратегијских и 12 обичних подморница, као и 41 ратни брод.

Ракетна војска стратегијске намене (РВСН) треба да се смањи са 12 на 9 дивизија. Оптимизација структуре ових снага условљена је и Уговором о смањењу стратегијског нападног потенцијала који је Русија прихватила. У складу с тим, до 2016. године треба да се формирају четири ракетне дивизије са стационарним ракетним комплексима и пет са мобилним. У РВСН треба да остане око 500 интерконтиненталних балистичких ракета, у оквиру којих око 50 комплекса „Тополь-М“. Предвиђено је и увођење у наоружање ракетних комплекса нове генерације, као

што је интерконтинентална балистичка ракета ПС-24 која је отпорнија на средства противракетне одбране (ПРО) САД.

Космичка војска (КВ). Овај вид оружаних снага треба да се смањи са седам на шест борбених састава.

Ваздушнодесантна војска (ВДВ). Од шест јединица ВДВ остаће пет. Процењено је да је нецелисходно груписати снаге за брзо реаговање на једном месту, па ће, поред класичне ВДВ, у сваком војном округу бити формирана по бригада ВДВ ради решавања хитних борбених задатака.

Позадина ОС. Управне структуре позадине смањују се за 70%. У централном апарату остаје нешто више од 300 формацијских места, од којих 60% припада официрима и подофицирима, а 40% цивилним лицима. Упоредо са „гашењем" низа позадинских база и складишта, укида се око 12,5 хиљада формацијских/радних места, од чега 5,6 хиљада официрских и подофицирских. Позадина ће, уместо на екстериторијалном, бити организована на територијалном принципу обезбеђења војске. Планирано је да се расформира 277 база и складишта и формирају 34 комплексне базе за материјално-техничко обезбеђење. Велики део потреба из делокруга позадинског обезбеђења подмириваће се на комерцијалној основи, ослонцем на фирме из грађанства.

Наставно-научни центри. У области образовања кадра такође су предвиђене значајне промене. Уместо досадашњих 65 војно-школских установа (15 академија, 46 института и војних школа, четири универзитета), предвиђено је формирање 10 наставно-научних центара на територијалној основи. Сваки центар треба да припрема стручњаке за све области.

Наведеним организацијско-формацијским променама, предвиђеним за период од 2008. до 2012. године, остварује се знатно смањење броја војних јединица: од 15%, односно 17% у Космичкој и Вазушнодесантној војсци, до чак 90% у Копненој војсци (табела 1). Тако велики распон стопе смањења броја јединица у различитим видовима војске (уз минимално смањење космичких и ваздушнодесантних снага и ракетне војске стратегијске намене), недвосмислено показује да се реформом жели обезбедити компетитивност ОС РФ у односу на глобалне геостратешке играче у областима у којима се води главна битка за опстанак у друштву највећих на светској сцени – за остварење циља који је у Стратегији националне безбедности РФ из 2010. године означен као „претварање РФ у светску државу…"

Табела 1 – *Смањење броја војних јединица у периоду 2008–2012.*

Видови ОС	Број јединица		Степен смањења
	2008.	2012.	
Копнена војска	1.890	172	90 %
Војноваздушне снаге	340	180	48 %
Војнопоморска флота	240	123	49 %
Ракетна војска СН	12	8	33 %
Космичка војска	7	6	15 %
Ваздушнодесантна војска	6	5	17 %

(Извор: Ваш правовой минимум, http://albert-os.narod.ru/Reforma.html)

Истовремено, смањењем укупног броја војног персонала, по основу смањења броја јединица и по основу рационалисања формацијске структуре, уместо гломазне оружане силе која је 2008. године имала 1,2 милиона војника и официра, дошло се до модела армије од милион припадника, у којој ће укупан број официра бити упола мањи у поређењу са стањем из 2008. године – 15 000 уместо некадашњих 300 000. По новој формацији, број генерала мањи је за 20%, пуковника за 65%, мајора за 75% и капетана за 54%. С обзиром на то да ће се досадашњи послови подофицира убудуће поверавати војницима по уговору, ова категорија војних лица није предвиђена будућом формацијом, што је изазвало велике полемике, па чак и покушаје да се та одлука промени (табела 2).

Табела 2 – *Смањење броја официра у периоду 2008 –2012.*

Категорија официра	Бројно стање		Степен смањења
	2008.	2012.	
Генерал	1.107	886	20 %
Пуковник	25.665	9.114	65 %
Мајор	99.550	25.000	75 %
Капетан	90.000	40.000	54 %
Подофицир/морнарички подофицир	140.000	0	

Извор: Ваш правовой минимум, http://albert-os.narod.ru/Reforma.html

Смањење укупног броја припадника за око 200.000 значајно је са становишта рационализације расхода одбране и једна је од претпоставки за повећање материјалног стандарда који је годинама био на недопустиво ниском нивоу и неизбежно имплицирао негативне последице по борбени морал јединица и укупни одбрамбени капацитет земље. Ипак, по мишљењу не малог броја критичара реформи, РФ не може себи да дозволи тај „луксуз“ и да проблем финансирања расхода одбране решава радикалним смањивањем својих ОС. Наиме, иако није спорно да је након престанка хладног рата смањен ризик од класичног угрожавања безбедности земље, он и даље постоји и није занемарљив, бар не по проценама на основу којих су конципирана стратешко-доктринарна решења РФ. Тако и Војна доктрина, усвојена 10. фебруара 2010. године,[18] експлицитно истиче потребу реализације планова за реформу ОС у духу заштите од спољашњих војних претњи. У групу таквих претњи на које држава мора да има адекватан одговор сврстани су:

а) настојање да се потенцијалу силе Организације Северноатлантског савеза (НАТО) да глобални карактер који се реализује уз нарушавање норми међународног права; приближавање војне инфраструктуре земаља чланица НАТО границама РФ, поред осталог и ширењем блока;

[18] Российская газета, Документы; Доступно на: http://www.rg.ru/2010/02/10/doktrina-dok.html, приступљено: 19. 10. 2012.

б) покушаји да се дестабилизацијом ситуације у појединим државама и регионима подрива стратегијска стабилност;

в) формирање (повећавање) војних контингената страних држава (групација држава) на територијама држава у близини РФ и њених савезника;

г) стварање и инсталирање система стратегијске противракетне одбране којима се подрива глобална стабилност и нарушавају успостављени односи снага у ракетно-нуклеарној сфери, као и милитаризација космоса и развијање стратегијских система конвенционалног наоружања високе прецизности;

д) територијалне претензије према РФ и њеним савезницима и мешање у њихове унутрашње ствари;

е) ширење оружја за масовно уништавање, ракета и ракетне технологије и повећање броја држава које поседују нуклеарно наоружање;

ж) нарушавање међународних уговора и непоштовање раније прихваћених међународних обавеза у области ограничавања и скраћења наоружања од стране појединих држава;

з) примена војне силе на територијама држава у близини РФ уз нарушавање Повеље ОУН и других норми међународног права, итд.

Из такве перцепције безбедносних претњи и изазова (коју су неки аутори спремни да квалификују као натофобичну), проистекла су одговарајућа стратешка опредељења и препоруке за изградњу и функционисање система одбране РФ. Њиховом разрадом Министарство одбране трасира пут за имплементацију усвојених концепцијско-докринарних решења. При томе се као тежишно препознаје:

• очување потенцијала стратегијских снага за одвраћање, способних да осујете сваки покушај агресије на РФ. Начин решавања овог задатка: балансирани развој и одржавање потребног нивоа борбене готовости стратегијских нуклеарних снага и војске ракетно-космичке одбране. У оквиру процеса реформе ОС Русија ће задржати две ракетне армије са 10 до 12 ракетних дивизија (до сада су биле три армије са 17 дивизија), наоружане мобилним и стационарним ракетним комплексима. При томе, тешке ракете 15А18, које носе по 10 бојевих глава, остаће на борбеном дежурству до 2016. године. У наоружању војноморничких снага остаће 13 атомских ракетних подморница стратегијске намене са 208 балистичких ракета, док ће у оквиру Војно-ваздухопловних снага остати 75 стратегијских бомбардера Ту-160 и Ту-95МС;

• повећање могућности ОС до нивоа који гарантује одбијање савремених и могућих будућих војних опасности Русије. Ради тога ће се на пет потенцијално опасних стратегијских праваца (западни, југозападни, централноазијски, југоисточни и далекоисточни) груписати довољне војне снаге, неопходне за неутрализацију и локализацију могућих оружаних конфликата;

• усавршавање структуре војног командовања. У том смислу, од краја 2010. године већ се прешло са система војних округа на функционисање оперативно-стратегијских команди;

• обезбеђење независности Русије са аспекта самосталне разраде и производње наоружања и војне технике која има стратегијски значај.

Шта је од свега тога, односно у вези с тим већ реализовано и шта остаје да се учини?

Према званичним извештајима Министарства одбране,[19] до краја 2010. године све јединице прешле су у категорију сталне борбене готовости и попуњене су 100% према плановима њихове ратне употребе. Од 1. децембра 2010. године промењена је и војноадминистративна подела РФ, коју сада чине четири војна округа:[20] Западни, Јужни, Централни и Источни. Они су добили статус оперативно-стратегијских команди. То значи да војни окрузи сада имају функцију оперативног руковођења свим војним снагама, независно од тога из којих су федералних структура. Практично: граничне јединице, јединице унутрашње војске, јединице цивилне заштите и друге формације, у оперативном смислу потчињавају се оперативно-стратегијским командама.

На проширеном колегијуму министра одбране, одржаном 20. марта 2012. године, тадашњи председник РФ Дмитриј Медведев објавио је да је реформа ОС РФ завршена. По његовим речима, „већина војних састава спремна је да приступи извршавању борбених задатака у најкраћем року, оптимизован је састав интервидовских војних групација а, захваљујући новој структури војних округа, повећана је ефикасност планирања и управљања борбеним дејствима".[21]

Конкретизујући изјаву врховног команданта, министар одбране Анатолиј Сердјуков је нагласио да је у периоду реформи више од 250 војних састава наоружано новим и модернизованим средствима наоружања и војне технике. По његовим речима: „од 2008. до 2011. године, Војсци је достављено 39 интерконтиненталних балистичких ракета, две подморнице, четири ратна брода, пет борбених чамаца, 374 летилице, 12 ракетних комплекса *Искандер*, 713 јединица других ракетно-артиљеријских система, више од 2,3 хиљаде комада оклопног наоружања и технике, 79 противавионских ракетних комплекса трупне ПВО, 106 комплекса ПВО ВВС, око 40 хиљада аутомобила".[22]

Ради учвршћивања реформских резултата и развоја ОС у назначеном смеру, 12. маја 2012. године, председник РФ Владимир Путин потписао је указ[23] којим се свим релевантним субјектима земље дају конкретне обавезе и задаци у наредном периоду. Влади РФ, као основном носиоцу одбрамбене политике, додељени су следећи задаци: 1) опремање ОС РФ савременим наоружањем и опремом, како би до 2020. године та техника заузимала 70% свих средстава у војсци; 2) приоритетан развој снага за нуклеарно одвраћање, средстава ваздушно-космичке одбране, система везе и радио-електронске борбе, као и система за извиђање и управљање; 3) развој РМ, пре свега у зони Арктика и на Далеком истоку, ради заштите стратегијских интереса РФ.

---

[19] Карогодов В., О далнешем проведении военно реформ и реформировании военнх комиссариатов Россиско Федерации, доступно на: http://www.voencom-eao.narod.ru/planeao.html, приступљено: 19. 10. 2012.

[20] Раније је било шест округа: Лењинградски, Московски, Северно-Кавкаски, Приволжско-уралски, Сибирски и Далекоисточни. Њихова улога била је суштински другачија од улоге садашњих оперативно-стратегијских команди.

[21] Л. Ивашов, Реформа превратила армию в воровскую организацию, доступно на: http://svpressa.ru/society/article/53705/, приступљено: 19. 10. 2012.

[22] Исто.

[23] Указ Президента Российской Федерации от 7 мая 2012 года N 603, „О реализации планов (программ) строительства и развития Вооруженных Сил Российской Федерации, других войск, воинских формирований и органов и модернизации оборонно-промышленного комплекса" (извор).

Међународна активност Руске Федерације

Геополитичка дефанзива Русије, која је била очигледна за време првог и на почетку другог председничког мандата Путина: катастрофа нуклеарне подморнице „Курск“; повлачење војних база из Вијетнама (Камрани) и са Кубе (Лурдесе); потапање орбиталног комплекса „Мир“; сагласност на присуство америчке војне базе у републикама Централне Азије; повлачење руске 201. дивизије из Таџикистана; после серије „плишаних револуција“ („револуција ружа“ у Грузији и предаја абхаског лидера Аслана Абашидзе, „наранџасте револуције“ у Украјини и „револуције лала“ у Киргистану), постепено је замењена одлучнијом и самосталнијом политиком Кремља на међународној сцени.

Супротстављање једнострано проглашеној независности Косова и покушају размештања елемената америчке противракетне одбране (ПРО) у Пољској и Чешкој; ширење сарадње са Кином у оквиру ШОС-а; повећање одбрамбених расхода; жестока реакција на провокације Грузије; обустављање учешћа у уговору о конвенционалним снагама у Европи – све то говори да је елита руске власти формирала потпуно другачије слике о корпоративним националним интересима него што је то било за време Јељцина. Конкретан израз тог смелијег искорака Русије на светској политичкој сцени јесте иницијатива за успостављање нове безбедносне архитектуре у оквиру које би она створила прилику да да већи допринос и преузме већу одговорност за очување мира и учвршћивање стабилности на евроазијском простору.

Иницијативу је, у виду реферата о разради *Уговора о европској безбедности,* покренуо тадашњи председник Русије Дмитриј Медведев, за време одржавања Берлинске конференције, јула 2008. године. Поента иницијативе огледа се у тежњи за дубљом интеграцијом Русије у тај систем, у односу на досадашњу праксу. Специфичност је и у томе што је Русија по први пут после дужег низа година јавно изнела своју анализу догађаја на континенту и формулисала питања која треба решавати у дијалогу са Западом.

Октобра 2008. године идеја о Уговору о европској безбедности уграђена је у Концепцију спољне политике РФ[24] и означена је као „главни циљ“ руске спољне политике, који треба да се реализује кроз „истински отворен, демократски систем општерегионалне колективне безбедности и сарадње“, уз спречавање „нове фрагментације и ревитализације претходних блоковских приступа“. Из текста предлога Уговора[25] видљиво је да се он концентрише на неколико тема које кореспондирају са појмом тзв. „чврсте безбедности“. То су, пре свега: безбедност на континенту и недељивост безбедности; контрола наоружања; регулисање регионалних конфликата у евро-атлантском региону и сл.

У оквиру разматрања безбедности и недељивости безбедности истакнути су принципи забране употребе силе и претње силом; потврђена је привржености базичним начелима безбедности и међународних односа у евро-атлантском пространству; нагла-

[24] Концепция внешней политики Российской Федерации, доступно на: http://www.ng.ru/world/2000-07-11/1_concept.html; приступљено: 19. 10. 2012.

[25] Российский проект Договора о европейской безопасности, доступнп на: http://vz.ru/information/2009/11/29/353794.html; приступљено: 19. 10. 2012.

шена је подједнака безбедност за све (принцип три НЕ[26] и право на неутралност); декларисано је одсуство ексклузивних права држава и организација за одржавање мира и стабилности и указано на неопходност разраде јединствених правила важних за све.

У суштини, Уговор о европској безбедности представља својеврсну понуду тражења заједничких решења путем консултација, конференција и ванредних конференција; као и захтев за достављањем неопходне информације о свим спорним питањима која задиру у безбедност других. У том смислу, предлаже се да се усаглашавање питања може обавити на специјалном сусрету – самиту, чији би учесници требало да буду, како појединачне земље, тако и организације, попут Заједнице независних држава (ЗНД), Организације договора о колективној безбедности (ОДКБ), Организације за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС), ЕУ, НАТО ...

У основи целокупне иницијативе лежи руско незадовољство развојем догађаја под препознатљиво доминантним утицајем САД, као што су: ширење НАТО на Исток, ситуација око КиМ; криза у процесу ратификације уговора о контроли конвенционалног наоружања, нелегитимност дејстава НАТО у међународним интервенцијама и друго. Ова питања, у ствари, на драстичан начин показују општу проблематичност дијалога Русије и Запада, као и недовољну интегрисаност РФ у постојећи међународни систем безбедности.

Односи Русије и НАТО-а утемељени су договором од 27. маја 1997. године, да би пет година касније, на самиту у Риму, 28. маја 2002. године, били подигнути на знатно виши ниво Потписивањем декларације „Односи Русија–НАТО: нови квалитет“.[27] Анализа сарадње Русије и НАТО-а показује да се основна пажња поклања механизмима доношења заједничких одлука, а не стварним квалитативним изменама међусобних односа. Без обзира на постојање општих циљева и задатака у области безбедности, постоје значајни проблеми у реализацији дијалога и прихватању основа безбедносне политике једне и друге стране. У Концепцији спољне политике Русије наглашава се „важност“ сарадње у оквиру Савета Русија–НАТО, уз истовремено негативан однос према политици ширења алијансе.[28] Слично становиште препознатљиво је и у Стратегији националне безбедности.[29]

С друге стране, и земље чланице Алијансе различито се односе према Русији, што додатно усложава дијалог и тако чини недовољно продуктивним иначе ретка и по правилу некоординирана настојања појединих актера да се односи побољшају.[30] Руско-грузијски конфликт је, на пример, јасно показао колико функционисање Савета Русија–НАТО зависи од спољнополитичке коњуктуре. У одређеном периоду односи су били практично замрзнути. Реакција НАТО-а вероватно би била много же-

[26] Правило „три НЕ“, које је предложио Медведев, значи: НЕ обезбеђивати своју безбедност на рачун безбедности других; НЕ дозвољавати било каква дејства у оквиру војних блокова и коалиција која би слабила опште пространство безбедности и НЕ дозволити да се развој војних савеза остварује на рачун безбедности других учесника у Уговору.

[27] Декларация глав государств и правительств Российской Федерации и государств – членов НАТО, Рим, 2002, 28 мая; доступно на: http://www.nato.int/docu/basictxt/b020528r.pdf, приступљено: 19. 10. 2012.

[28] Исто.

[29] Стратегия национальной безопасности России до 2020 г., 2009, 12 мая, № 537, доступно на: http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html, приступљено: 19. 10. 2012.

[30] Жуков Е. НАТО нуждается в новой стратегии, *Detsche Welle*, Европа, 2009, 7 июля; доступно на: http://www.dw-world.de/dw/article/0,4462280,00.html

шћа да не постоје проблеми који се морају заједнички решавати. То значи да се односи и даље развијају по синусоиди, при чему постојећа међузависност не дозвољава да се они спуштају испод одређене тачке.[31]

Очигледно је да постоји низ препрека на путу успостављања интензивније и садржајније сарадње и бољег разумевања Русије и евроатлантских структура. Пре свега, то је различито интерпретирање појединих безбедносних феномена, па самим тим и различит приступи остваривању пројектованих циљева. Као и у многим другим приликама, изгледа да је и у случају новог Уговора о европској безбедности неопходно применити чувено Конфучијево правило о ректификацији имена како би се исте појаве назвале истим именима. У вези с тим, важно је напоменути да упоредна анализа Стратегије националне безбедности РФ и Концепције спољне политике РФ, с једне стране, и стратегијских докумената НАТО и ЕУ,[32] с друге, показује да се многи безбедносни проблеми слично опажају у Русији и на Западу. Проблем је, међутим, у томе што се, у већини западних земаља, Русија пре види као извор тих проблема него као савезник у њиховом решавању.

Вероватно да је један од разлога за такву репутацију Русије на Западу то што је Концепт безбедности у Русији дуго објашњаван чврстим геополитичким терминима, где није било места схватању да је истинска безбедност везана и са развојем политичких и грађанских вредности.[33] Нова Стратегија националне безбедности показала је да је у том погледу несумњиво учињен известан отклон од старе праксе. У разматрање безбедносне проблематике кључни су социјално-економски аспекти; постоји повезаност са спољнополитичким курсом земље. Чини се да су творци руских стратешких докумената добро проценили геополитичку реалност, а нарочито чињеницу да се преко директне сарадње са појединим земљама Запада (пре свега са Немачком), а не преко њихових савеза, може знатно допринети истовременом развоју два супротна процеса: јачање улоге Русије и слабљење утицаја САД у Европи.

Када је реч о изворима и облицима угрожавања националне безбедности, пажња се све више концентрише на проблеме који су у домену унутрашње политике. Гесло нове стратегије националне безбедности, које гласи „Безбедност кроз развој", носи у себи спознају да висок ниво безбедности није могуће остварити без унутрашње политичке стабилности и социјално-економског напретка. У том духу, потенцира се значај борбе против финансијско-економске кризе и њених последица, као и значај побољшања квалитета живота грађана РФ. Ако се следи та логика, може се закључити да се поље могуће сарадње са Западом на овај начин проширило, о чему сведочи и евидентно богатији речник безбедности који нуди више простора за сарадњу. Ипак, главне препреке за већу релаксацију односа Русије са Западом нису уклоњене. У западној визури, Русија је и даље проблематично (конфликтно и недовољно демократизовано) друштво, а њена спољна политика, посебно она према тзв. блиском иностранству (државама на простору бившег СССР-а) наглашено „себична и уцењивач-

[31] Поликанов Д.В. Россия и НАТО: укрощение строптивых, *Индекс Безопасности*, №2, Лето 2009, стр. 115.

[32] A Secure Europe in a Better World, European Security Strategy, Brussels, 12 December 2003. URL: доступно на: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/78367.pdf, приступљено: 19. 10. 2012.

[33] Бобо Ло, Интеграция с оговорками? Россия, НАТО и Европейская безопасность. *Европейская безопасность: события, оценки, прогнозы*, №3, доступно на: http://www.inion.ru/product/eurosec/st3v3.htm; приступљено: 19. 10. 2012.

ка“. С друге стране, Русија својим препознатљиво НАТО-центричном Стратегијом стратегијом националне безбедности ставља до знања „безгрешном Западу“ да његове квалификације не сматра добронамерним. Наиме, експлицитно се саопштава да су основни спољашњи изазови и претње безбедности Русије сконцентрисани на Западу, оличени у евроатланској војно-политичкој алијанси. Утисак о угрожености са те стране појачава се чињеницом да се проблем евентуалне претње безбедности земље са Истока уопште не третира у Стратегији националне безбедности, без обзира на то што ту спадају и Курилска острва у Јапанском мору, ситуација око нуклеарног програма Северне Кореје, као и, не баш једноставно, суседство са НР Кином.

* * *

На основу анализе садржаје наведених докумената којима се регулишу актуелна стратешка питања безбедности и одбране РФ, може се закључити да се садашња реторика знатно разликује од оне из совјетског периода. Иако је и даље тежиште на тзв. тврдој безбедности, приметно је одсуство појмова као што су: *„линије поделе“*, *„игра са нултом сумом“*, *„баланс снага“* и сл. Стиче се утисак да се представа о безбедности, код новог руског руководства, постепено мења. Међутим, све ово није довољно да би се закључило да је схватање безбедности постало јединственије, и да је самим тим успостављање сарадње у тој области, између Русије и Запада, постало једноставније и извесније, а њени садржаји знатно богатији.

Искуства у преговорима о питањима безбедности из праксе ЕУ и НАТО говоре да је веома сложен процес доласка до консензуса, чак и код субјеката са сличним схватањем ове тематике. Шта тек можемо очекивати од преговора и сарадње страна у ситуацији кад једна другу сматрају главном претњом по сопствену безбедност? Ипак, чини се да највећу препреку истинској сарадњи представља стављање тежишта на тврду безбедност. Одсуство чврше економске основе за сарадњу у свим областима поставља пројекат безбедности у зависност од политичких односа са појединим европским земљама и САД. За разлику од тога, тамо где постоји економска међузависност, сарадња у свим другим областима је лакша и продуктивнија.

Због тога би Русија, лансирајући идеју о новој архитектури европске безбедности, морала знатно више пажње да посвети разради безбедносних пројеката који би били довољно интересантни да привуку пажњу економских структура чије деловање није спутано препрекама с којима се суочава политичка дипломатија. Један од задатака који би, по руском схватању, требало да реши нова архитектура европске безбедности, јесте смањење улоге НАТО у тој области. У том смислу, различито поимање пројекта новог Уговора о европској безбедности унутар Алијансе могло би да изазове извесне поделе у НАТО-у због различитих ставова према обавезама које проистичу из понуђеног текста. То би могло да спречи, или бар успори, ширење НАТО-а на Исток и пружи шансу Русији да побољша своју позицију у Европи.

У сваком случају, Русија је својим стратегијско-доктринарним решењима у области спољне политике и безбедности недвосмислено исказала становиште да је за њу униполарност неприхватљива као принцип међународних односа и да је постојање више центара моћи потреба и неминовност савременог света. Свесна предности коју јој доносе огромни природни ресурси, посебно богатство енергетских извора, као солидна

основа за укупан економски опоравак и полазећи од позиције коју јој обезбеђује респективна одбрамбено-безбедносна моћ, РФ претендује да у будућој констелацији односа у међународној заједници има знатно израженију и запаженију улогу у односу на положај који тренутно заузима. Колико год да руски стручњаци истичу различите тежње и нуде различите концепте у сфери спољне политике и безбедности, стратегија с којом САД наступају у међународним односима остаје и даље за Русију (и не само за њу) незаобилазан репер при дефинисању сопствених стратешких опредељења.

Посматрано у целини, стратешка опредељења Русије и САД имају додирних тачака у мери у којој се и једна и друга страна позивају на међународну сарадњу и поштовање општеприхваћених институција и механизама. Разлика је, међутим, у основном смеру деловања те сарадње: код САД она мора да обезбеди неприкосновеност америчких интереса широм света, док са становишта РФ договарање и споразумевање треба да има за резултат демонтирање монополарног геополитичког поретка и њему својствене безбедносне архитектуре и стварање вишеполарног света у којем ће Русији припасти бар део онога чиме је располагао Совјетски Савез у доба биполаризма.

Литература

1. *A Secure Europe in a Better World, European Security Strategy*, Brussels, 12 December 2003. URL; доступно на: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/78367.pdf.

2. Бобо Ло, *Интеграция с оговорками? Россия, НАТО и Европейская безопасность*. Европейская безопасность: события, оценки, прогнозы, №3, доступно на: http://www.inion.ru/product/eurosec/st3v3.htm.

3. *Декларация глав государств и правительств Российской Федерации и государств – членов НАТО*, Рим, 2002, 28 мая; доступно на: http://www.nato.int/docu/basictxt/b020528r.pdf

4. Жуков, Е., *НАТО нуждается в новой стратегии*, Detsche Welle, Европа, 2009, 7 июля; доступно на: http://www.dw-world.de/dw/article/0,,4462280,00.html.

5. Килибарда, З. и Шарановић, Ј., *Историјски корени и изазови геополитике савремене Русије*, *Војно дело*, 2000, 4–5, стр. 27–49.

6. Килибарда, З. и Шарановић, Ј., *Геополитика Русије од експанзионизма до дефанзиве*, *Војно дело*, 2001, 6, стр. 39–57.

7. Klare, Michael, *Resource Wars*, Owl Book, New York, 2002.

8. Klare, Michael, *Blood and Oil*, Owl Book, New York, 2005.

9. Младеновић, М., Јефтић, З. и Мандић, Г., *Нови страрегијски концепт НАТО и руска иницијатива за промену европске архитектуре безбедности*, Војно дело, 4/2010, стр. 146–164.

10. Младеновић, М., Пономарева, Е., *Кина-Америка-Русија – глобални троугао 21. века*, *Социолошки преглед*, Вол. 45, бр. 4, 2011, стр. 459–476.

11. Младеновић, М., *Политика као основа војне стратегије*, Годишњак факултета безбедности, 2010, Факултет Безбедности, Београд, ISSN 1821–150X, стр. 139–149.

12. Младенович, М., *Военная стратегия в международных отношениях*, Свободна мсл, № ¾ (1632) Москва, 2012, ISSN 0869–44435, стр. 5–14.

13. *National Military Strategy of the United States of America*, 2011, стр. 8; доступно на: http://www.jcs. mil/content/files/2011–02/020811084800_2011_NMS_-_08_FEB_2011.pdf.

14. *National Security Strategy of the United States of America*, 2010, стр.2; доступно на: http://www.whitehouse. gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf

15. Поликанов, Д. В., *Россия и НАТО*: укрощение строптивых, Индекс Безопасности, №2, Лето 2009, С. 115

16. Puheloinen, A., *Russia´ s Geopolitical Interest in the Baltic Area*, National Defence Colege, Helsinki, 1999.

17. Разуваев, В., *Геополитика постсоветского пространства,* Российская академия наук, Москва, 1993.

18. *Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года*; доступно на: http://www.politua. su/concept/386.html.

УДК: 331.108.27:351.1 ; 355.
1-057.86:331.586(410+44+73)

РЕШАВАЊЕ ВИШКА ВОЈНОГ КАДРА – ИСКУСТВА УЈЕДИЊЕНОГ КРАЉЕВСТВА, САД И ФРАНЦУСКЕ

Саша Трандафиловић, *Небојша* Драговић, *Драган* Радуловић
Министарство одбране Републике Србије,
Сектор за буџет и финансије

Процес прилагођавања људских ресурса система одбране и оружаних снага земаља у транзицији опште прихваћеним и међународно успостављеним стандардима и правилима понашања савремених војних организација неминовно захтева свођење постојећег бројног стања професионалних припадника на стандардизован ниво, али и истовремену потребу адекватног збрињавања вишка војног кадра који ће настати по том основу.

Кључне речи: *вишак војног кадра, начин решавања вишка војног кадра, Уједињено Краљевство, САД, Француска*

Увод

Полазећи од потребе неминовних реформских процеса система одбране и професионализације оружаних снага, све земље у транзицији су се суочиле са знатним вишком професионалног војног кадра, а тиме и са озбиљним проблемима због ограничених економских могућности за адекватно збрињавање вишка војног кадра.

Анализом социјалног решавања вишка војног кадра у земљама са вишевековном војном традицијом може се доћи до корисних искустава која се евентуално могу применити у решавању вишка војног кадра услед реформских процеса система одбране и професионализације Војске Србије.

Уједињено Краљевство

Међу програмима збрињавања вишка неперспективног војног кадра које су развиле западноевропске земље, по садржају и резултатима реализације може се истаћи актуелни програм Уједињеног Краљевства, познат под називом „**Партнерство за транзицију каријере**“ (Career Transition Partnership).

Професионални припадници оружаних снага Уједињеног Краљевства престанком професионалне војне службе стичу право на једномесечну накнаду у висини последње плате, уз могућност коришћења одговарајућих садржаја програма „Партнерство за транзицију каријере“, у зависности од дужине трајања професионалне

војне службе. При томе, изузетно мали број професионалних припадника који напушта војну службу испуњава услове за пензионисање, због чега наведени програм карактерише изузетно висок степен друштвене подршке.

Све до 1998. године комплетан садржај програма транзиције каријере спроводио се искључиво у надлежности Министарства одбране, након чега се у тој години закључује партнерски споразум, односно уговор између Министарства одбране и Right Management company, високе специјализоване и водеће институције за општи развој каријере и преквалификацију ради запошљавања, чиме је од тог тренутка реализација програма препуштена стручњацима за промену каријере. То једноставно значи „да је Министарство одбране са нама потписало уговор за обезбеђивање услуга у промени каријере лицима којима је престала професионална војна служба, а испуњавају услове за коришћење програма збрињавања. Ово из разлога што је Министарство одбране препознало да би процес транзиције из оружаних снага у цивилни живот могао да буде тежак, с обзиром да су се многа лица, којима је престала војна служба, право из школе укључила у оружане снаге. Наша компанија пружа услуге помоћи у промени каријере за лица свих чинова у оружаним снагама Уједињеног Краљевства и омогућава транзицију из војног у цивилни живот на што једноставнији и успешнији начин, са основним циљем да та лица науче вештине које су потребне ради могућности будућег запослења, како би те вештине могли да користе и касније током живота, **а не само да добију први посао у цивилном животу**“.[1]

Програм „Партнерство за транзицију каријере“ (Career Transition Partnerschip) осмишљен је тако да оним професионалним припадницима оружаних снага, за чијим војним ангажовањем престаје потреба, обезбеди пуну подршку у запошљавању и каријерно саветовање, могућност обуке, односно преквалификације за цивилна занимања са подршком у финансирању, тражењу запослења, помоћ у припреми CV-а, технике разговора са послодавцима, као и упознавање са питањима практичне подршке приликом губитка посла.

Наведени програм карактерише изузетно висок степен подршке Владе, која није само декларативна, већ и конкретна, а што се огледа у ангажовању финансијских средстава, сталном праћењу реализације и развијеним механизмима за обезбеђење предности отпуштеним војним лицима при запошљавању, као на пример „трошкови појединачне обуке у преквалификацији“ (Individual Resttement Trining Costs) у смислу помоћи на коју лице има право у случају престанка професионалне војне службе кроз рефундацију трошкова везаних за обуку, а чији износ зависи од времена проведеног у служби, што Влада образлаже чињеницом да је војна лица заслужују због израженог патриотизма и спремности да се жртвују за своју државу.[2]

Право на коришћење услуга програма имају професионални припадници оружаних снага, и то:

• лица која су навршила до 6 година у професионалној војној служби (минимално проведених 4 године у служби), с правом на делимично коришћење програма /услуге службе за запошљавање/;

[1] http//www.ctp.org.uk/ctp/serviceleavers/about-us/the-ctp

[2] http//www.civvystreetmagayine.co.uk/images/ctp.pdf

• лица која су преко 6 година у професионалној војној служби, с правом на пуно коришћење програма (покривање трошкова обуке кроз преквалификацију /Individual Resttement Trining Costs/, уз новчану надокнаду путних трошкова и трошкова смештаја, а све сагласно времену проведеном у професионалној војној служби.[3]

Време одређено за преквалификацију (Graduated Resettlement Time) подразумева време које лице због престанка војне службе може да користи за активности у вези преквалификације, укључујући мотивационе радионице, курсеве обуке, рад у грађанству или на личној припреми за преквалификацију. Најдужи временски период за коришћење програма износи 7 недеља, уз додатне 4 недеље по основу отказног рока на који сваки професионални припадник има право када напушта професионалну војну службу.

При томе, нормативно је регулисано да се припаднику оружаних снага отпуст најави најмање две године раније, с тим што право на преквалификацију може користити у периоду од четири године (две године пре и две године после престанка службе у оружаним снагама), како би Министарство одбране имало довољно времена за пружање адекватне помоћи професионалним припадницима који излазе из оружаних снага да направе што успешнију транзицију ка цивилном запослењу и остваре другу жељену каријеру која одговара њиховим вештинама, знањима и искуствима.

Свако лице које напушта службу има своје индивидуалне потребе и врло личне наклоности ка запослењу и зато мора да да му се помогне да препозна те потребе, да направи реалан приступ тржишту рада, да одлучи који су му циљеви радног ангажовања и да направи план који ће га водити ка томе.[4]

У том периоду (две године пре и две године после престанка службе) професионални припадник оружаних снага има право на коришћење садржаја програма, уз обезбеђење личног саветника (квалификовано лице запослено у Регионалном центру за преквалификацију) који га прати и пружа помоћ до запослења, а по потреби и касније (у случају губитка првог посла па до новог запослења), односно до истека две године од престанка професионалне војне службе.

Програм „Партнерство за транзицију каријере“ обезбеђује услугу преквалификације која се реализује у 10 регионалних центара за преквалификацију, смештених у војним установама у Уједињеном Краљевству и Немачкој (слика 1). У сваком регионалном центру су радно ангажовани саветници за избор каријере, тренери, администратори и координатори за прикупљање, обраду и размену информација, како би се лицима којима престаје професионална војна служба обезбедила максимална стручна помоћ, ако испуњавају услове за коришћење овог програма. При томе, лица запослена у институцијама која спроводе програм **примају плату сразмерно резултатима** постигнутим у запошљавању отпуштених војних лица.

[3] „Resettlement in the Armed Forces, Directorate Resettlement, UK, Ministry of Defence, October 1998., стр. 7.

[4] Resettlement in the Armed Forces, Directorate Resettlement, UK, Ministry of Defence, October 1998., стр. 8.

Слика 1 – *Партнерство за транзицију каријере – организациона шема*

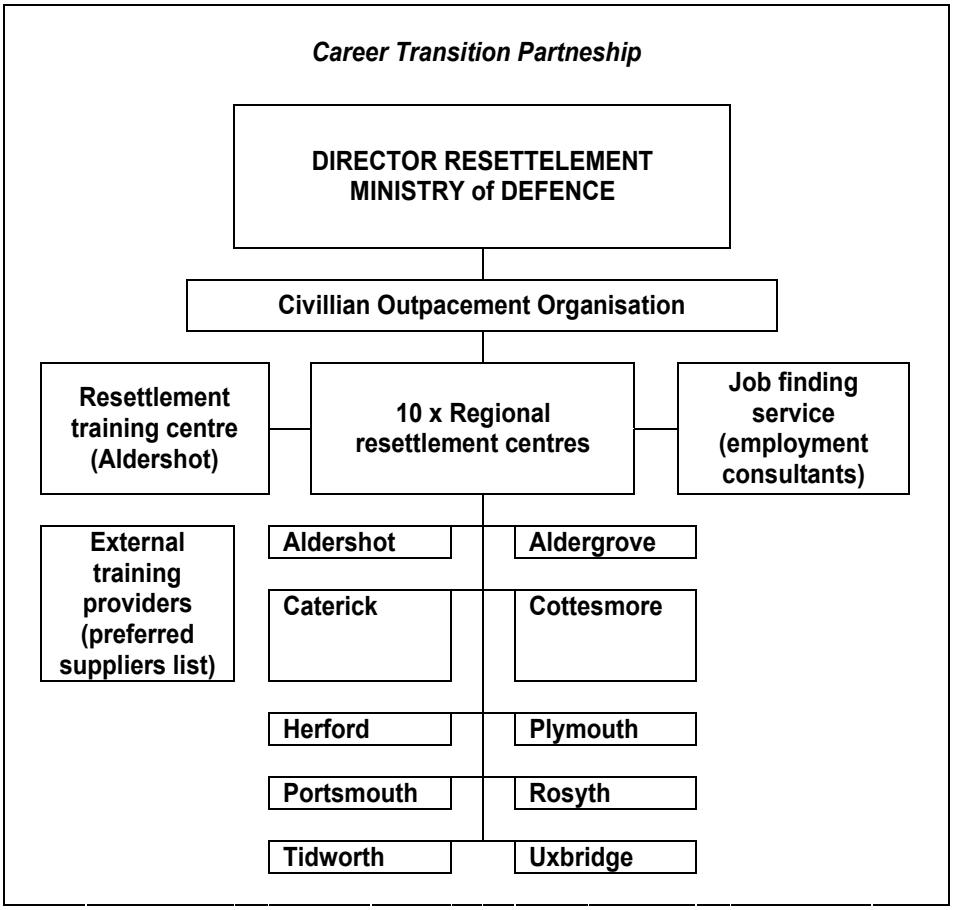

Извор: Resettlement in the Armed Forces, Directorate Resettlement, UK, Ministry of Defence, October 1998, стр. 11.

У регионалним центрима реализује се широк спектар од преко 50 курсева обуке за разна занимања, у складу са инструкцијама специјалиста за општи развој каријере и преквалификацију Right Management company и других спољних институција из ове области, као и начелним упознавањем корисника програма да су основни циљеви одабраних курсева:

• превођење стечених знања и стручности током вршења професионалне војне службе у цивилне квалификације;

• обнављање техничких искустава и стечених вештина која током обављања службе нису коришћена, као и

• анимирање вредности стечених у вршењу дужности, као и личних квалитета.

Оно што свакако заслужује пажњу јесу резултати преквалификације. У примеру Регионалног центра у Алдершоту (Велика Британија) „статистика је импресивна: Центар за обуку-преквалификацију има стопу пролазности 98% кроз сертификат за административно управљање и програм за дипломе, а од многих лица који су добили нове квалификације, огромна већина је осигурала запослење“.[5]

У складу са закљученим уговорима са професионалним припадницима који напуштају службу, као и са цивилним послодавцима, Министарство одбране за сваког припадника обезбеђује „војну плату“ док се налази на обуци, без трошкова послодаваца, укључујући и друге облике стручног усавршавања.

Према традиционалном схватању војне професије, професионални припадници оружаних снага, а посебно официри поседују изузетно и високо цењене карактеристике, стечене током вршења професионалне војне службе, што подразумева дисциплину, одговоран приступ послу, одлучност, поузданост, поштовање рокова, упорност, прилагодљивост, смисао за рад с људима, способност реаговања у сложеним условима, оспособљеност за тимски рад, способност за мотивисање сарадника, искуство у руковођењу, безбедносна култура, чување службене тајне, процена ванредних ситуација, интуиција, непоколебљивост и оданост колективу. То су само неке од особина које су не само пожељне него и дубоко уважене код свих послодаваца: „Многи послодавци су прошли војну обуку и свесни су преносивих вештина лица на служби у оружаним снагама. Тешко је нешто аргументовано приговорити типичном профилу војног лица којем престаје служба, који је прошао високо квалитетну обуку и поседује знање у логистици, трговини и финансијама, а уз то још и кључне вештине као што су управљање обуком, комуникацијама и решавање проблема – посебно када су ослоњени на те вештине ради преживљавања“.[6]

У реализацији програма укључене су многе државне и приватне компаније, као и владине и невладине организације. Такође су формиране и поједине специјализоване компаније где се радно ангажују углавном бивши припадници оружаних снага, као што су компаније које се баве инсталацијом и одржавањем средстава за видео надзор и техничку заштиту, инсталацијом и одржавањем опреме за пријем сателитског сигнала, службом помоћи на путевима, као и другим специјализованим пословима.

Стручним усмеравањем отпуштених војних лица ка занимањима за која имају изражене склоности, као и квалитетном обуком и организованом помоћи у сналажењу у цивилном окружењу након престанка професионалне службе обезбеђено је постизање натпросечних резултата.

Као доказ успешности довољно је навести чињеницу да је кроз програм „Партнерство за транзицију каријере“ од завршетка хладног рата (1989. године) до 2006. године прошло више од 100.000 отпуштених припадника оружаних снага, а да је више од 95% нашло запослење у року од првих шест месеци након престанка професионалне војне службе.

[5] Милковић Д.; Управљање ризицима у центрима за преквалификацију у Републици Србији, Факултет безбедности, Београд, 2008, стр. 37.

[6] http//www.questoline.co.uk/topics/admin_support_services_rtc aldershot administration.

САД

Један од изузетно квалитетних програма адекватног збрињавања професионалних припадника оружаних снага свакако је и амерички „**Програм помоћи током транзиције**“, који је намењен професионалним припадницима америчких оружаних снага чије је отпуштање у одређеном тренутку неминовно (вишак или пензионисање) и ратним ветеранима, укључујући и чланове њихових породица.

Институционално посматрано, на основу федералног законодавства, основи „Програма помоћи током транзиције“ установљени су Државним законом 101–510 из новембра 1990. године, који је омогућио стварање правног основа за функционисање програма, образовање центара за помоћ у тражењу посла, сертификацију војне стручности и обуке, могућност јавног информисања о војним профилима, као и друге активности у вези реализације програма.[7]

Имајући у виду пројектовано смањење америчких оружаних снага, Државним законом 101–190 из децембра 1991. године утврђује се институт „стимуланса (бонуса)“ за добровољно напуштање професионалне војне службе, док се Државним законом 102–484 из октобра 1992. године уводи обавеза саветовања о даљој каријери након изласка из система оружаних снага (90 дана пре отпуста из војне службе).

На основу Државног закона 107–103 из децембра 2001. године професионални припадници оружаних снага стичу право на одговарајућу помоћ 12 месеци пре отпуштања по „добровољном или недобровољном“ основу, односно 24 месеца пре пензионисања.

Разлози за „добровољан одлазак“ из система су углавном незадовољство вођством (лидерством), раздвојеност од породице, наставак образовања, односно усавршавања у цивилним институцијама, као и бољи финансијски услови који се пружају појединцу у другим секторима.

Основни разлози „недобровољног изласка“ из система су здравствене околности, престанак потребе за одређене војне дужности, као и „немогућност контролисања телесне тежине“.[8]

У циљу реализације наведених законских решења Министарство одбране, Министарство рада и Министарство за питање бораца закључили су Меморандум о разумевању, којим се прописује међусобни договор о надлежностима, одговорностима и надзору у функционисању и реализацији Програма помоћи током транзиције. Поред наведених министарстава, као активни субјекти у циљу реализације програма су укључени државна служба за запошљавање, приватне агенције за запошљавање, асоцијације привредних комора, уније послодаваца, борачке организације и друге друштвене институције.

Сагласно усвојеним законским решењима, као и закљученим меморандумом, под надлежношћу Министарства одбране САД функционише 207 центара за реализацију Програма помоћи током транзиције, при чему је 75% корисника млађих од 35 година.[9]

[7] Knight K., Програм помоћи током транзиције, Европска команда САД: Програми транзиције из војне у цивилну службу, Канцеларија за билатералне односе са МО РС, Београд, 2004, стр. 3–1.

[8] Исто, стр. 3–11.

[9] Исто, стр. 3–12.

Финансијска подршка за реализацију програма обезбеђује се у државном буџету, уз обавезу министра одбране да неопходна финансијска средства за наредну годину представи председнику САД и Конгресу, у чијем саставу функционишу Комисија за оружане снаге и Комисија за питања бораца.

У циљу реализације програма Министарство рада обезбеђује информације о тржишту рада тако што непосредно сарађује са Државном службом за запошљавање и другим институцијама из области запошљавања и тржишта рада, уз ангажовање државних службеника који су специјализовани за пружање помоћи при запошљавању, као и експерата из специјализованих институција и агенција за промену каријере.

У односу на Министарство одбране које своју обавезу у реализацији програма према отпуштеним или пензионисаним лицима завршава 90 дана по престанку службе, Министарство рада може за одређене садржаје програма пружати подршку отпуштеним и пензионисаним лицима и после тог рока.

Министарство за питање бораца, у чијем су организационом саставу између осталог, Управа за бенефиције, Управа за здравствену заштиту бораца, Управа за преквалификацију и запошљавање и Служба за обезбеђење кредита, задужено је за реализацију следећих садржаја програма помоћи:

• Право на образовање – омогућава до 36 месечних „образовних бенефиција“ ради уписа на универзитет, стручне курсеве, дописне школе, професионалну праксу-обуку и цивилно летачку обуку, уз испуњење следећих општих услова: поседовање дипломе средње школе, наменска штедња од дела плате у првих 12 месеци вршења професионалне војне службе и 36 месеци „часног“ обављања војних дужности. Ради спречавања евентуалних злоупотреба, кориснику се бенефиција исплаћује сукцесивно по месецима, у зависности од времена проведеног на образовању, односно обуци;

• Надокнада за инвалидитет – подразумева месечну надокнаду због повреда или болести које су се догодиле током активне војне службе или су настале као последица вршења службе. Надокнаде за инвалидитет крећу се од 10% до 100% независно од стечене пензије, уз могућност за још 30% додатне надокнаде у виду помоћи члановима породице;

• Преквалификација и запошљавање – подразумева помоћ у тражењу запослења, обуци за тражење посла, преквалификацији, самозапошљавању, развоју започетог бизниса, као и једногодишњим и двогодишњим едукативним програмима ради стицања одговарајућих сертификата;

• Обезбеђење стамбених кредита – подразумева гаранцију Министарства за питање бораца отплате дуга зајмодавцу ради изградње или куповине стамбене некретнине, као и рефинансирања постојећег стамбеног кредита. Максимални износ стамбеног кредита износи до 240.000 САД долара, за који није потребно учешће и при чему корисник кредита има право да сам бира зајмодавца, док је камата предмет договора са зајмодавцем;

• Здравствене бенефиције и услуге – односе се на партиципацију дела трошкова за основну медицинску негу, болничку негу, одговарајуће здравствене прегледе жена и стоматолошку негу, при чему је партиципација министарства потпуна (бесплатно лечење) у следећим случајевима: 50% или веће процентуално учешће ин-

валидитета проузроковано у вршењу професионалне војне службе (све медицинске потребе); мање од годину дана од отпуштања из војне службе са повредом или болешћу која је лечена у војним здравственим установама ако није у потпуности санирана, као и за било који инвалидитет проузрокован обављањем специфичних војних дужности;

• Животно осигурање – подразумева бесплатно животно осигурање за прву годину по изласку из службе, са повољнијим условима за обнову уговора, као и бесплатно доживотно осигурање за лица са инвалидитетом стеченим у току вршења службе.[10]

Пре одласка из система, законом установљена обавеза „саветовања" подразумева попуну прелиминарног контролног формулара током саветовања у циљу сагледавања адекватног облика помоћи која би се пружила лицима која напуштају систем (табела 1).

Табела 1 – *Прелиминарни контролни формулар за напуштање службе*

Прелиминарни контролни формулар за напуштање службе	
Општа разматрања	**Одговори**
Обавите разговор са члановима породице о напуштању војне службе	
Одредите тачан датум напуштања активне војне службе	
Дефинишите циљеве за наредних 12, 24, 60 и 120 месеци	
Размотрите шта треба да буде учињено ради остварења жељених циљева	
Контактирајте Програм помоћи током транзиције	
Финансијска разматрања	
Наведите тренутне и потенцијалне месечне трошкове (укључујући и кредите)	
Испланирајте потребна средства за тренутне и потенцијалне финансијске обавезе	
Направите буџет по сценарију за „најгори случај"	
Направите план штедње	
Истражите могућност за инвестирање	
Утврдите потребе за осигурањем	
Утврдите трошкове селидбе	
Контактирајте Менаџмент програм за личне финансије	

[10] Lawson B., Улога Министарства за питање бораца у реализацији Програма помоћи током транзиције, Европска команда САД: Програми транзиције из војне у цивилну службу, Канцеларија за билатералне односе са МО РС, Београд, 2004., стр. 2–1.

Разматрања у вези са запослењем	
Изаберите поље каријере за посао са пуним радним временом или хонорарни посао	
Истражите потенцијал за ту каријеру у жељеним местима	
Утврдите цивилне еквиваленте свом садашњем послу	
Истражите потенцијалне послодавце	
Утврдите потенцијални ниво плате	
Направите резиме (функционални и хронолошки)	
Направите пропратно писмо (које одговара резимеу)	
Размотрите систем упутстава која су вам на располагању	
Направите стратегију у изналажењу посла	
Направите мрежу за изналажење посла	
Истражите базе података о пословима који се траже	
Да ли је потребна помоћ за запослење чланова породице	

Разматрања у вези са образовањем	
Утврдите образовање/обуку за коју сматрате да је потребна за будућу каријеру	
Утврдите место обуке	
Утврдите временски рок и цену обуке	
Утврдите права на образовање уз консултацију представника Министарства за питања бораца	
Консултујте се са саветником у вези ваше будуће каријере	
Утврдите потребу за пријемним тестирањем	
Разматрања у вези са местом каријере	
Наведите место у којем желите да наставите каријеру	
Утврдите било које потенцијалне трошкове селидбе	
Утврдите да ли ћете да купите некретнину или да је изнајмите	
Размотрите жеље чланова породице	
Утврдите потребе за здравственом негом	
Консултујте одељење за транспорт	

Извор: Knight K., Програм помоћи током транзиције, Европска команда САД: Програми транзиције из војне у цивилну службу, Канцеларија за билатералне односе са МО РС, Београд, 2004, стр. 4–1.

Суштину обавезног саветовања чине непосредне консултације у вези сагледавања могућности за одговарајућу помоћ ради наставка даље каријере у цивилном сектору друштва.

По упознавању са садржајима програма помоћи, следећи корак представља едукација лица у радионицама Програма помоћи током каријере кроз тродневни семинар (21–24 часа предавања у војним објектима /базама/ или на бродовима ратне морнарице) ради подршке отпуштеним припадницима у наставку каријере кроз сазнања како да траже посао, где да нађу послодавце, како да користе стечена знања и модерне технике које су потребне да би послодавци из приватног сектора препознали њихове вештине и способности, а што подразумева: изградњу капацитета за напредовање у каријери; организовање ефикасног тражења посла; контролу стреса; самопроцену (вредности, личност, стручност, професионална интересовања, личне карактеристике, финансијске потребе, избор места и др.); одлучивање о каријери; склапање познанстава, преговарање, прихватање или одбијање понуде за запослење и др.).

Након завршеног тродневног семинара у радионицама Програма помоћи током транзиције, а ради доношења одлуке о конкретној помоћи, отпуштени припадници оружаних снага попуњавају прописани образац као основ за индивидуални план транзиције (слика 2).

Слика 2 – *Контролни попис саветовања пре одласка из оружаних снага САД*

<table>
<tr><td colspan="4">КОНТРОЛНИ ПОПИС САВЕТОВАЊА ПРЕ ОДЛАСКА ИЗ ОРУЖАНИХ СНАГА
(Молимо Вас да прочитате извод из Закона о приватности, доле наведеног, пре него што попуните овај формулар)</td></tr>
<tr><td colspan="4">СЕКЦИЈА I – ИЗВОД ИЗ ЗАКОНА О ПРИВАТНОСТИ

УПРАВА: 10 USC 1142, E.O. 9397

ГЛАВНА СВРХА: Да евидентира услуге и бенефиције пре одласка које је припадник оружаних снага тражио и које су му пружене; да идентификује интересна поља саветовања пре одласка као основ за индивидуални план транзиције. Потписани контролни попис саветовања пре одласка биће чуван у званичном персоналном досијеу припадника оружаних снага. Ставка 10, USC 1142, одређује да саветовање пре одласка буде на располагању припадницима оружаних снага не касније од 90 дана пре дана одласка.
ОБЈАВЉИВАЊЕ: Добровољно; међутим, није могуће да се отпочне саветодавна помоћ или да се направи индивидуални план транзиције за војно лице, ако се та информација не обезбеди.</td></tr>
<tr><td colspan="4">СЕКЦИЈА II – ЛИЧНИ ПОДАЦИ (Да испуне сви подносиоци)</td></tr>
<tr><td>1. ИМЕ (Презиме, име, иницијал средњег имена)</td><td colspan="2">2. БРОЈ СОЦИЈАЛНОГ ОСИГУРАЊА</td><td>3. НИВО</td></tr>
<tr><td>4. СЛУЖБА</td><td>5. МЕСТО ДУЖНОСТИ</td><td>6. ДАТУМ ОДЛАСКА</td><td>7. ДАТУМ ПРИПРЕМЕ</td></tr>
</table>

СЕКЦИЈА III. СВИ ПРИПАДНИЦИ ОРУЖАНИХ СНАГА У ТРАНЗИЦИЈИ МОРАЈУ ДА ПРОЧИТАЈУ И ПОТПИШУ

Саветовање пре одласка ми је понуђено у горе наведеном датуму (тачка 7) о мојим бенефицијама и услугама у транзицији. Ја схватам да ми је ово саветовање пре одласка обезбеђено да помогне мој транзициони процес као што то Ставка 10. USC 1142 захтева.

Ја прихватам ☐ одбијам ☐ (упишите X у одговарајуће поље) даље саветовање за помоћ у транзицији. (Ако сте одбили даље саветовање за помоћ у транзицији, потпишите се и напишите датум.) Проверио сам питања о којима желим још података или саветовања. Такође сам био саветован где добијам помоћ за прављење индивидуалног плана транзиције.

8a. ПОТПИС ВОЈНОГ ЛИЦА	**b. ДАТУМ**	**9a. ПОТПИС САВЕТНИКА ЗА ТРАНЗИЦИЈУ**	**b. ДАТУМ**

СЕКЦИЈА IV – Молимо Вас да наведете (означивши са ДА или НЕ) да ли Ви (или Ваш супруг/а ако је применљиво) желите саветовање за следеће услуге и бенефиције. Све бенефиције и услуге које означите са ДА треба да се користе за стварање индивидуалног плана транзиције. Следеће услуге и бенефиције су расположиве свим војним лицима, осим уколико другачије није наведено:

	ВОЈНО ЛИЦЕ			**СУПРУГА**			**Упућен** (опционо)
	ДА	**НЕ**	**–**	**ДА**	**НЕ**	**–**	
10. ПОСЛЕДИЦЕ ПРОМЕНЕ КАРИЈЕРЕ							
11. ПОМОЋ ПРИ ЗАПОШЉАВАЊУ							
A. Министарство рада спонзорише радне групе за помоћ у транзицији а служба спонзорише транзиционе семинаре/радне групе							
b. Примена ДД формулара 2568 (Верификација војног искуства)							
(1) Да ли желите копију докумената Ваше верификације војног искуства и обуке?							
C. MO veb страна за тражење посла:							
d. Огласна страна транзиције и могућности државне службе							
e. Могућности федералног запослења							
f. Закуп простора ако нису додељена средства (Важи за лица која нису добровољно отишла из оружаних снага)							
g. Државне агенције за запошљавање							

Извор: Knight K., Програм помоћи током транзиције, Европска команда САД: Програми транзиције из војне у цивилну службу, Канцеларија за билатералне односе са МО РС, Београд, 2004, стр. 4–2.

Прихватањем индивидуалног плана транзиције пре него што напусте оружане снаге, суштински се завршава институционално утврђена обавеза помоћи професионалним припадницима америчких оружаних снага којима престаје активна војна служба.

Република Француска

Оружане снаге Републике Француске имају врло комплексан, али истовремено и ефикасан систем збрињавања војног кадра коме престаје професионална војна служба у оружаним снагама. Подаци који се односе на решавање вишка војног кадра у Републици Француској добијени су захваљујући предусретљивости надлежних организационих јединица Министарства одбране.

Старосна граница до које војна лица могу бити у активној војној служби регулисана је Законом о одбрани и оружаним снагама Републике Француске, с тим што је иста различита и условљена чином, припадности виду, роду или служби, војно-евиденционој специјалности и категорији (активно војно лице, војно лице по уговору, професионални војник или добровољно ангажован).

Ради адекватног збрињавања вишка неперспективног кадра, француско Министарство одбране доноси крајем јануара 2009. године програм збрињавања вишка и неперспективног војног и цивилног кадра под називом „Мобилна одбрана“ (у складу са Стратегијом националне безбедности до 2015. године предвиђено је смањење бројног стања на 225.000 припадника. У 2007. години оружане снаге Француске је чинио састав од око 400.000 професионалних припадника). Полазећи од садржине наведеног програма, унутар Дирекције за људске ресурсе Министарства одбране, формирана је Агенција за преквалификацију припадника оружаних снага која пружа услуге саветовања, праћења, преквалификације, као и тражења адекватног радног места за запошљавање у цивилном сектору чије услуге могу користити све категорије војних и цивилних лица које су провеле више од 4 године у активној војној служби и из ње изишле као вишак или неперспективан кадар. У том циљу, наведена агенција је успоставила партнерство са многим цивилним институцијама и до сада закључила одговарајуће уговоре са више од 33 компаније где се, након оспособљавања и преквалификације, запошљава вишак војног и цивилног кадра.

Професионално оспособљавање и преквалификација вишка кадра за 32 разна занимања у цивилном сектору обавља се у Војном центру за професионално оспособљавање који се налази у Фонтенеј ле Конту. Након завршеног оспособљавања лица добијају дипломе четвртог и петог степена, које су верификоване од стране француског Министарства рада.

Период преквалификације може трајати најдуже 12 месеци, с тим што се првих шест месеци лице налази у стању службе на дужности, а уколико се у том периоду не оспособи и преквалификује, период се може продужити најдуже до шест месеци, с тим што тада то лице није у стању активне војне службе.

Професионално оспособљавање финансира се на три начина:

– надокнадом трошкова преквалификације од стране агенције, ако се иста обавља у државној установи;

– комплетним финансирањем трошкова преквалификације од стране агенције, ако се преквалификација врши унутар организационих састава Министарства одбране, као и

– суфинансирањем трошкова преквалификације, ако се преквалификација врши путем другог посредника, и у том случају агенција финансира 97% трошкова преквалификације за лица која немају стечено право на пензију, 80% за лица која су у границама година припадајућег чина и имају мање од 50 година старости, и 70% трошкова преквалификације за лица старија од 50 година и у границама година свог чина.

Иначе, преквалификација представља, у складу са француским менталитетом и моралну обавезу, која суштински проистиче из Статута војних лица, усвојеног од стране француског парламента 2005. године ради превођења војних у цивилна занимања и изналажења посла за сваког ко то жели, сагласно стручним компетенцијама.

За професионалне припаднике оружаних снага, који услед организационих и других потреба постају вишак и по том основу добијају отказ, Министарство одбране исплаћује накнаду у износу 65% од плате коју је професионални припадник имао и то у наредна 23 месеца, уз истовремено отпочињање преквалификације како би што пре могао да пронађе ново запослење у цивилном сектору. Из тих разлога, на нивоу Министарства одбране постоји организациона јединица која се искључиво бави питањем преквалификације професионалних припадника свих видова оружаних снага и финансирањем њихове преквалификације, док је на нивоу Републике Француске регистровано 23 агенције за запошљавање отпуштених професионалних припадника оружаних снага.

Професионална војна лица која имају стечено право и користе војну пензију немају право на даље запошљавање у државном, већ искључиво у приватном сектору.

Према подацима Канцеларије за преквалификацију Управе за људске ресурсе Генералштаба КоВ, од укупног броја преквалификованих лица, око 80% је запослено на одређено време, од чега 50% чине официри и подофицири. Годишњи одлив је на нивоу од око 14.000 лица, при чему се за преквалификацију пријави око 10.000 лица а од њих око 8.000 лица добије посао у року од 6 месеци након преквалификације. Поводом тога, један интересантан пример: у медијској кампањи пре 10 година на постеру за преквалификацију приказан је војник у униформи како се огледа у огледалу у коме се одсликава његов лик у цивилу. Данас је на постеру само војник са дугом пушком.

Наведени пример показује да већина професионалних припадника оружаних снага релативно лако налази посао у цивилном сектору, јер о њиховим особинама постоји позитивно мишљење друштва (смисао за организацију, дисциплина, одговорност, прилагодљивост, колективни дух и др.). Према статистичким подацима, годишње КоВ напусти 760 официра са просеком од 52 године живота и углавном се запошљавају као руководиоци или менаџери. Око 350 официра са универзитетским образовањем, 5 година активне службе и око 30 година живота запошљавају се као стручњаци, односно експерти за одређену област у цивилном сектору, док се око 2.800 подофицира (38–55 година живота) запошљава за нека од 400 цивилних занимања (углавном као руководиоци мањих група или извођачи радова).

Закључак

Реформа система одбране и професионализација војске неминовно проузрокује вишак војног кадра, уз потребу адекватног збрињавања тог кадра, што по значају представља и најсложеније питање пред којим се налази Министарство одбране и Војска Србије.

Из тих разлога, неопходно је обезбедити да процес збрињавања вишка војног кадра буде институционално уређен процес и истовремено што мање стресан за професионалне припаднике који се отпуштају.

Сама реч „отпуштање" претпоставља постојање објективних критеријума који обезбеђују да у складу са потребама система одбране и савременом војном организацијом остану најспособнији професионални припадници како би се успешно креирао даљи развој система одбране, уз предвидив развој личне каријере професионалних припадника Министарства одбране и Војске Србије.

Адекватно збрињавање вишка војног кадра подразумева пре свега да се обезбеди предвидивост каријере сваког професионалног припадника система одбране, чиме би се стекли претходни услови да се благовремено започну и реализују припреме за цивилну каријеру, и то у одговарајућем периоду пре престанка професионалне војне службе.

Успешност процеса решавања вишка кадра у највећој мери зависи од квалитета програма за њихово решавање и његових садржаја, при чему напред описана међународна искуства у решавању вишка војног и неперспективног кадра могу бити само корисна основа за његово креирање.

Литература

1. Ficher C., Преквалификација у копненој војсци, ГШ КОВ Француске, Министарство одбране Републике Србије, Београд, 2007.

2. Knight K., Програм помоћи током транзиције, Европска команда САД: Програми транзиције из војне у цивилну службу, КБО са МО РС, Београд, 2004.

2. Lawson B., Улога Министарства за питање бораца у реализацији Програма помоћи током транзиције, Европска команда САД: Програми транзиције из војне у цивилну службу, КБО са МО РС, Београд, 2004.

3. Милковић Д., Управљање ризицима у центрима за преквалификацију у Републици Србији, Факултет безбедности, Београд, 2008.

4. Министарство одбране Републике Србије, Међународна искуства у решавању вишка војног и неперспективног кадра, Београд, 2010.

5. Resettlement in the Armed Forces, Directorate Resettlement, UK, Ministry of Defence, 1998.

Остали извори:

1. htpp//www.ctp.org.uk/ctp/serviceleavers/about-us/the-ctp

2. http//www.civvystreetmagayine.co.uk/images/ctp.pdf

3. htpp//www.questoline.co.uk/topics/admin _support_services_rtc aldershot administration

УДК: 316.772.4:004.738.5 ; 316.65 ; 342.727

GLOBAL COMMUNICATION: THE FREEDOM OF SPEECH AND SECURITY

Goran Vasilevski, PhD
Ministry of Defense, Republic of Macedonia

The right of a freely spoken word and the possibility for free expression are the highest ideals of mankind and are closely related to the right to live and the right for freedom and security. The word and the expression, i.e. the communication, acquire sense only when perceived and they have impact according to their interpretation. The things said or expressed can influence the individuality, and hence imply the national, regional or international security.

From Socrates to Jesus and from Giordano Bruno to Salman Rushdie and Julian Assange, it has been confirmed that freely spoken thought, even as art expression, depends on the way it is interpreted. Free expression can directly threaten the security of the one who manifests it, and at the same time can cause security processes in the society.

Today, the unaffected communication as one of the marks of globalization enables access to information of any kind and form. At the same time, there is the need to dedicate greater attention to the relation between the freedom of speech and expression and the security, especially through direct communication among different cultures and social orders.

Key words: *freedom of speech, freedom of expression, Internet, global communication, security*

Introduction

The world progress that we know is due to communication. No matter if the approach is either biblical or evolutional towards the reasons that contributed to today's level of civilization, in both cases there is communication. In the first one, God is the one who communicates with its creation, and in the second, it is about mutual communication of the species. From ancient times to nowadays, the speech and the way of expressing are among the most debated topics in all cultures and civilizations, especially when it comes to interpreting the expressive forms. Communication is more interesting in modern societies, especially when we draw a parallel in the ways of expressing in different cultures and social orders. Here we find close relation between the communication and the basic human rights and the politics of national security.

In this part of the world, the governments of the member countries of the Council of Europe at that time sign the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedom on 4th of May 1950 in Rome. This Convention "affirms the close connection to those human rights which constitute the foundations of justice and peace

throughout the world and whose protection is based on real political democracy on one hand and on the other, the mutual understanding and respect of human rights on which they freely depend."[1] Among other rights, this Convention consists of the right of freedom and security (article 5), the right of freedom of the thought, consciousness and faith (article 9) and the right of freedom of speech (article 10), where it is stated that every human being has the right to these values.

In different social orders the approach towards these human rights is different, especially when it comes to the freedom of speech. While in the democracy this is considered as a basic right of the citizens, in the societies under regimes there are norms and regulations with different level of rigor on this matter. The sole limitation of the freedom of speech implies oppression to the individual as opposed to the imposed collective opinion for certain situations. This kind of approach in appropriate time interval results with intolerance and creation of negative security atmosphere.

Communication nowadays is characterized with its intensity and comprehensiveness which exceed the known expressing forms, transmission and receipt of the speech, i.e. forms for manifesting positions. Every day, approximately two billion people have free access to internet. The possibility to communicate without barriers directly impacts the security as never before, because the creation of secure environment represents a way of communication. This humble work will discuss the power of global communication and the security implications that arise from the freedom of speech and expression.

Global communication and security

The good planning and the realization of the national security politics, besides the existing defensive and security capacities of the country, relies also on the possibility for access to accurate information and its transmission on time. In pre-globalization period there was a real necessity for estimation of particular information that touches the national security, for establishing the source that announces it and its reliability. This process, depending on the needs of the political authorities, implied an appropriate treatment of human and technical resources, which on one hand demands financial costs and on the other, relatively long duration till the ultimate exploitation. The same applies to the information that specifies the strategy of the military-political alliances for the realization of their interests in anarchic international relations.

But the development of the telecommunication and computer technology enabled the world to establish direct communication as never before, thus overcoming the spatial, temporal, cultural or social barriers. Today, the written word, the speech, accompanied with a photo image can be transmitted, shared and used with minimal technology necessary. This has limited the exclusivity of the countries with developed technology to use and exploit the information, thus enabling the individual with minimal resources needed to become an active participant in consuming and creation of events in space without visible borders. Actually, fast communication and the opportunities for dynamic transpor-

[1] Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, altered, "Secretary of European Court for Human Rights", June 2010, Macedonian version, Internet edition, p. 3 source http://www.echr.coe.int from 02. 09. 2012

tation are the bases of globalization as a process which imposes itself with all controversy within.

Internet is one of the initiators of globalization, because it not only enables access to different information and contents but also enables their transmission. All of that, and practically free of charge, prompted the creation of the social networks that altered the already established practice of communication in its roots. Now the path and the time of information are momentary and opened to unlimited number of users. Of course, this trend has its own good and bad side.

At this time when the world is facing with greater circulation of people and the international relations are in such a state of co-dependence as they have never been before, the Internet has one of the vital roles of being the key leverage that the connection and the free exchange of information rest on. The enabled quick transmission and receipt of information offers gaining on-time knowledge of events or situations which differently considers the security of an individual, a group of people or of a region, the same amount as it considers the national security and the security at international level. This contributes to the recognition of possible security threats and risks and to the creation of conditions for successful reaction.

Taking over the primacy from the television, the Internet has opened opportunities for communication where anyone can participate. Additionally, the social networks have enabled wide range of connection forms, expression and interaction when it comes to publishing one's own opinions on different topics, convictions and positions. Simply, the social networks have become an universal place for rendezvous where there is practically no limitation for the quantum, the spectrum and the area of the distributed information. One of the social networks is Facebook, which starting at the end of 2010 till today is one of the most visited websites in the world, which only confirms the power and the importance of these networks in the interrelations of global communication.[2] The use of Internet and the quantum of information shared through the net put the security in the eye of the public as never before. As an example we can take the January 2011 event when in an armed attack six people were killed and Gabriela Giffords, member of the US Congress, was severely injured. In its investigation of the suspects the Police in Arizona followed the electronic communication on the social networks, where the people who were at the crime scene commented on the description of the possible attackers. At the same time, the social networks served the purpose of sending reactions about the event.[3] There are known cases where the victims recognized their attackers through their Facebook profiles. Briefly, that would be the good side of global Internet communication.[4]

The bad side of the global communication has multiple dimensions. On one hand, Internet has imposed itself to that extent that it has become an inevitable part of the people's lives, the state and the global community. The number of people, who do not use Internet as a communication tool at all, constantly decreases and practically there are no institutions which do not use the possibilities of this media more or less. That way an

[2] At: http://www.milosdjajic.com/tag/drustvene-mreze/ used on18.10.2012

[3] At: http://voices.washingtonpost.com/44/2011/01/gabrielle-giffords---reaction.html

[4] One of the examples given is located on the following website: http://www.politika.rs/vesti/najnovije-vesti/Policija-Zrtva-prepoznala-silovatelja-na-Fejsbuku.sr.html

opportunity is created for propaganda aimed at providing misinformation on active internet forums, which could influence the national strategy for security. Thus the Internet offers a possibility to favor certain security related contents created on purpose that do not correspond to the real situation. Here, the intention to use the Internet in order to influence the shaping of the security positions of its users is evident. On the other hand, posting and consuming information through the global communication has opened possibilities for media exploitation of viewpoints, opinions and situations at the same degree as it has contributed to altering the old approach in planning and creating of the national defensive and security policy. The technological development that has facilitated collecting of information, contributed to interconnection and codependence of the systems, which opens the possibility for unauthorized intrusion, thus endangering the systems. Also, the globalization has contributed to service market concurrent stimulation, and has forced the traditionally closed defense and security institutions like the intelligence agencies and the military to be more opened to the public, and hence become more exposed to endangering. Finally, today's level of computer technology has created a new space for whose use a battle has been initiated which is growing into a real war without obstruction of the territory integrity and physical security and defense potentials of a country.[5] Namely, that is the cyber space and the war led for its domination, which develops with the same pace as the technology itself. In this war there is a possibility for committing actions that would endanger the national security, and these activities would be completely independent from the territory and the extent of the resources for physical security of the state.

Therefore, the endangering of the security in the cyber space is considered as one of the greatest threats to the international peace in the 21st century.[6] That forces the creators of the national security politics beside their active use of the institutional security segments, including a direct participation of the intelligence and military structures, also to implement the capacities which will enable gaining primacy of the newly discovered cyber space. That represents also a development of the institutional form whose task is to plan, create and implement security activities in the cyber space.

Verba movent, exampla trahunt (The power of the keyboard)

The protection of the right for free expression lies in the foundations of the democracy. Therefore, the democratic societies are committed to have freedom of speech and expression as an inviolable right which will stimulate the progress. That should imply establishing communication without fear of limitations and sanctions. Never-

[5] Williams P., Dunlevy C., Shimeall T. "Intelligence Analysis for Internet Security", available at: http://www.cert.org/archive/html/Analysis10a.html

[6] The advanced technological benefits for communication turned out as exceptionally useful to media, Bruce Schneier, Beyond Fear: Thinking Sensibly About Security in an Uncertain World , New York, NY, Copernicus Books, 2003; available at: http://www.fbi.gov/stats-services/publications/law-enforcement-bulletin/november-2011/cyber-terror

theless, governments use sophisticated technologies and tactics for censuring certain online content. These government activities are often hidden from the public, and are aimed most often at monitoring and discovering individuals who express criticism or publish delicate information.[7]

Communication as a process of sending and receiving messages among people actually represents an exchange of information. According to the definition of the American sociologist Harold D. Lasswell, the act of communication is providing answers to these five questions: who is speaking, what he is saying, on which channel, to whom and with what kind of effect, while the questions are orderly aligned with the following five aspects: the communicator, the message, the media, the recipient, and the accomplished effect.[8] Simply said, communication is the most important single factor which has great influence on the man[9] and his relations with the surrounding.

Opposite to the recent simple way of communication among fewer number of subjects, technology development and globalization have opened an opportunity for a considerately greater number of subjects to participate in this process. The primacy of verbal and written communication was overtaken by the digital and video communication. According to Borislav Mikulic, today's current approach is connected to the fact that the human culture consists of media and that the process of civilization is nothing else but a technological improvement and content expansion of the forms of representing the mediation in the world and the exchange of information. He considers that this approach is not even that general or understandable as much as it is an illusion which rests is based on the saturation of the surrounding world with the development of the media technique which reproduces itself in more perfected technical forms and in shorter time sequences.[10]

The advanced technological benefit for communication has turned out as exceptionally useful to media, commerce and education. Of course, the undisputed advanced technology is of great importance to the science, economy as well as to the sphere of military interest. The possibilities for simple way of communication have been recognized and have been used in particular effectively for achieving political goals and interests. But the easy way of information exchange means easier opportunity for manipulation and abuse besides the facilitated access. The developed technology opened a space for any individual subject to create and publish information available to the general public. At the same time, the media, and the Internet in particular, have taken over to a great extent the exclusivity of the secret services for making available and for manipulating with information, thus opening a field of interest where different knowledge and skills are required.

---

[7] At: http://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/Freedomofexpressioneverywhere.aspx

[8] Lasswell H.D., *Lasswell's theory of communication*, available at:
http://knowfourthestate.wordpress.com/2009/02/20/laswell%E2%80%99s-theory-of-communication/

[9] Including his security.

[10] Mikulić B., Vidovi komunikacije: Teorija i Praksa, *Glasovi iz kante: McLuhan, diitalni apsolut i problem regresivnog napretka-Prilog materijalistikoj epistemologiji medijskog diskursa*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, originalni naučni rad, str. 12; available at:
http://www.ffzg.unizg.hr/filoz/wp-content/uploads/2011/09/11 dok.doc_.pdf

For the evident rapid technological development which already faces the future there is no need for additional comments. The problem is that the communication that is going on more and more in the virtual world can negatively affect the security in the real world. This leads to a creation which on one hand seems that does not correspond with the reality at all, but on the other, has an incredibly strong impact on the security of the world that we live in. The combination of a simple way of communication with the considerably easy availability of any kind of information has led to transcendence and transformation of security. The quantum of global communication which takes place practically smoothly in reality disables the access and control of any word transmitted in the virtual world, which can have negative effect on the security in the real world. Perhaps, the most striking example is the unprecedented crime in Norway, when on 22 July 2011 governmental buildings were demolished in Oslo with a bomb, and 8 people were dead. On the same day, on the Norwegian island of Utoya 69 people were killed, of which most of them were teenagers.[11] Both terrorist attacks were conducted by the same person, who shortly before committing the crime had posted a manifest created in advance, whose content unambiguously indicated the forthcoming security threat. If there is a possibility for review and selection of the internet contents, then the possibility to detect this kind of monstrous intentions would increase. At the same time, that would decrease the possibility of the words said in a negative security context to become deeds. This crime warns about the multiple meanings of a text, and the Internet content should teach us that this kind of events can occur in any place of the world. There are reactions that Internet has no borders because of the universal language used for communicating, so the control for this kind of contents on this media (contents that indicate security threats) should be put at the level of the civil awareness.[12]

The possibility of undisturbed communication and the access to wide range of information on the Internet is used not only as a possibility to observe and to state positions, but also as an important tool for accomplishing activities that can endanger the individual, national or international security. There is a disturbing number of examples where direct communication among people brings about endangerment, or creates a feeling of endangerment at least to some of the participants. Internet is used intensively by terrorist organizations whose action can threaten directly the national security or the one of a certain region. Besides the propaganda for justification of their goals, this kind of organizations use the Internet for tracking, targeting and later recruitment of their followers, supporters and members, because this informal medium represents a widely opened platform for exchange of ideas with national, racist, ethical or religious connotation. Unfortunately, the threats against security through the keyboard can pass unnoticed by the security subjects, if encrypted messages and wireless connection are used during the digital communication. In this case, the security subjects can trace the communication between certain participants (e-mail addresses) without a possibility to get an insight of the contents of the messages. All achievements in the Internet are used as means of

[11] The media published the news practically at the same time throughout the world, regardless of the time zone: http://www.nytimes.com/2011/07/23/world/europe/23oslo.html?pagewanted=all&_r=0; http://news.blogs.cnn.com/2011/07/22/blast-rips-through-norways-capital-injuries-reported/ etc.

[12] At: http://pescanik.net/2011/07/reci-i-dela/

spreading ideas, with the emphasis on the chat programs (i.e. IRC-Internet Relay Chat) which enables direct connection and communication in real time. In this way the members of the terrorist organizations can synchronize their activities of sending and receiving information.[13]

The interaction of the media with the consumers of their content has acquired an effect which is characterized with a substantial decrease of the security culture. The quantum of information is not only entertainment, but it comprises contents which can influence the national or the international security. Of course, the global communication here as well has a double effect. The media (amongst them, the Internet, which has taken over the primacy in the developed countries when it comes to informing) can be used as means of early warning, so as to contribute to more successful dealing with events that disturb the security.[14] But on the other hand, one part of the information which is freely transmitted across the media and the websites has the power to endanger the security even of highly trained military formations. Such is the example with Prince Harry, the British Crown Prince. His first engagement as a British Army Officer in Afghanistan between 2007 and 2008 was withdrawn because his presence in the NATO camp in Helmand was revealed by the media. Intelligence services assessed it as a threat against the security of the Prince and the army units. In the second case, his stay in the camp *Bastion* in Helmand province was made public by the media in advance, and as a result of that information the Taliban rebels committed an attack in which, according to the British media, two members of the US Army Marine Corps were killed.[15] One of the typical examples for the consequences that the modern way of communication can cause is the revealing of the intimate affair of the CIA President D. Petraeus, which has resulted in a resignation of the until then respected general and president of one of the most powerful intelligence agencies in the world.[16]

Unfortunately, there are plenty of examples in the digital communication when data left on social networks is being abused. Abuse of this kind of communication when it comes to the youth has worrying dimensions. This group of communicators practically has no conscious about the security culture, so the endangering of their security is often the target of the adults, as well as organized groups. Most frequently a false identity is used in this type of communication, in order for the communicator not to leave any traces behind.

Even out of these few examples it can be seen that the global communication can cause a negative security impact both on the civilian and on the military sector, with the former being objectively more susceptible to damage. The experiences in the military sector for protection against endangerment with this type of communication date back from their intelligence activities and the widely spread use of electronics in the period of the World War II, as well as in the period of the Cold War which has resulted in block division. Nevertheless, the traditional use of the cryptography, radar impediment, elec-

[13] Zirojević Fatić M., *Zloupotreba Interneta u svrhe terorizma*, Izvorni naučni rad, August 2011, str. 420-421 available at: http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2011/0025-85551103417Z.pdf

[14] At:http://news.cnet.com/8301-1023_3-57544487-93/twitter-over-20m-tweets-sent-about-hurricane-sandy/

[15] At: http://www.bbc.co.uk/news/uk-19608496

[16] At: http://www.newyorker.com/online/blogs/comment/2012/11/the-petraeus-illusion.html?mbid=social_retweet

tronic surveillance and intelligence for military goals are not synonymous with today's use of the means of global communication. The reason is that both the military and the civilian structures can use completely the same technical means in the cyber space to accomplish their activities. The basic difference is in the context and the goal because the global electronic connection exposes the security of the whole civilian infrastructure to danger.[17] For these reasons initiatives have already been undertaken for preventive protection of the citizens and the states from the progressive tendency and the complexity of cyber space attacks.

Words kill

It is undisputable that the word said can kill. If the Holy Script can be regarded as a reliable source than we can point to the example where God's word said as praise cost the life of one of the first biblical people's son. For freely said word one could lose his life in ancient times and in the centuries A.D. and the fact must be recognized that the same phenomenon has been transferred in the new millennium. The objective approach towards the actual situations points to the fact that today the word reaches the goal more rapidly, and the thing that has been said may have a much greater effect than it has been the case before the possibility of today's way of communication.

We live in a global world where we cannot escape from people with different culture and ideas.[18] The freedom of speech depends on the space in the middle of words and actions. The more this space decreases, the less there is space for freedom in speech and expression. That's why the idea that there is a danger of indirect incentive of violence[19] which can be easily spread via Internet.

When does the said word become a security threat, i.e. when the communication via Internet causes or threatens to cause serious damage to the communicator, medium or the recipient? The examples of the events connected to Salman Rushdie, Theo van Gogh, Kurt Westergaard or currently Julian Assange clarify that the freedom of expression still endangers the human life as it has been the case at the very beginning of humankind. From the examples shown we can clearly see the connection among the communicator, the message, the medium, the recipient and the accomplished effect. It is evident that the communicator and the recipient use mutual medium for message transfer, but its different interpretation is in correlation to the effect accomplished by the other side. At the same time it must be emphasized that the communicator is an individual person even when it comes to expressing an attitude of national or international range, whereas the recipients are far more numerous. Surely there are other examples, but the above mentioned are typical because they have caused a worldwide interest, and their security becomes endangered in one way or another. Even more, these examples prove the once said proverb that the word can be a deadly weapon. Unfortunately, a confirma-

[17] Tafoya W.L. "Cyber Terror" available at: http://www.fbi.gov/stats-services/publications/law-enforcement-bulletin/november-2011/cyber-terror

[18] At: http://www.debate.org/opinions/does-multiculturalism-work-in-europe

[19] At: http://kenanmalik.wordpress.com/2011/02/25/words-and-deeds/

tion for this is the tragic end of Theo van Gogh,[20] followed by Salman Rushdie, upon who a fatwa[21] was thrown because of the interpretation of the words written in his work *The Satanic Verses* by certain followers of the Islamic religion, and Julian Assange, who according to one group of people is a modern age hero, while others perceive him as a person who has endangered the security of a number of countries in the world.[22] Also, there is an interesting case with the Danish caricaturist Kurt Westergaard who has been sentenced to death by religious fanatics because of an expression. After a couple of murder attempts he has been forced to live under severe security measures.[23]

It's difficult to draw a parallel for everything that can endanger the security with a freely spoken word. The key factors can be regional, cultural, economic, geographic, ethnic, religious and political, a certain combination of them, but also none of the mentioned. In today's conditions of the global communication, the availability of the media made possible to the international audience indicates a different level of security threats even when it comes to individual use for gaining publicity. Maybe the above mentioned facts lead to a conclusion that the media are the subjects which contribute the most to the security threats. Affirmation for such a conclusion can be seen in the transmission of information in a way that the media would benefit from the consumers. Hence, there is a hypothesis that the media create the key transfer from security to insecurity. If truth be told, it should be mentioned that security threats attract media interest because these events raise the ratings, thus increasing the profit. This is especially true when it comes to transmission of information on manifestations of violence, terrorism or military interventions.[24] But, the fact is that media can have a negative impact only on a particular group of recipients.

What also shouldn't be ignored is the suicide attempts initiated from the communication on the social networks. Young people replace more often the real socializing and social contacts with the virtual world of Internet and have friends only on some of the social networks.[25] There are numerous examples when people abuse their possibility for public communication and publish explicit and offensive contents which often directly refer to another person. Unfortunately, in certain cases the impacted person, who is most often a minor, cannot stand the reactions of the people in his environment or on the social networks, and that can result in an attempt for murder or a suicide. Word can really kill, especially now in the cyber era, because the easily said half-truths or embarrassing videos[26] can be published on the Internet and in a blink of the eye can be seen by a lot of people, without taking care of the consequences that can be caused.[27]

---

[20] A Dutch movie director and producer who was killed on 02.11.2004 by Mohammad Bouyeri, a Dutch citizen of Moroccan origin. According to the Dutch police, the motive of the murder was the movie *Submission* in which Theo van Gogh presents his view on the Muslim women.

[21] At: http://kenanmalik.wordpress.com/2011/02/25/words-and-deeds/

[22] At: http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/1558/Vikiliks+otkriva/1161834/Asan%C5%BE, +%22za%22+i +% 22 protiv%22.html

[23] At: http://www.youtube.com/watch?v=9qfSSbBv-jQ

[24] Bilgen. A., "Terrorism and the Media: A Dangerous Symbiosis", George Washington University, 2011, available at: http://www.e-ir.info/2012/07/22/terrorism-and-the-media-a-dangerous-symbiosis/

[25] At: http://www.dw.de/sve-%C4%8De%C5%A1%C4%87a-samoubistva-kod-mladih-u-njema%C4%8Dkoj/a-16295522

[26] At: http://plusinfo.mk/vest/67113/Portali-zloupotrebile-tinejgzerka-prenesuvajkji-go-nejzinoto-prvo-seksualno-iskustvo

[27] At: http://www.jewishjournal.com/israelife/item/words_can_kill

Because Internet allows unlimited number of personal and general opinions to be expressed, this is the informal medium on which certain words can be found, that depending on the context can cause different level of security endangering. At the same time, hate speech aimed at different target groups can be located. The dilemmas arising from the definition and the interpretation of the hate speech, in certain cases, classify this kind of communication as freedom of speech. This stands true especially for the Internet, where the freedom of speech (which can convey meaning of threatening) is really a sensitive issue. In fact, the hate speech is not as present in other media as it is on the Internet. There one can regularly find messages to different racial, religious, political or ethnic groups or just to their certain members.[28] In hate speech there is no direct threat to security, but this tendentious kind of communication aims at creating an atmosphere that can provoke violence.

In order to prevent the popularization of this occurrence, there are penalties enforced in a lot of countries for individuals who use the Internet to make threats, spread hate speech or commit activities that can lead to endangering the individual or the national security.[29] At the same time it should be mentioned that the threats posted on the Internet leave visible traces, so by law there is a justified basis for taking sanctions against the individuals who post them. In certain countries, as a preventive measure, there is a strict selection, even a censure of the Internet contents.[30]

But, the most important of all, the Internet has become a field of operations where a battle has started for cyber space primacy, and where the STICKNET, the worm virus which has accomplished its paralyzing attack through the cyber space, has fired the first shot in the increasing storm of cyber wars. If we face again the repetitions of the inherent instability in subsequence, then the second option for impeding the free speech and expression via Internet is to apply restrictions to the space or even more rigidly, its absolute control.[31] The political authorities in certain countries have anticipated very early the threats that can be transferred from the virtual world into the reality and have consequently initiated imposing of certain restrictive measures. Such measures under certain conditions would also imply a reduction of the global communication, with the aim to prevent or stop the endangering of security.[32]

In other words, the Internet should be taken seriously and his role and meaning which have overtaken the world should be taken even more seriously. This would mean that even in the democratic societies, the security systems will have to apply methods which beside the guaranteed human rights, the right for free expression of the honorable citizens will still be violated. Namely, because of the wide possibilities of the Internet, its use and abuse, there is a need for the institutionalized systems in charge of the security

[28] According to a research taken by the Slovene psychology association, every fifth comment on the posts published on the Internet editions of the leading Slovene media contains hate speech. The research is based on the analysis of 15.726 anonymous commentators. Available at: http://www.nezavisne.com/nauka-tehnologija/internet/Govor-mrznje-na-slovenackim-portalima-146490.html

[29] At:http://www.blic.rs/Vesti/Hronika/309976/Presuda--zbog-govora-mrznje-na-internetu

[30] At:http://www.techdirt.com/articles/20111219/02551217124/list-internet-censoring-countries-mpaa-thinks-provide-good-example-us.shtml

[31] At: http://www.plusinfo.mk/vest/28425/Januari-2022-Predviduvanja-za-slednata-decenija?utm_source=daily.mk

[32] At: http://news.cnet.com/Senators-voice-alarm-over-terrorist-Netpresence/2100-1028_3-6181269.html

also to have a look into the stored private data when searching for security indicators. Unfortunately, this is due to the need for checking the released Internet contents, with the aim of scanning the texts that could indicate a possible security threat. How else could be reacted to the fact that the text of the mass killer in Norway was standing online for hours without being noticed or read.[33]

Instead of a conclusion

Modern times require reliable and on-time information. The creation of the economic politics, the politics of the national security and the business decisions depend directly on the authenticity of the information and the moment of its transfer, no matter the geographic or time distance. The phenomenon of globalization has pointed to the need for a medium which provides verbal, video and digital communication at the same time, which will simultaneously contain a compacted potential of available information. The Internet is that kind of a medium which allows communication practically at any place and (almost) in anytime. In the last decade, with the help of the Internet and the knowledge of one nearly universal spoken language, the process of unlimited communication has started. With the fast, easy and cheap way of communication in global frameworks, same amount of unlimited space for free exchange of ideas, opinions, information and projects has been created.

The Internet has opened new horizons for free expression of one's own opinion without major influence caused by the limitations of the space, the language[34] or the time. And not only has this space been created, but the Internet as a medium has significantly contributed to the development of economy, especially in terms of the tourist context. Simply said, the Internet has made it possible for the presentation and consummation of information with just one click of the mouse, which is the good side of global communication. But when it comes to global communication and its influence on the national security, the fact should be taken into consideration that it is in active correlation with the computer and the technological achievements of the modern age. This means that not everybody who uses the communication achievements of globalization has honorable intentions. Just some of the previously stated examples clarify that there is a need for measures that will regulate perhaps not that much the frequency of information as much as the contents in some of them. This issue, from the legal aspect, probably reduces the freedom of speech and expression to some extent, but on the other hand, can effectively prevent conditions for a security threat. This primarily refers to the regulation of the Internet which would enable detection of abusive intentions, because the internal digital communication and within and among the state institutions or in the banking, the financial-economic and the private business sector is regulated primarily with certain rules. In addition, there are surveillance, tracking and

[33] At: http://pescanik.net/2011/07/reci-i-dela/

[34] As an example we can take the world popularity of the musical performance "Gangnam style" by the Korean musician Psy, which instead of the content of the composition, bases itself on its unusual musical and stage performance.

control measures when communication takes place. It should be taken into consideration that the global codependence and infrastructural connection provides additional extension of the possibilities for abuse of the modern communication achievements. This especially applies to the cyber space and its scope which is not well known yet. Namely, there is an increase of the threats against the state vital infrastructure which are generated from this space. According to certain scientific researches and interpretations, there is already a war in cyber space which is susceptible to the general principles of the law of armed conflicts.[35]

The importance of the Internet, which provides a true freedom of speech and expression to the individuals, is evident. It is without doubt that the practicing of this right in a state of global communication connectivity can cause serious negative consequences to the security. Such consequences often come from the interpretation and the moderation of the expressed viewpoint. The opinion of the national governments and the international community that the right to freedom of speech and expression should be respected, shouldn't decrease the objective need to create appropriate capacities that would enable regulation of the global communication with the objective to protect its positive contributions. On the contrary, unregulated rules of behavior with the fast and dynamic scientific and technological development and still unknown dimensions of the cyber space can cause a chaotic combination that will result in ultimately negative security effects. Of course, this regulation should take into account the international standards that refer to the human rights.

At the same time, the sole availability for communication does not mean just using the right to participate. That also means development of consciousness for reality from the negative security tendencies and an active participation for their prevention. Hence, the collection and tracking of information shouldn't be a duty only of the state and of its intelligence and security services,[36] but it should also be a duty of every active participant who benefits from the positive values of the global communication. The relation between the new generations and the Internet should also be anticipated, because it significantly influences the creation of their opinions and their attitude towards the security which in this case struggles between the real and virtual space. The impossibility of seeing the security aspects of the real space causes a security distortion of the cyber space by subjects who wouldn't reveal their real identity. As the real identity in online communication cannot profile positive security, there would also come to a distortion of the whole security setting. The more the positive security setting declines, the more the need to reduce the access to the Internet will increase.

Finally, it is a privilege to use the global media space for practicing the right to free expression. This modest point of view also has such a privilege, and besides on the personal positions, the remaining of the content is completely based on the data available on the Internet.

[35] Mayor Dragan Mladenovic, an actual army officer in the Serbian Army, elaborated in his BA thesis titled „Међународни аспект сајбер-ратовања"; at: http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Zemlja-se-brani-i-u-sajber-prostoru.sr.html

[36] Their duty will continue to be the processing and assessment of the endangerment level which can come from certain information and the state should have to regulate the method of participation of different subjects.

Bibliography

1. Bilgen. A.: "Terrorism and the Media: A Dangerous Symbiosis", George Washington University, 2011; http://www.e-ir.info/2012/07/22/terrorism-and-the-media-a-dangerous-symbiosis/

2. Schneier, B.: *Beyond Fear: Thinking Sensibly About Security in an Uncertain World*, New York, NY, Copernicus Books, 2003; http://www.fbi.gov/stats-services/publications/law-enforcement-bulletin/november-2011/cyber-terror

3. Mikulić B.: Vidovi komunikacije: Teorija i Praksa "Glasovi iz kante: McLuhan, digitalni apsolut i problem regresivnog napretka – Prilog materijalistickoj epistemologiji medijskog diskursa", Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, originalni naučni rad, p.12; http://www.ffzg.unizg.hr/filoz/wp-content/uploads/2011/09/11 dok.doc_.pdf

4. Tafoya, W.L.: "Cyber Terror"; http://www.fbi.gov/stats-services/publications/law-enforcement-bulletin/november-2011/cyber-terror

5. Williams P., Dunlevy C., Shimeall T.: "Intelligence Analysis for Internet Security", http://www.cert.org/archive/html/Analysis10a.html

6. http://www.echr.coe.int

7. http://www.milosdjajic.com/tag/drustvene-mreze/

8. http://voices.washingtonpost.com/44/2011/01/gabrielle-giffords---reaction.html

9. http://www.politika.rs/vesti/najnovije-vesti/Policija-Zrtva-prepoznala-silovatelja-na-Fejsbuku.sr.html

10. http://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/Freedomofexpressioneverywhere.aspx

11. http://knowfourthestate.wordpress.com/2009/02/20/laswell%E2%80%99s-theory-of-communication/

12. http://www.nytimes.com/2011/07/23/world/europe/23oslo.html?pagewanted=all&_r=0;

13. http://news.blogs.cnn.com/2011/07/22/blast-rips-through-norways-capital-injuries-reported/

14. http://pescanik.net/2011/07/reci-i-dela/

15. http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2011/0025-85551103417Z.pdf

16. http://news.cnet.com/8301-1023_3-57544487-93/twitter-over-20m-tweets-sent-about-hurricane-sandy/

17. http://www.bbc.co.uk/news/uk-19608496 ;

18. http://www.newyorker.com/online/blogs/comment/2012/11/the-petraeus-illusion.html?mbid=social_retweet

19. http://www.debate.org/opinions/does-multiculturalism-work-in-europe

20. http://kenanmalik.wordpress.com/2011/02/25/words-and-deeds/

21. http://www.dw.de/sve-%C4%8De%C5%A1%C4%87a-samoubistva-kod-mladih-u-njema%C4%8Dkoj/a-16295522

22. http://www.techdirt.com/articles/20111219/02551217124/list-internet-censoring-countries-mpaa-thinks-provide-good-example-us.shtml

23. http://news.cnet.com/Senators-voice-alarm-over-terrorist-Netpresence/2100-1028_3-6181269.html

УДК: 316.45 : 005.21 ; 351.862/.863(497.11)

СТРАТЕГИЈСКО УПРАВЉАЊЕ НАЦИОНАЛНИМ РАЗВОЈЕМ

Биљана Стојковић*
Министарство одбране, Управа за стратегијско планирање

Виђења изнета у овом раду резултат су вишегодишњег интердисциплинарног истраживања стратегијског развоја Републике Србије, у оквиру којег је извршена историјско-компаративна анализа укупног узорка од 533 документа, различитог садржаја, који се односе на национални развој. Поред тога, извршена је квалитативна анализа садржаја 74 стратегијска документа, која су усвојена у Републици Србији у периоду 2000–2010. године. У раду се саопштавају резултати наведене анализе о постојању писаних докумената који би се могли идентификовати као визије и политички програми, али и о непостојању дугорочних планова и стратегија развоја српске државе и нације, почевши од 5. века нове ере до данас. Рад, поред осталог, садржи сублимацију и систематизацију различитих теоријских приступа стратегијском менаџменту који могу имати практичну примену, не само у изради националне стратегије развоја, већ могу бити од користи у образовно-наставном процесу у оквиру студија Менаџмента у одбрани и у оквиру Катедре за стратегију на Војној академији Универзитета одбране.

Кључне речи: *стратегија, менаџмент, план, нација, развој*

Од теорије ка пракси менаџмента

Стратешко/стратегијско управљање развојем се у стручној литератури на српском језику најчешће назива стратешки/стратегијски менаџмент, уз образложење да српски превод базичног појма *„менаџмент“* не одсликава, у потпуности, његову суштину. Да су наведени теоретичари у праву сведочи и чињеница да у Вујаклијином *Лексикону страних речи и израза* није садржано објашњење појма менаџмент, већ само појма *„менаџер“* (енг. menager) под којим се подразумева: надзорник позорнице, редитељ, режисер, технички управник или директор у енглеским фабрикама, пословођа, приређивач, нпр. неке спортске утакмице, јавне приредбе и сл.[1]

О контроверзама које постоје у употреби и класификацији појма „менаџмент“ писали су и теоретичари из других земаља, а овом приликом издвајамо запажања двојице научника: Карла Дитера Кајма и Исака Адижеса. Немачки научник др Карл Дитер Кајм, пишући о регионалном развоју, истакао је да скоро инфлаторна употре-

* У чланку су изнети лични ставови др Биљане Стојковић, који ни на који начин не представљају званичне ставове Министарства одбране или другог државног органа Републике Србије. biljana.stojkovic@mod.gov.rs

[1] Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, „Просвета“, Београд, 1980, стр. 550.

ба појма *„менаџмент“* стоји у строгој дискрепанци у односу на његову дефинисаност. Примера ради, немачки израз „Steuerung“ (управљање) у великој се мери разликује од садржаја појма „control“ из енглеског језика који у немачком језику има приближнији парњак у изразу „Kontrolle“ (контрола), што значи да се ни у два наведена језика из исте (германске) групе језика не подударају суштинска значења. Једном уведен у оптицај као израз за трговинску координацију, појам „менаџмент“ се ширио и на друге области друштва, па је у социјалној терминологији био изједначаван са „уређењем“, али и са „разумевањем“, што само потенцира питање његовог различитог тумачења и одсуства појмовне прецизности.[2]

Исак Адижес, оснивач и директор института који носи његово име и професор менаџмента на Калифорнија универзитету у Сједињеним Америчким Државама, истиче да, на пример, у шведском, француском и српском језику нема јединственог појма који би у потпуности одговарао значењу ове енглеске речи, па се користе термини са значењем: „управљати“, „руководити“ или „располагати нечим“.[3] Међутим, значајно је и његово указивање да *Амерички универзитетски речник* под овим појмом подразумева и термине попут „доминирати“ или „заповедати“, а *Оксфордски речник* додаје још и значења „манипулисати“ и „трпети“, што је у неким земљама (нпр. бившој Југославији и Израелу) неприхватљиво тумачење, јер би оно значило негирање саме бити демократије.[4]

„У савременој науци менаџмента – како истичу др Момчило Талијан и др Мирослав М. Талијан – развијају се нови концепти и приступи менаџменту, од којих неки постају савремене парадигме (грч. paradeigma – пример за углед, узор, узорак, образац). У ред тих концепата и приступа спадају: Управљање у Новом друштву, Управљање променама, Теорија хаоса, Менаџмент тоталног квалитета, Реинжењеринг пословних процеса, Менаџмент знања, Организација која учи, Теорија културног склада и друге“.[5] Међутим, без обзира на извесне специфичности и разлике, већина теоретичара се слаже са констатацијом да је савремено друштво друштво промена у којем менаџмент игра значајну улогу. Стога, имајући у виду да се општи менаџмент генерално бави управљањем, тј. руковођењем, даље истраживање у овом раду било је усмерено ка управљању развојем или, још конкретније, ка стратегијском управљању развојем и, самим тим, ка проучавању и разматрању теорија и концепата који се баве стратегијским менаџментом.

Управљање развојем је тржишнополитички чинилац, мада је садржан и у свим осталим класификованим факторима развоја: економским, правним, безбедносним, културолошким,[6] итд. Прецизније речено, он спада у категорију организационих предуслова за

[2] Karl Dieter Keim, Manfred Kuehn Hrsg., *Regionale Entwicklungskonzepte – Strategien und Steuerungswirkungen, Arbeitsmateial Akademie fuer Raumforschung und Landesplanung*, Verlag de ARL, Hannover, 2002, s. 2–3.

[3] Исак Адижес, *Управљање променама: моћ узајамног поштовања и поверења у приватном и породичном животу, послу и друштву* (приручник за менаџмент), ACEE, Нови Сад, 2008, стр. 17–18.

[4] Исто као претходно, стр. 18–19.

[5] Момчило Талијан и Мирослав М. Талијан, *Општи и безбедносни менаџмент* (уџбеник), Висока школа унутрашњих послова, Бања Лука, 2011, стр. 128.

[6] На пример, др Мића Јовановић, полазећи од културолошког приступа менаџменту, имајући у виду апликативне моделе менаџмента који се примењују на глобалном плану, разликује основна три модела: (1) европски и амерички менаџмент; (2) јапански менаџмент и (3) азијско-пацифички менаџмент. Види опширније: Мића Јовановић, *Интеркултурни менаџмент* (уџбеник), V издање, „Мегатренд“ универзитет примењених наука, Београд, 2004, стр. 123–143.

успешну реализацију стратегијских програма. Али, будући да се стратешке одлуке у конкретном случају у Републици Србији о политици развоја доносе на политичком нивоу, то се овај чинилац развоја може третирати, пре свега, као унутарполитички фактор, не занемарујући при том објективно постојање и утицај бројних других спољнополитичких, економских, безбедносних, културолошких и других фактора из окружења.

У време постмодерне, тј. од краја шездесетих година двадесетог века, Општа теорија оптимизације потенцирала је значај ефикасног система управљања као фактора развоја и може се рећи да је такав тренд присутан и данас. У оквиру те теорије, у првој фази развоја стратегијског менаџмента, као једног од концепата у развоју науке о менаџменту (управљању) – анализа трошкова и резултата оптимизације[7] имала је кључно место, а у другој фази – систем кључних повратних спрега. С обзиром на то да се од седамдесетих година прошлог века менаџмент све више развијао као посебна друштвена наука и стратегијски менаџмент се као теорија уобличавао по утицајем две велике групе фактора: (1) све већих динамичких, геополитичких промена у свету; (2) као резултат убрзаног научног развоја, а посебно метода и техника проистеклих из процеса управљања у пракси.

С обзиром на то да не постоји општа сагласност у погледу дефинисања стратегијског менаџмента, теоретичари се, ипак, слажу у оцени да је могуће систематизовати различите приступе менаџменту и изложити их кроз три преовлађујуће школе менаџмента.

Припадници прве школе тежиште у свом приступу стављају на утицај који промене у геополитичком окружењу имају на дефинисање стратегијског менаџмента, као односа организације, односно у случају предмета овог рада – нације и њеног окружења. Овај приступ је и најчешћи у теорији менаџмента, а стратегијски менаџмент дефинише се као континуирани, интерактивни процес усмерен ка обезбеђивању усклађености организације (нације) са окружењем.[8] При том, треба имати у виду да се под „окружењем" подразумева скуп чинилаца изван и унутар организације који утичу на њено пословање и развој, а деле се на унутрашње и спољашње чиниоце. Анализа окружења реализује се применом различитих техника (SWOT[9], PESTLE, анализа заинтересованих страна, анализа проблема итд.). Као илустрацију наведеног приступа можемо навести SWOT анализу која је направљена приликом израде *Националне стратегије одрживог развоја за период од 2009. до 2017.* (табела 1).

Припадници друге школе свој приступ стратегијском менаџменту базирају на избору циљева и значења. Дакле, стратегијски менаџмент посматра се као сет одлука, циљева, стратегија, програма, планова, као и акција које их следе. Суштина стратегијског управљања, по заговорницима овог правца, састоји се у формулисању таквих стратегија којима се на најбољи начин реализују жељени циљеви организације (нације).

---

[7] У англосаксонској литератури то се назива „cost-benefit anlysis", у немачкој „die Nutzen-Kosten – Analyse", а у руској „измерение затрат и результатов" – напомена Б. С.

[8] За разлику од стратегијског, оперативни менаџмент се дефинише као процес превођења стратегијских опредељења организације у конкретне активности којима се постижу резултати, односно реализују мисија и циљеви организације.

[9] SWOT анализа добила је назив по скраћеницама појмова који описују ову технику: *Strengths – снаге*; *Weaknesses – слабости*; *Opportunities – прилике (могућности)*; *Threats – претње*. Извор: *Путеви остваривања родне равноправности и једнаких могућности* (приручник за службенике и органе локалних самоуправа), Савет за равноправност полова Владе Републике Србије и Мисија ОЕБС-а у Београду, Београд, 2007, стр. 428–429.

Табела 1 – *Резултати SWOT анализе у Националној стратегији одрживог развоја*[10]

Предности:	Слабости:	Шансе:	Претње:
– добар географски положај земље; – потенцијално квалитетна радна снага; – успостављене правне основе демократског и отвореног друштва; – реформски процеси започети у највећем броју сектора; – раст приватног сектора; – успостављање поверења на регионалном нивоу и подизање угледа Републике Србије у региону; – пораст свести о потреби планирања одрживог развоја на локалном нивоу; – смањење текућих дисбаланса у финансирању фондова социјалног и пензијско-инвалидског осигурања; – висок степен биолошке разноврсности; – разноврсни природни ресурси; – висок степен културне инфраструктуре и културних вредности; – постојање експертски и финансијски значајне дијаспоре; – очување животне средине у неиндустријализованим областима.	– недовољан ниво општег поверења грађана у институције; – висок степен разлика у регионалном развоју; – спор процес приватизације; – недовољан број *greenfield* инвестиција; – недовољно улагања у развој привреде; – недостатак саобраћајне и комуналне инфраструктуре; – наставак одлива мозгова и након 2001. године; – веома ниска стопа издвајања за образовање и науку из БДП.а; – Ниска стопа издвајања из БДП-а за област социјалне заштите; – недостатак консензуса о правцима даље регионализације и децентрализације; – етоцентризам у делу владајуће елите; – неповољан друштвено-економски положај младих; – низак ниво учешћа грађана; – непланска експлоатација природних ресурса; – прекомерно загађење вода, ваздуха и земљишта; – лоша пракса управљања отпадом; – недостатак подстицаја за смењење загађења	– интеграција у ЕУ; – укључивање у фондове ЕУ; – сарадња с дијаспором; – увођење норми и стандарда ЕУ којима се обезбеђује квалитет животне средине; – завршетак приватизације; – даљи развој и јачање демократских институција у областима друштвеног развоја; – смањење корупције и повећање транспарентности; – јака политичка воља да се спроведу законске реформе; – повећање јавно-приватног партнерства; – увођење чистије производње; – унапређење енергетске ефикасности, рационално коришћење сировина и смањење саобраћајне интензивности.	– растућа нетолеранција и друштвена подељеност; – пораст незапослености, сиромаштва, задужености и успорен привредни развој; – заостајање за регионом услед нерешених политичких питања; – могућности нове изолације земље (отворене или прикривене); – нерешена питања борбе против корупције и организованог криминала; – неповољни демографски трендови; – могуће одсуство политичке воље да се спроведу законске реформе; – недовољна информисаност јавности и недовољно развијена јавна свест; – принцип „не у мом друштву“; – недостатак инвестиција за изградњу инфраструктуре; – покретање индустријске производње застарелим технологијама (стварање „раза за загађиваче“); – растући ниво саобраћаја уз коришћење горива лошег квалитета.

[10] *Национална стратегија одрживог развоја за период 2009–2017*, „Службени гласник РС“, број 57/08, Београд, 2008, стр. 15–16.

И на крају, припадници треће школе су заговорници акционог приступа стратегијском менаџменту. Међу заговорнике акционих приступа спадају они аутори који приступају дефинисању стратегијског управљања на начин да повезују стратегијско размишљање са оперативним одлучивањем и спровођењем стратегијске замисли или плана у пракси.

Дакле, стратегијски менаџмент подразумева руковођење тимом креатора стратегијског развоја који стратешку одлуку развоја добија са вишег политичког нивоа, да би је, затим, на нивоу предмета разматрања (државе, нације, појединe гране или система) опредметио израдом стратегијског плана, програма и организацијом и контролом процеса спровођења конкретне стратегије у пракси.

Осим тога, свака се функција може описати из *макро, мезо и микро перспективе*. Макро значи да се има у виду ниво националног развоја у целини, мезо да има у виду развој посебних грана и сектора, а микро значи да се фокус налази на нивоу појединачних елемената националног система, тј. на специфичним организационим јединицама, пројектима или задацима. У најједноставнијем шематском приказу процеса управљања представљене су четири базичне фазе управљања: планирање, организовање, мотивисање и контролисање (слика 1).[11]

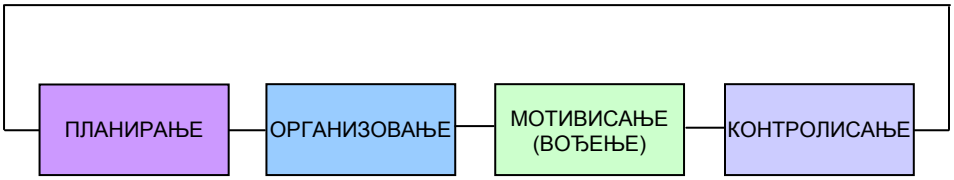

Слика 1 – *Шематски приказ процеса управљања (менаџмента)*[12]

Стратегијско (стратешко) планирање је процес опредмећења стратегијске одлуке о промени која се жели извршити у одређеној средини, за одређено време, израдом стратегијског плана. Овај процес заснива се на идентификовању најбољих начина за коришћење постојећих ресурса, да би се повећале способности неке нације или конкретне средине, а смањиле претње.

Организовање подразумева постављање основа за начине на које ће се планирани циљеви/резултати постићи.

Мотивисање подразумева демонстрацију лидерства (вођења) на начин који ће мотивисати људе да раде заједно (тимски) најбоље што могу, како би постигли циљеве.

Контролисање значи надгледање процеса рада у односу на план и предузимање корективних акција.

Стратегијски менаџмент се, дакле, бави не само праћењем чинилаца стратегијског окружења, него и решавањем стратегијских проблема и доношењем стратегијских одлука. За разлику од оперативних, стратегијске одлуке представљају комбинацију интерне и екстерне оријентисаности.

---

[11] *Путеви остваривања родне равноправности и једнаких могућности* (приручник за службенике и органе локалних самоуправа), Савет за равноправност полова Владе Републике Србије и Мисија ОЕБС-а у Београду, Београд, 2007, стр. 428-431.

[12] Преузето и дорађено у делу који се односи на мотивисање, појашњењем у загради да се ради о вођењу (лидерству). Извор: исто као претходно, стр. 431.

Најважније фазе у стратегијском менаџменту су: стратегијска процена, стратегијско усмеравање, стварање и развој стратегије, усвајање и спровођење стратегије и стратегијска контрола.

Стратегијска процена за потребе националне стратегије подразумева процес сагледавања садашње и будуће позиције неке нације у конкретном геополитичком окружењу. Она, најчешће, обухвата: (1) анализу окружења, (2) анализу сопствених могућности и (3) предвиђање будућности. Стратегијска процена је од суштинског значаја за стратегијско планирање.

Стратегијско усмеравање развоја

Стратешко усмеравање нације подразумева процес одређивања правца будућег развоја нације и обухвата: (1) одређивање визије; (2) одређивање мисије; (3) одређивање стратешких циљева организације (слика 2).

Визија је исказ о пројекцији будућег развоја нације, односно опис будућег стања који стратег жели да постигне у погледу развоја нације. Визија, дакле, није прогноза, већ ментална слика онога што је жељени циљ, па стога мора да буде: јасна, остварљива, инспиративна, усмерена, концизна и пожељна.

Најчешћи пропусти у формулисању визије који настају у пракси стратегиста су да је визија: исувише општа, неодређена, непотпуна, незанимљива, неспецифична, да садржи превише суперлатива или је преопширна.

Мисија је примарна сврха покретања промена, општи исказ о основном разлогу израде националне стратегије. Она се сматра и најопштијим циљем који одређује примарну улогу коју неки стратегијски план има. Мисија представља конкретизацију визије и потребно је да се обликује као изјава, а не као свеобухватан попис циљева организације. Дакле, идеално посматрано, мисија би требало да буде: усклађена са окружењем и интересима заинтересованих страна, реалистична, дистинктивна, инспиративна, јасна и разумљива, као и погодна за формулисање циљева и задатака.

Стратешки (стратегијски) циљеви у стратегијском планирању унапред су формулисани резултати које нација жели да постигне у одређеном периоду, како би остварила визију и испунила мисију или мисије предвиђене стратешким одлукама и стратегијским документом. Пре дефинисања циљеви треба да укључе следеће опсервације: циљну групу за коју се израђује стратегија (конкретна, српска нација); територију за коју се израђује стратегија (Република Србија); сврху жељене промене (стратегијски национални развој) и све ефекте жељених промена (нпр. очување мира, суверенитета и интегритета земље, привредни раст, повећање извоза, унапређење стандарда запослених и смањење броја незапослених итд). Карактеристике добро формулисаних стратешких (стратегијских) циљева су: прецизност, мерљивост, значајност, флексибилност, изазовност, остварљивост и временска ограниченост.

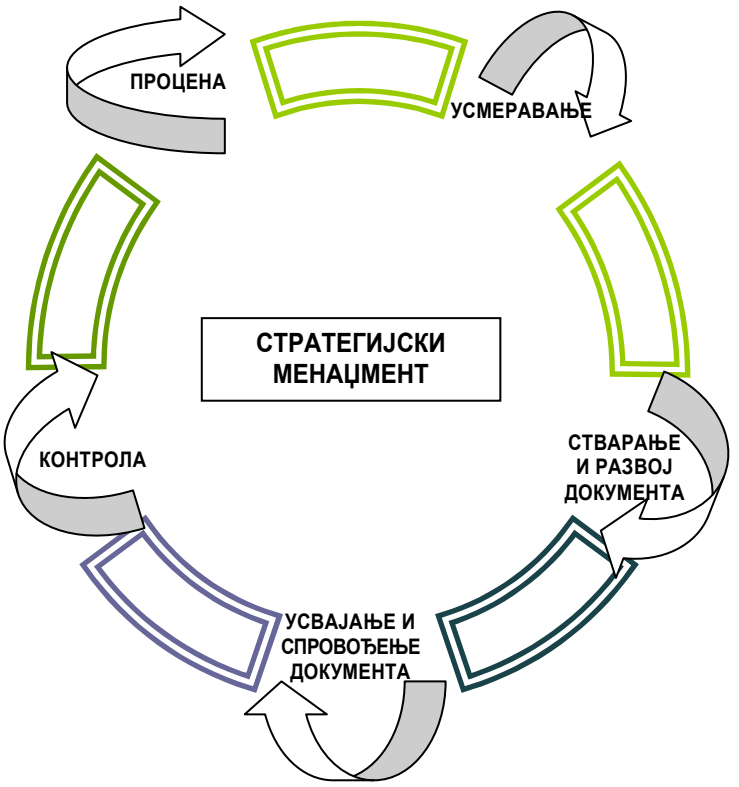

Слика 2 – *Шематски приказ најважнијих фаза у стратегијском менаџменту*[13]

Функција *стратешке/стратегијске контроле* у оквиру стратешког/стратегијског менаџмента јесте да обезбеди да руководиоци који континуирано надгледају стратешке перформансе и оцењују напредак у достизању стратешких циљева имају увид у наведени процес и могућност да га коригују. У пракси се врло често дешава да наведени сегмент стратегијског менаџмента изостане или су овлашћења руководиоца врло редукована и испосредована, па стварне могућности да се нешто промени у спровођењу усвојене стратегије нема све до доношења новог стратегијског документа у тој области. На тај начин обезвређена је и основна сврха стратешке контроле која, полазећи од реалне процене да ли актуелна стратегија омогућава достизање стратешких циљева, обезбеђује одређивање шта треба променити у раније дефинисаним стратегијским приоритетима и циљевима, у складу са промењеним околностима.

[13] Биљана Стојковић, *Безбедносни аспект националне стратегије развоја*, (докторска дисертација), Војна академија, Сектор за људске ресурсе Министарства одбране, Београд, 2013, стр. 265.

Дискусија

Када је реч о Републици Србији, на основу примене историјско-компаративне анализе у овом раду, дошло се до сазнања да нема поузданих историјских и писаних података о постојању националне стратегије развоја у српској прошлости. И поред постојања „Начертанија“, тј. Нацрта за национални програм ослобођења Срба од Отоманске империје, војних стратегија, једне средњорочне стратегије привредног развоја (тзв.„петолетка“ од 1961. до 1965), „Меморандума САНУ“ – намеће се закључак да се ниједан од ових докумената не може класификовати као национална стратегија или национална стратегија развоја.

У савремености, у периоду од 2000. до 2010. године усвојена су 74 посебна и појединачна стратегијска документа, од чега 15 докумената има назив „национална стратегија“, а 31 документ назив „стратегија развоја“, док се преосталих 28 стратегијских докумената односи на решавање појединих проблема у држави.[14]

Заправо, прва интерресорно оријентисана стратегија је *Национална стратегија одрживог развоја за период 2008–2017. године* (2008). Она представља видан напредак у односу на претходна стратегијска документа у Републици Србији, јер обухвата више ресора, одржива је и заснована на научним показатељима и предвиђањима утврђених на основу поменуте SWOT анализе. Међутим, главни недостатак те стратегије јесте што се односи на развој само три селектиране области друштвеног живота: *економски систем, социјални систем и на екологију*. Изван оквира Националне стратегије одрживог развоја остају бројна суштинска питања српског друштва, као што су: обезбеђење: мира, безбедности и људских права; суверенитета и интегритета земље; статуса и права српског народа у земљама у окружењу и дијаспори; решавање повратка избеглих и интерно расељених лица и њихових имовинских права, итд. Такође, изван фокуса Националне стратегије одрживог развоја остао је читав сет врло важних безбедносних питања, као што су: ефикасно супротстављање друштва тзв. војним и невојним претњама, а посебно тероризму, организованом криминалу и корупцији, изградња ефикасног система безбедности, сарадња са партнерима итд.

Стога, упоредном анализом садржаја *Националне стратегије одрживог развоја за период 2009–2017*, (2008:3–4.) и *Стратегија националне безбедности Републике Србије*, (2009:2),[15] дошло се до сазнања о непостојању конвергенција садржаја и циљева два поменута кључна стратегијска докумената (табела 2).

Наведени проблеми упућују на закључак да наука мора активније да се укључи у њихово решавање, а један од начина могао би да буде промишљање и стварање модела реалне, ефикасне и оптималне стратегије развоја, која би садржала и безбедносни аспект.

[14] Подаци о наведеним стратегијским документима и увид у њихов садржај могу се добити на интернет адреси Владе Републике Србије: http://www.Vlada Republike Srbije/dokumenta.strategije.rs

[15] *Национална стратегија одрживог развоја за период 2009–2017*, „Службени гласник РС“, број 57/08, Београд, 2008, стр. 3–4; *Стратегија националне безбедности Републике Србије*, Министарство одбране, штампано интерно издање, Београд, 2009. стр. 2.

Табела 2 – *Упоредна анализа садржаја Националне стратегије одрживог развоја за период 2009–2017. и Стратегије националне безбедности Републике Србије, извршена за потребе утврђивања њихове садржајне (не)конвергенције*[16]

САДРЖАЈ **Националне стратегије одрживог развоја за период 2009–2017.** (2008)	САДРЖАЈ **Стратегије националне безбедности Републике Србије** (2009)
I. УВОД 1. Основне поставке одрживог развоја 2. Садржај Стратегије 3. Методологија израде Стратегије 4. Веза с другим стратегијама	УВОД
II. СТРАТЕШКО ОПРЕДЕЉЕЊЕ ЗА ОДРЖИВИ РАЗВОЈ 1. Визија одрживог развоја Републике Србије 2. Национални приоритети одрживог развоја Републике Србије 3. Принципи Стратегије 4. SWOT анализа	I. БЕЗБЕДНОСНО ОКРУЖЕЊЕ 1. Глобално окружење 2. Регионално окружење 3. Безбедност Републике Србије
III. ПРИВРЕДА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ – ОДРЖИВОСТ 1. Уводне напомене 2. Претпоставке 3. Каква је економија потребна Републици Србији 4. Економија заснована на знању – зашто и како 5. Економија Републике Србије – развој и одрживост 6. Транзиција и одрживи развој привреде у Републици Србији 7. Адекватно макроекономско окружење и избор економске политике 8. Одржива производња и потрошња 9. Образовање за одрживи развој 10. Информационо-комуникационе технологије и економија заснована на знању 11. Одрживост научно-технолошке политике 12. Заштита интелектуалне својине и одрживи развој	II. ИЗАЗОВИ, РИЗИЦИ И ПРЕТЊЕ БЕЗБЕДНОСТИ
IV. ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ УСЛОВИ И ПЕРСПЕКТИВЕ 1. Друштвене вредности, квалитет живота и друштвено благостање 2. Популациона политика 3. Социјална сигурност 4. Сиромаштво и социјална укљученост 5. Политика једнаких могућности 6. Родна равноправност 7. Јавно здравље 8. Становање и стамбена политика 9. Регионални и локални аспекти одрживог развоја 10. Информисање јавности и њено учешће у одлучивању	III. НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕСИ У ОБЛАСТИ БЕЗБЕДНОСТИ

[16] Биљана Стојковић, *Безбедносни аспект националне стратегије развоја*, (докторска дисертација), Војна академија Сектора за људске ресурсе Министарства одбране, Београд, 2013, стр. 116–117.

САДРЖАЈ **Националне стратегије одрживог развоја за период 2009–2017.** (2008)	САДРЖАЈ **Стратегије националне безбедности Републике Србије** (2009)
V. ЖИВОТНА СРЕДИНА И ПРИРОДНИ РЕСУРСИ 1. Природни ресурси 2. Фактори ризика по животну средину 3. Утицај економских сектора на животну средину	IV. ПОЛИТИКА НАЦИОНАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ 1. Основа опредељења политике националне безбедности 2. Циљеви политике националне безбедности 3. Основна начела политике националне безбедности 4. Елементи политике националне безбедности 4.1. Спољна политика 4.2. Економска политика 4.3. Политика одбране 4.4. Политика унутрашње безбедности 4.5. Политика заштите људских и мањинских права 4.6. Социјална политика 4.7. Политике у другим областима друштвеног живота
VI. ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ОКВИР	V. СИСТЕМ НАЦИОНАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ 1. Структура система националне безбедности 2. Управљање системом националне безбедности 3. Савет за националну безбедност 4. Начела функционисања система националне безбедности
VII. ФИНАНСИРАЊЕ СТРАТЕГИЈЕ	ЗАКЉУЧАК
VIII. ПРАЋЕЊЕ СПРОВОЂЕЊА СТРАТЕГИЈЕ	
IX. ОБЈАВЉИВАЊЕ СТРАТЕГИЈЕ	

Поред тога, анализа садржаја подузорка стратегијских докумената усвојених у Републици Србији од 2000. до 2010. године показује да су питања развоја, углавном, обухваћена бројним посебним и појединачним стратегијама, али нема јасне каузалне везе међу њима, нити хијерархије приоритета развоја, јер наведена безбедносна питања не спадају у приоритете Националне стратегије одрживог развоја Србије, а не постоји ни „кровна" национална стратегија, нити нека друга, свеобухватнија национална стратегија развоја**.**

Наведени проблеми упућују на закључак да наука мора активније да се укључи у њихово решавање, а један од начина могао би да буде промишљање и стварање модела реалне, ефикасне и оптималне стратегије развоја, која би садржала и безбедносни аспект.

Закључак

Стратегијско планирање развоја у Србији започиње тек након политичких промена 2000. године. Анализа садржаја 74 стратегијска документа, усвојена у периоду од 2000. до 2010. године, показује да, и поред великог броја стратегија са префиксом „национална" и „развојна", наведена стратегијска документа не могу да се

класификују као општа, већ као посебна и појединачна, међу којима нема јасне каузалне везе, нити јасне хијерархије приоритета развоја. Поред тога, кључни документ који се односи на развој – *Национална стратегија одрживог развоја за период 2009–2017,* не сматра да је безбедност битан елемент и предуслов развоја. Стога, намеће се закључак да наука мора активније да се укључи у решавање проблема будућег националног стратегијског развоја, у којем безбедности треба да припадне значајније место, јер је она предуслов укупног развоја друштва.

Литература

1. Адижес, И.: *Управљање променама: моћ узајамног поштовања и поверења у приватном и породичном животу, послу и друштву* (приручник за менаџмент), АСЕЕ, Нови Сад, 2008.

2. Dieter Keim, Karl., Kuehn Hrsg, Manfred: *Regionale Entwicklungskonzepte – Strategien und Steuerungswirkungen, Arbeitsmateial Akademie fuer Raumforschung und Landesplanung*, Verlag de ARL, Hannover, 2002.

3. Јовановић, М.: *Интеркултурни менаџмент* (уџбеник), V издање, „Мегатренд" универзитет примењених наука, Београд, 2004.

4. *Национална стратегија одрживог развоја за период 2009–2017*, „Службени гласник РС", број 57/08, Београд, 2008.

5. *Путеви остваривања родне равноправности и једнаких могућности* (приручник за службенике и органе локалних самоуправа), Савет за равноправност полова Владе Републике Србије и Мисија ОЕБС-а у Београду, Београд, 2007.

6. Стојковић, Б.: *Безбедносни аспект националне стратегије развоја*, (докторска дисертација), Војна академија Сектора за људске ресурсе Министарства одбране, Београд, 2013.

7. *Стратегија националне безбедности Републике Србије*, Министарство одбране, штампано интерно издање, Београд, 2009. и *Стратегија националне безбедности Републике Србије*, „Службени гласник Р. Србије", број 88/09. Београд, 2009.

8. Талијан, Момчило., Талијан, М. Мирослав.: *Општи и безбедносни менаџмент* (уџбеник), Висока школа унутрашњих послова, Бања Лука, 2011.

9. Вујаклија, М.: *Лексикон страних речи и израза*, „Просвета", Београд, 1980.

10. http://www.Vlada Republike Srbije/dokumenta.strategije.rs

УДК: 001.891:355 ;
005.311.11:355/359

ИНДИКАТОРИ ПЕРФОРМАНСИ КОЈИ ОБЕЗБЕЂУЈУ КВАЛИТЕТ ИСТРАЖИВАЧКОГ ПРОЦЕСА У ВОЈНИМ НАУКАМА

Зоран Крсмановић, *Ненко* Бркљач и *Мирослав* Талијан
Универзитет одбране у Београду, Војна академија

Стратегијски менаџмент у систему одбране идентификује највише хијерархијске циљеве из којих се изводе нижи развојни циљеви које треба остваривати. За остваривање одређених специфичних циљева неопходна је реализација истраживачких задатака. Сви резултати истраживања нису подједнако значајни за развој система одбране. Значајнији су они резултати чије перформансе више доприносе остварењу стратегијских циљева у систему одбране. Зато се кроз обезбеђење квалитета истраживачког процеса индиректно обезбеђује усаглашеност индикатора перформанси резултата истраживања са највишим развојним циљевима система одбране. Често се у пракси поистовећује менаџмент истраживачким процесом и менаџмент истраживачким задатком. Ради разјашњења ове разлике, дефинисани су индикатори перформанси истраживачког процеса без обзира на врсту, тип и сложеност истраживачког задатка. Остварењем индикатора перформанси истраживачког процеса предупређују се грешке које се касније тешко могу исправити.

Кључне речи: *индикатори, перформансе, истраживачки процес, војне науке*

Увод

Стратегијски менаџмент и процесни приступ у области научноистраживачког рада представљају фундаменталне принципе на којима почива ефективност, ефикасност и економичност реализације истраживачких задатака. Међутим, још увек постоји неразумевање ових принципа у реализацији истраживачких процеса. Често се поистовећује менаџмент истраживачким процесом и менаџмент истраживачким задатком.

Ради сликовитог разјашњења ове разлике замислимо истраживачки задатак као скијање низ одређену стазу. У овом случају управљање истраживачким задатком подразумева да скијаш извршава задатак, са циљем да прође од улаза до излаза из стазе, уз превазилажење свих потешкоћа и проблема на које наилази у току спуштања низ стазу.

Са становишта процесног приступа постоји уопштени процес скијања стазом, којим управљају надлежна лица за стазе (организација научноистраживачке уста-

нове је надлежна за управљање процесом истраживања). У том процесу скијаш са потребном скијашком опремом и обученошћу (истраживач са научном замисли која је уважила све индикаторе перформанси истраживачког процеса) на почетку стазе представља улаз у процес, а скијаш на циљу представља излаз из процеса (писано саопштење о достигнућима индикатора перформанси резултата реализације истраживачког задатка).

Управљање процесом скијања стазом подразумева прикупљање информација о квалитету стазе, односно о индикаторима перформанси стазе: ниво стрмина, ниво видљивости, степен неравнина на стази, ниво квалитета снега итд. Прикупљене информације омогућавају да се приступи отклањању уочених проблема на стази са циљем да скијање постане ефикасније и сигурније. У супротном, да одговорни за стазу не врше менаџмент процесом скијања (процесом научноистраживачког рада) и да не постоје одређена правила (процедуре) скијања (истраживачког рада), сваки скијаш (истраживач) био би препуштен сам себи, односно примењивао би сопствена правила проласка стазом (истраживачким процесом). Овакав начин одвијања процеса скијања неминовно би довео до проблема и вероватно немогућности скијања стазом, односно десио би се прекид реализације процеса скијања. Из овог сликовитог примера види се значај обезбеђења квалитета истраживачког процеса којем научноистраживачке организације у систему одбране морају посветити велику пажњу.

Из наведених разлога методологија војних наука препознала је фазе истраживачког процеса: пројектовање истраживања (научна замисао, планови истраживања и инструменти); организовање и реализовање истраживања и израду писаних саопштења или завршних радова. Дакле, индикатори перформанси истраживачког процеса су универзални, без обзира на врсту истраживачког задатка које истраживач (тим истраживача) мора да узме у обзир током реализације истраживачког задатка.

Глобалне фазе обезбеђења квалитета процеса истраживања

За потребе овог рада дефинисан је управљачки механизам који садржи основне елементе преко којих се обезбеђује квалитет процеса истраживања у војним наукама, у следећем облику (слика 1):

Сл. 1 – *Глобалне фазе обезбеђења квалитета процеса истраживања*

Анализа било ког истраживачког задатка, према наведеној илустрацији на слици 1, значи да за његову ефективну, ефикасну и економичну реализацију треба да буде примењен универзални управљачки механизам са следећим фазама:

– укључивање индикатора перформанси истраживачког процеса (пројектовање истраживања: научна замисао, планови истраживања и инструменти) – *зелена стрелица* (1),

– остварење индикатора перформанси истраживачког процеса у току реализације истраживачког задатка (први аспект извршења) – *плава стрелица* (2),

– контрола остварења индикатора перформанси процеса истраживања и индикатора резултата истраживања (други аспект извршења) – *црвена стрелица* (3),

– повратне информације о остварењу индикатора перформанси процеса истраживања и перформанси резултата истраживања – (мерење, анализа и мере за побољшања, трећи аспект извршења) – *жута стрелица* (4),

– доношење одлука, дефинисање нових жељених стања и нових управљачких дејстава за усмеравање на ефективну, ефикасну и економичну реализацију истраживачких задатака у систему одбране – *црна стрелица* (5).

Описани управљачки механизам за обезбеђење квалитета перформанси истраживачког процеса и квалитета перформанси резултата истраживачког задатка је најнижи хијерархијски ниво који мора да се одвија у оквирима циљева стратегијског менаџмента у систему одбране. Дакле, стратегијски менаџмент мора да оријентише истраживачке процесе на остварење развојних циљева система одбране у ближој и даљој будућности. Један од механизама за дефинисање стратегијских циљева и из њих изведених нижих хијерархијских циљева успоставља се системом планирања, програмирања, буџетирања и извршења (ППБИ).[1] То значи да истраживачки задаци у систему одбране треба да буду у функцији оперативних способности Војске Србије преко достизања хијерархијских циљева по принципу њихове декомпозиције.

На основу описаног управљачког механизма над процесом истраживања и методологије војних наука, може се уочити потреба дефинисања индикатора перформанси везаних за процес истраживања. То су:

- индикатори перформанси пројектовања у процесу истраживања;
- индикатори перформанси научне замисли који обухватају:
  – проблем истраживања,
  – предмет истраживања,
  – циљеве истраживања,
  – хипотезе,
  – начин истраживања и
  – научну и друштвену оправданости истраживања;
- индикатори перформанси плана истраживања и инструмената;
- индикатори перформанси организовања и реализовања истраживања
- индикатори перформанси израде писаних саопштења.

[1] Опширније: Ковач, М.: *Основне поставке пројектовања и увођења система планирања, програмирања, буџетирања и извршења*, „Војно дело“ Београд, 2008.

Индикатори перформанси пројектовања у процесу истраживања

Перформансе фазе пројектовања истраживачког задатка су веома сложене и подразумевају плански приступ и мисаоне активности. Оне су сложене и због тога што су и предмети у војним наукама углавном сложени и мултидисциплинарни. Планским приступом фази пројектовања врши се контролисано усмерење на израду истраживачког пројекта као основног плана за реализацију истраживања.[2]

Начелни индикатор перформанси фазе пројектовања подразумева да су укључене све сложене активности пројекта које треба да буду плански координиране и синхронизоване по јасно утврђеном садржају и редоследу. Да би се овај индикатор остварио неопходно је у фази пројектовања одговорити на следећа питања: где смо сада, где желимо бити, како да тамо стигнемо и како можемо мерити наш напредак.

Основни индикатор перформанси фазе пројектовања истраживања подразумева да су израђена два документа: идејна скица и пројекат истраживања као научни и оперативни документ у којем је приказана истраживачева замисао о проблему и његовом решењу помоћу одговарајућих метода, техника и инструмената.

Идејна скица, односно идејни пројекат, јесте радни документ који претходи истраживачком пројекту и у којем се оријентационо утврђују услови и могући оквири истраживања. Идејна скица има структуру сличну пројекту истраживања, али она не може заменити пројекат истраживања, без обзира на покушај појединаца и институција – нарочито у последњих неколико година.[3]

Идејна скица, по обиму, а и по садржају, разликује се од пројекта истраживања. По правилу, она не прелази обим од пет до седам куцаних страница текста. Пројекат је неупоредиво већег обима и његов обим зависи од предмета истраживања.

Идејна скица углавном садржи:[4]

– прелиминарно одређење предмета истраживања (назив теме – истраживачког задатка) са краћом проблематизацијом;

– могуће циљеве истраживања (научне и практичне);

– основни хипотетички став о проблему и предмету истраживања;

– значај и оправданост истраживања и

– кадровске, просторне, временске, материјалне и финансијске оквире истраживања.

Међутим, садржај идејне скице и пројекта битно се разликују. У идејној скици се оријентирно, без дубљег аналитичког приступа, даје кратка белешка о предмету и оквирима и условима његовог истраживања.

---

[2] О пројектовању истраживања опширније у: Сакан М.: *Методологија војних наука,* Војноиздавачки завод, Београд, 2006. стр. 409–412.

[3] О идејној скици може се детаљније видети у: Милошевић, Н., Милојевић, С.: *Основна методологија безбедоносних наука,* Полицијска академија, Београд, 2001, стр. 99–100; и Милосављевић, С., Радосављевић, И.: *Основна методологија политичких наука,* Службени гласник, Београд, 2000, стр. 413–414.

[4] О садржају идејне скице детаљније у: Сакан М.: *Методологија војних наука,* Војноиздавачки завод, Београд, 2006, стр. 410.

Индикатори перформанси пројекта подразумевају да су прецизно и студиозно разрађени следећи елементи: проблем и предмет истраживања, циљеви истраживања, систем хипотеза, начин истраживања, оправданост и планови истраживања, сагласно проблему и могућностима истраживања.

„Пројекат истраживања је научни и оперативни документ у којем је приказана истраживачева замисао о проблему и његовом решењу помоћу одговарајућих метода, техника и инструмената.“ Пројекат је, дакле, замисао за истраживање у којој се дају одговори на питања: шта, зашто, како, којим кадровима, којим материјалним и финансијским средствима и када се истражује. У пројекту су сви делови (научни, стручни и рутински) међусобно повезани и чине структурално-функционалну и логичку целину.[5]

Индикатори перформанси научне замисли

Индикатори перформанси научне замисли подразумевају да је научна замисао део пројекта истраживања у којем су саопштена научна сазнања од којих се полази, научне и друге категорије, појмови, ставови, судови, закључци, хипотезе и методе истраживања проблема и предмета који се истражује. Овај индикатор подразумева да је истраживач дао одговор на три суштинска питања: шта се истражује, зашто се истражује и како се истражује. Назначени одговори морају се наћи у појединим елементима научне замисли, а то су:[6]

– проблем истраживања;
– предмет истраживања;
– циљеви истраживања;
– хипотезе;
– начин истраживања и
– научна и друштвена оправданост истраживања.

Индикатор перформанси проблема истраживања подразумева да је проблем истраживања дефинисан са јасним празнинама научног знања. Полази од номиналног значења проблема истраживања, који означава: „научни задатак, спорно питање, ... задатак који чека решење, спорно и сумњиво питање које треба решити; загонетка“.[7] За проблем се обично каже да је то знање о незнању, празнина у систему научног знања, чињеница која се на основу расположивог знања не може објаснити, логичка несаглашљивост теорије која се односи на исту област стварности, противречност у оквиру једне теорије и слично.[8]

[5] О пројекту истраживања детаљније у: Милошевић, Н., Милојевић, С.: *Основна методологија безбедоносних наука,* Полицијска академија, Београд, 2001, стр. 100–104; и Милосављевић, С., Радосављевић, И.: *Основна методологија политичких наука,* Службени гласник, Београд, 2000, стр. 415–418.

[6] О научној замисли детаљније у: Сакан М.: *Методологија војних наука,* Војноиздавачки завод, Београд, 2006, стр. 417–433.

[7] Вујаклија, М.: *Лексикон страних речи и израза,* стр. 771.

[8] „Нису ни сви проблеми научни проблеми. Научни проблем представља само оно што доприноси обогаћивању научног знања, односно, онај проблем који, када се реши, представља прилог развоју научног сазнања“. (Зајечаревић, Г.: *Основи методологије науке,* Научна књига, Београд, 1977, стр. 170–171) .

Свеобухватно остварење овог индикатора подразумева:

– дефинисану локацију проблема, што подразумева његово уочавање у ширем окружењу, разграничење од њему блиских и сличних проблема и јасну идентификацију, односно указивање на проблем;

– препознату суштину проблема као основу за даљу разраду истраживачког пројекта и увод у хипотетичке ставове и претпоставку за дефинисање основног питања;

– дефинисане хипотетичке ставове по чиниоцима и у целини, из чега произилази схватање и практична манифестација проблема са тенденцијом његовог развоја и могућим практичним решењима или покушајима решења;

– дефинисано основно питање у једној упитној реченици као основе за формулисање прелиминарног одређења предмета истраживања;

– описане резултате ранијих истраживања као основе за касније дефинисање научних циљева и

– дефинисан значај истраживања који, поред критеријума значајности, треба да обухвати и мерила значајности које није лако прецизно и јасно дефинисати.

Индикатор перформанси предмета истраживања укључује обим предмета истраживања, структуру, дубину научних сазнања, степен дисциплинарности и слично. Поред наведеног, овај индикатор подразумева јасну релацију предмета истраживања у односу на проблем истраживања, зато што предмет истраживања мора да произилази из суштине проблема истраживања. Овај индикатор обухвата: претходно одређење, теоријско одређење, операционално одређење, као и просторно, временско и дисциплинарно одређење предмета истраживања.

Индикатор перформанси циљева истраживања подразумева дефинисан ниво научних сазнања која је потребно истраживањем остварити и подразумева да је дат одговор на питање „зашто се истражује“. Овај индикатор подразумева и градацију научних циљева према следећем: научни опис или дескрипцију (најнижи ниво научног сазнања); сврставање (класификација и типологизација); објашњење (експланација); предвиђање (даљи развој појаве, облик испољавања, садржај појаве) и откриће као највиши облик научног сазнања (до сада непозната појава, својства структуре, стања и тенденција).

Индикатор перформанси хипотезе подразумева дефинисан исказ о потенцијалном решењу проблема истраживања, што подразумева јасне везе између проблема истраживања и дефинисане хипотезе. Исто тако, овај индикатор укључује степен изведености индикатора преко којих се могу сазнати варијабле и верификовати хипотеза у целини. Лексикографска грађа одређује појам хипотеза, у номиналном смислу, преко *hypothesis*, што значи „претпоставка, претпостављање“.[9] „Под појмом хипотезе, у најширем значењу, подразумева се свака мисаона творевина, односно исказ који указује на сазнања о предмету или процесу или на потенцијална решења проблема уопште која тек треба проверити“.[10] Термин за одређење појма индикатор (индикација) потиче од латинске речи *indicare.* Његови основни синоними су: обележје, најава, наговештење, симптом, податак, показивач, путоказ, основа за неку сумњу итд.

[9] Вујаклија, М.: *Лексикон страних речи и израза,* Просвета, Београд, 1980, стр. 1013.

[10] Опширније: Сакан, М.: *Хипотезе у војним наукама,* студија, ВИЗ, Београд, 2001, стр. 14–32.

Индикатор перформанси начина истраживања подразумева да је дат одговор на питање како се истражује, који је обухват и избор метода, које су технике и инструменти и подразумева да се зна извор података и обухват истраживања.

Индикатор перформанси научне и друштвене оправданости истраживања полази од постојаности најаве или наговештаја заинтересованим странама (наручиоцу истраживања и научној јавности) о томе какав се допринос за науку и друштво у целини може очекивати од одређеног истраживања.

Индикатор перформанси плана истраживања и инструмената

Општи индикатор подразумева да је израђен план истраживања као оперативни документ који произилази из научне замисли, којима се прецизира фаза организовања и реализовања истраживачког задатка. Подразумева се да је извршена синхронизација свих делатности учесника у одређеном простору и времену, односно да су планови истраживања детерминисани дисциплинарним, временским и просторним одређењем предмета истраживања, хипотезама и начином истраживања. Дакле, планови истраживања морају бити израђени на основу принципа и правила, а основни су: потпуност, реалистичност, кохерентност и конзистентност, еластичност, правовременост, економичност и рентабилност.[11]

Наведени општи индикатор плана истраживања подразумева остварење следеће три индикације о постојаности: плана кадрова, терминског плана и плана материјално-финансијских средстава.

Индикатор перформанси плана кадрова посебно долази до изражаја у тимским истраживањима сложених истраживачких задатака. Верификација остварења овог индикатора подразумева дефинисане: стручне профиле; личне психо-физичке, моралне и карактерне особине; конкретне услове, простор и време. То значи да су прецизирани задаци, надлежности и одговорности кадрова који учествују у истраживању.

Индикатор перформанси терминског плана подразумева да је израђен термински план са дефинисаним глобалним временима са датумом почетка и завршетка истраживачког задатка, у оквиру којег се време расподељује на фазе пројектовања, организовања и реализовања истраживања и израде саопштења. Овај индикатор подразумева и даљу декомпозицију времена по фазама и активностима.

Индикатор перформанси плана материјално-финансијских средстава подразумева да је позната инфраструктура за реализацију истраживачког задатка (лабораторије, полигони, библиотеке, кабинети и сл.), позната техничка средства која ће се користити у току реализације истраживачког задатка и финансијска средства неопходна за покривање трошкова реализације истраживачког задатка.

Индикатор перформанси инструмената истраживања подразумева да је познат „алат“ који се користи у истраживању, нарочито у прикупљању података. То значи да морају бити познати документи чија је основна функција систематизовано и целовито прикупљање, сређивање и обрада података. Остварење овог индикато-

[11] Опширније о плану истраживања: Сакан М.: *Методологија војних наука,* Војноиздавачки завод, Београд, 2006, стр. 527–534.

ра значи да ће се несметано одвијати разне врсте мерења, укључујући и неопходну набавку и израду мерних инструмената.[12]

Индикатори перформанси организовања и реализовања истраживања

Општи индикатор организованости истраживања подразумева да су систематизоване бројне активности на повезивању субјеката и средстава у времену и простору ради прикупљања, обраде и анализе података и верификације хипотеза. Овај индикатор подразумева и вертикалну димензију оцене организовања научноистраживачког рада на нивоу система одбране, где се у ужем смислу под тим подразумева организовање целокупног процеса истраживања, а у најужем смислу подразумева организовање реализовања истраживања по унапред прихваћеном пројекту истраживања.[13]

Наведени општи индикатор организованости истраживања подразумева остварење следеће две индикације о избору и обуци учесника у истраживању и организовању радног тима.

Индикатор перформанси организовања подразумева да је извршен избор и обука учесника у истраживању и да је формиран истраживачки тим.

Индикатор перформанси организованости радног тима подразумева да је радни тим комплетиран, и да су кадрови обучени и распоређени на дужности у складу са идејом истраживања. Овај индикатор присутан је у целокупном процесу истраживања и подразумева да су у организовање радног тима укључене и заинтересоване стране.[14]

Индикатор перформанси реализовања истраживања обухвата индикације о постојаности начелно следећих фаза реализације: предистраживање, прикупљање података, сређивање и обраду података, анализу података и верификацију хипотеза.[15]

Индикатори перформанси писаних саопштења и документационе подлоге

Општи индикатор за писана саопштења је постојаност писаног исказа о истраживању и резултатима истраживања без обзира на врсту саопштења[16] (парцијална, целовита, фазна, завршна, описујућа, односно објашњавајућа или у облику књиге, чланка, ауторизованих предавања или научна, односно стручна).

---

[12] Опширније о инструментима: Сакан М.: *Методологија војних наука,* Војноиздавачки завод, Београд, 2006, стр. 534–541.

[13] Опширније о нивоима организовања научноистраживачког рада у: Милошевић, Н.: *Организовање и реализовање истраживања у ратној вештини*, ЦВШ ВЈ, Београд, 1994, стр. 13–14.

[14] О заинтересованим странама и уопште о ефективности, ефикасности и економичности организације у: Стандард ISO 9004:2009 *Managing for the sustained success of an organiyation – A quality management approach.*

[15] Опширније о перформансама реализовања истраживања у: Сакан М.: *Методологија војних наука,* Војноиздавачки завод, Београд, 2006, стр. 549–587.

[16] Опширније о врстама саопштења: Сакан М.: *Методологија војних наука,* Војноиздавачки завод, Београд, 2006, стр. 588–590.

Индикатор перформанси садржаја стручних и научних саопштења подразумева да се изводи према пројекту истраживања и да начелно има следећи садржај: наслов, садржај, увод, главни део, закључак, литературу и прилоге.

Индикатор перформанси наслова подразумева да једна реч, или синтагма, или група речи прецизно исказују суштину садржаја који следи. Мора бити довољно дескриптиван, концизан, информативан, атрактиван, али не и превише бомбастичан и без употребе специфичних стручних термина. Треба да буде написан без скраћеница и да има до десет речи.

Индикатор перформанси садржаја подразумева јасне и прегледне информације читаоцима о другим елементима саопштења и респективно другим елементима структуре, главама, односно поглављима. Подразумева се дословно преписивање издвојених наслова и њима одговарајуће стране и, по правилу, подразумева се степенаст облик. Прихватљивије је да се садржај налази на почетку саопштења.

Индикатор перформанси увода подразумева широк простор за избор начина на који ће аутор прићи проблему и предмету истраживања и заинтересовати читаоце за њих. Увод најчешће треба да обухвати: основни садржај рада, кратак историјат развоја проблема, основни мотив за обраду конкретног проблема, циљ саопштења и коме је оно намењено, методе које су коришћене у истраживању проблема, коришћене изворе података, проблеме који су се јавили пре и после истраживања и, на крају, захвалност свим лицима која су дала известан допринос или без чијег учешћа рад не би био објављен. Структура увода зависи и од тога да ли се пише предговор или не. Оно што је написано у предговору не понавља се у уводу.[17]

Индикатор перформанси главног дела зависи од врсте саопштења. Структура научних саопштења изводи се према истраживачком пројекту, односно структура емпиријских истраживања изводи се према систему хипотеза, а теоријских према операционалном одређењу предмета истраживања. Поглавља се деле на ниже целине (питања), које су обично на нивоу индикатора.[18]

Индикатор перформанси закључка подразумева да закључак, по садржају и обиму, одражава главни део саопштења, према главама и поглављима. Наводе се сажета практична решења проблема и указује на правце даљег истраживања оних елемената проблема који нису довољно истражени. Обим закључка креће се од једне десетине до једне петнаестине саопштења.

Индикатор перформанси прилога ограничава се на разне табеле, шеме, скице, формуларе, прегледе, фотокопије значајних докумената, разноврсне илустроване материјале, додатне текстове, списак скраћеница и све друго што не може да се уклопи у основни текст. Индикатор перформанси прилога подразумева да се читаоцима пружи све оно што омогућава боље разумевање текста саопштења.

Индикатор перформанси документационе подлоге подразумева да је аутор коректно обрадио цитате, фусноте и завршну библиографију. Овај индикатор такође подразумева да је аутор на коректан начин пренео цитате, тако да се не могу

[17] Опширније о структури увода: Сакан М.: *Методологија војних наука,* Војноиздавачки завод, Београд, 2006, стр. 600–601.

[18] Опширније о структури и начину обележавања главног дела: Сакан М.: *Методологија војних наука,* Војноиздавачки завод, Београд, 2006, стр. 601–602.

злоупотребити и користити за погрешну интерпретацију туђих ставова. Цитати се морају уклапати у контекст писаног рада и не смеју разводњавати основну мисао и текст у целини.[19]

Стратегијски менаџмент и менаџмент процесима истраживања

Аналогно сликовитом разјашњењу разлика између менаџмента процесом истраживања и менаџмента истраживачким задатком у уводу овог рада, неопходно је још једно разјашњење у контексту доприноса остварењу развојних циљева у систему одбране. Као што и све скијашке стазе немају исти смер, тако и истраживачки процеси омогућавају реализацију истраживачких задатака који не воде остварењу развојних циљева система одбране већ су само у функцији личних интереса појединаца из система одбране. Зато развојни подсистем система одбране мора да усмерава и управља истраживачким процесима у функцији интегралног развојног циља. Односно, декомпозиција највиших хијерархијских циљева је водиља за сврсисходну реализацију истраживачких задатака у систему одбране.

Општи животни индикатори и поука истраживачима

Људу могу утицати на своју будућност, али морају имати: визију будућности – јасну слику куда иду; добру стратегију како ће тамо стићи; помагала за убеђивање кључних људи – колега, чланова истраживачког тима, чланова породице итд. (да се придруже заједничкој визији и стратегији) и ефикасну реализацију.[20]

За ефикасну реализацију истраживачких задатака неопходно је уважавати шест Наполеонових принципа победе: тачност, брзина, флексибилност, једноставност, карактер и морална снага. Поред наведених принципа, постоје и четири критична знака упозорења: моћ, претеран ентузијазам, недостатак успешних лидера, неуравнотежен стил живота – води у исцрпљеност, недостатак сталожености и губитак здравља.[21]

Поред наведених принципа и знакова упозорења битне су и следеће поуке истраживачима: трудите се да се здраво храните, умерено вежбате довољно спортова и да направите равнотежу између посла и забаве; нађите времена за рекреацију и слободне активности; ако почињете да губите стрпљење са људима или се лако изнервирате, време је да преиспитате свој стил живота, а истраживање је нешто у чему не можете да постанете гори ако се тиме бавите.

---

[19] Опширније о документационој подлози: Сакан М.: *Методологија војних наука,* Војноиздавачки завод, Београд, 2006, стр. 606–610.

[20] Опширније: Џејмс Кантон, *Екстремна будућност,* Клио, Београд, 2009, стр. 22.

[21] Опширније: Џери Манас, *Наполеон о пројектном менаџменту,* Лео Комерц, Београд, 2007, стр. 110.

Закључак

Менаџмент истраживачким процесом и менаџмент истраживачким задатком су два пола једног јединства које потиче из интегралног развојног циља система одбране. Елементи процеса истраживања имају своје индикаторе перформанси којима се мора управљати и који се кроз процес менаџмента морају остваривати у контексту највиших развојних циљева.

Менаџмент процесом истраживања у научноистраживачкој установи, могу да врше само она лица која добро познају:

– природу перформанси елемената истраживачког процеса,

– структуру највиших хијерархијских циљева у систему одбране,

– мисију, визију, дугорочне и краткорочне циљеве научноистраживачке установе,

– начелне интенције сваког појединачног истраживачког задатка.

Ова четири аспекта компетентности менаџмента научноистраживачке установе предуслов су за ефективну, ефикасну и економичну реализацију истраживачких задатака у систему одбране. У недостатку заступљености било којег аспекта трпеће прогресија развоја оперативних способности Војске Србије.

Уважавањем перформанси елемената истраживачког процеса од стране истраживача обезбеђује се сигуран пут за постизање циљева истраживања и предупређују грешке које се касније тешко могу исправити. Истраживање је нешто у чему не можете да постанете гори ако се тиме бавите, а индикатори перформанси истраживачког процеса су као граничници поред скијашке стазе – воде рачуна да не скренете са логичког скијашког (истраживачког) правца.

Литература

1. Бркљач, Н., Крсмановић, З.: *Системски прилаз диференцијацији узрочно-последичних односа између оперативне и функционалне способности*, 3. Научно-стручни скуп са међународним учешћем, ОТЕХ, 8–9. октобар 2009.

2. Вујаклија, М.: *Лексикон страних речи и израза,* Просвета, Београд, 1966. и 1980.

3. Зајечаревић, Г.: *Основи методологије науке,* Научна књига, Београд, 1977.

4. Ковач, М.: *Основне поставке пројектовања и увођења система планирања, програмирања, буџетирања и извршења*, Војно дело, Београд, 2008.

5. Крсмановић, З.: *Појам и конституенси науке*, Управљање квалитетом и поузданошћу, ICDQM, Београд, 2009.

6. Крсмановић, З.: *Потребна знања официра Војске Србије из методологије војних наука (наука одбране), Потребна знања официра Војске Србије 2010–2020.* Научно-стручни скуп са међународним учешћем, Војна Академија, 3–4. децембар 2009.

7. Милошевић, Н., Милојевић, С.: *Основи методологије безбедоносних наука,* Полицијска академија, Београд, 2001.

8. Милосављевић, С., Радосављевић, И.: *Основи методологије политичких наука,* Службени гласник, Београд, 2000.

9. Сакан М.: *Методологија војних наука,* Војноиздавачки завод, Београд, 2006.

10. Џејмс Кантон, *Екстремна будућност,* Клио, Београд, 2009.

11. Џери Манас, *Наполеон о пројектном менаџменту,* Лео Комерц, Београд, 2007.

12. Стандард ISO 9004:2009 *Managing for the sustained success of an organization – A quality management approach.*

УДК: 355.1(497.11) ;
004.738.5:316.472.4

ДРУШТВЕНИ МЕДИЈИ И СИСТЕМ ОДБРАНЕ

Ксенија Ђурић-Атанасиевски
Универзитет одбране у Београду, Војна академија
Зоран Бобар
Министарство одбране, Управа за односе са јавношћу

Друштвени медији су променили начин комуникације у 21. веку и створили својеврсну могућност интеракције корисника, која је посебно значајна за различите врсте организација. У раду се разматрају карактеристике друштвених медија, као што су квалитет информација – објава, комуникатори или технике и алати у интеракцији корисника. Тежиште је на употреби појединих друштвених медија у систему одбране, као и специфичности приступа Министарства одбране и оружаних снага друштвеним медијима.

Министарство одбране и Војска Србије присутни су у друштвеним мрежама, односно друштвеним медијима већ неколико година. У раду се представља анализа циљева, комуникационих захтева и процедура које представљају основе присутности МО и ВС у друштвеним мрежама, као и анализа техника и алата и организације наступа система одбране Србије ради проналажења адекватног модела присутности. Посебно се указује на потребу нормативног регулисања свих ових питања у наредном периоду, како би се одговорило на ризике и изазове присутности безбедносних институција у отвореним и глобалним друштвеним медијима.

Кључне речи: *друштвени медији, друштвене мреже, приступ система одбране друштвеним медијима*

Увод

Израз друштвени медији данас се користи за све интернет апликације које су омогућиле нов квалитет интеракције између људи, јер пружају могућност стварања и размене идеја, информација и других садржаја. Друштвени медији постали су реалност и свакодневица у пословном и приватном животу појавом Веб 2.0 технологија, а прошли су пут од индивидуалне интерактивности до организацијског приступа и стварања виртуелних заједница.

Виртуелна заједница представља друштвену заједницу у виртуелном простору.[1] Предности које носи интернет простор, бришући временску и просторну раздаљину, чини у правом смислу свет једним меклуановским „глобалним информативним селом“,[2] тако да виртуелне заједнице екстремно брзо расту окупљене око заједничких потреба, интересовања, сличности или циљева.

[1] Израз *виртуелни* дефинисан је у филозофији као „нешто што није реално“.
[2] Израз *глобално село* први је употребио канадски комуниколог Мек Луан још шездесетих година прошлог века.

С обзиром на то да утицај друштвених медија на окружење има тренд убрзаног раста, постали су моћан алат не само појединца, већ и организација које су правовремено уочиле могућности и домете које пружа добро осмишљена стратегија наступа у овом делу виртуелног простора. Већ 2010. године готово 80 одсто највећих светских компанија користило је друштвене медије, а многе од њих имале су и већи број налога.[3]

Најважнија карактеристика друштвених медија је њихова висока интерактивност и истински прелазак комуницирања од једног са једним и једног са многима у комуницирање многих са многима. Зато се на сајтовима друштвених медија проводи много више времена него на било којим другим сајтовима.[4]

Друштвени медији омогућили су демократизацију не само интернета, већ и друштва, јер су створили простор за развој посебних облика непосредне демократије. Савремена публика захтева да буде део разматрања различитих питања у јавности, а не пасивни прималац. Потенцијал друштвених медија углавном и лежи у њиховој подршци цивилном друштву и јавној сфери и то у дужем периоду. Највећи ефекти друштвених медија постигнути су управо у државама у којима јавна сфера већ ограничава акције власти и остварује контролу доносилаца политичких одлука, односно у земљама развијене демократије. Међутим, у земљама у којима су ограничене политичке слободе и постоји цензура, држава више нема монопол на јавни говор. Друштвене медије је готово немогуће ограничити или контролисати и у тим државама, јер стварају могућност колективне акције и представљају пут за демократизацију.

Први случај у којем је друштвени медиј имао улогу мобилизатора јавне сфере било је рушење филипинског председника Естраде, 2001. године. Наиме, председнику Филипина, иако су постојали докази о његовој корумпираности, није ускраћена подршка приликом изгласавања поверења у парламенту. То је покренуло демонстрације које су инициране и реализоване разменом порука посредством друштвених мрежа. Слично се догодило у Шпанији 2004. године после терористичког напада у мадридској железници, када су грађани окупљени посредством друштвених медија тражили оставку премијера Хозе Мариа Азнара. Затим су грађани и друштвени медији победили у Молдавији 2009. године. Догађаји у арапским земљама у пролеће 2012. године потврдили су да у 21. веку, окупљања, протести и револуције неће бити организовани путем класичних медија, већ ће бити твитовани, блоговани, објављени у форми хипертекста и организовани на *Facebook*-у.[5] Студије са анализама више милиона твитова, гигабајта *YouTube* садржаја и хиљада блогова указују да су друштвене мреже одиграле централну улогу у обликовању политичке дебате у арапском пролећу.

Свака нова друштвена појава, што интеракција посредством интернет технологије и јесте, може да има, сем позитивних, и негативне ефекте. Превелики број информација, односно (и)релевантност и недовољни значај информација које се нуде посредством социјалних медија, а посебно друштвених мрежа, једна је од лоших страна те врсте медија. Поред тога, друштвеним медијима замерају да не омогућавају трансфер од једног

[3] http://www.computerweekly.com/feature/Social-media-a-security-challenge-and-opportunity

[4] Nigel Morgan; Graham Jones; Ant Hodges. Social Media. The Complete Guide to Social Media From The Social Media Guys доступно на http://www.thesocialmediaguys.co.uk/wp-content/uploads/downloads/2011/03/CompleteGuide-toSocialMedia.pdf [20. 02. 2013]

[5] http://www.washington.edu [18. 02. 2013]

до другог сајта и да релативизују власништво медијских садржаја. Оно што је посебно негативно јесу могућности злоупотреба интеракција створених на платформи, појава насилништва и остваривање различитих облика социјалне патологије.

Психолози се посебно баве негативним утицајем друштвених медија на социјализацију. Све млађа деца проводе много времена у виртуелном свету, и при томе остварују све сиромашније активно говорно комуницирање. Микроблогови и поруке са „мање од 140 знакова" стварају осиромашен језик, који може у дужем периоду да доведе до осиромашења језика као симболског система и менталних процеса корисника. Друштвени медији произвели су и нову врсту зависности, која се данас лечи на исти начин на који се стручњаци боре против алкохолизма или наркоманије.

Технологије друштвених медија имају различите облике, а према друштвеној присутности, медијском богатству и друштвеном процесу у процесу коришћења (самопредстављање или откривање) могу да се поделе[6] на сарадничке пројекте (као што је *Wikipedia)*, блогове и микроблогове (*Twitter)*, комуникативне садржаје (*YouTube*), сајтове друштвених мрежа (*Facebook*) свет виртуелних игара (као што је *World of Warcraft*) и виртуелне друштвене светове (на пример *Second Life*). Мада је основна карактеристика свих друштвених медија интерактивност и могућност самопредстављања, тежиште појединих – као што је YouTube и Flickr (за фотографије) јесте слање порука, а не повратна реакција.

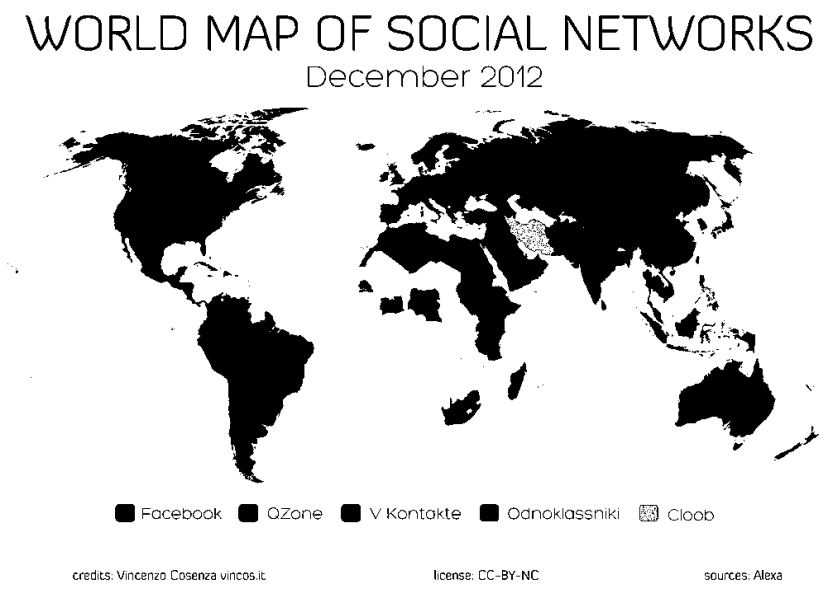

Слика 1 – *Доминација друштвених мрежа у свету*[7]

[6] Kaplan Andreas M., Haenlein Michael, (2010), Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media, Business Horizons, Vol. 53, Issue 1, стр. 61.

[7] http://vincos.it/world-map-of-social-networks/

На интернету се налази велики број лако доступних и бесплатних алата за комуницирање у друштвеним мрежама. Суштински, врсте друштвених медија одређују алати које они користе – текстуалне поруке, електронска мрежа, фото и видео садржаји или друштвене мреже које обједињују различите алате. Сваки алат има тенденцију да буде препознатљив на интернету, попут *Facebook*-а и *Twitter*-а који су усмерени ка социјалном умрежавању на глобалном нивоу. Други су оријентисани на садржај, попут *Youtube* (видео), *Flickr* (фото) и *LinkdIn* (професионално повезивање).[8]

Друштвене мреже су најзаступљенији и највише коришћен облик друштвених медија. Данас је готово немогуће приступити некој од интернет страница, а да се истовремено не нуди и приступ некој од познатих друштвених мрежа на интернету. *Facebook* има више од милијарду активних корисника у свету и лидерску позицију. Нагли раст бележи у Азији са више од 278 милиона корисника. У Европи најпопуларнија друштвена мрежа има 251 милиона, а у Северној Америци 243 милиона корисника.

Организације из сектора безбедности у свету све више су присутне у друштвеним медијима. Имају бројне разлоге за коришћење тих медија: потребу приближавања важним циљним групама, остваривања интерактивности са младом генерацијом и добијања повратне реакције о својим политикама или одлукама. Међутим, њихово присуство у друштвеним медијима има одређене специфичности и потребу заштите података у односу на друге.

Карактеристике комуницирања посредством друштвених медија

Организације, профитне или непрофитне, из приватне или јавне сфере, постају корисници друштвених медија да би обезбедиле доступност својих садржаја великом делу, пре свега млађе јавности. Оно што се постиже – информисање, али и комуникација са својом публиком или корисницима ствара значајну корист организацији. Предуслови за то су обезбеђивање адекватних садржаја, добрих комуникатора и искоришћење повратне информације.

Организације које користе друштвене медије морају да одговоре различитим изазовима да би остварили корист од свог присуства на интернету. Пре свега, морају да осигурају безбедност садржаја и приватност својих корисника. У исто време, оне морају да буду и транспарентне – „да кажу корисницима шта желе да знају, али да их не питају оно што нема потребе да кажу“.[9] Без такве отворености тешко је постићи узајамно поверење. Организације такође морају да поштују универзалност интернета и друштвених мрежа и уваже различите културе, религије или ентитет активних или потенцијалних корисника. Оне морају да одговоре на потребе различитих корисника, јер ако то не ураде не испуњавају њихова очекивања. Организације, такође, морају да имају у виду да сваки друштвени медиј има своју публику и да је неопходно отварање налога и присуство на већем броју друштвених мрежа

[8] NATO ACO Directive 95-3, 2009.

[9] Idugboe D. 7 Social Media Challenges You Will Have to Overcome, доступно на http://smedio.com/2011/09/02/7-social-media-challenges-you-will-have-to-overcome/#sthash.RlddCatT.dpuf, [31. 1. 2013]

или медија. Морају и да прихвате да конверговани медији – као што су таблет или паметан телефон – преовлађују као медиј за садржаје друштвених медија и да свој наступ на друштвеним медијима прилагоде тим каналима комуникације.

Друштвени медији захтевају јединствене, јасне и концизне информације, које би требало да изазову интеракцију публике. Циљ комуникације посредством друштвених медија требало би да буде могућност да се на први поглед добије кратка информација да би се затим потражила шира информација и анализа посредством других алата.

Међутим, већина организација – профитних и непрофитних – садржаје дате на свом вебсајту, као примарном извору, преноси линком на друштвене медије, односно друштвене мреже. Тренд је још увек да се друштвени медији користе као „појачивачи" порука које су објављене на вебсајтовима како би допрле до већег броја корисника. По правилу, организације не припремају екстензивне и независне информације за друштвене медије, нити их дају у формату који би им у потпуности одговорио. Нови медији, који обухватају и друштвене медије, траже стварање информација на *ad hoc* основи. У друштвеним медијима нема простора за формална саопштења, попут оних на официјелним веб сајтовима. Релаксирајући садржаји у опуштеној комуникацији биће боље прихваћени и представљаће стимуланс да учесници у комуникацији изнесу свој став о објави.

Академска истраживања, политичке анализе и стратегијске опсервације могу да се нађу на друштвеним медијима, али другачије форматиране и формулисане да би обезбедиле компатибилност са потребама корисника друштвених медија и са временом у којем се остварују. То не значи само да садржаји треба да буду смањени, већ да би требало да буду трансформисани у више личне и непосредније форме, које подстичу на предлоге, коментаре и мишљења.

Да би показао да коришћење садржаја веб сајта на друштвеној мрежи није ефективно, публициста и истраживач Масдеа[10] упоредио је посете вебсајту и Фејсбук страници НАТО-а у периоду од 19 дана у априлу протекле године. Добио је следећи резултат: пет информација објављених на сајту видело је 1053, док је пет информација објављених на фејсбуку „лајковало", односно одабрало само 10 корисника.

Веома значајно питање за друштвене медије јесте и ко се јавља као комуникатор – да ли је у питању представник – лидер организације или се организација појављује као субјекат на медију. Уколико је лидер личност која ужива посебан углед у друштву, па и шире, у међународној заједници, онда је препоручљиво да се у друштвеним медијима он и појави. Међутим, то може да стави организацију у други план и да је онемогући да оствари жељене ефекте у интерактивности са одређеном публиком. Проблем настаје и ако дође до промене лидера организације или евентуалног угрожавања његовог кредибилитета, што посредно утиче и на организацију.

За остваривање највеће могуће интерактивности неопходно је да организације интегришу друштвене медије у своје операције, односно да обезбеде организациони део који се бави њима. Одржавање добрих и здравих односа са корисницима захтева да зналци из области делатности организације, али и области односа с јавношћу, буду у сталној интеракцији с корисницима садржаја организације на друштвеним мре-

[10] Masdea M. The Challenge of social media in Security policy Institution: A note of Caution. Research paper – NATO Defence College. Rome. N 78: June 2012.

жама и реагују на коментаре, примедбе, сугестије или питања корисника. Време је, такође, веома значајно за остваривање кредибилитета и подршке институцији. Одговори на друштвеној мрежи морају да буду брзи, динамични и тачни.

Цензурисање није у духу друштвених медија, али се већина аутора који се баве друштвеним медијима слаже да је потребан филтер како би се обезбедила граница између слободе изражавања и грубих и неадекватних коментара. То се посебно односи на кризне ситуације са жртвама, када свако неадекватно онлајн реаговање штети не само угледу организације, већ вређа жртве и њихове породице и узнемирава јавност.

За разлику од представљања организације на сајту, где постоји појединачна интеракција организације са корисницима вебстранице, садржаји, време и учесталост контакта које имају различити корисници друштвених медија између себе остаје ван контроле организације. Зато организација мора да покуша да обликује дискусију корисника на начин да она буде у складу са организационом мисијом и циљевима. Најупотребљивији медиј за то је блог.

Исход коришћења друштвених медија требало би да буде анализа повратне реакције, прихватање критицизма и потребе за променама. Изградња конзистентне слике о организацији, уз одржавање највиших стандарда комуницирања, веома су захтевне обавезе. Чињеница је, међутим, да број оних који ће се определити да им се организација „свиђа“ превазилази увек број оних који су заиста значајни следбеници. Зато је можда реално говорити о томе да организације „информишу све, али комуницирају са некима“.

Систем одбране у друштвеним медијима

Представљањем у друштвеним медијима организације из система одбране желе да остваре сличне циљеве које имају и друге врсте организација. Децентрализована платформа и повезивање људи у друштвеним медијима омогућавају да се повећа разумевање јавности и подршка за област одбране. Циљ је дати читаоцима и гледаоцима глас који их претвара у део заједнице засноване на заједничким вредностима и узајамном интересу.

У функцији односа са јавношћу друштвени медији представљају канал комуникације који треба да допринесе бољој покривености комуникационих захтева виртуелне заједнице. Интерни комуникациони захтеви у одбрамбеним системима реализују се, углавном, ослонцем на стандардне интранет сервисе и традиционалне технике комуницирања. Екстерни комуникациони захтеви, међутим, реализују се традиционалним техникама, али све више и ослонцем на информационо-комуникационе технологије, укључујући и друштвене медије на интернету.[11]

Оружане снаге могу да користе друштвене медије у остваривању различитих функција: војном ангажовању, онлајн комуницирању, пласирању вести, али и у онлајн регрутацији...[12] Друштвени медији суштински мењају начин на који се преносе информације и у области безбедности и одбране и тиме мењају и услове вођења

[11] NATO Public Affairs Handbook, 2010.

[12] http://www.smi-online.co.uk/defence/uk/social-media-within-the-military-and-defence-sector

операција. Зато се у многим армијама већ разматрају стратегије које узимају у обзир утицај друштвених медија као један од кључева успеха за будуће операције.

У документима све већег броја армија у свету или организације као што је НАТО, наглашава се значај друштвених медија као комуникационог алата. Public Affairs Handbook[13] Северноатлантске алијансе истиче да су друштвени медији значајни у претварању медијског монолога у интерактивни, социјални дијалог и у обезбеђивању ажурних информација и готово тренутних одговора.

Најважнији доприноси друштвених медија оружаним снагама јесу:

• помоћ (команданту) у бољем разумевању околине и стварању истинитије слике о чиниоцима цивилног окружења;

• боље и кредибилније информисање о својој операцији у зони одговорности;

• подршка у добијању „медијског рата“, јер су друштвени медији прави начин да се обезбеди проактивност и брзина – бити први са својом истином и обезбедити успех у борби против негативних и нетачних извештаја;

• подршка у мултинационалним операцијама у борби „за срца и умове“, али и бољем разумевању потенцијалних претњи у окружењу;

• постизање јединства са партнерским организацијама – другим институцијама или страним армијама у операцијама.[14]

Друштвени медији отварају простор и за обавештајне функције – инфилтрирање у отворене и затворене друштвене мреже да би се борило против непријатељске пропаганде, с једне стране, а заштита података и операционална безбедност својих сајтова, с друге стране. Обавештајне потребе подстичу истраживања и развој различитих апликативних софтвера, у чему предњачи америчка информациона технологија. Тако, на пример, није тајна[15] да је један од највећих произвођача оружја и одбрамбене електронике Raytheon развио софтвер који мапира животе одређених или потребних особа на основу података доступних на друштвеним медијима. Претпоставља се да је америчка војска корисник овог програма. Riot – Rapid Information Overlay Technology може, поред тога, да укаже на локацију са фотографија које су аутоматски укључене у неки „смарт“ телефон. С друге стране, америчка војска има веома прецизне водиче за ефективну и сигурну сопствену употребу друштвених медија. У њима се, пре свега, указује на коришћење алата доступних на друштвеним медијима који чувају приватност, али се дају и обимне инструкције како да припадници оружаних снага сачувају податке које би противник могао да искористи.

Друштвене медије све више користе и стране у сукобима као психолошко оружје против непријатеља у увек растућем домену сајбер простора, а јавност друштвених мрежа користи се да би се утицало на непријатеља или да би се сопствена политика објаснила цивилима у окружењу. Зато је све чешће коришћење *Facebook*-а на одређеном језику и усмерење на појединачни регион. Друштвени медији су форуми на којима се објављују победе, обликује перцепција конфликта у јавности и утиче на сопствено

[13] ACO/ACT Public Affarirs Handbook, July 2010, стр. 347.

[14] Myfuekd T.D. A Commander' s Strategy for Social Media, доступно на http://www.ndu.edu/press/commanders-strategy-social-media.html [10. 02. 2013]

[15] Ashford W. Military-grade social media spying technology revealed доступно на http://www.computerweekly.com/news/2240177808/Military-grade-social-media-spying-tech-revealed [11. 02 2013)

или туђе јавно мњење. Војни стручњаци прате и критичке ставове који корисници друштвеног медија на сопственој или непријатељској страни изричу о сукобу.

Као пример значаја коришћења друштвених медија у сукобима[16] наводе се искуства Израела из сукоба са либанским Хезболахом. У сукобу 2006. године, или Другом либанском рату Хезболах је значајно укључио друштвене медије (блогове и *YouTube)*, чиме је позитивно представио своје активности и појачао негативну перцепцију израелске операције. Научивши лекцију, израелске снаге су развиле проактивну информациону стратегију током сукоба са Хезболахом 2008. године. Користили су различите алате друштвених медија уз подршку израелских онлајн група да би наметнули своје теме и контролисали перцепцију сукоба.[17]

Припадници оружаних снага – комуникатори на друштвеним медијима

Комуникација система одбране у друштвеним мрежама може бити успешна само уколико је приступ персонализован, информација упућена крајњем кориснику, стил прилагођен типу медија, а кредибилитет очуван препознатљивим професионалним манирима карактеристичним за систем одбране.

Већина припадника армија западних земаља, који су и највећи корисници друштвених медија, имају дозволу за њихово коришћење, али морају да се придржавају прописаних правила коришћења, посебно када су у питању друштвене мреже и блогови.

Велике армије, попут америчке, имају уређено, али децентрализовано присуство различитих организационих делова и јединица у друштвеним медијима, као што је *Facebook* или *Pinterest.* Амерички Секретаријат за одбрану донео је 2010. године упутство[18] којим је свим припадницима војске и запосленима у Секретаријату дозволио приступ друштвеним медијима са компјутера на њиховим радним местима, а свим јединицама и институцијама унутар система могућност да отворе *Facebook* страницу. Услов за отварање странице јесте регистрација на листи која се води код помоћника секретара за јавне послове и објављује на званичном сајту Секретаријата. Поред регистрације, услов за присуство војних организација на друштвеној мрежи јесте употреба званичног лога и постојање званичног линка са вебсајтом. Регистрацијом се потврђује и да командант руководи радом на страници на Фејсбуку, уз увид дежурног официра, као и да постављене информације одговарају политици Секретаријата за одбрану, постојећим регулативама, званичном упутству о јавним пословима[19] и веб-политици организације. Та политика обезбеђује конзистентне стандарде коришћења веб-а, чиме се остварује бољи сервис за кориснике.

[16] Myfuekd T.D. A Commander' s Strategy for Social Media, доступно на http://www.ndu.edu/press/commanders-strategy-social-media.html [10. 02. 2013]

[17] Исто.

[18] Responsible and Effective Use of Internet Capabilities, Department of Defene, USA, February 2010.

[19] Према америчком закону из 1973. године државни органи не развијају „односе с јавношћу". То се образаже чињеницом да би се новац пореских обвезника трошио на делатност која се сматра рекламирањем и пропагандом рада државних органа. Уместо „односа с јавношћу" еуфемистички се користе изрази као што су „јавни послови" и слично.

Новом регулативом редизајниран је сајт америчког министарства војске, а званично увођење друштвене мреже у комуникацију свих делова америчке армије с јавношћу објашњено је потребом да се више ангажује америчка јавност од које се траже инпути о одбрамбеној политици и темама и да се побољша комуникација са младим људима, највећим корисницима друштвених мрежа.[20]

Припадници америчке војске, посебно они који су у операцијама ван земље, најчешће користе друштвене мреже за контакте са својим породицама. То, према неким мишљењима војних стручњака, може да има негативан ефекат, јер уместо усмерености на операцију војници и официри баве се збивањима код куће. С друге стране, уочено је да стални контакт са породицом током одсуства ван земље има позитиван ефекат на реинтеграцију по повратку у земљу.

Када припадници система одбране користе друштвене мреже обавезни су да примењују прописане мере заштите операција, појединца и јединице у целини. Могућност да информацију може објавити било који припадник система одбране чини мере заштите важнијим него икада, посебно када се има у виду особина друштвених мрежа да информацију, доступну свима, дистрибуирају у реалном времену.

У Приручнику о коришћењу друштвених медија[21] из 2011. године инсистира се на обавези руководилаца организацијских целина, команданата и командира јединица да континуирано комуницирају и предоче припадницима организацијске целине или јединице ризике које носи употреба друштвених мрежа, а културу коришћења ових медија уграде у редовну обуку.[22] Посебна пажња посвећује се заштити војне и личне безбедности корисника интернета. У упутству америчког министарства одбране упозорава се: будите обазриви са „geotagging“ сликама на сајтовима на којима се размењују фотографије (попут Фликера или Пикаса); не откривајте осетљиве личне податке на друштвеним мрежама; упозорите породицу да и она поштује операциону безбедност када је онлајн, немојте да кршите ауторска права или заштитни знак.

Поред документа о одговорном и ефективном коришћењу интернета које је донео Секретаријат за одбрану, америчко ваздухопловство је оценило да друштвени медији могу посебно да угрозе оперативну безбедност (OPSEC, енг.) овог вида војске и припремило је, у јулу 2012. године, упутства за ефективну употребу друштвених медија, које има 41 страницу.[23]

Правила британског министарства одређују да сви припадници војске који користе друштвене медије морају да следе високе стандарде управљања и понашања на онлајн медијима, увек одржавају личну и оперативну безбедност, буду обазриви у вези са информацијама које објављују он-лајн, као и да добију ауторизацију или савет у вези са представљањем на друштвеној мрежи од свог претпостављеног. Цивилна лица у вој-

[20] Интерактивност на претходном сајту остваривала се тако што је постојала могућност постављања питања, за која би посетиоци затим гласили, а секретар за одбрану би одговарао на пет питања која су добила највише гласова.

[21] The United States Army Social Media Handbook, 2011.

[22] Budzyna T. Social Media Shapes Markets, the Military and Life, USAG: Schinnen, доступно на http://www.highbeam.com/doc/1G1-236094555.html

[23] Horn L.How the Air Force Stops Social Media from Spilling Military Secrets, доступно на http://gizmodo.com/5926638/how-the-air-force-stops-social-media-from-spilling-military-secrets, 10. 2. 2013.

сци и Министарству одбране могу добровољно да помогну у он-лајн представљању професионалног рада на друштвеним медијима, али то мора да ауторизује командант. Војска и Министарство одбране Велике Британије припремили су и листу друштвених медија (Defence Social Media Hub) који могу да се користе, наглашавајући да они који нису на листи немају званичне везе са овим институцијама.[24]

Друштвени медији и систем одбране Србије

Министарство одбране Републике Србије, спроводећи циљеве из Смерница за стратегију комуникација, препознало је друштвене мреже као канал комуникације који ће унапредити проактивну и двосмерну комуникацију у функцији брзог и јасног информисања јавности, примерено циљној јавности присутној у друштвеним мрежама[25]. Проналажење одговарајућег модела присутности система одбране у друштвеним мрежама захтева анализу садржаја у виртуелном окружењу, анализу перспективе друштвених мрежа у Србији и региону и анализу законодавних и организационих предуслова за реализацију могућег модела.

Опис постојећег стања

Према статистичким подацима, Србија је у 2012. години имала 4.107 000 корисника интернета или 56,2% од укупног становништва (Internet World Stats, октобар 2012). Интернет користи сваки или скоро сваки дан 77,3% корисника који имају приступ интернету. Око 92% интернет популације, старосне структуре од 16 до 24 године, поседује налоге на друштвеним мрежама (*Facebook, Tvitter*)[26] Међу првих десет сајтова, поред *Facebook-a* који заузима прво место са 3,57 милиона корисника [27], налази се и *Youtube*, док је *Twitter* на дванаестом месту. Тренд раста корисника друштвених мрежа у Србији континуирано се наставља, а извесно је да ће примат и даље држати *Facebook, Youtube* и *Tvitter*.

Министарство одбране, као и други органи државне управе, имају развијену функцију односа са јавношћу, која, поред класичних канала комуникације, користи и савремене видове комуницирања, ослонцем на информационо-комуникационе технологије и нове медије. Постојећи систем информисања је сервисно оријентисан и пружа подршку свим актерима екстерне и интерне јавности, тако да носиоци односа са јавношћу, у складу са својим надлежностима, могу брзо и ефикасно да дистрибуирају информације мултимедијалног садржаја и добију повратне информације неопходне за аналитичке и стручне послове.

Нагли раст броја корисника друштвених мрежа у току 2008. године, нарочито припадника млађе популације, иницирало је присуство Министарства одбране у

[24] http://www.blogs.mod.uk/social-media-guidelines.html

[25] Смернице за стратегију комуникација у МО и ВС.

[26] http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/00/78/89/Saopstenje_2012_engl.pdf

[27] http://www.socialbakers.com [18. 02. 2013]

друштвеним мрежама (датум отварања налога: *Youtube, 2. 9.2008. Facebook, 22.12.2009. u Twitter, 1. 6.2011*), са циљем да се директном, двосмерном комуникацијом досегне до младих као изузетно значајне циљне групе за Министарство одбране и Војску Србије.[28]

Facebook страницу МО и ВС је означило 8000 посетилаца као страницу коју прате, са тенденцијом непрекидног раста. Пријатељи ових посетилаца чине популацију од 704 293 особа који су потенцијални корисници објава МО и ВС. Број корисника *Facebook*-а који су приступили неком од садржаја странице МО и ВС на седмичном нивоу износи 24 872, такође са сталним растом.[29]

Youtube канал Министарства одбране отворен је у периоду када је требало интензивирати кампању „Буди професионалац“, како би се објављивали промотивни спотови (пријем у професионалну војну службу, пријем у Војну академију и Војну гимназију, промоција потпоручника, аеро-митинг …), а од 2009. године оглашавају се видео вести Војнофилмског центра „Застава филм“. До сада је објављено укупно 747 снимка и прегледано 790.110 видео-снимака.[30] Профил МО и ВС има 246 објава, а прати га 166 *twitter* корисника.

Министарство одбране налоге и профиле у друштвеним мрежама отвара на основу потреба иницираних наглим развојем овог типа медија и аналогије везане за наступ система одбране на интернету. Како је интернет као ресурс широк појам, чија се дефиниција креће од тога да представља глобалну мрежу до схватања да га чини мноштво сервиса широко доступних и дељивих на глобалном плану, то је прецизно дефинисање КО, ШТА, КАДА и КАКО комуницира на друштвеним мрежама препуштено слободној процени и искуству модератора датих профила, а на основу важећих упутстава и правила везаних за односе са јавношћу. Због чињенице да званични профили и странице система одбране на интернету могу постати поуздан извор информација само ако задобију поверење њихових посетилаца, уређивање ових профила је централизовано и поверено организацијској јединици Министарства одбране надлежној за односе са јавношћу. Непознаница је како правно и организационо уредити присутност професионалних припадника Војске на друштвеним мрежама када је у питању њихово професионално деловање и представљање у друштвеним мрежама. Важећи Приручник за односе са јавношћу искључује могућност довођења у везу приватних профила припадника Војске са професионалним животом и радом у Војсци.[31] Пракса је показала, на основу низа негативних примера и упозорења упућених припадницима Војске који угрожавају безбедност појединца и јединице или комуницирају на друштвеним мрежама у супротности са Кодексом части припадника Војске, да је потребно прецизније уредити организацију, норме и правила понашања припадника Војске на друштвеним мрежама.

[28] К. Ђурић-Атанасиевски, З. Бобар, Ј. Кривокапиц, COMMUNICATION MANAGEMENT AND INFORMATION TECHNOLOGY – AN EXAMPLE ON THE USE OF SOCIAL NETWORKS IN THE DEFENCE STRUCTURE, SymOrg 2012.

[29] http://www.facebook.com/pages/Министарство-одбране-и-Војска-Србије/217288163671?ref=ts, 19. 2. 2013.

[30] https://www.youtube.com/minnovi, 19. 2. 2013

[31] Приручник за односе са јавношћу у МО и ВС, 2011.

Изазови, ризици и претње на друштвеним мрежама

Друштвене медији, посебно мреже, имају и за систем одбране низ предности у односу на класичне медије, али носе ризике и претње који морају бити привремено идентификовани, ублажени или отклоњени уз уважавање специфичности нових медија.

Наступ МО и ВС у друштвеним мрежама не може бити у функцији промоције појединаца или организацијских целина у систему одбране. Сврха ових алата јесте подршка комуницирању са циљном јавношћу у функцији спровођења Смерница за Стратегију комуникација. Присутношћу у друштвеним мрежама могуће је унапредити информисаност јавности о томе шта се дешава у том виртуелном простору, процењивати реакције циљне јавности и правовремено реаговати ради бољег разумевања јавности за мисије Министарства и Војске.

Слобода комуницирања припадника МО и ВС у друштвеним мрежама мора бити усклађена са потребом да се заштити јединица/установа, лична безбедност, приватност података од сајбер напада и дезинформација. Доносиоци одлука идентификују жељене ефекте које желе постићи у друштвеним мрежама и, у складу са својим надлежностима и овлашћењима поступају плански и организовано ка остварењу тих ефеката. Погрешна процена и нереални циљеви, које себи постављамо на друштвеним мрежама, могу имати негативне ефекте по појединца, јединицу и систем одбране у целини.

Посебан аспекат који носи ризик представља комуницирање на друштвеним мрежама у кризним ситуацијама (кризне комуникације). Јавно мњење у друштвеним мрежама формирају учесници у дискусији. Потреба да се ублаже гласине и негативни ефекти подразумева непрекидно ослушкивање и претрагу дискусија везаних за кризну ситуацију и спремност да се представници тима за кризно комуницирање непосредно укључе у дискусију и понуде јавности проверене и поуздане информације [10].

Блогери који прате систем одбране могу значајно утицати на креирање јавног мњења о систему одбране на друштвеним мрежама и новим медијима. *Facebook* странице *TangoSix* и *Војска Србије* (уредник *ArmyInfoForum*) коју прати 73.845 корисника[32] и блог *TangoSix* који је редакција часописа *PC PRESS* сврстала међу првих 50 веб сајтова у Србији[33] доказују да теме из сектора одбране и безбедности окупљају велики број корисника друштвених мрежа и нових медија и да је неопходан непрекидни мониторинг по кључним речима, како би се систем одбране правовремено укључио у дискусије актуелне на овим медијима и аргументовано презентовао проверене информације из система одбране.

Циљеви и комуникациони захтеви

Смернице за стратегију комуникација дефинисале су, као основни циљ, афирмацију реформе система одбране, као трајног процеса, и активности Министарства одбране и Војске Србије ради задобијања подршке јавности, те успостављање

[32] https://www.facebook.com/AIF.Obavestajno.Bezbednosne.Informacije?fref=ts

[33] http://pc.pcpress.rs/arhiva/tekst.asp?broj=196&tekstID=10738

ефикасне екстерне и интерне комуникације.[34] Друштвене медије можемо посматрати као канал директне комуникације са циљном јавношћу, тако да основни циљ присутности система одбране у овом простору подређујемо остваривању циљева и потциљева дефинисаних у том документу. Потциљеви наступа система одбране у друштвеним мрежама проистичу из природе тих медија, али и неопходности да систем одбране да одговоре на ризике које носе друштвени медији.

Потциљеви система одбране на *друштвеним мрежама,* поред званичног представљања МО и ВС и реализације циљева из Смерница за стратегију комуникација, могли би да се одреде као:

– реализација двосмерне комуникације са члановима друштвених мрежа;
– подршка припадницима МО и ВС у безбедном коришћењу друштвених мрежа;
– подршка кризном комуницирању;
– онемогућавање представљања других у име МО и ВС у друштвеним мрежама;
– комуникација са утицајним блогерима;
– упућивање корисника друштвених мрежа на званичне изворе информација из система одбране у класичном облику.

У комуникацији са корисницима друштвених медија Министарство одбране и Војска Србије желе да остваре суштинско разумевање своје мисије и задатака. У исто време, циљ комуникације може да буде и ублажавање ефеката негативних ставова и мишљења о систему одбране. За систем одбране веома значајно је, такође, да се анализирају и оцене ставови и мишљења екстерне јавности о специфичним темама као што су прописи, системска решења и статусна питања, што је у функцији развоја система одбране.

Технике и алати у друштвеним мрежама

Реализација циљева дефинисаних у Смерницама за стратегију комуникација у виртуелном простору подразумева избор одређених техника и алата, тако да информација на најбољи начин досегне циљну јавност у друштвеној мрежи. Зато је неопходно да се у процесу објављивања одређене информације поштује процедура:

– планирање односа са јавношћу на интернету;
– идентификовање циљне јавности за дату информацију;
– идентификовање друштвеног медија, односно мреже као пожељних носилаца информације;
– одређивање одговарајуће технике и алата за друштвену мрежу која се користи;
– уређивање садржаја информације пре него што се објави;
– непрекидни мониторинг и анализа и, посебно
– реаговање на захтеве учесника у комуникацији.

Уколико се размотри једна од успешних објава на *Facebook* страници МО и ВС, као што је „Честитка упућена припадницама МО и ВС поводом 8. марта – Међународног дана жена“, може се уочити да су испоштована правила која важе за овај

[34] Смернице за стратегију комуникације Министарства одбране и Војске Србије.

тип медија. Порука је упућена циљној јавности доступној у мрежи, кратка је, јасна и пропраћена мултимедијалним садржајем који носи кључну поруку. Та објава, која је носила и поруку о родној равноправности у Војсци Србије, побудила је значајну заинтересованост: више од 3200 свиђања, 337 дељења и 83 позитивна коментара.

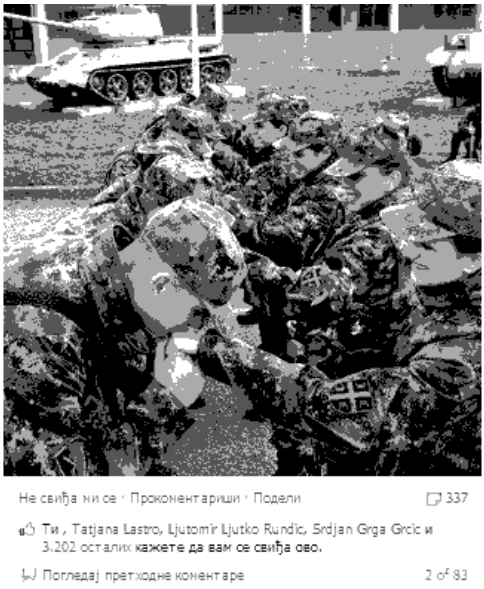

Слика 2 – *Facebook страница МО и ВС, објава 8. 3. 2013.*

Организација наступа система одбране у друштвеним мрежама

Странице и профили МО и ВС у друштвеним мрежама представљају виртуелну организациону форму у функцији односа са јавношћу аналогно реалним односима са јавношћу. Организационе димензије унутар профила и страница чине Министарство одбране и Војску Србије препознатљивим у друштвеним мрежама. Подела надлежности и одговорности за профиле и странице, аналогно прописима који уређују област односа са јавношћу у систему одбране, делегиране су на организацијске целине, јединице/установе и појединце у систему одбране.[35]

Друштвено умрежавање јединица/установа у систему одбране условљено је заинтересованошћу интерне заједнице, односно њених припадника, што директно утиче на фреквентност објава, поузданост извора и кредибилитет информација размењених кроз друштвену мрежу. Није могуће постићи комуникационе циљеве у

[35] Упутство о обавештавању јавности о раду МО и активностима ВС, 2008.

друштвеним мрежама уколико лица одговорна за односе са јавношћу у оквиру плана односа са јавношћу не дефинишу кључне поруке, циљну јавност, технике и алате за реализацију комуницирања кроз друштвену мрежу и не посвете се потпуној реализацији планираних активности.

Потреба да руководиоци организацијских целина буду укључени у активности система одбране на друштвеним мрежама произилази из саме природе и начина на који друштвене мреже функционишу и неопходности да одговоре на постављена питања дају лица која су најбоље упозната са предметом комуницирања и тиме учине информације поузданим и кредибилним на брз и ефикасан начин.

Чињеница је да виртуелне заједнице, окупљене на станицама и профилима друштвених мрежа и блогова, које за предмет имају систем одбране и живот и рад припадника Министарства и Војске, убрзано расту, док њихов утицај на формирање јавног мњења постаје непобитан. То условљава неопходност планског и организованог наступа и непрекидан мониторинг лица професионално посвећених тој врсти посла у оквиру функције односа са јавношћу.

Централизован и координиран приступ наступу у друштвеним медијима и мрежама умањиће ризик и претње које могу да нанесу штету систему одбране, а допринеће остварењу комуникационих циљева у овом простору. Постојећа регулатива у Министарству одбране предвиђа јединствен наступ МО и ВС кроз један профил МО и ВС на друштвеним мрежама, чиме се односи са јавношћу, аналогно класичним каналима комуникације, реализују уз координацију организацијске јединице Министарства одбране надлежне за односе са јавношћу. Уколико јединица или установа у систему одбране процени да је њено учешће у одржавању странице, теме или профила на друштвеној мрежи потребно и корисно, може да партиципира и активно одржава садржаје из своје надлежности, уз сагласност Управе за односе са јавношћу[36]. У претходном периоду, међутим, није било заинтересованости за самостално одржавање *Facebook*-а, *Twitter*-а или другог профила. Мада је било појединачних случајева отварања самосталног профила, они нису континуирано одржавани да би придобили подршку јавности.

Уколико се прихвати чињеница да значај друштвених медија у формирању јавног мњења убрзано расте и да је већина припадника Министарства и Војске већ присутна у некој од виртуелних заједница, намеће се питање да ли је довољна постојећа регулатива за уређивање те области. Један од примарних циљева јесте неопходност да се комуницирање припадника МО и ВС у друштвеним медијима усклади са потребом да се заштити јединица/установа, лична безбедност, приватност података од сајбер напада и дезинформација. Зато је потребно израдити прописе и упутства који ће прецизније дефинисати организацију, надлежности, примену алата и техника, културу понашања и мере заштите у друштвеним мрежама и новим медијима. Уређен наступ система одбране у друштвеним мрежама и редовна едукација припадника МО и ВС у овој области допринеће ефикасној примени друштвених медија са свим предностима које они носе и искључити ризике и претње од стихијског и неорганизованог комуницирања у друштвеним мрежама и информационог ратовања.

[36] Приручник за односе са јавношћу, УОЈ МО, 2011.

Закључак

Друштвени медији, као низ апликација на интернету које обезбеђују нов квалитет интеракције између људи и организација, постали су неизоставни начин комуницирања система одбране са својом циљном јавношћу. Њихов утицај, међутим, сеже даље од потребе да се повећа разумевање јавности и подршка за област одбране. Друштвени медији суштински мењају начин на који се преносе информације и у области безбедности и одбране и тиме мењају и услове вођења операција, па се у свету већ разматрају стратегије које узимају у обзир утицај друштвених медија као један од кључева успеха за будуће операције.

Проналажење одговарајућег модела присутности система одбране Србије у друштвеним мрежама захтева анализу садржаја у виртуелном окружењу, анализу перспективе друштвених мрежа, као и анализу законодавних и организационих предуслова за реализацију. Отвореност друштвених медија и могућност њиховог коришћења за различите потребе оружаних снага створила је потребу за утврђивање техника, алата, процедура и организовања наступа, али и за повећану интерактивност и одговорност у администрирању присутности институција у друштвеним мрежама.

Присутношћу у друштвеним мрежама могуће је унапредити информисаност јавности о томе шта се дешава у том виртуелном простору, процењивати реакције циљне јавности и правовремено реаговати ради бољег разумевања јавности за мисије Министарства и Војске. Искуства присутности МО и ВС на друштвеним мрежама потврђују потребу сталног рада и усавршавања наступа и процедура, примарност израде специјалних, мултимедијских објава које подстичу на интерактивност, али и сталну анализу комуницирања с јавношћу.

Бројно и просторно распршене армије омогућавају присутност сваке јединице или установе, као и појединачног професионалног припадника у различитим друштвеним медијима уз обавезу поштовања одређених правила и процедура, као и регистрације у једном центру. Циљ је не само приближавање јавности и поштовање њених комуникацијских потреба, него и омогућавање боље интеракције са просторно удаљеним породицама или деловима армија. Надлежна управа Министарства одбране определила се за централизован и координиран приступ наступу у друштвеним медијима, да би умањила ризик присуства у друштвеним медијима за безбедност.

Уколико се прихвати чињеница да значај друштвених медија у формирању јавног мњења убрзано расте и да је већина припадника Министарства и Војске већ присутна у некој од виртуелних заједница, намеће се питање да ли је довољна постојећа регулатива за уређивање те области. Један од примарних циљева јесте неопходност да се комуницирање припадника МО и ВС у друштвеним медијима усклади са потребом да се заштити јединица/установа, лична безбедност, приватност података од сајбер напада и дезинформација. Зато је потребно израдити прописе и упутства који ће прецизније дефинисати организацију, надлежности, примену алата и техника, културу понашања и мере заштите у друштвеним мрежама и новим медијима. Уређен наступ система одбране у друштвеним мрежама и редовна едукација припадника МО и ВС у овој области допринеће ефикасној примени друштвених медија са свим предностима које они носе и искључити ризике и претње од стихијског и неорганизованог комуницирања у друштвеним мрежама и информационог ратовања.

Литература

1. ACO/ACT Public Affarirs Handbook, July 2010.

2. Ashford W. Military-grade social media spying technology revealed доступно на http://www.computerweekly.com/news/2240177808/Military-grade-social-media-spying-tech-revealed (11. 02. 2013).

3. Budzyna T. Social Media Shapes Markets, the Military and Life, USAG Schinnen, доступно на http://www.highbeam.com/doc/1G1-236094555.html

4. Djurić-Atanasievski K. Bobar Z, Krivokapić J. Communication Management and Information Technology – an Example on the Use of Socail Networks in the Defence Structure, SymOrg 2012. Zlatibor.

5. Idugboe D. 7 Social Media Challenges You Will Have to Overcome, доступно на http://smedio.com/2011/09/02/7-social-media-challenges-you-will-have-to-overcome/#sthash.RlddCatT.dpuf, 31. 1. 2013.

6. Kaplan Andreas M., Haenlein Michael, (2010), Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media, Business Horizons, Vol. 53, Issue 1.

7. Masdea M. The Challenge of social media in Security policy Institution: A note of Caution. Research paper – NATO Defence College. Rome. N 78: June 2012.

8. Myfuekd T. D. A Commander' s Strategy for Social Media http://www.ndu.edu/press/commanders-strategy-social-media.html

9. NATO Public Affairs Handbook, 2010.

10. NATO ACO Directive 95–3, 2009.

11. Петровић Б., Лазић Ј., Цвијановић Ј., Виртуелно пословање предузећа, Индустрија, 2004.

12. Приручник за односе са јавношћу у МО и ВС, 201.

13. Responsible and Effective Use of Internet Capabilities, Department of Defence, USA, February 2010.

14. Смернице за стратегију комуникација у МО и ВС, УОЈ МО, 2008.

15. Упутство о обавештавању јавности о раду МО и активностима ВС, 2008.

16. The United States Army Social Media HandBook, 2011

17. Ungerleider N. Inside The Israeli Military's Social Media Squad, November 2012.

18. http://www.computerweekly.com/feature/Social-media-a-security-challenge-and-opportunity

19. http://www.blogs.mod.uk/social-media-guidelines.html

20. http://www.socialbakers.com [18. 02. 2013]

21. http://www.facebook.com/pages/Министарство-одбране-и-Војска-Србије/217288163671?ref=ts, 19. 02. 2013.

22. https://www.youtube.com/minnovi, 19. 02. 2013.

23. https://www.facebook.com/AIF.Obavestajno.Bezbednosne.Informacije?fref=ts

24. http://www.smi-online.co.uk/defence/uk/social-media-within-the-military-and-defence-sector

25. http://pc.pcpress.rs/arhiva/tekst.asp?broj=196&tekstID=10738, 19. 02. 2013

26. http://www.washington.edu [18. 02. 2013]

27. http://vincos.it/world-map-of-social-networks/, [18. 02. 2013]

28. http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/00/78/89/Saopstenje_2012_engl.pdf

УДК: 355.014 ; 711.4(4)

УТИЦАЈ ВОЈНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ НА ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ И БУДУЋНОСТ ГРАДОВА У ЕВРОПИ

Драган Шиниковић
Министарство одбране Републике Србије, Управа за инфраструктуру

Колико год да је човечанство, у свом историјском развоју, имало прогресивне помаке, нарочито у стварању материјалних добара и хуманизацији односа, исто тако, ако не и интензивније, развијане су снаге и средства деструкције и насиља. Својим деловањем те снаге су доводиле људе у ситуацију да се, ради своје безбедности и заштите, максимално ангажују у развоју укупног система одбране и заштите. Отуда и појава да се у списку објективних или потенцијалних опасности готово и свакодневно додају нове, које по свом обиму могућег дејства и деструкције превазилазе већ раније уочене и евидентиране. У тој евиденцији подједнако су заступљене опасности које настају, или могу настати, у ратним или мирнодопским условима. У суштини, због огромних новчаних средстава, која се на глобалном нивоу свакодневно издвајају за „трку у наоружању", већина научних проналазака најпре се користи у војне сврхе, што се неминовно непосредно одражава на развој града, као средишта власти, администрације, управљања, богатства и његових форми. Са аспекта физичких структура градова, постоји мишљење да су: технике рада, технологије производње и нове енергије; војне технологије и војне технике; технике саобраћаја, кретања и комуницирања; технике грађења и конструкција; технике комуналних инфраструктура – основна додирна поља технологија и техника, и физичке структуре града.

Збивања у процесима развоја градова немогуће је посматрати ван контекста времена (ниво развијености производних снага, достигнути развој војне технике, начин вођења оружане борбе, политички и војни савези, друштвено и економско окружење, архитектонско-урбанистичке концепције развоја градова итд.), тако да је основни карактер истраживања везан за историјски приступ у свим областима.

Сходно напред наведеном, у оквиру укупног развоја војних технологија и ратних техника могу се издвојити одређени кључни историјски моменти, за које се може рећи да су били прекретница у урбанистичком развоју градова, односно који су битно утицали на развој и обликовање градова у периодима након њихове појаве: прелазак са номадског на стационарни облик становања (такозвана агрикултурна револуција), појава и употреба ватреног наоружања (конвенционално наоружање) закључно са крајем Другог светског рата; појава и употреба нуклеарног наоружања до краја 20. века; појава и употреба све-

мирске и информационе технологије са употребом и оружја изузетне разорне моћи и прецизности (деловање са дистанце, „паметне бомбе“, крстареће ракете, ласерско наоружање).

Кључне речи: *развој градова, војна технологија, рат, фортификације, борбе за насељена места*

Формирање и обликовање градова, од праисторије до савременог доба*

Град је, кроз дуги период, било немогуће схватити без одбрамбених моћи које су биле видљиве и на његовој физичкој структури. Може се констатовати да су град и војне технологије, односно ратне технике, тесно повезани феномени. Освајање градова било је једнако освајању света и земаља. Историја градова могла би бити и историја одбране и напада. Посматрајући међусобни однос области архитектуре и урбанизма, области развоја војне технологије и њене примене кроз развој технике, као и њене употребе кроз област ратоводства, може се доћи до одређених сазнања о формирању и обликовању градова у појединим историјским периодима у прошлости и могућим утицајима на форму градова у блиској будућности. Развој технологије је, као и увек у историји, доносио радикалне промене у области ратоводства. Оперативно-техничке карактеристике нових, у техничко-технолошком смислу савременијих борбених и комерцијалних система отварају могућности да се припреми и реализује другачији начин вођења рата и ратовања

Сва значајнија насеља у праисторији утврђена су и смештена на таквим топографским тачкама које су погодне за одбрану. Отпорна моћ утврђених градова одговарала је ударној сили тадашњег оружја. Дакле, од најранијих времена постоје чврсте корелације физичких облика насеља (града) и облика заштите. Утакмица између отпорности фортификацијских и нападних средстава почела је већ у предисторијско доба, када је човек применио прво оружје. Првобитна насеља и градови, као целина, обједињавали су редовне стамбене и друштвене потребе са ванредним захтевима заштите.

У разматрању борбе за насељена места у *периоду хладног оружја* може се констатовати да су борбе око насељеног места, по правилу, избегаване због малог домета и слабе рушилачке моћи хладног оружја релативно мале војске, као и неподесних борбених поредака. Појавом и употребом бацачких справа које су изумели грчки мајстори у време Филипа и Александра Македонског и борбена дејства постала су сложенија. Нова борбена средства, тј. нови начин ратовања, постала су пресудни фактор који је утицао на даљи начин формирања и обликовања градова. Антички градови представљали су синтезу редовних потреба друштва и ванредних потреба заштите.

Непрекидна еволуција техничких нападних средстава неминовно се одразила и на еволуцију одбрамбених средстава. У исти мах развој нападних средстава омогућавао је војсковођама да развијају стратегијска и тактичка решења у области напада и одбра-

* Потпуковник др Драган Шиниковић, дипл. инж. арх., преузео је поједине фрагменте овог текста из своје докторске дисертације коју је успешно одбранио на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, 31. 5. 2013. године.

не тврђава и насељених места. У епохи Римске империје физичка структура градова је у тесној вези са достигнутим степеном развоја војне технике и на њој заснованог начина ратовања. Римска империја била је фортификацијски уређена и као целина.

Архитектонска делатност при градњи средњевековних градова такође јасно одражава утицај фактора заштите, који је постао чак и доминантан. У овом периоду испољавају се захтеви интегралног решавања заштите у оквиру архитектонске и урбанистичке композиције. Код средњевековних градова архитектура је била условљена начином борбе и постојећим оружјем, а градови су, у ствари, представљали утврђења која су првенствено имала одбрамбену функцију. Против хладног оружја тог времена средњевековни град се бранио најчешће својим положајем који се бирао на што вишем и неприступачнијем месту. При избору места свакако се морало мислити на задовољење главних услова: пре свега на функцију, а затим на што тежу приступачност. Најосновнији елемент архитектуре сваког града били су одбрамбени зидови, појачани кулама. Важан услов за сигурност града била је висина и чврстина зидова и добар распоред кула и осталих одбрамбених делова. Основни војни израз који се може применити за средњевековни град јесте да је био „дефанзиван".

Ако се за средњевековне фортификације може рећи да су дело колективне интуиције и вековног колективног искуства својих градитеља, за ренесансне војне фортификације може се рећи да су направљене без претходног искуства, под диктатом искључиво рационалних категорија. Нова ратна технологија наметнула је градовима нови систем одбране, који је био знатно различит од дотадашњег. Појавом артиљерије градови нису изгубили своју важност све док су се могли прилагођавати развоју војних средстава. Бедеми постају дебљи, куле се преправљају у топовске платформе, а одбрана се истура напред. Изградња утврде око града увек је била мукотрпна и најскупља инвестиција сваке градске заједнице. У ренесанси и бароку тај улог је постао толико велик да многи мањи градови нису могли поднети толики терет, тако да су недовољно наоружани и заштићени постали лак плен освајача, односно безначајни и играчка у рукама нових центара моћи.

Раслојавање делатности на редовну – мирнодопску и ванредну – ратну, поступан је процес, који се изразитије манифестује почетком ренесансе и коначно завршава крајем 18. и почетком 19. века, у периоду победе буржоаског друштва и почетком савременог развоја великих градова. Француском буржоаском револуцијом 1789–94. године почиње квалитетно нова епоха и у развоју и карактеру оружаних снага. Од тада до почетка Другог светског рата заштита и развој градова више нису ни у каквој вези.

Раздобље прерастања либералног капитализма у империјализам, као и заоштравање супротности између империјалистичких држава око поделе света рефлектовало се вишеструко на подручју стратегије. Усвајање нових стратегијских концепција произилазило је и из убрзаног материјално-техничког развоја. Готово у свим државама почиње убрзан процес јачања војних ефектива. Увођењем у наоружање изолученог оружја, борбе за насељено место попримају нова обележја, а значај фортификације постаје још изразитији. Теоретичари урбанизма и архитектуре крајем 19. и почетком 20. века (Sitte, Stübben, Briuck, Lisicki, Howard, Gropius, Eberstadt, Blum, Јосимовић и др.) указују на негативан развој беспланске изградње, посматрајући проблем са аспекта редовних мирнодопских потреба, занемарујући заштиту у грађевинарству.

У Првом светском рату борбе за насељена места биле су изузетно тешке, дуготрајне и резултирале су великим губицима, јер је бранилац, по правилу, сва значајнија на-

сељена места укључивао у јединствен систем одбране. Како је слободног простора за обухват и окружење насељеног места било све мање, излаз су били једино фронтални напади. У овој епохи развоја градова изгледа да се нит фактора заштите, до тада стално присутне, прекида. Услед тога градови нису пружили заштиту као нужност.

Између Првог и Другог светског рата дошло је до многих суштинских промена у организацији, наоружању, опремању, доктрини и обуци ОС многих земаља, посебно већих држава. После Првог светског рата самосталне тврђаве, због све веће разорне моћи авијације, нису представљале већу препреку, па тврђавска војна престаје да се издваја као посебна вештина. Тврђаве се замењују утврђеним рејонима или линијама, у чијем склопу се могу наћи и објекти старих тврђава, уколико би се нашле на месту и правцу њиховог протезања, али су претходно ојачане и модернизоване. Грађевинарство суочено са нужношћу да поново решава проблеме заштите у новим условима, углавном ограничава делатност у периоду између два светска рата, на развијање склоништа, као специфичних грађевинских творевина намењених потребама заштите становништва и материјалних добара. Радови се, међутим, ограничавају скоро искључиво на решења склоништа, посматрајући их изоловано и занемарујући потребу поновног увођења заштите у грађевинарство у ширем смислу, као општи фактор.

У Другом светском рату значај насељених места у стратегијском и оперативно-тактичком погледу био је изузетно наглашен, готово на свим ратиштима и у свим периодима рата. Мањи градови и насеља коришћени су као самостална упоришта или су укључивани у одбрамбени систем, а већи градови су, по правилу, представљали значајне оперативне објекте, посебно ако су били и важнија комуникациска чворишта. За напад на веће градове Немци ангажују и по неколико дивизија. Градови и грађевински објекти као појединачне композиције решаване су, по правилу, и даље независно од потреба заштите. Као последица тога јављају се несразмерни губици и пустошења у градовима који су били изложени разарању из ваздуха. Дакле, за овај период карактеристично је да се заштита не манифестује као компонента и интегрални део редовне делатности, већ као редовној делатности страна дисциплина. Тако се упоредо јављају две практично неповезане делатности: редовно грађевинарство инспирисано искључиво задовољењем редовних друштвених потреба, а одвојено – грађевинарство заштите ради задовољења ванредних потреба.

До краја Другог светског рата заштита се бавила изналажењем мера и средстава заштите од механичког разарања (удар, експлозија, потрес) и хемијског или биолошког затровања токсичним средствима. Појавом нуклеарне енергије јавља се дејство радијације, као у основи битна нова квалитативна карактеристика. Наиме, поставља се проблем заштите од овог дејства у свим различитим манифестацијама, поред дејстава која су били предмет заштите до примене нуклеарног оружја. Тиме се савремени проблеми заштите своде на изналажење заштите од дејства класичних и нуклеарних нападних средстава. При томе се уочавају углавном две концепције – са тежиштем на заштиту од механичког дејства и са тежиштем на заштиту од радиоактивног дејства. За разлику од претходне етапе развоја јавља се потреба комплексне заштите човека заједно са местом становања и привређивања; дакле, тежња да се поред људских живота сачувају и остали неопходни услови за даљи опстанак, објекти за становање, извори снабдевања и средстава производње итд. Самим тим, поново се јавља заштита као компонента грађевинске делатности, посебно архитектуре и урбанизма као кључних области које се баве решењем пребивања.

После Другог светског рата, у условима озбиљне међународне војно-политичке конфронтације, у СССР-у и САД интензивно се настављају радови на развоју ракетног погона са течним горивом, као кључном елементу за развој војних, далекометних, међуконтиненталних балистичких ракета. То је, међутим, била само прва фаза у реализацији ракетног транспортног система који би био у стању да неку летелицу, односно користан терет, однесе са површине Земље у васионски простор. Од тада, па све до данас, нови елемент стратегије суперсила постао је и *космос.* Лансирањем бројних вештачких сателита и васионских бродова САД и СССР су ставили до знања не само да улажу изузетне напоре у освајању космоса, већ и да рачунају са њим као значајним чиниоцем стратегије. Развој космичких летелица (са посадом и без ње) и летови човека у космос, пружају реалне могућности да се и космички простор укључи у ратна дејства и да се борба за превласт пренесе и на тај простор тј. *у четврту димензију.* У овој епохи долази се до сазнања да практично физичка – пасивна заштита државне територије, укупних потенцијала, градова и становништва није могућа у условима постојања и коришћења свемирске технологије у војне сврхе, већ је потребно уложити напоре и обезбедити активну ракетну заштиту. Почетком 2010. године беспилотна војна летелица X-37B (мини космички шатл) лансирана је у орбиту, што многи називају „наоружавањем свемира", због могућности њихове употребе као платформе за постављање оружја.

Информациона револуција јавља се као трећи талас крајем седамдесетих, односно почетком осамдесетих година 20. века, када талас технологија и идеја почиње да мења друштво индустријског доба и да га полако, али сигурно, преводи у информационо друштво. Основа информационе супериорности је: *обавештајна делатност*, *осматрање* и *извиђање* (ISR – *intelligence, surveillance and reconnaissance*). Најпознатије платформе за реализацију ISR операције, односно IEW подршке јесу: *сателити, авиони са људском посадом* и *БЛ* (*беспилотне летелице*). Због тога што интернет стреми да буде web мрежа без шавова, данас је немогуће разликовати где се једна мрежа завршава, а друга почиње. Локалне (LAN – *local area network*) провинцијске и федералне мреже повезане су са комерцијалним мрежама, које су, опет, повезане са финансијским, војним, услужним и другим мрежама. Све то ствара једну врло сложену глобалну информациону инфраструктуру, која све више и све гушће прекрива нашу планету и отвара могућност ратовања у ткз. „петој димензији". Информациона безбедност, као један од новијих праваца истраживања у сфери безбедности појавила се као последица настанка и развоја информационог друштва. О значају информационе безбедности говори чињеница да је она једна од основних компонената у доктринама националне безбедности неких земаља.

Могући правци развоја ратова будућности

Током историје рат је био стални пратилац човечанства. Имао је различите облике, интензитет, циљеве и учеснике. Вековима су војни стратези трагали за најбољим начином да се непријатељ порази. Тако је кинески војни мислилац Сун Цу писао о „*сламању непријатеља без борбе*";[1] немачки војни теоретичар Карл фон Клаузевиц тврдио је „*да*

[1] Сун Цу, „Умеће ратовања", целовито издање, превео и приредио Томас Клири, баБун Београд, 2009. страна 72: „Према томе нису заиста вешти они који добијају сваку битку – *они који без борбе учине непријатељску војску беспомоћном најбољи су од свих*".

рат није завршен све док се не сломи воља непријатеља“,[2] а енглески војни писац Лидл Хард упозоравао је „*да би генерали требало да размишљају о парализању, а не о убијању непријатеља*“.[3] Данас се свет суочава са феноменом рата који још није у потпуности дефинисан и садржајно одређен. Такав модел рата највише одговара терористима, екстремистичким организацијама и осталим асиметричним учесницима. Основни циљ му је да изазове унутрашњи колапс противника, а не његово физичко уништење. Одвија се у облику малих и ограничених ратова, сукоба ниског интензитета и асиметричних ратова.[4]

Промени погледа на свет, насталој на граници трећег миленијума, претходила је технолошка револуција информационих и комуникационих система. Масовна компјутеризација и примена и развој нових информационих технологија довели су до неслућеног напретка у сфери масовних медија, бизниса, индустријске производње, начина ратовања,[5] научних истраживања и образовања. У 20. веку два пута је дошло до промена геополитичке и геостратегијске карте света – од мултиполарног на биполарни и од биполарног на униполарни, а на самом почетку овог века униполарни свет се постепено претвара у нови мултиполарни. Све промене на глобалном и регионалном плану, нарочито оне које се односе на економско-технолошку, геополитичку и геостратегијску поделу света, испољавају снажан утицај на међународне односе, изазивају тензије и прете угрожавању мира и безбедности. Упоредо са наведеним мења се и карактер рата, односно средства, методе и циљеви оружаних и неоружаних сукоба, тј. настају нове врсте рата.[6] Нове тенденције у развоју савремених армија нужно уважавају услове реалности ради ефикаснијег и примеренијег деловања. Безбедносни изазови, ризици и претње намећу потребу за изградњом капацитета, способности и ресурса којима ће се њихов штетни и погубни утицај на живу силу, материјално-техничка средства и околину свести на најмању могућу меру. Природа и карактер савремених операција знатно су се измениле у односу на класичне операције:

- избрисана је ранија строга подела на ратне или операције подршке миру;
- окружење операције се стално мења и захтева непрекидну адаптацију;
- линеарно бојиште замењује асиметрично са дисиметричним начином дејства;
- противник се данас не препознаје;

[2] Проф. др Митар Ковач, доцент мр. Божидар Форца: „Историја ратне вештине – Период 1920–2000“, Војноиздавачки завод, Београд, 2000, страна 385: Преузет цитат: Клаузевиц, „О рату“, Војно дело, Београд, 1951. год., (страна 20): „рат је акт насиља да би се непријатељ потчинио нашој вољи“.

[3] Василије Церовић, Минијатуре из стратегије, ВИЗ, Београд, 2002, страна 18.

[4] Магазин МО Србије „Одбрана“, година VI, broj 105, 1. фебруар 2010; Станислав Арсић: „Нова теорија ратовања“, Рат четврте генерације, страна 50.

[5] Војностручни интервидовски часопис „Нови гласник“, октобар/децембар, потпуковник Стеван Синковски, дипл. инж., „Неке карактеристике дејства мултинационалних снага у Ираку“, ВИЗ, Београд, 2005, страна 94.: Последња декада XX и почетак XXI века донели су много новог у теорији и пракси ратовања. Информационо ратовање, network-centric ратовање, неокортинарно ратовање, „бесконтактно ратовање“, асиметрично ратовање – само су неки од појмова који се користе у стручним круговима и свакодневном животу.

[6] Магазин МО Србије „Одбрана“, година VII, 1. децембар 2011, др Тодор Мирковић: Нове врсте рата, Сукоби у измењеним међународним условима, страна 56: За разлику од периода биполарног поретка, када је постојала непосредна опасност од избијања великог, светског сукоb., у савременим условима опасност од великог светског рата је удаљена, али не и потпуно уклоњена. Велике силе, пре свега САД, Русија и Кина, интезивно раде на усавршавању постојећих и развоју и производњи нових средстава ратне технике, стављајући тежиште на нуклеарне компоненте својих оружаних снага, средства и методе за вођење информатичког и кибернетског рата.

• тежиште борбених дејстава са бојног поља премешта се у урбане средине;

• за достизање крајњег циља операције нужно се користе сва расположива средства.

Евидентно је да је изузетно порасла сложеност операција, а мултинационалност им постаје једна од основних карактеристика. Данашњи ратови укључују традиционална борбена дејства, мировне операције и пружање хуманитарне помоћи. Војни ефективи се неминовно морају прилагодити новим изазовима. Перспектива и будућност модерних операција нису више достигнути циљеви већ постигнути ефекти. Кључни моменат сваке операције представља начин прикупљања информација ради праћења ситуације у реалном времену. То истовремено представља и будућност у обавештавању. Данашње војне операције постале су комплексне. Драстично повећање интересовања и надзор штампе и медија представља битну одредницу измењености карактера савремених операција.

После распада биполарног светског поретка, краха социјализма као идеолошког и друштвенополитичког система, распада водеће силе тог система – Совјетског Савеза и његовог војно-политичког блока, остала је Руска Федерација, са присутним снажним нуклеарним потенцијалом. После десетогодишње економске и социјалне кризе, захваљујући, пре свега, огромним природним ресурсима, Русија постепено доживљава економски и технолошки препород и ставља у зависан положај многе развијене земље.[7] Због тога, као и због различитих погледа на свет и кретања у њему, спорови између Русије и западних земаља и даље нису отклоњени. Са друге стране, приметно је да се центар светске економске моћи премешта са Запада на Исток, а упоредо са јачањем економске јача и политичка моћ и утицај на међународна кретања земаља које стреме економском успону и које све снажније испољавају интерес, сукобљавајући се са интересом досадашњих водећих сила.[8]

Мада је савремени свет прожет мноштвом супротности између појединих држава (група држава), у садашњим међународним условима не постоји непосредна опасност од „великог" рата, у смислу оружаног сукоба који би се водио између великих сила и војних коалиција. Међутим, не може се рећи да савремени свет карактерише одсутност разних облика сукоба.[9] Видљиви и невидљиви сукоби, „меки"

[7] Магазин МО Србије „Одбрана", година III, 1. децембар 2011, др Тодор Мирковић: Светска трка у наоружању. По принципу акције и реакције, страна 62. У другој половини деведесетих година отпочео је економски опоравак Русије. Бруто друштвени производ растао је 6 до 7 пута годишње. У 2007. години војни буџет РФ износи око 20 милијарди долара.

[8] Магазин МО Србије „Одбрана", година VII, 1. децембар 2011, др Тодор Мирковић: Нове врсте рата, Сукоби у измењеним међународним условима, страна 57: Донедавно су групу развијених земаља света сачињавале државе северозападне хемисфере (северна Америка и западна Европа) заједно са Аустралијом и Новим Зеландом, са центром у САД. Седамдесетих година XX века придружује им се Јапан и неколико „малих азијских тигрова", а њих у погледу економског и технолошког развоја следе „велики азијски тигрови"– Кина и Индија, које прати још неколико азијских и латиноамеричких економија.

[9] Ibid., страна 60: Тероризам је једна од непосредних, и вероватно дуготрајних претњи миру и безбедности широм света, док се антитерористички рат, који су промовисале и предводе САД, своди на борбу против организованих терористичких група и њихових упоришта. Непосредна претња миру и безбедности јесу унутрашњи нереди (пример сукоба у земљама Северне Африке и Блиског Истока), чији су узрочници економски и социјални услови, међуетнички и међуконфесионални сукоби, често изазвани и од спољних фактора, који се интернационализују и доводе до непосредног уплитања спољњих сила, укључујући и спољњу интервенцију.

(бескрвни) и „тврди“ (вођени ватреним средствима) ратови су у континуитету. Хладни рат, карактеристичан за период биполарног светског поретка, после великих геополитичких и геостратегијских промена није замењен „топлим“ миром. Он практично није обустављен већ се наставио са другим учесницима и измењеним средствима и методама вођења.[10] У време биполарног светског поретка, хладни рат вођен је између војних суперсила – НАТО-а и Варшавског уговора. Као победник из тог сукоба изашле су САД, подржане земљама Западне Европе, које су укључене у Северноатлантски пакт. Охрабрене победом, САД су промовисале концепт изградње „новог светског поретка“ на основама евроатлантских демократских и цивилизацијских вредности.[11]

Уз подршку савезничких и партнерских земаља САД су агресивно приступиле реализацији тог концепта, остваривши значајне резултате у првим годинама тог периода. Јачале су моћ, учвршћивале системе савезништва и партнерства, крчиле путеве ка евроазијским и латиноамеричким државама и регионима, чинећи то понекад и уз помоћ оружане силе. Поједине економије и регионалне силе које су у порасту, постепено су излазиле на међународну сцену, обелодањујући своје захтеве и намере, јасно или прикривено дефинисане интересе према одређеним земљама и регионима савременог света.[12] На тај начин, обновиле су се и проширила супротности између Запада и Истока. Нови облици хладног рата у савременим условима воде се, условно речено, на два нивоа – између великих земаља на релацији Запад–Исток, и између њих и малих земаља. На првом нивоу испољава се борбом за међународно тржиште и за слободни приступ изворима енергије. Када је о средствима и методама реч, они се с подручја политичко-пропагандног деловања и специјалног рата постепено преносе на сајбер (или кибернетске) ратове. Сајбер рат обухвата два основна вида дејства: *напад* и *одбрану*. И један и други воде се у сфери информатичких комуникација.[13]

---

[10] Часопис „Војно дело“, 2/2005, мр Здравко Зељковић, пуковник у пензији,: „Операције другачије од ратних“– облик угрожавања безбедности малих земаља, Војноиздавачки завод, Београд, 2001, стр. 91: У време биполарне равнотеже светске моћи, уместо оружане агресије и других облика отворене и грубе примене силе, водеће блоковске земље су, према чланицама супарничког блока, али и онима које то нису биле, примењивале тзв. „операције другачије од ратних“ („специјални рат“, доктрину „сукоба ниског интензитета“...)

[11] Магазин МО Србије „Одбрана“, година VII, 1. децембар 2011, др Тодор Мирковић: Нове врсте рата, Сукоби у измењеним међународним условима, страна 57: Председник САД, Обама је у мају 2010. год. промовисао нову Стратегију националне безбедности САД, у којој пише: „*Ми (Американци) морамо да градимо стратегију националне обнове и глобалног лидерства, стратегију која уздиже темеље америчке моћи и утицаја*“ и додаје: „*Ниједна земља не може да буде тако способна као Америка да води свет у ери глобализације.“*

[12] Дневни новине „Политика“, понедељак 12. март 2007, Милан Мишић: „Нове силе, нови концепт“, Београд, страна 8 : На сцени су нови глобални играчи. Реч је о двема азијским земљама, Кини и Индији, које се, постојаним економским растом, огромном популацијом и растућим војним капацитетима, намећу као силе за уважавање.

[13] Часопис „Војно дело“, 2/2005, мр Здравко Зељковић, пуковник у пензији: „Операције другачије од ратних“ – облик угрожавања безбедности малих земаља, Војноиздавачки завод, Београд, 2001, страна 59. Нижи облик напада је упад, који се предузима ради стицања сазнања о садржини информатичких комуникација противничке (не само противничке) стране, док се напад предузима, односно може се предузимати са радикалним циљем, ради пораза противника потпуним блокирањем и онемогућавањем рада његових војних и привредних мрежа на интернету.

Хладни рат на нижем нивоу јесте једносмеран. Предузима се и води према малим (мањим) и слабим државама, а његова средства и методе су тихе и софистициране. Од политичко-пропагандног деловања проширује се на претње и притиске до мешања у унутрашње послове, изазивање нереда, контроле и „решавање“ сукоба (метод „руковођење кризом“). Главни иницијатор и предводник хладног рата према малим и неразвијеним земљама, у савременим условима, јесу САД, подржане од савезничких и партнерских земаља. Главни мотив представља заштита људских права, који се користи и у вођењу хладног рата на вишем нивоу, док је основни циљ ширење присуства и утицаја глобалних размера, тј. планетарно успостављање властите доминације и извлачење економске користи. Изградња новог светског поретка, у ствари, јесте стратегијски циљ, чијим остваривањем треба обезбедити одређене политичке интересе и економске користи, а заштита људских права је средство за постизање тог циља.[14] У остваривању наведеног циља „средство“ се користи на различите начине – од „операција које нису ратне“, до изазивања унутрашњих нереда и „решавања“ сукоба и војних интервенција. Најчешће је пружање подршке и материјалне помоћи опозиционим и превратничким групама у земљама које се одупиру променама, нестабилним демократским режимима, посредовање у окончању оружаних сукоба, уз настојање да се штићени или новоуспостављени режим учврсти на власти, затим распоређивање мултинационалних снага ради контроле мира. Уколико поменуте мере не дају очекиване резултате, приступа се „хуманитарним“ операцијама и војним интервенцијама као крајњем средству.[15]

Савремени свет је сувише комплексан, са мноштвом разлика и супротностима, не само у погледу степена економског и друштвеног развоја, него и у погледу циљних опредељења. Не стреме само САД светском лидерству, већ и друге државе или групе држава.[16] Нереално је очекивати да 21. век на почетку и у даљем развоју буде век мира и међународне безбедности. Пре се може рећи да ће тензије, претње миру, као и сукоби, и даље карактерисати савремени свет и односе у њему. Размере тих сукоба зависиће од развоја међународних односа и даље констелације снага, а њихов интензитет од развоја нових технологија и њихове војне примене. Непосреднија и вероватнија је опасност од насиља и оружаних сукоба на нижем нивоу – између малих, неразвијених и земаља у развоју, а удаљена или потенцијална на вишем нивоу – између великих држава и војних коалиција.[17]

---

[14] Дневни новине „Политика“, понедељак 8. март 2010, Милан Мишић: „Сила са више обзира“, Београд, страна 3: Избегавање рата подједнако је важно као и победа у њему, а Америка своју војну силу мора да користи са много више обзира.

[15] Часопис „Војно дело“, 2/2005, мр Здравко Зељковић, пуковник у пензији: „Операције другачије од ратних“ – облик угрожавања безбедности малих земаља, Војноиздавачки завод, Београд, 2001, страна 60: После Вијетнама у САД је кружила парола: „Никада више Вијетнам“. Данас после Ирака и Авганистана, а можда и Либије, вероватно ће бити смишљена друга парола, али у суштини другог значења, можда дужег трајања. Вероватно, САД ће тежити да се убрза стварање новог светског поретка, како би ојачали своју водећу улогу, иако њихова национална моћ и утицај у свету опада.

[16] Ibid.: Европа не одустаје од претензија на лидерство у културним цивилизацијским вредностима, хришћанство тежи месијанству... Ислам је у офанзиви, а источна цивилизација добија на популарности. Поплава тржишта робом са Далеког истока и Југоисточне Азије, приступачних цена и све бољег квалитета, гуши привреду развијених западних земаља, доводи до повећане незапослености и социјалних немира.

[17] „Војни информатор“ број 4, јул-август, ВИЗ, доц. мр Божидар Форца: „Нове форме сукоба“, Београд, 2001, страна 12: Посматрајући рат између моћника, с једне и припадника „трећег света“ са друге стране,

На основу свега што је речено може се констатовати да активности на уклањању извора рата и концентрација снага које му се противе за сада нису дале жељене резултате. Технолошка достигнућа и научни проналасци и у данашње време су стална константа, што савремене војске прате, развијају и усавршавају, али који, као што је већ речено, знатно утичу на војна теоријска размишљања и начин вођења рата. Развој војних технологија и њихова војна и ратна примена упућују на закључак да ће будући рат, који ће водити или у њему учествовати велике и високоразвијене земље, у суштини, бити „технолошки рат". Земље које не располажу средствима за вођење технолошког рата или нису у стању да успешно користе таква средства, биће упућене на вођење „класичног рата"(рата „другог таласа"), са ослонцем на људски фактор и масовност класичних СРТ (средства ратне технике) на бојишту.

Карактер будућег рата и улогу појединих фактора у њему одређиваће, у основи, средства којима ће он бити вођен. За вођење технолошког рата биће коришћена првенствено оружја прецизног дејства, интегрисана, заједно са својим платформама, са средствима командовања и руковођења, извиђања и осматрања, пријема, обраде и дистрибуције података. Средства савремених војних технологија у таквом рату, у ствари, имаће доминантну улогу. Та чињеница, међутим, не умањује улогу људског фактора, чији ће се значај мерити његовом способношћу да успешно влада савременим СРТ. Степен оспособљености људства да рукује савременим СРТ стављаће се у раван са степеном софистицираности тих средстава. Будући рат, према томе, биће рат технологије и знања, тј. њиховог споја у примени.

Посматран са становишта великих сила и њихових стратегија, (као и са позиција искустава из протеклих педесет година или дуже), будући рат неће бити вођен само ватреним средствима.[18] Оружана борба ће вероватно, бити само део једног рата, чији ће други облици да јој претходе и да се упоредо с њом наставе. Савремени правци развоја нових технологија и начела на којима се утврђује употреба СРТ развијених на њиховим основама, све више ће мењати представке о рату као оружаној борби. Карактер његове сведимензионалности огледаће се не само по томе што ће се он водити у свим (или из свих) димензијама (копно, море, ваздух, свемир и електромагнетни спектар), него и по томе што ће се у његовом вођењу ангажовати сви фактори националне моћи. Времена која долазе стављају информациону безбедност у први план, што само наговештава њен даљи развој и у теоријском и у практичном смислу.[19]

Сведимензионалност и свеобухватност рата све више ће обликовати нови профил „ратника", не само оператора савремених СРТ, него (и пре свега) „ратног стратега." У великим и високоразвијеним земљама (чији ће се број у наредном периоду повећавати), нарочито онима које ће водити рат и ван својих територија, не само избор ратног циља, него и избор метода и средстава како да се он постигне (стра-

долазимо до својеврсне законитости, која се може дефинисати на следећи начин: вероватноћа избијања сукоба и његов позитиван исход, сразмерни су јазу моћи и степену заштите сопствених снага.

[18] Ibid, страна 5: Као категоријални појам, рат у савременим условима најчешће се посматра као општи сукоб у којем се, осим оружане борбе као његовог основног дела, воде борбе у свим сферама људске делатности (политика, економија, наука, култура...).

[19] Часопис „Војно дело", 1/2008, пуковник др Славољуб Ранђеловић,: „Савремени концепти сукоба у информационо-комуникационој сфери", Војноиздавачки завод, Београд, 2008, стр. 154: Савремени развој војних технологија, битно мења војне системе и концепте операција у основном облику.

тегија) све више ће се вршити ван ратних сала њихових генералштабова у сарадњи са политичким и војним стратезима, у неким случајевима можда чак и без ових других. То ће од политичких стратега захтевати добро познавање војне, а од војних политичке, економске и друге проблематике.[20]

„Нереално је очекивати да 21. век на почетку и у даљем развоју буде век мира и међународне безбедности. Пре би се могло рећи да ће тензије, претње миру, сукоби и даље карактерисати савремени свет и односе у њему. Размере тих сукоба зависиће од међународних односа и даље констелације снага, а њихов интензитет од развоја нових технологија и њихове војне примене. Непосреднија и вероватнија је опасност од насиља и оружаних сукоба на нижем нивоу – између малих, неразвијених и земаља у развоју, а удаљена или потенцијална на вишем нивоу – између великих држава или војних коалиција“.[21]

Основни правци развоја војних операција на урбаним теренима

По традицији војни планери су градове посматрали као „центре гравитације“. Градови представљају центре популације, саобраћајне чворове комуникација, седишта влада, изворе богатства, индустријске центре и кључне чворове за комуникационе и информационе мреже. Ове карактеристике ће, вероватно, остати значајне и у будућности, као што су биле током историје,[22] а можда ће добити и на значају, јер људско друштво све више постаје зависно од технологија, које представљају заштитни знак градског живота. У том смислу очигледно је да ће са порастом урбанизације расти и војни значај градова.[23]

По својој природи, као центри популације, трговине и власти, градови представљају вероватне тачке преплитања интереса.[24] Како се градови физички повећава-

[20] Војностручни интервидовски часопис „Нови гласник“, октобар/децембар, Стеван Синковски, дипл. инж., потпуковник „Неке карактеристике дејства мултинационалних снага у Ираку“, ВИЗ, Београд, 2005. год., страна 103: У информационој ери која је пред нама, примат над сударом оклопа добија *интелект* и интелигентно понашање, пре свега, оних који доносе одлуке.

[21] Магазин МО Србије „Одбрана“, Година VII, 1. децембар 2011, др Тодор Мирковић: Нове врсте рата, Сукоби у измењеним међународним условима, страна 60.

[22] Група аутора, Војна енциклопедија: књига 3, друго издање, Издање редакције војне енциклопедије, Београд, 1970, страна 252: Град, у смислу насељеног места, као варош (енгл. *town*; франц. *ville*; нем. *stadt*; рус. город) у војној историји се често издваја посебном организацијом, тактиком и начином утврђивања, нарочито када је образовао посебну државну формацију.

[23] Група аутора, Војна енциклопедија: књига 5, друго издање, Издање редакције војне енциклопедије, Београд, 1970, страна 790: Значај насељених места у ратним дејствима произилази, пре свега из њихове функције и утицаја на извођење стратегијских и оперативно-тактичких дејстава. Опсег утицаја условљен је, с друге стране, политичко-економским утицајем насељеног места, његовим географско-топографским положајем, величином и размерама, бројем становништва, системом градње, комуникацијском мрежом и др.

[24] Информативни билтен превода, Сектор за ШОНИД, Управа за научну и издавачку делатност, Година XXXV, број 1, Београд, 2002, Концепција поморскодесантних снага САД, „Будуће војне операције на урбанизованом терену“ (превела Гордана Кубура), стр. 70: „У међународном безбедносном окружењу, које се консолидује после хладног рата, показало се да су градови места војних интервенција САД. Америчке сна-

ју и насељавају, урбани терен постаје сложенији. Повећава се број зграда, као и њихова величина. Мреже путева се проширују и обухватају и оптерећене системе ауто-путева са више трака. Подземна инфраструктура се шири пружањем подземне железнице и канализационих колектора, ради опслуживања и ширих градских подручја. Урбанизација се шири као нафтна мрља, стварајући широке и сложене „транзитне зоне“ које се састоје од предграђа и индустријских подручја, које раздвајају градско језгро од његовог руралног окружења. У неким државама у развоју пораст урбане популације може да буде бржи од развоја градских служби. До стамбеног простора, воде и посла тешко ће се долазити, услед чега ће доћи до стања социјалне и економске затегнутости, што може, евентуално, наћи свој излаз у облику насиља.[25] Када се придодају напетости, несигурности, нестабилности и нереди који одликују рат, захтеви који се тичу урбане средине представљају посебан изазов. Урбани терен представља изузетно сложену мешавину хоризонталних, вертикалних, унутрашњих и спољашњих облика, надограђених на природан облик рељефа, дренажу и вегетацију. Унутрашњост великих градова, нпр. са међусобно повезаним блоковима зграда и чврстим и јаким грађевинама умногоме намеће специфичне услове борбе и тактичко-оперативне поступке, за разлику од мањих насељених места (села, варошице), у којима је проходност знатно лакша, а тактика борбе једноставнија.[26] Просечан град има више стилова градње, од којих сваки употребљава различите материјале (сваки од њих има своје карактеристике). Урбани терен наравно утиче на извођење војних операција више него било који други тип терена.[27] За војне операције на урбанизованом терену (*Military Operations on Urbanized Terrain – MOUT*) карактеристична је појава да извођење операција може на такве начине и до те мере радикално да измени физичку природу терена, као ни у једној другој средини. Неке грађевине претрпе штету, са падањем зидова или кровова, док се друге потпуно уништавају, остављајући само гомилу. Ови ефекти могу да буду од значаја за војску, јер се неке карактеристике терена потпуно губе, а сектори гађања се отварају, тј. затварају.[28]

Урбани терени су веома рестриктивни и ограничавају даљине осматрања, домете ангажовања, ефикасност оружја и покретљивост. Ови фактори намећу крајње

ге су извршиле главне операције у Панами, Порт-о Принсу и Могадишу, као и неборбене операције евакуације у Тирани, Киншаси, Монровији и Фритауну. Велика је вероватноћа да ће у будућности надлежни органи Националне команде САД опет ангажовати поморско десантне снаге за задатке у урбаним подручјима“.

[25] Ibid.

[26] Група аутора, Војна енциклопедија: књига 5, друго издање, Издање редакције војне енциклопедије, Београд, 1970, страна 790: Оно чиме се, међутим, већина насељених места, издваја у погледу карактеристика борбених дејстава у поређењу са другим географским целинама (планином, шумом и др.) своди се, у суштини на следеће: ограничену проходност (на улице и уске пролазе између зграда); смањену прегледност (на блиска одстојања), ограничену ефикасност ватре, отежано командовање и садејство, нагле промене ситуације и сл.

[27] Ibid.: Сам начин борбе условљен је многим чиниоцима: распоредом уличне мреже, грађевинско-конструктивним особеностима зграда, постојањем или непостојањем тргова, паркова, канала и саобраћајница, подземних уређаја и постројења и сл.

[28] Информативни билтен превода, Сектор за ШОНИД, Управа за научну и издавачку делатност, година XXXV, број 1, Београд, 2002, Концепција поморскодесантних снага САД, „Будуће војне операције на урбанизованом терену“ (превела Гордана Кубура), стр. 71.

блиску борбу са трупама које се боре од зграде до зграде, од собе до собе. Руковођење и командовање је отежано, јер вође малих јединица не могу да виде своје трупе, а бежична комуникација је подложна ометању, због присуства грађевинских конструкција. Историјски гледано, градска борба је захтевала висок степен иницијативности, од вођа малих група, који су са неком врстом аутономије обављали дужност. Борба за насељена места еволуирала је упоредо са развојем војне организације и наоружања и може да се разматра кроз четири епохе: *хладног*, *ватреног* и *нуклеарног оружја,* те савремену *епоху информационих технологија*.[29]

Свим војним аналитичарима добро је знано да насељено место својим објектима пружа браниоцу заклоне и склоништа, а нападачева дејства каналише на улице и пролазе између зграда (блокова зграда), паркове, воћњаке, па у тактичком смислу пружа предност одбрани. Стога је борба за насељено место специфичан вид дејства којем се, посебно у припремној фази, мора посветити много више пажње. Насељена места, а посебно градови, својим су значајем, величином, обликом, положајем у односу на правце, положаје, рејоне и зоне употребе јединица, начином градње, протезањем уличне мреже, постојањем подземних објеката и просторија, као и просторним уређењем умногоме утицали и на борбена дејства у рату 1991/92. на источнославонском ратишту.[30]

На основу стечених искустава, борба за насељена места може имати, условно речено, три фазе. То су: *борба на спољној линији одбране насељеног места*, *борба у насељеном месту* и *борба иза насељеног места*. Свака од ових „условних фаза" има своје делове (потфазе) које чине борбено дејство за насељено место што слојевитијим. Оружане снаге противника засновале су одбрану насељеног места, на њиховом искоришћавању као утврђења која каналишу дејства нападача, отежавају командовање и везу и олакшавају утврђивање и запречавање на свим нивоима борбених дејстава. Код нападача је, приликом доношења одлуке и организовања напада, изостала комплексна процена ситуације, посебно појединих насељених места. Нису довољно процењени специфичност урбаних решења појединих насељених места, надземно/подземни објекти, распоред уличних мрежа и грађевинско-конструкцијске особине зграда. Нападач (јединице) није био довољно обучен и припремљен за борбена дејства на насељена места и око њих. Наиме, напад на насељено место (без обзира на његов положај и величину), јесте специфично борбено дејство које изискује максималну координацију и садејство на свим нивоима и по хоризонтали и по вертикали.[31]

У будућности градска средина ће јединицама намењеним за градску борбу наметнути ситуације које захтевају спровођење много различитих категорија војних активности. Операције хуманитарне помоћи, мировне операције и борба у пуном обиму (борба високог интензитета) могу истовремено да се одвијају у различитим окружењима. Интегрисањем и координацијом ових промењивих развоја, од којих сваки има своје посебности, биће изазов за припаднике тих снага да користе своју

[29] Бертелеми Курмон/Дарко Рибникар, „Асиметрични ратови - Сукоби јуче и данас, тероризам и нове претње" НИЦ „Војска", Београд, 2003, стр. 117: „*Information Warfare* или *информатички рат* обухвата веома широко поље, које, упоредо са порастом зависности света од рачунара, постаје све значајније.

[30] Војностручни интервидовски часопис „Нови Гласник", IV број 3–4, Милош Поштић, потпуковник, „Борбена дејства за насељена места-источно-славонско ратиште 1991/1992", ВИЗ, Београд, 2006, страна 105–111.

[31] Ibid.

вештину и одлучност на нове и маштовите начине. Присуство великог броја небораца и потенцијална тешкоћа у разликовању небораца од непријатељевих снага још више ће компликовати задатак дејствовања у урбаној средини.[32]

Историјски гледано, стручњаци за оперативу и тактику замислили су МОУТ као ратовање у стилу исцрпљивања које се одликује применом ватрене моћи да се постигне тотално уништење непријатељевих материјалних добара. Жестока и непрестана блиска борба доводила је до великих материјалних разарања, уништења имовине и великог броја жртава, како међу борцима, тако и међу неборцима.[33] Изазови будућих МОУТ тражиће одговоре кроз вишефазни процес који захтева испитивање доктрине, организације, обуке и образовања и система подршке.

Прво, потребно је проучити и схватити природу урбане средине и њене импликације на прегруписавање на оперативном и тактичком нивоу. Потребно је обухватити сагледавање терена, као и утицај цивилног становништва, које не учествује у борбеним дејствима у операцијама у урбаном простору.

Друго, потребно је одредити технике, тактику и поступке, који су потребни да се примени маневарско ратовање у урбаном окружењу. Овај процес захтеваће промене у начину размишљања. У концепцији САД, поморскодесантне снаге неће више систематски вршити извиђање, изоловати град, обезбеђивати упоришта у граду, а затим рашчишћавати изграђено подручје. Уместо тога, користиће оцену терена, како би открили непријатељеве важне центре и критичне слабе тачке оним редом којим се оне појављују на урбаном терену, а затим ће даље развијати ситуацију ради нарушавања способности непријатеља да делује. На сличан начин тежи се ка томе да се организује и повеже борбена моћ на земљи и у ваздушном простору и да се осмисле и реализују шеме одрживости.

Треће, потребно је истражити нове технологије, које ће олакшати извођење маневарског ратовања у будућим МОУТ. Напредни системи сензорског откривања, лоцирања и излагања података могу да помогну војним урбаним снагама да добију информације, које ће смањити неке од маскирајућих ефеката терена у изградњи. Нова оружја и муниција могу да обезбеде флексибилност, да се уведу у борбу непријатељеве снаге под заштитом урбане средине, уз ограничење жртава небораца и колатералне штете. Средства за повећање покретљивости могу да помогну тим снагама у савлађивању сложеног, тродимензионалног терена савременог града.

Четврто, потребно је унапредити способност обуке у урбаном окружењу. Ефикасна обука за будуће МОУТ мора да обухвата прегруписавања на оперативном и тактичком нивоу, који расветљавају многобројне изазове које намеће урбани терен. Нови приступи могли би да обухвате компјутерске симулације или вежбе на данашњим савременим урбаним теренима. Тактичке вежбе без војника помоћи ће командирима и особљу да сагледају природу урбаног окружења. Снаге намењене за извођење урбаних операција могле би да правилном координацијом изводе вежбе малих јединица у подземним системима, напуштеним зградама или затвореним војним базама.

---

[32] Информативни билтен превода, Сектор за ШОНИД, Управа за научну и издавачку делатност, Година XXXV, број 1, Београд, 2002, Концепција поморскодесантних снага САД, „Будуће војне операције на урбанизованом терену“ (превела Гордана Кубура), стр. 71.

[33] Ibid, страна 72.

Пето, потребно је размотрити могућа организациона решења за изазове будућих MOUT. Јединствене карактеристике ових операција могу захтевати промене у саставу неких јединица или чак и стварање нових јединица.[34]

Коначно, потребно је објединити приступ развоју способности за будуће MOUT. Нема једног решења: технолошког, доктринарног, организационог или неког другог, које ће испунити сва очекивања за операције на урбаном терену. Само кроз мешање многих нових идеја доћи ће се до могућности да се маневарско ратовање пренесе у град.[35]

Концепција будућих војних операција на урбаним теренима

Урбано ратовање је за велике војсковође одувек било проблематично због бројних разлога. У време пре наше ере војсковође су најчешће опседале градове, изнуривале их и исцрпљивале глађу и жеђу док се не би предали. Савремени ратови, ако их посматрамо од Наполеоновог похода на Русију, а посебно Први и Други светски рат, обиловали су покушајима освајања великих градова. Било је и успешних, али и неуспешних операција, а основно гесло борби било је: *разори* и *уништи*.[36] Осим примене масовне војне силе, коришћења стандардног пешадијског наоружања и артиљерије, није било битних помака у размишљањима како водити урбано ратовање. Стаљинградска битка била је главна прекретница у Другом светском рату и сматра се најкрвавијом у људској историји. Борба за тај град водила се авијацијом, артиљеријом, тенковима и пешадијом. Битке у граду биле су жестоке и очајничке, беснеле су за сваку улицу, фабрику, кућу, подрум и степениште. Немци су ово невиђено градско ратовање назвали пацовски рат (*Rattenkrieg*). Ту су браниоци први пут у историји ратовања применили тактику по којој се доминантни објекат окруже минским пољима, поставе митраљеска гнезда на прозорима и пробију зидови у подруму ради боље комуникације. Велики допринос дали су и руски снајперисти.[37]

Први и Други светски рат донели су нове стратегије, тактике и оружја. Појава тенкова на бојишту и њихова улога у брзим операцијама била је од пресудне важности у многим биткама. Међутим, показало се да тенкови и оклопни транспортери нису погодни за урбано ратовање. Са гледишта тактике борбе за насељена места имале су, и поред одређених специфичности, и мноштво заједничких обележја.[38] Авијација је најчешће коришћена за разарање градова, а најдрастичнији при-

[34] Ibid., страна 79/80.

[35] Ibid., страна 80.

[36] Магазин МО Србије „Одбрана“, година III, 15. април 2007, додатак „Арсенал“: Никола Остојић: Урбани борбени систем „Ратови четврте генерације“, страна 35: Суштина доктрине класичних ратова била је: уништи што више противничких бораца и изазови што веће разарање да би победио.

[37] Група аутора, Војна енциклопедија: књига 5, друго издање Редакције војне енциклопедије, Београд, 1970, страна 793: Бранилац је обично уређивао насељено место за кружну одбрану, организовао је у њему отпорне тачке по фронту и дубини, а некад и на прилазима. Ватрени систем је организовао методом тзв. спратова, а обухватао је и контролу прилаза насељеном месту.

[38] Ibid, страна 795: У правилима многих армија напади на насељена места третирају се као изузетно сложене и неизвесне борбене акције, које захтевају темељите припреме, солидну организацију и максималну иницијативу и сналажљивост старешина и војника.

мер употребе стратегијске авијације у уништавању градова био је бацање атомске бомбе на Хирошиму и Нагасаки на крају Другог светског рата.

После Другог светског рата гледишта о значају и о оперативно-тактичким начелима борбе за насељена места еволуирала су упоредо са развојем оружаних снага, појавом (пре свега ракетно-нуклеарних) борбених средстава и усвајањем другачијих доктринарних и концепцијских решења о карактеристикама стратегијских и оперативно-тактичких поступака. О томе да и у савременим ратним условима насељена места имају изузетну улогу, и да њихов војни значај није умањен у односу на раније ратове, слажу се готово сви војни теоретичари, а такав третман насељених места присутан је и у званичним војним правилима већине армија. При томе се полази не само од искустава из Другог светског рата, већ и свих ратних сукоба новијег времена, посебно рата у Кореји (1950–53) израелско-арапских ратова, ратних операција у Вијетнаму, Камбоџи и Лаосу.[39]

Искуства из тих ратова, у којима су се водиле и борбе урбаног ратовања, указују на то да није било помака у коришћењу специјалног оружја. Вуковар, Сарајево и Грозни показали су да неправилна употреба тенкова и артиљерије, без одговарајуће пешадијске тактике, не дају добре резултате.

Значајније промене у примени новог оружја и средстава за урбано ратовање осећају се тек у америчком ангажовању у Ираку од 2003. године. У том рату, који је био највећи амерички полигон за експериментисање у урбаном ратовању, за дејство по непријатељу у насељеним местима употребљавале су се „мале независне борбене снаге“ (*Small independet action forces – SIAF*), чија је улога била да изненадним дејством, са одговарајућом прецизном борбеном техником и тактиком, униште противника без последица по цивилно становништво и објекте. Анализу и оцену ефикасности у условима урбаног ратовања у Ираку од 2003. године сачинио је *C. L.Staten, Sr.,* аналитичар за националну безбедност са чикашког Института за изучавање примене војне силе у крајњој нужди. Према његовим извештајима, јединицама SIAF у Ираку били су на располагању хеликоптери са специјалним системима за осматрање и нишањење, прецизним топовима и ракетама ваздух-земља, беспилотне осматрачке и борбене летилице, те самоходни роботи са ватреним и другим наоружањем. Наоружање појединаца било је специјално прилагођено за дејство у градским срединама. У употреби су били аутомати и пушке са микрокамерама, сензорима покрета и топлине, ласерским обележивачима циљева, потцевним бацачима граната и електронским компонентама које обезбеђују високу прецизност дејства.[40] У саставу опреме налазио се и дигитализовани систем за комуникацију који је податке добијене сензорима са наоружања преносио до мобилног командног центра, одакле се управљало операцијама (TBMS – Tactical *battle managment system)*. Руководилац операције у команд-

[39] Магазин МО Србије „Одбрана“, година III, 15. април 2007, додатак „Арсенал“: Никола Остојић: Урбани борбени систем „Ратови четврте генерације“, страна 36: Вијетнамски рат остаће запамћен по томе што је увео хеликоптер у војне операције, али и по коришћењу геофонских система, тзв. *Макнамарине ограде*. Реч је о електронској баријери између Јужног и Северног Вијетнама, која је геофонским и другим системима регистровала кретање у близини. Реакција је била отварање артиљеријске ватре на место где су регистровани сеизмички покрети.

[40] Ibid., страна 36/37: Слични системи развијају се у француским, британским, немачким, канадским и аустралијским оружаним снагама.

ном центру могао је да користи доступне и потребне обавештајне и извиђачке податке, добијене тактичким или стратегијским извиђањем.[41]

Доступна је била и употреба система за ноћно осматрање, топлотних сензора и детектора кретања, односно технологије која обезбеђује виши ниво прикупљања података о снагама и наоружању противника, али и о његовим намерама, у реалном времену и на ограниченом терену (*Bounding and over-watch techniques).*[42]

За ватрену подршку користили су се специјални минобацачи за дејство на малим даљинама и ракетне бомбе са елисом (*Rocket propelled grenades – RPGs*). За брзо кретање у Ираку амерички војници у саставу SIAF користили су оклопна борбена возила са уређајима за прављење димне завесе. Употребљена су и самоходна возила са даљинским управљањем (*Remotely piloted vehicles* – RPVs) различитих намена, а и нападна инжењеријска опрема (*Combat engineering equipment*), као што су оклопљени булдожери. Од артиљеријских средстава подршке најчешће се дејствовало прецизном вођеном муницијом (*Artillery-fired precision-guided munitions* – PGMs) и тзв. оружјима за разбијање бункерских грудобрана (*Bunker busting weapons*). Оваква пракса показала је да су се у ирачким насељеним местима против припадника урбане гериле користила борбена средства и системи за дејство у хоризонталној и вертикалној димензији. Трећа димензија названа је лоптаста безбедност (*Spherical security)*, односно претпоставља потпуно окружење места где се изводе урбана дејства и јединице која се ангажује. То подразумева снажну подршку извиђачке и других врста авијације, сателитских и других система контроле територије, те ангажовање обавештајаца и извиђача у првим борбеним редовима.[43] Одговори на многобројна савремена питања урбаног ратовања о начинима вођења, а и средствима за дејство војника и јединица у градским срединама, налазе се у пројектима и студијама у армијама широм света. Ово питање сваким даном добија нове димензије. Разматра се не само да ли урбана дејства спадају у домен асиметричног ратовања, већ и да ли је могуће издвојити доктрину урбаног ратовања од осталих и питање сагледавати селективно. У пракси се проблеми сагледавају мултидисциплинарно и на помолу су бројна решења.[44]

---

[41] Магазин МО Србије „Одбрана“, година III, 15. март 2007, додатак „Арсенал“: Станислав Арсић: Опрема за ноћна дејства „Рат у инфрацрвеном спектру“, страна 42: Савремено бојиште захтева ефикасно дејство у свим временским условима, дању и ноћу. Опрема за ратовање ноћу јесте саставни део комплета војника за 21. век. Осим осматрања, нишањења и гађања, важна је прецизна идентификација циљева. Применом уређаја за дејство ноћу, умногоме се мења тактика борбе.

[42] Магазин МО Србије „Одбрана“, година III, 1. септембар 2008, додатак „Арсенал“: Никола Остојић: Ратник будућности „Индивидуалне и колективне операције“, страна. 64: У тежишту пројекта „Ратник снага будућности“ (Future Force Warrior-FFW) јесте војник борац, ратник. Све остало је само његов додатак, интеграција техничко-технолошких система у његову одећу, опрему, борбено наоружање, средства за комуникацију, логистику.

[43] Магазин МО Србије „Одбрана“, година III, 15. април 2007, додатак „Арсенал“: Никола Остојић: Урбани борбени систем „Ратови четврте генерације“, страна 35.

[44] Магазин МО Србије „Одбрана“, година VI, 1. 2010, број 105, др Тодор Мирковић: Нова теорија ратовања, „Рат четврте генерације“, страна 50: „Рат је током историје био стални пратилац човечанства. Имао је различите облике, интензитет, циљеве и учинке. Данас се свет суочава са феноменом рата који воде терористи и побуњеници. Такав сукоб још није потпуно дефинисан, али му је основни циљ да изазове унутрашњи колапс противника, а не његово физичко уништење. Одвија се у облику малих и ограничених ратова, сукоба ниског интензитета и асиметричних ратова.

Западноевропска и америчка војна теорија, у оквиру усвојене терминологије, назива *ратовање у урбанизованим срединама* и *ратовима четврте генерације.* Четврта генерација ратовања (*Fourth Generation Warfare – 4GW*), коју карактеришу асиметрични однос снага и наоружања противника, има своје тактичке и техничке принципе и стандарде.[45] Међутим, војна техника, опрема и наоружање и даље се називају појмовима, као што су *Урбани борбени систем 2025, тактичко ласерско оружје за урбано дејство, наоружани робот SWORDS* (*Special Weapons Opservation Reconnaissance Detection System*), *извиђачке и наоружане беспилотне летилице за борбу у густо насељеним подручјима и великим градовима.* То је само део пројеката који се остварују у студијама у којима су представљене визије и концепције о евентуалном ратовању у будућности, на подручјима милионских градова и широко насељених пространстава. Стога, термин *урбано ратовање* је и даље у употреби.

Доступне анализе, пројекти и студије о савременом урбаном ратовању несумњиво указују на намеру Американаца да у урбаном ратовању примењују нови квалитет борбених дејстава. Урбани борбени систем (*Urban Warfighter System*) јесте револуционарни систем човека машине који би обједињавао борбене и командне функције, управљање ватром на бојишту, извођачку, обавештајну делатност и везу C4I2SR,[46] а поседовао би велику убојитост, покретљивост, способност преживљавања и непрекидну подршку суседних сличних система. Буџети за реализацију таквих пројеката су велики и на њихову реализацију троше се милијарде долара. Знатна новчана средства биће утрошена и за завршетак симулатора за Америчку здружену ваздухопловну команду по пројекту Градско решење 2015 (*Urban Resolve 2015*), али и за усавршавање оружја званог „метална олуја" за градско окружење (*Metal Storm Weapons for Urban Environments*). Развијају се и борбени наносистеми, а разрађују се и идеје и експериментише коришћењем електромагнетског, микроталасног, светлосног и звучног оружја у урбаним борбама.[47] Експериментише се и уграђивањем микро и наноелектронских и оптичких компоненти у војничку одећу, чиме би се смањила потреба за отежаним ношењем дигитализоване технике и система за војничку подршку. Мењају се и карактеристике заштитних прслука, шлемова и других делова војничке опреме са побољшаним квалитетом заштите. Најављује се да ће војнички системи претрпети велике промене и бити знатно прилагођени за урбано ратовање.[48] Не запостављају се примена хемијског оружја у урбаним борбама и заштита од примене таквог оружја из руку противника. Постоје и бројне неубојите технологије и наоружања за масовно онеспособљавање противничке силе. Постоје и јединице способне за борбена дејства у густо насељеним градским срединама (*Urban-capable battalion*).[49] Свесни да ће

[45] Магазин МО Србије „Одбрана", Година III, 15. април 2007, додатак „Арсенал":, Никола Остојић: Урбани борбени систем „Ратови четврте генерације", страна. 34/35.

[46] Рроф. др Митар Ковач, доцент мр Божидар Форца: „Историја ратне вештине – Период 1920–2000, Војноиздавачки завод, Београд, 2000, страна 243: Скраћеница потиче од функција које обављају: „C4I2" – „Command Control, Comunication, Inteligence and Interoperability".

[47] Магазин МО Србије „Одбрана", Година VI, 1. март 2010. године, Биљана Миљић: „Електромагнетно оружје-будућност ратовања", страна 51.

[48] Магазин МО Србије „Одбрана", Година III, 01. септембар 2008, додатак „Арсенал": Никола Остојић: Ратник будућности „Индивидуалне и колективне операције", страна 64.

[49] Магазин МО Србије „Одбрана", Година III, 15. април 2007, додатак „Арсенал": Никола Остојић: Урбани борбени систем „Ратови четврте генерације", страна 35.

раст урбаних средина учинити градске борбе све учесталијим, маринци већ неколико година проучавају урбани начин ратовања.[50]

Бригадни генерал *Justin Kelly*, командант развојног центра за копнено ратовање аустралијских одбрамбених снага, изјавио је да није далеко време када ће ратовати роботи како се не би угрожавали животи сопствених војника.[51]

Основни правци развоја савремених градова – савремени урбанистички концепти

Према проценама УН, становништво развијених земаља широм света повећава се за око 150.000 људи сваког дана, при чему је најизраженији прираст у Африци и Азији. До 2025. три петине светске популације, пет милијарди људи, живеће у урбаним подручјима.

Измене основних параметара урбанизације света за период 1950–2025.
(1 – свет у целини, 2 – развијене земље, 3 – земље у развоју)

Показатељи		Године					
		1950.	1970.	1990.	2005.	2010.	2025.
Градско ст. у мил. људи	1.	750	1.356	2.292	3.148	3.473	4.537
	2.	446	682	847	926	948	1.000
	3.	304	674	1.445	1.942	2.525	3.537
Удео градског ст. %	1.	29,7	36,7	43,5	49,0	51,1	58,0
	2.	54,9	67,6	73,8	77,2	78,4	82,3
	3.	17,8	25,1	35,1	42,5	45,2	56,2
Просечан год. темпо раста гр. ст. за 5 год. период %	1.	3,0	2,6	2,2	2,0	1,9	1,5
	2.	2,3	1,5	0,7	0,5	0,4	0,2
	3.	4,0	3,7	3,0	2,6	2,4	1,9

Извор: Грчић, Слука, 2006.

Генерално посматрано, тренд пораста градског становништва се постепено стабилизује почев од 1950. године. У земљама развијеног света он је у смирујућој (завршној) фази са значајним порастом удела градског становништва. Са друге стране, по питању земаља у развоју, просечан петогодишњи раст градског становни-

[50] Бертелеми Курмон/Дарко Рибникар, „Асиметрични ратови – Сукоби јуче и данас, тероризам и нове претње“ НИЦ „Војска“, Београд, 2003, страна 116/117: Американци су протеклих година своје једино искуство у урбаном рату стекли током интервенције у Сомалији, али се оно завршило болним неуспехом. Губици које су командоси том приликом претрпели износили су 60% (погинулих и рањених) од укупно ангажованих састава. Симулације градских борби кроз које су прошли током обуке нису маринцима биле од користи, имајући у виду да је свега неколико недеља из строја избачено 70% људства.

[51] Информативни билтен превода, Сектор за ШОНИД, Управа за научну и издавачку делатност, година XXXV, број 1, Београд, 2002, Концепција поморскодесантних снага САД, „Будуће војне операције на урбанизованом терену“ (превела Гордана Кубура), стр. 74.

штва је данас на нивоу развијених земаља из 1950. године. Слично је и са уделом градског становништва у укупном броју, где се тек 2025. године очекује достизање нивоа развијених земаља са средине 20. века (56% у укупном).[52]

На основу изнетих података може се констатовати да већ данас преко 50% укупног светског становништва живи у градовима и да ће се тренд раста наставити. Анализе раста градова и урбанизованих подручја потврђују претпоставке о огромном расту градова, јер распоред становништва указује на то да је на једној трећини територије света концентрација становништва у градовима већа од 75%. Раст градова, односно пораст становништва у градовима у последњих сто година (од 1900. године), указује на све веће концентрације целих метрополитенских подручја и раст вишемилионских градова: Бомбај (12); Шангај (11), Сао Паоло (10,7); Сеул (10,2), Москва (10,1); Делхи (9,8); Карачи (9,3); Њујорк (8,8); Истанбул (8,8); Мексико Сити (8,5); Токио (8,3); Техеран (7,7); Лондон (7,7); Каиро (7,6); Лима (7); Богота(6,7); Банкок (6,3); Рио де Жанеиро (5,9)....[53]

Табеларни преглед раста милионских градова:

	1950.	1990.	2015.
Милионски градови становника > 1 мил.	50	270	516
Мегаградови становника > 8 мил.	Њујорк Лондон	Широм света: 21 Земље у развоју: 16	Широм света: 33 Земље у развоју: 27

(Извор: Word Resources 1996–1997. „A guide to Global Environment“)[54]

Савремени градови одликују се снажним растом и ширењем у простор, те мењањем човекове средине и начина живота: спољно ширење града у простору (хоризонтално) и издизање града у висину (вертикално). Остали урбани облици налазе се између тих двеју крајности као израз тражења најповољнијег решења. Данас је урбанизација светски процес. Светско становништво се само за 60 година (1920–1980) повећало 2,3 пута, при томе у насељима и мањим градовима 1,8 пута, у градовима 4 пута, а у великим градовима 7,6 пута. Уз стопу од 5% годишње становништво у градовима се удвостручује сваких 15 година, уз раст од 8% сваких 9 година. Токио ће до 2025. године бити најнасељеније градско подручје у свету.[55]

[52] Мр Владимир Шећеров, Универзитет у Београду, Географски факултет: Могућност унапређења стратешког планирања градова и њихових региона у Републици Србији, докторска дисертација, Београд, јул 2007, страна 26.

[53] Гласник Инжењерске коморе Србије, ГодинаV, број 14, Београд, април 2009: Мирјана Лукић: Будућност градова, страна 49.

[54] Табела преузета из: Информативни билтен превода, Сектор за ШОНИД, Управа за научну и издавачку делатност, Година XXXV, број 1, Београд, 2002. год.,: Концепција поморскодесантних снага САД, „Будуће војне операције на урбанизованом терену“ (превела Гордана Кубура), стр. 69.

[55] Дневни новине „Политика“, 28. фебруар 2008. године, Тањуг: „Токио најнасељенији град на свету“, Београд, стр. 3: „Јапанска престоница Токио, са 87 већих или мањих насеља у околини, очуваће до 2025. год. положај најнасељенијег градског подручја у свету, на којем ће живети више од 36 милиона људи, наводи се у јуче објављеном извештају Уједињених нација „Перспективе светске урбанизације“.

Због економског, техничког и друштвеног развоја, обликовање градова одвија се на различите начине. Егзистирају две тенденције: једна у нагомилавању сродних и допунских функција у велике центре, а друга у распршавању функција града у мања средишта региона (Шимуновић И., 1992). Ради тога су се изродиле идеје о прстенастом ширењу градова, о сателитским насељима око центра града, конурбацији, стварању мегаполиса и градњи вертикалних градова:

• *Прстенасти градови* настају као облик агломерирања око историјског градског језгра. Овај концепт имају многе европске метрополе које су се на тај начин обликовале под утицајем градске ренте и тржишта. Урастање нових зона у прстен често је значило конфликт и парализацију града. Данас се овакви типови градова суочавају са многим проблемима економске, демографске и еколошке природе.

• *Грађење сателита* око централног града заправо је реакција на супротности са којима се суочио прстенасти град. Ради стварања хуманијих услова живота развили су се градови – спаваонице по начелу доступности и одвајања места рада и места становања. Проблеми који су потекли из таквог облика градње градова нису могли наћи своје оправдање у неком природном и уљуднијем напретку услова живота. Зато је Хауард (Howard E.) истицао како није циљ одлазити у природу него природу вратити у град (вртни град).

• *Мегалополиси* настају као последица срастања сателита са центром, спајањем суседних градова или метропола. Они су, углавном, последица самовоље и неконтролисаног процеса, а мањим делом свесна творевина која повећава све слабости великих градова.

• *Линеарни град* је по Copey (Sorre M.) континуирани урбани појас који је саставни део једне целине са брзим саобраћајницама уз које се групишу активности и насељавање. Он је више идеја, а мање стварност. Представља облик издуженог града који настаје у условима јаке гравитационе силе у једном смеру. Линеарни град одговара рационалној организацији трговине, али не погодује човеку као живом бићу.[56]

• *Вертикални градови* су последица нагомилавања функција у средишним деловима града, уз постојање високе градске ренте. Један од великих поборника градова који се пропиње увис био је Корбизје (Le Corbusier) који је тридесетих година прошлог века продубљивао ову идеју (Рио, Алжир). Са једне стране, поборници овакве идеје величали су њене предности: економске и еколошке, али, са друге стране, противници су истицали мане, пре свега социолошког типа и отуђења.[57]

Еволуција, анализа и критички осврт на разне идеје у ширењу и обликовању града добијају данас резултанту у агломерацијском систему, као облику и месту живота на ширим регионалним просторима, заменивши идеју о величини града идејом оптималних услова живота. Такав град почива на начелима: чување еколошке равнотеже, оптимизација функционалних токова, хуманости и рационалности развоја саобраћаја и инфраструктурних система. Заправо, то је савремени концепт

[56] Матрица линеарног града је приметна у мањим насељима и селима лоцираним уз саобраћајнице. У Србији је овај тип села веома заступљен.

[57] Корбизјеов тип насеља био је 70-их година XX века веома популаран у Србији. Репрезенти овакве филозофије организације простора су приметни у деловима многих већих градова (Нови Београд, Делови Новог Сада и др.).

урбанизације или широке пенетрације градског начина живота у све поре живота разних слојева и људских активности, без обзира на ширину оквира њиховог просторног размештаја, интегрисан са природном средином. Таква ће људска и природна интеграција омогућити стварање биолошке равнотеже и свестранији развој људских заједница. Био је то повод за идеју о урбанизованим регионима и регионалном граду. Грчки урбаниста Доксијадис предвидео је „Град света“, мрежу организованог и урбанизованог подручја „*Екуменополис*“, од око 50 милијарди људи. Мрежа се састоји од центара јединица суседства до центара метрополитенских подручја од више милиона, па до центара вишег реда од стотине милиона људи. Ови центри налазиће се на најповољнијим климатским подручјима и садржаће све главне функције и биће међусобно повезани.(Doxiadis K., 1982).[58]

Процес глобализације праћен је укрупњавањем градова и формирањем *мегаградова* (мегалополиса). Велики градови не само да брзо расту и гутају околна насеља, него се спајају један са другим, образујући мегаградове (М. Грчић, Н. Слука, 2006). Према дефиницији ОУН, мегаградови имају 10 и више милиона становника. У периоду 1975–2003. овај број је порастао са 5 на 20, а предвиђа се да ће их до 2025. бити 33. У развијеном свету 2003. године препозната су само 4 оваква града: два у САД (Њујорк и Лос Анђелес) и два у Јапану (Токио и Осака). У развијеним земљама мегаградови су симбол моћи.[59]

Пошто се градови физички повећавају и насељавају, урбани терен постаје сложенији. Повећава се број зграда, као и њихова величина. Мреже путева се проширују и обухватају и оптерећене системе ауто-путева са више трака. Подземна инфраструктура се шири пружањем подземне железнице и канализационих колектора, ради опслуживања и ширих градских подручја. Урбанизација се шири као нафтна мрља, стварајући широке и сложене „транзитне зоне“ које се састоје од предграђа и индустријских подручја, које раздвајају градско језгро од његовог руралног окружења. Демографска експанзија, недостатак животног простора, загађење и деградација животне средине, глобално загревање, глад и сиромаштво, болести, природне и од људи изазване катастрофе, као и безумни тероризам..., процеси су који негативно утичу на животну средину. До стамбеног простора, воде и посла тешко ће се долазити, услед чега ће доћи до стања социјалне и економске затегнутости, што може, евентуално, наћи свој излаз у облику насиља.[60]

У неким државама у развоју пораст урбане популације често је бржи од развоја градских служби. Глад једног дела човечанства последица је чињенице што само једна петина становништва ужива у достигнућима савремене науке и технике, а само 19 земаља света располаже са 70% светских извора.[61]

[58] Дневни новине „Политика“, 3/ 4. април 2010. године, Станко Стоиљковић: „Бесконачни градови“, Београд, стр. 8: Први такав „људски мравињак“ настаће обједињавањем Хонг Конга, Шензена и Гуангџоуа у Кини. Биће то једно од најупечатљивијих друштвено-економских обележја света, а и једна од најмучнијих ноћних мора за планере.

[59] Дневни новине „Блиц“, 28. март 2008. године, ЦДЦ/ЈС: „Наступило доба мегаполиса“, Београд, страна 6.

[60] Гласник Инжењерске коморе Србије, година V, број 14, Београд, април 2009, Мирјана Лукић: Будућност градова, страна 49.

[61] Ibid, страна 49.

Земља као планета, и цела људска популација на њој, налази се у сталној опасности, а да често нисмо ни свесни те чињенице. Према анализама француског филозофа Дениса де Ружмона, а на основу досадашњих кретања, светско становништво ће се двоструко увећавати сваких 40 година. Ако знамо да укупна површина Земље износи око 7 милијарди квадратних километара, а да је само једна петина погодна за насељавање, поставља се питање: *како организовати Земљину површину за огромну људску заједницу!?* Како зауставити експанзију и како прехранити становништво у условима свакодневне девастације и смањења животног простора. Можда би успешније планирање или евентуална великодушност богатих довели до бољег животног стандарда већег броја људи. Можда ће већи пољопривредни приноси, као последица развоја науке и генетике, као и употреба морских алги или синтетичке исхране, довести до тога да се задовоље потребе за исхраном све бројнијег светског становништва.

Постоје и предвиђања да ће се градови градити као супраструктуре изнад постојећих, да ће се градити на морима и океанима, у леденим подручјима и под земљом. Такође, постоје и визије изградње насеља на другим планетама, чији ће се извори експлоатисати, уз неопходно прилагођавање новим животним условима, односно вештачки створеним срединама. Француски инжењери Мејмон и Сарж замислили су насеље на Месецу, климатизовано, издигнуто на косим стубовима, које би одолевало силама и условима који владају на Месецу.[62]

Већ данас сви већи градови у свим деловима света утркују се у висини многобројних нових грађевина. Претходница ове трке у висине, у последњем веку другог миленијума, била је 1930. године „*Крајслер билдинг*“ у Њујорку са својих 319 метара, који затим престиже „*Емпајер стејт билдинг*“ са 381 метар, који је дуго био највиша зграда на свету све до 1974. године, када су у Чикагу изграђене две зграде „*Сирс*“ висине 442 метра. Следи „*Петронас*“ кула у Куала Лумпуру са 452 метра, а трка се убрзо наставља и на другим континентима: „*Тајпеи*“ торањ у Тајвану, висок 508 метара, „*Торањ Слободе*“ у Њујорку на месту порушених „*Кула близнакиња*“ висок је око 550 метара, затим „*Бурџ торањ*“ у Дубаиу око 800 метара.[63] Схваћени као најважније, али и најосетљивије тачке новог светског поретка, нове градске капије, конектори капитала и вертикале моћи постају најпривлачније мете спектакуларних терористичких акција, које собом носе масовне жртве, упечатљиву поруку и снажну опомену. Порушене куле Светског трговинског центра у Њујорку, као и хаос настао на централној мадридској железничкој станици, као и у лондонском метроу, јасне су слике варљиве моћи глобалног капитала, који такође показује своје двоструко лице и онемогућава просту поделу на добро и зло. Попустљивост и отвореност градских система свакако не иде у прилог појачаном осећању несигурности, којој је савремени човек изложен. Стога се управо и поставља питање: да ли ће граду будућности бити потребне нове зидине којима би се урбани простор претворио у заштићени резерват?[64]

[62] Ibid., страна 49: Према неким студијама за насељавање свемира предлаже се изградња 30 до 40 километара високих торњева, лифтова – са чијег врха би се, под знатно слабијим утицајем Земљине теже, стартовало у васиону...

[63] Ibid, страна 49/50: Велики архитекта Френк Лојд Рајт, замислио је облакодер висине око 1600 метара који је назвао „*Једна миља*“, а који за сада још није достигнут.

[64] Александра Ступар: Град глобализације. Изазови, трансформације, симболи, АФ Универзитета у Београду, Орион Арт. Београд 2009. год. страна 126/127.

Упоредо са растом у висину градови се пружају и у дубину. Високе зграде су међусобно повезане пасарелама, као и саобраћајним тунелима. Можда је најбоља илустрација за такав град „*Plug in City*“ групе „*Archigram*“, који су визионари предвидјели још шездесетих година прошлог века, и што се делимично и полако остварује. Такође, интересантне су визије градова „*Mesa City*“ Паола Солерија или потпуно механизовани градови као „*Spilhaus*“ Сент Елие.[65]

Неке визије твораца стрипова, којима се такође „хране“ компјутери за предвиђање будућности, виде Земљу као град-планетоид, до те мере механизовану и уређену, као „*Свемирски брод Земљу*“, како ју је назвао велики конструктор купола Б. Фулер. Новосадски архитекта *Жолт Иванович* начинио је, као дипломски рад код професора Радомира Стопића на АФ БУ, пројекат хотела који је 380 километара удаљен од Земље.[66] Предлажу се и градови покривени прозрачном куполом (*Бакминстер Фулер*), климатизовани и заштићени од неповољних временских утицаја.[67]

Земља као што је Јапан, са многобројним становништвом, а веома малом површином острвског архипелага на којем се налази, веома озбиљно узима у обзир визионарска предвиђања (бетонски цилиндри у мору архитекте *Кукутакија*), која се делимично већ остварују, изградња на насутим вештачким острвима, систем „*Tokio van Akva*“– систем саобраћаја, подморских тунела и мостова који међусобно повезују регион главног града.[68]

Русија планира да изгради први град под куполом, на свега 1.500 километара од Северног пола, где хиљадама километара унаоколо нема становника. Ултрамодеран град, под куполом, са око 5.000 становника, изградио би се на замрзнутом острву, дубоко у арктичком кругу. Северни град будућности замишљен је да буде дугачак око километар и по, а широк око 800 метара, а требало би да се зове „Умка“.[69]

Еколошка или одржива архитектура део је једног ширег концепта о којем се у последњих неколико деценија све више говори, а предузимају се и све интензивније мере. Одрживи развој и идеја смањења штетних последица човековог присуства на планети подстакла је експерте у различитим областима да крену у потрагу за корисним решењима. На првом месту су свакако инжењери који годинама уназад пласирају техничке иновације од све већег значаја за овај задатак. Заједничке компоненте које карактеришу нове визије су и нови видови енергије: сунчева; кретање ваздушних струјања, односно ветра (која је такође последица сунчеве), енергија морских таласа, топлота из унутрашњости земље – геотермална и још неоткривене. Ове идеје су заједничке многим визионарима и представљају једну од основа будућег града, а која се већ умногоме остварује у многим великим градовима света. Нови проналасци, комуникације и информације шире се вртоглавом брзином и утичу на људски живот. Како би и најсмелије ви-

[65] Гласник Инжењерске коморе Србије, ГодинаV, број 14, Београд, април 2009. год.: Мирјана Лукић: Будућност градова, страна 50.

[66] Дневни новине „Политика“, 20. септембар 2009. године, Јованка Симић: „Апартмани са погледом на Земљу“, Београд, страна 7.

[67] Ibid.

[68] City Magazine Roularta d. o.o, Душан Милојевић, Еко-архитектура, Зелена визија будућности, Београд, пролеће 2010, страна 26/27.

[69] Дневни новине „Политика“, 31. октобар 2011. године, С. Самарџија:„Под леденим сводом Умке“, Београд, 3: У креирању Умке коришћена су најновија достигнућа авионске и свемирске технологије.

зије биле брзо остварене и чак превазиђене, визионарство је веома важно за планирање будућности. Нажалост, многобројне данашње цивилизацијске активности, које за последицу имају сагоревање, угрожавају атмосферу и доводе до глобалног загревања са несагледивим последицама, што је неопходно хитно решавати, како глобално, тако и локално, почев од највише светске и државне политике, до најнижег ниво локалне управе, а пре свега подизањем свести људи. Свако може да допринесе да се ланац кружења материјала и енергије у екосистему несметано и правилно одвија.[70]

Развој еколошке архитектуре и свести најуочљивији је у Немачкој, Шпанији, Шведској, Данској, тачније Западној Европи и остатку развијеног света. Међутим, и на Западу развој еколошке свести заснован је на разликама између богатих и развијених, са једне, и сиромашних и неразвијених, са друге стране, јер су западне земље своје нееколошке фабрике преселиле у неразвијене делове света. Еколошка архитектура није свима једнако доступна. Постављањем високих стандарда она постаје доступна само вишим слојевима друштва Западне Европе.

Занимљиву примену вертикалних вртова можемо видети на примеру *Gwanggyo Power Centra,* новог града у Јужној Кореји, 35 km јужно од Сеула. Аутори су инжењери холандског бироа MVRDV који су применили врло импресивно решење. Замишљено је да центар града буде изграђен као скуп левкастих вертикално-зелених небодера са 200.000 m^2 стамбеног и 48.000 m^2 пословног простора, затим 200.000 m^2 простора за културне, образовне и остале активности и 200.000 m^2 за паркинг. Када је у питању будућност, једна од њених визија зове се *Lilypad. И*нспирисан локвањима, белгијски архитекта *Vincent Callebaut* пројектовао је плутајући екополис *Lilypad,* као прибежиште за климатске мигранте из градова у приобалним зонама, којима прети потоп услед пораста нивоа океана. Град је замишљен да прими око 50.000 становника, и не само да не загађује околину угљен-диоксидом, већ ће преко површине изграђене од титанијум-диоксида бити у стању да реагује на УВ зрачење и апсорбује загађеност из ваздуха, као и да пречишћава коришћену воду. Екополис *Lilypad* пројектован је да буде опремљен свим погонима за акумулацију енергије, користећи сунчеву енергију, ветар, хидро-енергију...[71]

Едуар Утуђан и париска група „*Gekus*“, предвиђају оправдану потребу за једном новом дисциплином – подземни урбанизам, која би омогућила да се под земљу сместе многе функције данашњег града, које нису неопходне на површини, као што су административне и јавне функције, које заузимају велике површине, а инертног су карактера: банке, архиве, трезори, библиотеке, тунели инфраструктуре (саобраћаја, инсталација, снабдевања, довода енергије...).[72]

Појам глобализације у актуелном тренутку вишеструке и вишедимензионалне транзиције постаје нова одредница за процесе проширивања и продубљивања међусобне повезаности света, односно јачања његове целовитости. Координацију сложених гло-

[70] Гласник Инжењерске коморе Србије, ГодинаV, број 14, Београд, април 2009. год.: Мирјана Лукић: Будућност градова, страна 50: Површина Земље треба да остане што слободнија за природу које је све мање, а која треба да производи кисеоник за дисање, за производњу хране и енергије. Мора се стално имати на уму да се фотосинтеза одвија само на једном ограниченом делу Земљине површине.

[71] City Magazine Roularta d. o.o, Душан Милојевић, Еко-архитектура, Зелена визија будућности, Београд, пролеће 2010, страна 27.

[72] Гласник Инжењерске коморе Србије, година V, број 14, Београд, април 2009. год.: Мирјана Лукић: Будућност градова, страна 50.

балних мрежа преузимају транснационалне институције, чиме долази до слабљења досадашње улоге државе, чија моћ и важност нестају пред глобално умреженим градовима, односно новим чвориштима која превазилазе националне границе.[73]

Умрежено друштво (*Castells, 1998)* и масмедијски урбанизам (*Clark, 2000)* представљају основу на коју се ослања нови глобални поредак. Иако се границе градских простора успешно бришу, а њихов значај наизглед негира, симболи које урбана структура и урбани начин живота шаљу, фаворизују се и намећу као пожељни и прогресивни. Тако градови добијају ново значење у актуелном систему глобалних вредности, а њихов значај у обликовању будућности постаје предмет бројних истраживања, која ипак не нуде јединствен одговор на питање: да ли се дешава *хомогенизација* или *хетерогенизација* света?[74]

Како ће изгледати градови будућности у неколико удаљених кутака Земљине кугле могуће је видети на примеру изградње јужнокорејског града Њу Сонгдо, који граде америчке компаније. До пре десетак година неугледно острво на само 50 км од Сеула, у кратком року претворено је у луксузан трговачки дистрикт. Кључно је да у оваквим мегаполисима прво ниче аеродром, а затим око њега сви други садржаји. Многи већ сада ове градове зову аерополисима. Након Њу Сонгда планирана је изградња још двадесетак нових аерополиса и то претежно у Кини и Индији. Кина тренутно гради око 100 аеродрома, који ће покренути талас урбанизације ка тим географским подручјима.[75] За последње три деценије више од пола милијарде Кинеза прешло је у градове, најчешће овакве попут *Женжена* или *Шангаја.* Данас око 51% Кинеза живи по градовима.[76]

Препознавајући дигиталну технологију и информатичко друштво као искупљујућу парадигму, архитектура и урбанизам су преплавили интернет комерцијалним понудама, али и неограниченим маштаријама. Један од покушаја промене свести о граду био је пројекат Британског савета у који су били укључени студенти из Београда, Атине, Глазгова и Истанбула, а разменом културне меморије својих градова створили су виртуелну хибридну градску панораму. Пројекат је завршен 2006. године. Сличан пројекат на адреси: www.city-project. eu покренут је 2007. године, а везан је за аустријски Линц, град културе Европе 2009. године. Најпознатији урбани експерименти данас су виртуелни градови *Аркосанти* (пустињски град архитекте *Паоло Солерија*) и *Ауровил* (смештен у Индији). Аркосанти је симбол човековог односа према граду, као најважнијем цивилизацијском простору, док је Ауровил метафора односа према природи. Ове две архитектонске лабораторије одсликавају болну расцепљеност глобалног друштва. Урбано место није само географско, већ део једне велике мреже, по којој се слике, подаци и новац слободно крећу.[77]

---

[73] Александра Ступар: Град глобализације. Изазови, трансформације, симболи, Архитектонски Факултет Универзитета у Београду, Орион Арт. Београд 2009, страна 171/172.

[74] Ibid., страна 43.

[75] Дневни новине „Политика“, 5. фебруар 2008. године, Горан Станковић: „Градови у времену“, Београд, стр. 3.: Виртуелне и реалне експерименталне насеобине у глобалној мрежи.

[76] Дневни новине „Политика“, 13. април 2011. године, Приредио С. М.: „Градови будућности, Њу Сонгдо добија глазуру“, Београд, стр. 7.

[77] Дневни новине „Политика“, 25. март 2012. године, Бошко Јакшић: „Велика сеоба народа“, Београд, стр. 5: 2030. године у градовима ће живети нових 300 милиона становника.

Закључак

На питање да ли су војне технологије имале и имају битан утицај на развој и будућност града у Европи, могуће је извести одређени закључак у неколико тачака:

1. Развој физичке структуре града је нужан и мора бити у складу са развојем војне технологије и војне технике (неопходно је дефинисати врсту и степен заштите: од директних погодака УбС и којих, од РХБ падавина..., итд.).

2. Војна технологија и војна техника високе прецизности помажу да се изаберу стратегијски циљеви чијим се евентуалним уништењем смањују рушилачка дејства на друге објекте.

3. Изградња стратегијских објеката ван насељених места има значајну улогу на отклањање потенцијалне опасности по цивилно становништво.

4. Концепција одбране на државном нивоу мора да предвиди набавку савремених одбрамбених ракетних средстава, која ће бити фактор одвраћања (као друга могућност помиње се евентуално опредељење за укључивање земље у одређене партнерске односе „колективног штита“).

Савремена војна техника, заснована на нуклеарној енергији, у стању је да разори све људске творевине које су настале током цивилизацијског развоја, тако да је њена примена мало вероватна. Све више је актуелан принцип удара са дистанце. Успешну заштиту од пробојних авио-бомби могу пружити само добро укопани подземни објекти изнад којих је дебео слој стенске масе или армираног бетона веће дебљине од 10 метара. С обзиром на то да се пробојна средства и даље усавршавају, беспредметно би било упустити се у трку, у којој би се објекти бранили својом физичком структуром. Високо развијене земље своју одбрану заснивају на противракетним системима (ракетни штит), који интегришу четири основна елемента: *одвраћање* (*deterrence*), *пасивну одбрану* (припрема становништва, рано откривање и упозорење), *активну одбрану* (употреба савремених ракета типа Arrow, Patriot, RAS-3, руски С-300 или С-400...) и *офанзивна дејства,* односно превентивне ударе (*preemptive strike*). Данас у свету нема модерног града који је тако организован да пружа реалну и потпуну сигурност од нових ратних и рушилачких сила. Вероватно је таква одбрамбена амбиција у самој бити контрадикторна демократском и отвореном граду.

Литература

1. Сун Цу, Умеће ратовања, целовито издање, превео и приредио Томас Клири, Бабун, Београд, 2009.

2. Проф. др. Митар Ковач, доцент мр. Божидар Форца: „Историја ратне вештине – Период 1920–2000., Војноиздавачки завод, Београд, 2000.

3. Василије Церовић, Минијатуре из стратегије, ВИЗ, Београд, 2002.

4. Група аутора, Војна енциклопедија: Књига 3, друго издање, Издање редакције војне енциклопедије, Београд, 1970.

5. Група аутора, Војна енциклопедија: Књига 5, друго издање, Издање редакције војне енциклопедије, Београд, 1970.

6. Бертелеми Курмон/Дарко Рибникар, „Асиметрични ратови – Сукоби јуче и данас, тероризам и нове претње“ НИЦ„Војска“, Београд, 2003.

7. Александра Ступар: Град глобализације. Изазови, трансформације, симболи, АФ Универзитета у Београду, Орион Арт. Београд 2009. год., страна 126/127.

8. Војни информатор број 4, јул–август, ВИЗ, доц. мр. Божидар Форца: „Нове форме сукоба“, Београд, 2001, страна 12.

9. Војностручни интервидовски часопис „Нови гласник“, октобар/децембар, Стеван Синковски, дипл. инж., потпуковник „Неке карактеристике дејства мултинационалних снага у Ираку“, ВИЗ, Београд, 2005, страна 94–103.

10. Војностручни интервидовски часопис „Нови Гласник“, IV број 3–4, Милош Поштић, потпуковник, „Борбена дејства за насељена места-источно-славонско ратиште 1991./1992.“, ВИЗ, Београд, 2006, страна 105–111.

11. Информативни билтен превода, Сектор за ШОНИД, Управа за научну и издавачку делатност, година XXXV, број 1, Београд, 2002, Концепција поморскодесантних снага САД, „Будуће војне операције на урбанизованом терену“ (превела Гордана Кубура), стр. 70.

12. Магазин МО Србије „Одбрана“, година III, 15. март 2007, Додатак „Арсенал“: Станислав Арсић: Опрема за ноћна дејства „Рат у инфрацрвеном спектру“, страна. 42.

13. Магазин МО Србије „Одбрана“, година III, 15. април 2007, Додатак „Арсенал“: Никола Остојић: Урбани борбени систем „Ратови четврте генерације“, страна 35–36.

14. Магазин МО Србије „Одбрана“, година III, 1. септембар 2008, Додатак „Арсенал“: Никола Остојић: Ратник будућности „Индивидуалне и колективне операције“, страна. 64.

15. Магазин МО Србије „Одбрана“, година VI, 1. фебруар 2010, Станислав Арсић: Нова теорија ратовања, Рат четврте генерације, страна 50.

16. Магазин МО Србије „Одбрана“, година VI, 1. март 2010. године, Биљана Мијић: „Електромагнетно оружје – будућност ратовања“ страна 51.

17. Магазин МО Србије „Одбрана“, година VI, 1. март 2010. год. др Тодор Мирковић: Нова теорија ратовања, „Рат четврте генерације“, страна 50.

18. Магазин МО Србије „Одбрана“, година VII, 1. децембар 2011, др Тодор Мирковић: Нове врсте рата, Сукоби у измењеним међународним условима, страна 56–60.

19. Часопис „Војно дело“, 2/2005. мр Здравко Зељковић, пуковник у пензији: „Операције другачије од ратних“ – облик угрожавања безбедности малих земаља, Војноиздавачки завод, Београд, 2001, страна 59, 60, 9.

20. Часопис „Војно дело“, 1/2008., др Славољуб Ранђеловић, пуковник: „Савремени концепти сукоба у информационо-комуникационој сфери“, Војноиздавачки завод, Београд, 2008, стр. 154.

21. Дневни новине „Политика“, понедељак 12. март 2007, Милан Мишић: „Нове силе, нови концепт“, Београд, страна 8.

22. Дневни новине „Политика“, 5. фебруар 2008, Горан Станковић: „Градови у времену“, Београд, страна 3.

23. Дневни новине „Политика“, 28. фебруар 2008, Тањуг: „Токио најнасељенији град на свету“, Београд, страна 3.

24. Дневни новине „Блиц“, петак 28. март 2008. године, ЦДЦ/ЈС: „Наступило доба мегаполиса“, Београд, страна 6.

25. Дневни новине „Политика“, 20. септембар 2009. године, Јованка Симић: „Апартмани са погледом на Земљу“, Београд, страна 7.

26. Дневни новине „Политика“, понедељак 8. март 2010. год., Милан Мишић: „Сила са више обзира“, Београд, страна 3.

27. Дневни новине „Политика“, 3/ 4. април 2010, Станко Стоиљковић: „Бесконачни градови“, Београд, стр. 8.

28. Дневни новине „Политика“, 13. април 2011, Приредио С. М.: „Градови будућности, Њу Сонгдо добија глазуру“, Београд, страна 7.

29. Дневни новине „Политика“, 31. октобар 2011. године, С. Самарџија: „Под леденим сводом Умке“, Београд, страна 3.

30. Дневни новине „Политика“, 25. март 2012. године, Бошко Јакшић: „Велика сеоба народа“, Београд, стр. 5.

31. City Magazine Roularta d. o.o, Душан Милојевић, Еко-архитектура, Зелена визија будућности, Београд, пролеће 2010, страна 26/27.

32. Гласник Инжењерске коморе Србије, година V, број 14, Београд, април 2009: Мирјана Лукић: Будућност градова, страна 49.

33. Мр Владимир Шећеров, Универзитет у Београду, Географски факултет: Могућност унапређења стратешког планирања градова и њихових региона у Републици Србији, докторска дисертација, Београд, јул 2007.

УДК: 364-057.775 ;
006.83:355.7

БЕЗБЕДНОСТ ИСХРАНЕ – СТУДИЈА СЛУЧАЈА

Саша Б. Јовић
Министарство одбране Републике Србије, Управа за општу логистику

Храна представља значајан фактор економске, социјалне и политичке стабилности у свету. Квалитативни аспект исхране социјално-материјално угроженог становништва на територији града Београда предмет је истраживања у овом раду, као студија случаја безбедности исхране.

Војна установа „Дедиње“ послује по принципу стицања и расподеле дохотка, те менаџмент овог значајног привредног субјекта из састава система одбране настоји да својим свакодневним активностима рационализује њено пословање, уз остваривање позитивне економске рачунице.

Ради обезбеђења егзистенцијалног минимума социјално-материјално угроженом становништву на територији града Београда омогућена је подела бесплатног оброка, којим се задовољава 50% дневних потреба у храни одрасле особе. Припрему бесплатног оброка у 2012. години реализовала је Војна установа „Дедиње“.

Два кључна стандарда којима се обезбеђује безбедност хране јесу HACCP систем и стандард ISO 22000. Ради обезбеђења здравствено безбедне исхране корисника бесплатног оброка, Градски завод за јавно здравље Београд, применом микробиолошких критеријума, реализовао је санитарни надзор над прехрамбеним производима, опремом и прибором за поделу хране и лицима која реализују поделу бесплатног оброка, те их анализирао стандардним микробиолошким анализама.

Кључне речи: *Војна установа „Дедиње“, бесплатан оброк, безбедност хране, микробиолошки критеријуми*

Увод

Проблему исхране данас се у свету посвећује изузетна пажња, а проблем глади светског становништва постаје доминантна тема бројних научних форума. Енергетски и биолошки квалитетна исхрана становништва је од посебног значаја, с обзиром на то да она непосредно утиче на физичку и умну способност сваког појединца, а тиме и читавог народа.

Безбедност земље у великој мери зависи и од услова исхране. Основни прехрамбени производи уврштени су у стратегијске резерве, међу којима се налазе и друге значајне сировине. С друге стране, проблем исхране не своди се на обезбеђење потреба у храни, већ и на друга питања, попут: обезбеђење рационалне и хи-

гијенски исправне хране, прераду хране, обезбеђење исхране у ванредним ситуацијама и др.

Услугу исхране, као једну од услуга стандарда опште логистике, у оквиру Министарства одбране и Војске Србије, поред јединица опште логистике, пружа и Војна установа „Дедиње“. Ова установа послује по принципу стицања и расподеле дохотка, те је као таква принуђена да рационално упосли своје капацитете за производњу хране и тиме обезбеди обртна новчана средства за свој опстанак на тржишту.

Менаџмент Војне установе „Дедиње“ је као потенцијалну шансу за даљи опстанак и развој ове Установе препознао пружање услуге здравствено-безбедне исхране социјално-материјално угроженим категоријама становништва града Београда.

Социјално-материјално угрожене категорије становништва са територије града Београда остварују право на бесплатан оброк, као вид материјалне подршке, чиме се обезбеђује егзистенцијални минимум и подршка социјалној укључености појединца и породице у ширу друштвену заједницу. Обезбеђивањем бесплатног оброка, а у складу са одлукама надлежних општинских органа власти, побољшава се квалитет живота социјално-материјално угрожених категорија становништва.

HACCP систем и стандард ISO 22000 представљају два кључна стандарда којима се обезбеђује безбедност хране. Војна установа „Дедиње“, као субјект система одбране који се сврстава у категорију субјеката који учествују у процесу производње, промета и руковања хране, у свом раду чији је циљ повећање безбедности корисника бесплатног оброка увела је добру произвођачку и добру хигијенску праксу. Добра произвођачка пракса и добра хигијенска пракса јесу предуслов на путу ка успостављању HACCP система и стандарда ISO 22000.

Упоредо са мониторингом безбедности хране коју је вршила Војна установа „Дедиње“, Градски завод за јавно здравље Београд, као представник општинског органа власти, вршио је санитарно-хигијенску контролу исправности објеката, опреме и лица ангажованих на припреми и дистрибуцији бесплатног оброка, а према захтевима Закона о безбедности хране.

Војна установа „Дедиње“ (у даљем тексту ВУ) представља једну од три установе, намењене за пружање услуга стандарда опште логистике,[1] а ради обезбеђења и очувања услуга стандарда професионалних припадника Министарства одбране и Војске Србије (у даљем тексту МО и ВС). Пружање поменутих услуга ВУ „Дедиње“ реализује, уз одговарајућу накнаду, коју одобрава Дирекција за услуге стандарда из састава Управе за општу логистику Сектора за материјалне ресурсе МО.

Приликом пружања поменутих услуга стандарда опште логистике, менаџмент и стручно-специјалистичко особље ВУ „Дедиње“ доминантно се ангажује у реализацији четири основне делатности: угоститељско-кантинска; војносамачки смештај; одевање професионалних припадника ВС и пољопривредна производња. Како ВУ „Дедиње“, попут преостале две ВУ, послује по принципу стицања и расподеле до-

[1] Услуге стандарда опште логистике су: исхрана на радном месту; снабдевање службеном и свечаном униформом и осталом одећом, обућом и опремом; кантинске услуге; самачки смештај у објектима за смештај самаца; хотелски смештај; услуге одмора, опоравка и рекреације и остале услуге за потребе очувања стандарда.

Правилник о општим логистичким потребама у МО и ВС, СВЛ 48/08, 24/09 и 20/11.

хотка, менаџмент овог значајног привредног субјекта из састава система одбране настоји да својим свакодневним активностима рационализује пословање установе, уз остваривање позитивне економске рачунице.

Међу наведеним делатностима значајно место припада угоститељско-кантинској делатности.[2] Задатке из домена угоститељско-кантинске делатности ВУ „Дедиње“ је током 2012. године реализовала пословањем у 72 објеката.[3] У посматраном периоду радно су била ангажована и три објекта сезонског типа (издвојени војни полигони –Пасуљанске ливаде и Копаоник) и базен „Врежина“ у Нишу.

Поред наведених задатака, ради повећања промета угоститељско-кантинске делатности током 2012. године, ВУ „Дедиње“ извршила је пружање угоститељских услуга на 340 колективних скупова – манифестација, попут војних вежби, симпозијума, конгреса, другарских вечери, разних прослава, коктела, пријема и слично, међу којима су: Међународни сајам наоружања и војне опреме „Партнер 2012“; Међународни стручни скуп одбрамбене технологије „OTEX 2012“; манифестација „Дани српске кухиње“ и друге сличне пригодне активности. На наведеним свечаностима опслужено је приближно 41.000 особа, како из састава МО и ВС, тако и из цивилних структура друштва.

Услед укидања редовног служења војног рока, што је довело до наглог смањења броја корисника угоститељско-кантинских услуга, током 2011. године дошло је до пада промета. На тај начин ВУ „Дедиње“ доспела је у незавидну и тешку ситуацију, јер се број сталних потрошача из области кантинске делатности нагло смањио. Због тога је промет у кантинама опао за готово 30%, те је ВУ „Дедиње“ морала изнаћи нове кориснике, али и препознати нове тржишне шансе и изазове, како би осигурала свој даљи опстанак.

У складу са инсталираним капацитетима и прописаним делатностима, којима се установа бави, а поштујући принципе економичног и рентабилног пословања и потребе остваривања позитивних финансијских резултата, уважавајући реално окружење пословања, менаџмент ВУ „Дедиње“ морао је изнаћи нове идеје које би представљале потенцијалне шансе њеног даљег опстанка, али и очекиваног развоја.

Једна од идеја за остваривање већег промета и већег добитка као крајњег циља пословања, а с обзиром на стручну, кадровску и материјалну оспособљеност, била је и пружање услуге исхране социјално-материјално угроженим категоријама становништва града Београда.

Храна представља значајан фактор економске, социјалне и политичке стабилности у свету. С тим у вези, биолошки, односно хигијенско-санитарни, токсиколошки, физички и било који други вид безбедности хране представљају елементарни услов квалитета исхране. Производњи здравствено-безбедне хране посвећује се изузетно велика пажња.

---

[2] Угоститељско-кантинску делатност чини: припрема и продаја топлих и хладних јела, пића и напитака, као и продаја прехрамбених производа и робе широке потрошње, по прописаним условима, уз обезбеђење основног асортимана роба и услуга за све категорије припадника МО и ВС. Приликом пружања угоститељско-кантинске делатности претежно су реализовани следећи задаци: угоститељско-кантинске услуге у стационарним објектима и у теренским условима; услуге исхране на радном месту летачким и диверзантским полуоброцима хране; угоститељске услуге у ресторанима отвореног и затвореног типа и други.

[3] Те објекте чине: 36 кантина, 16 бифеа, 6 клубова Војске Србије, 4 продавнице, 3 ресторана, две пивнице, 2 киоска, једна посластичарница, једна пекара и један дисконт.

Квалитативни аспект исхране састоји се у примени високоефективних нутриционистичких програма који омогућавају здравствено-безбедну и уравнотежену исхрану потрошача. У овом раду квалитативни аспект исхране анализира се првенствено са становишта безбедности хране.

Здравствено-безбедна храна спада у основна људска права, о чему Драгица Божић наводи: „Отуда је обезбеђење довољних количина квалитетне, здравствено исправне и свима доступне хране укључено у основна људска права у свету. Декларација Светског самита о храни истиче: „право сваког појединца да има обезбеђен приступ здравствено безбедној и квалитетној храни, а што је у складу са правом на адекватну исхрану и правом сваког људског бића да буде заштићено од глади“.[4]

На активностима пружања услуге исхране социјално-материјално угроженим категоријама становништва града Београда у ВУ „Дедиње“ ангажовано је око 100 новозапослених лица, различитих струковних категорија, која су запослена по основу Уговора о привремено-повременим пословима, што доприноси повољној социјалној политици престонице Републике Србије.

Пружање услуге исхране корисницима бесплатних оброка на територији града Београда

Права и услуге социјалне заштите утврђена су Одлуком о правима и услугама социјалне заштите које обезбеђује град Београд. Остварује их појединац и породица, под условима и на начин утврђен овом Одлуком.

Права утврђена овом одлуком могу да остваре држављани Републике Србије који имају пребивалиште на територији града Београда и лица расељена са Косова и Метохије, која имају боравиште на територији града Београда. Права и услуге социјалне заштите утврђене овом одлуком могу да остваре и страни држављани са сталним настањењем на територији града Београда.[5]

Услуге утврђене овом одлуком обухватају и активности пружања подршке и помоћи појединцу и породици, ради побољшања, односно очувања квалитета живота, отклањања или ублажавања ризика неповољних животних околности, као и стварање могућности за самосталан живот у друштву.

У оквиру активности пружања подршке и помоћи појединцу и породици, ради побољшања, односно очувања квалитета живота, предвиђено је и право на материјалну подршку. Она се остварује ради обезбеђења егзистенцијалног минимума и подршке социјалној укључености појединца и породице. Материјална подршка остварује се као право и то у следећим облицима: једнократна помоћ, повремена једнократна новчана помоћ, интервентна једнократна новчана помоћ, стална новчана помоћ, бесплатни оброк, стипендија и субвенција на основу трошкова за комуналне производе, услуге и закупнину.

[4] Божић Драгица (1999): Утицај социо-економске структуре домаћинстава на исхрану становништва у Србији, докторска дисертација, Пољопривредни факултет, Београд.

[5] Одлука о правима и услугама социјалне заштите, Скупштина града Београда Број: 5-930/11-С од 23. децембра 2011. године.

Право на бесплатни оброк могу да користе појединац и породица, и то: корисници права на новчану социјалну помоћ, лица чији приход по члану домаћинства не прелази 50% минималне зараде за месец који претходи месецу у којем је поднет захтев, под условом да су стара и изнемогла лица чији сродници нису у могућности да им ову помоћ пруже или имају у породици лице које је остварило право на додатак за помоћ и негу другог лица.

Право на бесплатни оброк обезбеђује се једанпут дневно према стандардима и нормативима које утврђује специјализована здравствено-превентивна установа, односно Градски завод за јавно здравље Београд.

Одлуком надлежних државних органа, за пружаоца услуге припреме и дистрибуције бесплатних оброка за потребе социјално-материјално угрожених корисника на територији града Београда за 2012. годину одређена је ВУ „Дедиње".

Ангажовањем сопствених производних капацитета, уз сарадњу са другим јединицама из састава Управе за логистику (J-4) Генералштаба ВС, у виду уступања дела својих производних капацитета уз надокнаду, ВУ „Дедиње" реализује исхрану социјално-материјално угрожених категорија становништва града Београда без већих проблема. При том, економска рачуница, према мишљењу менаџмента Установе, јесте једино право мерило могућности даљег опстанка на тржишту.

Припрему бесплатних оброка ВУ „Дедиње" реализује у складу са спецификацијом прехрамбених производа, које чине саставни део јеловника, који израђује Градски завод за јавно здравље Београд. Јеловник је базиран на задовољењу 50% дневних потреба одрасле особе. Предвиђено је издавање топлог оброка радним даном и сувог оброка суботом, недељом и нерадним данима за време државних и верских празника, као и 300 грама дневног следовања хлеба по једном бесплатном оброку. Бројно стање корисника бесплатног оброка, а тиме и квантитативна количина хране коју је потребно припремити, одређује Секретаријат за социјалну заштиту града Београда, а мења се на петнаестодневном нивоу.

Начин припреме и дистрибуције бесплатног оброка, као и мрежа пунктова за његово издавање, утврђује Секретаријат за социјалну заштиту Градске управе града Београда.[6] У складу са бројем корисника који остварују право на бесплатан оброк, у 2012. години Секретаријат за социјалну заштиту Градске управе града Београда одредио је 52 пункта за поделу хране на територији 17 општина града Београда. Број корисника бесплатних оброка током 2012. године на територији града Београда повећао се за 6,44 %, односно са 11.298 на 12.026 корисника.

Позитивна искуства Секретаријат за социјалну заштиту Градске управе града Београда у погледу квалитета пружене услуге припреме и дистрибуције оброка за социјално-материјално угрожене кориснике, као и пружене услуге припреме и дистрибуције оброка за децу и омладину ометене у развоју на територији града Београда током 2012. године, резултирала су покретањем иницијативе Градске управе града Београда, упућене министру одбране, да ВУ „Дедиње" настави да пружа ове услуге. Преко надлежних државних органа Влада РС донела је закључак, којим је услуга припреме и дистрибуције оброка за социјално-материјално угрожене кориснике, као и услуге припреме и дистрибуције оброка за децу и омладину ометене у развоју на територији града Београда поверена ВУ „Дедиње" и током 2013. године.

[6] Правилник о начину припреме и дистрибуције бесплатних оброка, СЛ града Београда 47/2011.

Од места припреме до места крајње поделе оброци се дистрибуирају употребом специјализованих моторних возила, опремљених расхладним системима, на начин који обезбеђује испуњеност техничких и хигијенско-санитарних услова у складу са Законом о безбедности хране.[7] Такође, пунктови који су одређени као места поделе оброка морају испуњавати неопходне хигијенско-санитарне услове за промет хране у складу са овим законом.

Здравствено-безбедносна исхрана корисника бесплатних оброка

У данашњим условима глобалног загађења животне средине, безбедност хране представља императив у очувању здравља. Многобројни проблеми који се односе на здравље људи (болест лудих крава, тровање салмонелом и др.), ратови повезани са покваренim прехрамбеним производима, гојазност, као и морални изазови генетски модификованим организмима, наметнули су безбедност хране у први план светских активности. Основни циљ ових активности је подизање нивоа квалитета и безбедности хране дефинисањем метода испитивања прехрамбених производа да би се обезбедило да ти производи буду на прихватљивом нивоу за здравље људи.

Општа безбедност производа, те потреба његове усаглашености са општим захтевима за безбедност производа, приписана је Законом о општој безбедности производа.[8] Безбедност хране, као једна од врсти финалног производа, регулисана је Законом о безбедности хране.

Осим Закона о безбедности хране, ради повећања безбедности хране, а у складу са захтевима Закона о општој безбедности производа, произвођач је дужан да успостави усаглашеност производа са општим захтевима безбедности, а која се реализује применом српских стандарда којима су преузети одговарајући европски стандарди, препорукама Комисије Европске заједнице којима се утврђују смернице

[7] Закон о безбедности хране, СГ РС 41/2009.

[8] Закон о општој безбедности производа, СГ РС 41/09.

„Производ јесте сваки финални производ, укључујући и производ у вези, са пружањем услуге, који се у обављању делатности испоручује или чини доступним потрошачу или другом кориснику, уз накнаду или без накнаде, без обзира на то да ли је нов, употребљаван или преправљан, осим употребљаваног производа који се испоручује као антиквитет, као и производа који пре употребе треба поправити или преправити, под условом да испоручилац о томе на јасан начин унапред обавести лице коме испоручује такве производе".

„Безбедан производ јесте сваки производ, који под редовним или разумно предвидљивим условима употребе, укључујући период у коме се употребљава, као и пуштање у рад, инсталирање и захтеве у погледу одржавања, када је то потребно, не представља никакав ризик или представља минималан ризик који је примерен употреби производа и који се сматра прихватљивим и усклађеним са високим нивоом заштите безбедности и здравља потрошача и других корисника узимајући у обзир нарочито: а) својства производа, укључујући његов састав, паковање односно амбалажу, упутство за склапање, инсталирање и одржавање када је то потребно; б) утицај на друге производе, у случају када се може разумно предвидети да ће се употребљавати са другим производима"; ц) представљање производа, у смислу његовог показивања, означавања, упозорења и упутства за његову употребу и одлагање, смештаја или уништавања после употребе, као и било које друге ознаке или обавештења о производу; д) категорије потрошача и других корисника који су изложени ризику када употребљавају одређени производ, нарочито деца или старија лица".

за оцену безбедности производа, правилима добре праксе у вези са безбедношћу производа у одговарајућих области, достигнутим нивоом развијености и технике, односно технологије и разумним очекивањима потрошача у вези са безбедношћу производа.[9]

HACCP систем и стандард ISO 22000 представљају два кључна стандарда којима се обезбеђује безбедност хране. Анализа ризика[10] и критичне контролне тачке[11] – HACCP,[12] представљају методу која данас чини основу за обезбеђење безбедности хране, пројектован тако да спречи појаву ризика у читавом ланцу безбедности хране, од производње, преко прераде, складиштења, до дистрибуције хране.

Стандард ISO 22000 је међународни стандард система менаџмента безбедности хране. Примена овог стандарда омогућава организацији у ланцу хране да идентификује и контролише ризике по безбедност хране, тј. успостављање система менаџмента безбедности хране, његово документовање и одржавање, односно да осигура да је храна безбедна у тренутку потрошње.

Применом Закона о безбедности хране, ВУ „Дедиње“ обезбедила је висок ниво заштите живота и здравља социјално-материјално угроженог становништва са територије града Београда, односно корисника бесплатног оброка, као и деце и омладине ометене у развоју са територије престонице Републике Србије.[13]

---

[9] EN ISO/IEC 17025 – Општи захтеви за компетентност лабораторија за тестирање и калибрацију; EN 45002 – Општи критеријум за изводљивост за лабораторије за тестирање; EN 45003 – Акредитациони систем лабораторија за тестирање и акредитацију – општи захтеви за оперативност и признавање; СРПС ЕН ИСО 6888-1 – Микробиологија хране и хране за животиње – Хоризонтална метода за одређивање броја коагулаза-позитивних стафилокока; СРПС ЕН ИСО 6579 – Микробиологија хране и хране за животиње – Хоризонтална метода за откривање Salmonella spp.; СРПС ИСО 21528-2 – Микробиологија хране и хране за животиње – Хоризонтална метода за откривање и одређивање броја Enterobacteriaceae; СРПС ЕН ИСО 4883 – Тврди метали одређивање металних садржаја рендгенском флуоресценцијом – метода растварања; ВДМ 0144 – Изоловање и идентификација коагулаза позитивног стафилокока; Правилник о општим и посебним условима хигијене хране у било којој фази производње, прераде и промета; Водич за примену микробиолошких критеријума за храну Министарства пољопривреде, трговине, шумарства и водопривреде; Правилник о условима хигијене хране; Правилник о општим и посебним условима хигијене хране у било којој фази производње, прераде и промета; Закон о безбедности хране; Закон о општој безбедности производа.

[10] Анализа ризика представља активност којом се утврђују ризици који се односе на безбедност хране који се могу јавити у процесу производње и идентификација превентивних мера које се морају применити да би се контролисали ти ризици. Ризици који се могу појавити су: (1) природни токсини; (2) микробиолошка контаминација; (3) хемијска контаминација; (4) пестициди; (5) остаци лекова; (6) болести животиња; (7) распадање; (8) паразити; (9) недозвољена директна или индиректна употреба храни или боја; (10) физички ризици.

[11] Критична контролна тачка – Тачка, корак или процедура у процесу производње хране који се могу контролисати да би се ризици за безбедност хране спречили, елиминисали или редуковали на прихватљив ниво.

[12] HACCP се састоји од пет прелиминарних корака и седам принципа. Прелиминарни кораци су: формирање HACCP тима; оспособљавање особља; опис хране и метода за њену производњу и дистрибуцију; идентификација намераване намене и потрошача производа и развијање и верификација дијаграм тока једног или више процеса. Принципи су: израда анализе ризика, идентификација критичних контролних тачака у процесу, утврђивање критичних граница, утврђивање корективних мера, успостављање процедуре верификације и успостављање процедуре вођења записа.

[13] „Храна јесте свака супстанца или производ, прерађена, делимично прерађена или непрерађена, а намењена је за исхрану људи или се оправдано може очекивати да ће се користити за људску употребу.

Храна није безбедна ако садржи: производе за заштити биља, биоциде или загађиваче или њихове метаболите или реактивне производе који прелазе максимално дозвољену количину остатака, или њихова употреба није одобрена или дозвољена; супстанце са фармаколошким дејством или њихове мета-

Увођењем Закона о безбедности хране свим субјектима који учествују у процесу производње, прераде и промета хране прописана је обавеза успостављања система за осигурање безбедности хране, на свим нивоима, осим на нивоу примарне производње, а у складу са принципима добре произвођачке и хигијенске праксе и НАССР.[14]

Војна установа „Дедиње“, као субјект система одбране који се сврстава у категорију субјеката који учествују у процесу производње, промета и руковања храном, у свом раду ради повећања безбедности корисника бесплатног оброка увела је добру произвођачку и хигијенску праксу.

Неопходност примене критеријума економичности исхране, с једне стране, и стандарда безбедности хране, с друге стране, представљала су два значајна покретачка фактора која су могла допринети ефекту даљег унапређења пословања ВУ„Дедиње“ у турбулентном тржишном окружењу.

Успостављањем система и процедура производње и дистрибуције хране,[15] као и идентификовањем свих субјеката од којих се набављају поједини ПП који се користе у изради финалног производа – бесплатног оброка, омогућили су ВУ„Дедиње“ производњу здравствено безбедне хране.

Редовне контроле безбедности производње и дистрибуције хране које обављају ветеринарски и медицински органи из састава система одбране потврда су успостављеног система контроле микробиолошких, хемијских и биолошких контаминената хране, односно мониторинга безбедности хране од стране ВУ „Дедиње“.

Упоредо са овим активностима из домена мониторинга безбедности хране, Градски завод за јавно здравље Београд вршио је редовну санитарно-хигијенску контролу исправности објеката, опреме и лица ангажованих на припреми и дистрибуцији бесплатног оброка, а према захтевима Закона о безбедности хране.

болите који се не смеју давати животињама које служе за производњу хране или прекорачују максимално дозвољене количине остатака или нису одобрени или нису регистровани за примену на животињама које служе за производњу хране или нису одобрени као адитиви у храни за животињама које служе за производњу хране; супстанце са фармаколошким дејством или њихове метаболите код лечених животиња, а није испоштован прописани период каренце.

Безбедност хране се утврђује на основу: услова у свакој фази производње, прераде и промета хране, као и припреме и начина конзумирања хране од стране потрошача, у складу са њеном наменом; информација које су доступне потрошачу, укључујући и податке на декларацији, а које се односе на спречавање специфичних штетних деловања појединих врста или категорија хране на здравље људи. Штетност хране по здравље људи се утврђује на основу: могућих непосредних или посредних, краткорочних или дугорочних штетних утицаја те хране по здравље потрошача, као и могућих утицаја на здравље будућих генерација; могућих кумулативних токсичних деловања; посебне здравствене осетљивости специфичне категорије потрошача када је храна намењена тој категорији потрошача.

Храна није погодна за исхрану људи, ако је та храна неприхватљива за употребу којој је намењена, због контаминације спољним или неким другим фактором, као и због труљења, кварења или распадања.

Хигијена хране обухвата неопходне мере и услове контроле ризика и осигурања безбедности хране, у складу са њеном наменом.“

Закон о безбедности хране, СГ РС 41/09

[14] Јовић С.: „Примена стандарда безбедности хране ISO 22000 у Војсци Србије“, часопис Агроекономика 56, Пољопривредни факултет, Нови Сад, 2012. стр. 99–111

[15] Јовић С.: „Менаџмент системима квалитета – основ безбедности хране у периоду реформи Војске Србије“, 5. научно-стручни скуп са међународним учешћем из области одбрамбених технологија, ОТЕХ, Београд, 2012.

Микробиолошка анализа прехрамбених производа

Током 2012. године Градски завод за јавно здравље Београд, у присуству одговорних лица која су радила непосредно на подели хране, вршио је микробиолошку анализу брисева посуђа и прибора за поделу хране, радних површина, руку и дисајних органа запослених лица и анализирао их стандардним микробиолошким анализама.[16]

У испитиваном периоду, микробиолошком анализом било је обухваћено 14 градских општина: Стари град, Савски венац, Гроцка, Нови Београд, Земун, Палилула, Раковица, Обреновац, Барајево, Звездара, Чукарица, Вождовац, Сурчин и Младеновац. Резултати микробиолошке анализе Градског завода за јавно здравље Београд приказани су у табели 1.

Табела 1 – *Санитарни надзор безбедности хране – бесплатног оброка на територији града Београда у 2012. години*

Општина	Пункт	Месец	Микробиолошка анализа прехрамбених производа	Брис површина			Брис делиоца хране	
				Корпа за хлеб	Термос посуда за храну	Кутлача	Руке	Нос
Стари Град	Солунска	Децембар	+	+	+	+	+	+
Савски венац	Ломина	Јул	+	-	+	+	+	+
		Октобар	-	+	+	+	+	+
Гроцка	Врчин	Новембар	+	+	-	+	-	+
	Гроцка	Јул	+	+	+	+	-	+
		Новембар	+	+	+	+	-	+
Нови Београд	Икарус	Јул	+	-	+	+	-	+
		Октобар	+	+	+	+	-	+
	Ледине	Август	+	+	+	-	-	+
		Октобар	+	+	+	-	-	+
	Блок 61	Август	+	+	+	+	-	+
Лазаревац	Лазаревац	Јул	+	+	+	+	+	-
Палилула	Д. Стефана	Јул	+	+	+	-	-	+
		Октобар	+	+	+	+	-	+
		Децембар	+	+	+	+	-	+
	Борча	Мај	-	+	+	+	+	+

[16] Микробиолошки критеријум јесте критеријум на основу којег се дефинише прихватљивост производа, производне партије (шарже, серије или лота производа) или производног процеса, заснован на одсуству, присуству или броју микроорганизама, односно на количини њихових токсина или метаболита, по јединици масе, запремине, површине или производне партије.

Правилник о општим и посебним условима хигијене хране у било којој фази производње, прераде и промета, СГ РС 72/10.

Раковица	М. Крањца	Август	+	+	+	+	-	+
Обреновац	Обреновац	Новембар	+	-	+	+	+	+
	Стублине	Новембар	+	+	+	-	+	+
Барајево	Манић	Мај	+	+	+	+	+	-
	Липовица	Мај	+	+	+	+	+	+
Звездара	Т. Стаменковића	Октобар	-	-	+	+	+	+
	В. М. Луг	Новембар	-	-	+	+	+	+
		Децембар	+	+	+	+	-	+
Чукарица	М. Валтровића	Новембар	+	+	+	-	+	+
	Железник	Јул	-	+	+	+	+	-
		Август	+	+	+	+	+	-
		Децембар	+	+	-	-	+	+
Вождовац	Тешића купатило	Новембар	+	+	-	+	-	+
		Децембар	+	+	-	+	+	+
	И. Секулић	Новембар	+	+	-	+	-	+
Сурчин	Добановци	Јун	+	+	+	+	-	+
		Јул	+	+	-	+	-	+
		Децембар	+	-	-	+	-	+
Младеновац	Младеновац	Јун	+	+	+	+	-	+
УКУПНО			30/5	29/6	28/7	29/6	16/19	31/4

(Извор: Извештаји Градског завода за јавно здравље Београд за 2012. годину)

Приликом микробиолошке анализе прехрамбених производа испитивано је присуство микроорганизама у јелима која су се делила као бесплатан оброк. Параметри који су испитивани приказани су у табели 2.

Табела 2 – *Критеријуми безбедности хране и хигијене процеса*

Параметар (јединица мере)	**Референтна вредност**	**Ознака методе**
Критеријум безбедности Sallmonela у 25 g/ml	Не сме бити	СРПС ЕН ИСО 6579
Критеријум хигијене процеса Enterobacteriaceae cfu/g/ml	10–100	СРПС ИСО 21528–2
Критеријум хигијене процеса Коагулаза позитиван стафилокок у 1 g/ml	10	СРПС ЕН ИСО 6888–1
Критеријум хигијене процеса Укупан број аеробних бактерија cfu/g/ml	1.000–10.000	СРПС ЕН ИСО 4883

(Извор: Микробиолошки критеријуми за храну из Правилника о општим и посебним условима хигијене хране у било којој фази производње, прераде и промета)

Применом микробиолошких критеријума за храну, те спровођењем микробиолошких испитивања припремљених јела, у испитиваном периоду, добијени резултати су у 85,7% узорковања задовољавали критеријум безбедности хране и хигијене процеса производње хране, док у 14,3% узорковања нису задовољавали овај критеријум.

Наведених 14,3% узорака хране који нису задовољавали критеријум безбедности и хигијене процеса производње хране односила су се на: повећано присуство аеробних бактерија изнад дозвољених граница у 80,0% узорака који нису били усаглашени са микробиолошким критеријумима и повећано присуство сапрофитих кока Bacilulus sp. Enterobacteriaceae sp. код 20,0% узорака који нису били усаглашени са микробиолошким критеријумима.[17]

Резултати добијени микробиолошким анализама у односу на критеријум присуства аеробних бактерија код микробиолошки неусаглашених узорака одступали су од максимално дозвољених параметара у следећим интервалима: у 25% узорака за 1,1 пута; у 25% узорака за 30 пута; у 25% узорака за 50 пута и у 25% узорака за 100 пута.

Када је реч о микробиолошки неусаглашеном узорку због присуства сапрофитих кока, његово одступање од максимално дозвољених граница било је веће за 6,4 пута.

Микробиолошка анализа опреме и прибора за дистрибуцију хране

Приликом микробиолошке анализе брисева површине опреме и прибора за дистрибуцију и поделу хране испитивано је присуство параметара који су приказани су у табели 3.

Применом микробиолошких критеријума за храну и Водича за примену микробиолошких критеријума за храну, те спровођењем микробиолошких испитивања брисева површина, у испитиваном периоду, добијени су следећи резултати:

• брисеви *корпи за хлеб* су у 82,9% узорковања били одговарајући, док у 17,1% узорковања били неодговарајући;

• брисеви *термос посуда* за храну су у 80,0% узорковања били одговарајући, док су у 20,0% узорковања били неодговарајући и

• брисеви *кутлача* су у 82,9% узорковања били одговарајући, док у 17,1% узорковања били неодговарајући.

[17] „Усаглашеност са микробиолошким критеријумима јесте добијање задовољавајућих или прихватљивих резултата испитивања прописаних овим Правилником, добијених у односу на критеријуме дате за узимање узорака, спровођење испитивања и спровођење корективних мера у складу са Законом о безбедности хране".

Правилник о општим и посебним условима хигијене хране у било којој фази производње, прераде и промета, СГ РС 72/10.

Табела 3 – *Критеријуми безбедности хране и хигијене процеса опреме и прибора за дистрибуцију и поделу хране*

Брисеви	Параметар (јединица мере)	Ознака методе
Пластична гајба за хлеб	Укупан број аеробних мезофилних микроорганизама cfu/cm^2	ВДМ 0144
	Enterobacteriaceae cfu/cm^2	СРПС ИСО 21528–2
Термос посуда за храну	Укупан број аеробних мезофилних микроорганизама cfu/cm^2	ВДМ 0144
	Enterobacteriaceae cfu/cm^2	СРПС ИСО 21528–2
Кутлача	Укупан број аеробних мезофилних микроорганизама cfu/cm^2	ВДМ 0144
	Enterobacteriaceae cfu/cm^2	SRPS ISO 21528–2

(Извор: Препоручени микробиолошки критеријуми за предмете, површине и руке који долазе у контакт са храном, наведени у Водичу за примену микробиолошких критеријума за храну Министарства пољопривреде, трговине, шумарства и водопривреде, јуни 2011)

Наведених 17,1% узорака брисева *корпи за хлеб* који нису били усаглашени са микробиолошким критеријумима односила су се на: укупан број аеробних мезофилних микроорганизама cfu/cm^2 (до 100 у 33,3% узорака и већих од 200 у преосталих 66,7% узорака) и повећано присуство Enterobacteriaceae (мањих од 1 у 66,6% узорака, већих од 1 у 16,6% узорака и већих од 200 у 16,8% узорака).

Наведених 20,0% узорака брисева *термос посуда за храну* који нису били усаглашени са микробиолошким критеријумима односила су се на: укупан број аеробних мезофилних микроорганизама cfu/cm^2 (до 100 у 28,6% узорака, од 100 до 200 у 57,1% узорака и већих од 400 у преосталих 14,3% узорака) и повећано присуство Enterobacteriaceae (мањих од 1 у 71,4% узорака и већих од 1 у преосталих 28,6% узорака).

Наведених 17,1% узорака брисева *кутлачи* који нису били усаглашени са микробиолошким критеријумима односила су се на: укупан број аеробних мезофилних микроорганизама cfu/cm^2 (до 100 у 33,3% узорака, од 100 до 200 у у 33,3% узорака и већих од 400 у преосталих 33,4% узорака) и повећано присуство Enterobacteriaceae (мањих од 1 у 50,0% узорака и већих од 1 у преосталих 50,0% узорака).

Микробиолошка анализа лица која врше поделу бесплатног оброка

Приликом микробиолошке анализе брисева лица који раде на подели бесплатног оброка испитивано је присуство параметара који су приказани су у табели 4.

Применом микробиолошких критеријума за храну и Водича за примену микробиолошких критеријума за храну, те спровођењем микробиолошких испитивања брисева особа које раде на непосредној подели бесплатних оброка, у испитиваном периоду добијени су следећи резултати: *брисеви руку* су у 45,7% узорковања били одговарајући, а у 54,3% узорковања неодговарајући; *брисеви дисајних органа* су у 88,6% узорковања били одговарајући, а у 11,4% узорковања неодговарајући.

Табела 4 – *Критеријуми безбедности хране и хигијене процеса лица која врше поделу бесплатног оброка*

Брисеви	Параметар (јединица мере)	Ознака методе
Руке	Укупан број аеробних мезофилних микроорганизама cfu/cm^2	ВДМ 0144
	Enterobacteriaceae cfu/g/ml	СРПС ИСО 21528–2
Нос	Сапрофити	

(Извор: Препоручени микробиолошки критеријуми за предмете, површине и руке који долазе у контакт са храном, наведени у Водичу за примену микробиолошких критеријума за храну Министарства пољопривреде, трговине, шумарства и водопривреде, јуни 2011)

Наведених 54,3% узорака *брисева руку* који нису били усаглашени са микробиолошким критеријумима односила су се на: укупан број аеробних мезофилних микроорганизама cfu/cm^2 (до 100 у 15,8% узорака, од 100 до 200 у 47,3% узорака и већих од 400 у преосталих 36,9% узорака) и повећано присуство Enterobacteriaceae (мањих од 1 у 78,9% узорака, већих од 1 у преосталих 21% узорака).

Неусаглашеност *брисева дисајних органа* особа које раде на непосредној подели бесплатних оброка била је у потпуности проузрокована присуством сапрофита изнад дозвољених граница толеранције.

Санитарни надзор

Током 2012. године, поред микробиолошких анализа хране, опреме и прибора за дистрибуцију и поделу хране и брисева лица који раде на непосредној подели бесплатног оброка, Градски завод за јавно здравље Београд вршио је редовну санитарно-хигијенску контролу објеката, опреме и лица ангажованих на припреми и дистрибуцији овог оброка. Осим 35 контролних обилазака ради утврђивања усаглашености са микробиолошким критеријумима безбедности хране, Градски завод за јавно здравље Београд у току 2012. године реализовао је и 36 контролних обилазака сагледавања стања санитарно-хигијенске исправности услова у којима се реализује подела бесплатног оброка на територији града Београда у свих 17 градских општина.

Током обиласка Градски завод за јавно здравље Београд уочио је главне недостатке и навео следеће разлоге субјективне природе које је пружалац услуге – ВУ „Дедиње“ морао да отклони у што краћем року: недостатак неопходних средстава за одржавање хигијене у објектима за поделу оброка (сапун, папирни убрус, дезинфекциона средства); недовољан број резервног прибора за поделу хране (резервна кутлача и хватаљке за хлеб); одлагање корпи за хлеб на поду; недовољан број радно-заштитне одеће (капе за главу, рукавице за једнократну употребу, бели мантил); неокреченост зидова и таваница.

Слика 1 – *Подела хране на дистрибутивном пункту*

Хитним отклањањем уочених недостатака ВУ „Дедиње“ спречила је могућност нарушавања безбедности хране корисника бесплатних оброка на територији града Београда.

Закључак

Војна установа „Дедиње“ послује по принципу стицања и расподеле дохотка, те менаџмент овог значајног привредног субјекта из састава система одбране настоји да својим свакодневним активностима рационализује њено пословање, уз остваривање позитивне економске рачунице.

Ради пружања подршке и помоћи појединцу и породици на територији града Београда, а ради побољшања, односно очувања квалитета живота, предвиђено је право на материјалну подршку. Материјална подршка, поред осталог, реализује су у виду једног бесплатног оброка на дневном нивоу.

Право на бесплатни оброк обезбеђује се према Одлуци Скупштине града Београда о правима и услугама социјалне заштите, а у складу са Законом о безбедности хране, Правилником о условима хигијене хране, Правилником о општим и посебним условима хигијене хране у било којој фази производње, прераде и промета и Водичу за примену микробиолошких критеријума за храну.

Одлуком МО Републике Србије за пружаоца услуге припреме и дистрибуције бесплатних оброка за потребе социјално-материјално угрожених корисника на територији града Београда за 2012. годину одређена је ВУ „Дедиње“.

Припрему бесплатних оброка ВУ „Дедиње“ реализује у складу са јеловником Градског завод за јавно здравље Београд, чиме се обезбеђује задовољење 50% дневних потреба у храни одрасле особе. Број корисника бесплатних оброка током 2012. године на територији града Београда, дистрибуиран у 17 градских општина, повећао се за 6,44%.

Безбедност хране регулисана је Законом о безбедности хране и Законом о општој безбедности производа. Применом Закона о безбедности хране ВУ „Дедиње“ обезбедила је висок ниво заштите живота и здравља социјално-материјално угроженог становништва са територије града Београда односно корисника бесплатног оброка.

Војна установа „Дедиње“ као субјект система одбране који се сврстава у категорију субјеката који учествују у процесу производње, промета и руковања храном, у свом раду ради повећања безбедности корисника бесплатног оброка увела је добру произвођачку и добру хигијенску праксу.

Успостављањем система и процедура производње и дистрибуције хране, као и идентификовањем свих субјеката од којих се набављају поједини ПП који се користе у изради финалног производа – бесплатног оброка, омогућили су да ВУ „Дедиње“ производи здравствено безбедну храну.

Редовни мониторинг производње и дистрибуције хране који спроводе санитетски и ветеринарски органи из састава система одбране потврда су успостављеног система контроле микробиолошких, хемијских и биолошких контаминената хране, односно бесплатног оброка.

Градски завод за јавно здравље Београд, према захтевима Закона о безбедности хране, врши редовну санитарно-хигијенску контролу исправности објеката, опреме и лица ангажованих на припреми и дистрибуцији оброка. Такође, поред санитарно-хигијенске контроле Градски завод за јавно здравље Београд вршио је и микробиолошку анализу брисева посуђа и прибора за поделу хране, радних површина, руку и дисајних органа запослених лица, те их анализирао стандардним микробиолошким анализама.

У испитиваном периоду, микробиолошком анализом било је обухваћено 14 градских општина. Као основни критеријуми у микробиолошким анализама прехрамбених производа анализирано је присуство Sallmonele ради утврђивања безбедности хране, као и присуство Enterobacteriaceae, коагулазе позитивних стафилокока и укупног броја аеробних бактерија ради утврђивања хигијене процеса производње хране.

У испитиваном периоду добијени резултати су у 85,7% узорковања задовољавали критеријум безбедности хигијене процеса производње хране, док у 14,3% узорковања нису задовољавали овај критеријум. Наведених 14,3% узорака хране односило се на повећано присуство аеробних бактерија изнад дозвољених граница у 80,0% узорака и повећано присуство сапрофитих кока Bacilulus sp. Enterobacteriaceae sp. код 20,0% узорака.

Приликом микробиолошке анализе брисева површине опреме и прибора за дистрибуцију и поделу хране и брисева лица који раде на подели припремљене хране испитивано је присуство следећих параметара: сапрофита, Enterobacteriaceae и укупан број аеробних мезофилних микроорганизама. У испитиваном периоду добијени су следећи резултати:

• брисеви корпи за хлеб су у 82,9% узорковања били одговарајући, а у 17,1% неодговарајући;

• брисеви термос посуда за храну су у 80,0% узорковања били одговарајући, а у 20,0% неодговарајући;

• брисеви кутлача су у 82,9% узорковања били одговарајући, а у 17,1% неодговарајући;

• брисеви руку су у 45,7% узорковања били одговарајући, а у 54,3% неодговарајући и

• брисеви дисајних органа су у 88,6% узорковања били одговарајући, а у 11,4% неодговарајући.

Микробиолошком анализом утврђено је да су припремљени оброци, као и брисеви посуђа и прибора за поделу хране, радних површина, руку и дисајних органа запослених лица високог микробиолошког квалитета, јер су утврђени проценти неисправних узорака ниски, што даје највишу оцену и у земљама са врло високом здравственом контролом производње и дистрибуције хране.

Предузимање хитних мера на отклањању уочених субјективних недостатака у процесу поделе бесплатног оброка ВУ „Дедиње“ допринело је повећању безбедности хране социјално-материјално угроженог становништва на територији града Београда.

Добијени резултати подстрек су за даљи развој и проширивање ове услуге и на друге гарнизоне и гарнизоне места из састава ВС, што ће неминовно допринети повећању безбедности хране корисника ове значајне здравствено-социјалне услуге.

Литература

1. Правилник о општим логистичким потребама у МО и ВС, СВЛ 48/08, 24/09 и 20/11.

2. Водич за примену микробиолошких критеријума за храну, Министарство пољопривреде, трговине, шумарства и водопривреде, 2011.

3. Одлука о правима и услугама социјалне заштите, Скупштина града Београда Број: 5–930/11-С од 23. децембра 2011.

4. Правилник о начину припреме и дистрибуције бесплатних оброка, СЛ града Београда 47/2011.

5. Правилник о условима хигијене хране, СГ РС 73/2010.

6. Правилник о општим и посебним условима хигијене хране у било којој фази производње, прераде и промета, СГ РС 72/2010.

7. Закон о безбедности хране, СГ РС 41/2009.

8. Закон о општој безбедности производа, СГ РС 41/09.

9. Влаховић Б., Радојевић В., Бандин, Марија: Истраживање тражње робних марки прехрамбених производа, часопис Агроекономика 43/44, Пољопривредни Факултет, Нови Сад, 2009., стр. 30–39.

10. Божић Драгица (1999): Утицај социо-економске структуре домаћинстава на исхрану становништва у Србији, докторска дисертација, Пољопривредни факултет, Београд, стр. 4.

11. Јовић С.: „Менаџмент системима квалитета – основ безбедности хране у периоду реформи Војске Србије“, 5. научно-стручни скуп са међународним учешћем из области одбрамбених технологија, ОТЕХ, Београд, 2012.

12. Јовић С.: „Примена стандарда безбедности хране ISO 22000 у Војсци Србије“, часопис Агроекономика 56, Пољопривредни факултет, Нови Сад, 2012, стр. 99–111.

13. Извештаји Градског завода за јавно здравље Београд о испитивању микробиолошке исправности хране, брисева руку и површина и брисева носа за 2012. годину.

УДК: 305-055.1/.2:331.
102.24 ; 007:005]:004

РОДНА РАВНОПРАВНОСТ У ИТ СЛУЖБАМА

Данијела Д. Протић
Генералштаб Војске Србије,
Управа за телекомуникације и информатику (J-6)

Напредак у информационим и комуникационим технологијама утиче на свакодневни живот савременог човека. Широк спектар информација данас је доступан готово свакоме. Ипак, због традиције, вере, непознавања језика, пола или политике, велики број људи није у могућности да искористи предности глобализације која омогућује приступ овим информацијама. Истраживања у свету показују недостатак података који би потврдили или оповргли постојање родне неравноправности наметнуте развојем информационих и комуникационих технологија. Овај рад презентује резултате истраживања родне равноправности у ИТ службама српских предузећа и организација. Истраживање је спроведено анонимним анкетирањем 96 ИТ професионалаца запослених у банкама, телекомуникационим и ИТ компанијама, владиним и невладиним организацијама, и на универзитетима у Србији. Испитаници су одговарали на питања о старости, полу, образовању и положају у организацији, а у последњем делу анкете коментарисали су предности и мане свог посла и давали предлоге за могуће промене у раду. Резултати овог истраживања упоређени су са резултатима истраживања у свету.

Кључне речи: *родна равноправност, ИТ служба, ИТ професионалци*

Увод

Брзи развој технологије у последњих педесетак година има значајну улогу у свакодневном животу. Информационе и комуникационе технологије (ИКТ) граде и подржавају организационе процесе на конкурентном, глобалном нивоу. Евидентно је да прелазак са физичког у виртуелни свет постаје приметан тренд, јер све већи број функција и процеса који су били ефикасни у традиционалним економско-политичким и, у општем случају, друштвеним односима прелази у електронски облик [1]. Теоретски, дефиниције ИКТ су различите, што зависи од тога у коју сврху се користе. Организација за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС) и Европска унија (ЕУ) у ИКТ укључују телекомуникације, потрошачку електронику, компјутере и канцеларијске уређаје, мерне и контролне инструменте, као и опрему и електронске компоненте [2]. Поред тога, постоји значајан осврт на ИКТ послова-

ње које подразумева организацију или послове који, директно и индиректно, укључују било коју врсту производа и услуга које су базиране на ИКТ [3].

Због специфичних карактеристика информационо-комуникационих система (ИКС) сваке организације, могућа је појава инцидената који су условљени променама у ИКТ. Инциденти могу привремено или трајно зауставити пословне процесе, па је неопходно пратити рад ИКС, планирати реакцију на могућу кризу и обезбедити брз опоравак после кризе. Такође, веома је важно подићи свест запослених о безбедности информација, поготово код оних људи који у оквиру задатака свакодневно користе рачунарске мреже, комуницирају путем интернета и размењују важне информације, као што су пословне тајне или персонални подаци. Њихове активности морају да буду у складу са захтевима посла и пословне политике организације. Међутим, без обзира на то како су и колико запослени обучени да препознају и реагују на нежељене догађаје, претње и ризици нису елиминисани. Поверљиве информације могу постати доступне неовлашћеним лицима, украдене, измењене или уништене [4]. Због тога организације запошљавају особље које успоставља и одржава ИКС, спречава малициозности, смањује ефекте грешака и брзо реагује на инциденте (ИТ професионалци).

Убрзани развој ИКТ утицао је не само на економске и политичке трендове, већ је променио квалитет живота. Глобализација је омогућила да широк спектар информација постане доступан свакоме ко има приступ интернету. Међутим, због традиције, вере, пола, језика или државне политике, неке групе људи не могу да искористе предности глобалне мреже. Овај проблем се, поред осталог, односи и на проблем равноправности полова, али се често изједначава и са проблемом неједнакости и дискриминације жена. Овај концепт је широко прихваћен, јер је чињеница да дискриминација постоји. Жене су често изложене присили кроз наметање културних, социјалних или верских норми због којих, уколико их прекрше, могу да буду кажњене.

Истраживања о родној равноправности, у контексту коришћења ИКТ, показују недостатак релевантних података који би потврдили да постоји (или не постоји) родна неравноправност наметнута развојем ИКТ. Због тога је ово истраживање засновано на ставовима ИТ професионалаца о том питању. Претпоставка је била да, због „савремености“ пословања, ИТ особље ради свој посао, без обзира на пол на исти начин.

Истраживање је спроведено на следећи начин: након проучавања литературе и анализе тренутног стања анонимно су анкетиране особе запослене у ИТ службама. Питања су постављана тако да су анкетирани могли да изаберу један или више од понуђених одговора. Такође, могли су да дају коментаре на њихов свакодневни рад. Добијени резултати, који су представљени табеларно и графички, упоређени су са резултатима светских пројеката, студија и истраживања из ове области.

Родно прихватљиви правци деловања и примена информационо-комуникационих технологија

Род је друштвено контролисана дефиниција мушкарца и жене. То је друштвено обликовање биолошког пола, одређено схватањем задатака, деловања и улога приписаних мушкарцима и женама у друштвеном, јавном и приватном животу. На који начин друштво види улогу жене и мушкарца, и шта се од сваког од њих очекује, зависи од кул-

турних, политичких, економских, друштвених и религиозних фактора. На њих подједнако утичу и обичаји, право, класна и етничка припадност, као и предрасуде раширене у датом окружењу. Ставови и понашања према роду су научени и могу се мењати. На другој страни, пол се односи на биолошки одређене карактеристике мушкараца и жена у погледу репродуктивних органа и функција на основу хромозомског комплемента, односно на физиологију. Као такав, пол је глобално схваћен као класификација живих бића на мушке или женске јединке. Биолошке разлике између полова се не мењају: људи су или жене или мушкарци. Равноправност по полу не значи истовремено укључивање једнаког броја жена и мушкараца у све друштвене активности, нити третирање жена и мушкараца на истоветан начин. Она подразумева стратегију укључивања женских и мушких интереса и искустава у развојне пројекте у свим политичким, економским и друштвеним сферама, тако да је добробит и за мушкарце и жене подједнака, а неједнакост не важи [5]. По Повељи Уједињених нација, државе потписнице се, поред осталог, обавезују да „потврђују веру у основна права човека, у достојанство и вредност људске личности, и у равноправност људи и жена" [6]. Занимљиво је да је Повеља УН ратификована 1945. године, али да су принципи једнакости данас исти као што су били тада. И, као што је даље наведено у тексту: „Уједињене нације не стављају никаква ограничења у погледу избора мушкараца и жена ради учешћа у било ком својству и на равноправној основи у њиховим главним и помоћним органима".[1] Европска унија такође има дугу историју политике родне равноправности, још од споразума о Европској економској заједници (ЕЕЗ) из Рима 1957. године. Од тада до данас ЕУ је усвојила 13 директива које су везане за родну равноправност. Амстердамским споразумом из 1999. године Европска комисија формализује циљеве успостављања родне равноправности у друштву, па у одлуци FP7[2] стоји да ће „родна равноправност бити укључена у све области истраживања" [7]. Родна неравноправност, у контексту коришћења ИКТ, такође постаје и једна од горућих тема UNESCO[3] самита у Паризу 2003. године. Закључено је да родну равноправност, у перспективи, треба укључити у све аспекте савременог друштва, што важи за заинтересоване стране, као што су владе, приватна предузећа и организације цивилног друштва, као и међународне организације.

У последњој деценији је напредак у технологији, комуникацијама и приступу информацијама повећао економску либерализацију и интензивирао проток робе, услуга и капитала. Реструктурирани су социо-политички и економски односи, а дошло је и до промена у релацијама између жена и мушкараца, укључујући и њихове друштвене улоге. Међутим, о променама које је у друштвени живот унео напредак ИКТ нема довољно ни квантитативних ни квалитативних података који би адекватно описивали утицај ИКТ на све сегменте друштва. Стицање знања о реалности, ограничењима и могућностима са којима се суочавају савремене жене и мушкарци, омогућили би развој и имплементацију истраживачких пројеката о родним разликама, јер су поуздани подаци, приказани по полу, као и квалитетно информисање, од суштинског значаја у свим фазама истраживања. Међутим, полазна тачка сваког истраживања треба да буде ситуациона анализа,

[1] Члан 8. Повеље УН.

[2] 7th Framework Program.

[3] UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (енгл.) – Организација за образовање, науку и културу Уједињених Нација.

јер су, у погледу квалитативних информација, неопходни одговори на питања о активностима, приоритетима и интересима жена и мушкараца, као и о баријерама са којима се оба пола суочавају. Потребно је анализирати како и колико се њихови ставови разликују или не разликују, што омогућује развој следећих фаза пројеката. Један од процеса оцењивања утицаја и последица реализације пројеката и политике везане за жене и мушкарце је и Gender Mainstreaming.[4] Он представља начин за формулисање и спровођење специфичних стратегија чији је циљ боље разумевање потреба жена и мушкараца и побољшање њихових живота. Истовремено, Gender Mainstreaming је стратегија дизајна, имплементације, надзора и процене реализације програма у свим политичким, економским и друштвеним сферама, тако да и жене и мушкарци имају истоветне користи, с крајњим циљем постизања родне равноправности. Ипак, због тога што представља интегрисање родне равноправности у све развојне политике, стратегије и интервенције, концепт Gender Mainstreaming-а (поготово када је реч о примени ИКТ) изазива одређени скептицизам. Разлога је много. Прво, на теоретском нивоу његово постојање је резултат чињенице да област инжењерства подразумева занемарив степен слободе у послу који обавља инжењер, без обзира на пол. Друго, на политичком нивоу нема довољно емпиријских података који би били коришћени у правцу постизања родне равноправности у примени ИКТ, иако за тим постоји потреба. Треће, у земљама које тек развијају своје ИКС, актуелни проблеми везани су примарно за постављање и употребу инфраструктуре, док је проблем родне равноправности секундаран [9].

Студије о равноправности полова указују на многа истраживачка питања. Нека од њих су везана за дискриминацију жена због недостатка рачунарске писмености која је резултат чињенице да су ИКТ мање доступне женама него мушкарцима. Поред тога, постоје студије чији је циљ да „охрабре“ компаније да примене принципе родне равноправности у радном окружењу. Такође, најновија истраживања све више су везана за нетрадиционалне пословне односе, а резултати указују на хитну потребу за високо образованим кадром. Одређене студије такође указују на тренутну ситуацију жена које раде у ИКТ сектору. Пратећи трендове, предмет овог истраживања је родна равноправност запослених у ИТ службама.

Циљеви истраживања

Циљ истраживања је био да се утврди како ИТ професионалци „виде“ свој посао у ИТ службама. Резултати су показали колико су, у ствари, ИТ професионалцима, без обзира на пол, старост, ниво стручности и одговорности у организацијама у којима раде, познате структура и функције ИКС. Анализе резултата анкете у неколико области указале су на значајне разлике у одговорима мушкараца, односно жена. Због тога су одговори на демографска питања, питања о образовању, положају у организацији и пословима које они обављају посебно анализирани и упоређени по половима. Евидентни су проблеми родне равноправности у ИТ професији, баш у оним областима на које указују и резултати истраживања у свету.

[4] Gender (engl.) – род; Mainstream (engl.) – главни правац, уобичајени начин мишљења (извор: Лонгманов речник).

Методологија

Конвенционалне квантитативне и квалитативне методе разликују се у приступу проблему. Разлике су резултат различитих поља истраживања и специфичних научних дисциплина. Фокус квантитативних метода је прецизно мерење, како би се доказала предефинисана хипотеза [10], а циљ квалитативних метода је разумевање сложених процеса, тако да и хипотезе и истраживачка питања могу бити мењани или настајати током истраживачког процеса [11], [12]. Ово истраживање засновано је на обе методологије.

У истраживању је анонимно анкетирано 96 особа запослених у ИТ службама банака, телекомуникационих и ИТ компанија, владиних и невладиних организација и универзитета у Србији, који су одговарали на питања у вези са коришћењем ИКТ у пословању. Анкета је обухватала шест група питања:

(1) демографске податке (старост, пол, образовање),
(2) пословну регулативу (правила, политика, закони),
(3) пословне ризике (рањивост система, изложеност ризику, утицај малициозности),
(4) контролу приступа (приступ поверљивим подацима, рачунарским мрежама),
(5) ИТ кризу (припрема за и реакција на кризу у ИКС), и
(6) коментаре.

У првих пет целина испитаници су имали избор једног или више од понуђених одговора. У шестом делу могли су да коментаришу све области свог рада. Подаци о старости, полу и образовању добијени су квантитативним методама. За податке који су добијени избором једног или више одговора, и коментаре који су укључени у дискусију, примењена је комбинација квантитативних и квалитативних техника.

Резултати и дискусија

Родна равноправност је концепт по којем су сва људска бића слободна да развијају личне способности и праве изборе без ограничења које постављају правила о подели полова. Различито понашање, тежње и потребе жена и мушкараца разматрају се и процењују подједнако. Принципи једнакости и родне равноправности треба да обезбеде одсуство дискриминације по полу, било директно или индиректно.

Студије указују на значај заступљености оба пола у ИТ службама, без обзира на врсту посла или ниво одговорности. У априлу 2011. године Међународни трговински центар је објавио резултате истраживања УН о родној равноправности у контексту примене ИКТ. Од свих ИКТ пројеката из 2010. године у само 24% није било поделе по родној димензији. Као резултат тога, УН су своју политику подржале Акционим планом (2011–2012) којим су дате смернице за укључивање родне равноправности у пословање. Посебно је истакнуто следеће: „Док се стратешки циљеви и програмска подручја могу временом мењати политика Gender Mainstreaming-а ће остати иста“. [13]

Током 2006. године Информационо друштво и медије Европске комисије[5] истраживало је положај жена које раде у ИКТ секторима у 462 организације из 25 држава чланица. Резултати су показали да су ИТ професионалци углавном млађи мушкарци (у двадесетим годинама) и без породичних обавеза [9]. Резултати истра-

[5] Information Society and Media of European Commission.

живања за Србију показују да је више ИТ професионалаца мушког пола (73%). Четрдесет пет процената испитаника је старости 31–40 година, а 77% је старости 31–50 година, једанаест људи има више од 50 година, што је приказано у табели 1.

Табела 1 – *Старост испитаника*

	Жене	Мушкарци
< 20 година	0	0
21–30 година	3	8
31–40 година	10	34
41–50 година	7	23
> 50 година	6	5

Већина жена које раде у ИТ сектору такође су млађе особе без деце. Запослене су углавном на неодређено време. Радно време по уговорима или флексибилно радно време су реткост у овом сектору, и углавном се односе на запослене жене. Међутим, пуно радно време често значи продужено радно време. Рад на пројектима углавном је непредвидив и укључује кратке рокове за реализацију. Рад увече или викендом је готово уобичајен, а неретко запослени такав темпо и облик рада намећу сами себи. Званично, они могу да дођу на посао и оду са посла у одређеном клизном периоду, али постоји тенденција да је ова флексибилност маска за продужено радно време. Нису изненађујуће ове врсте радних образаца с обзиром на то да су у ИТ сектору запослени претежно млади људи, који су способни, и очигледно спремни да стално буду на располагању послодавцима [9].

По неким студијама, жене су мање амбициозне од мушкараца [14], док друга истраживања указују на чињеницу да су жене више оријентисане ка остваривању постављених циљева [15]. Такође, жене могу да профитирају у конкурентском окружењу уколико постоје и поштују се правила компетентности [16], [17]. По Националном институту за нуклеарну физику из Италије,[6] у 2010. години само је 13,8% (232) техничара (електроинжењера и ИТ специјалиста), од 1827 укупно стално запослених, било женског пола [18]. По резултатима истраживања, у Србији је више од 90% испитаника (63 мушкарца и 24 жене) у сталном радном односу. Поред тога, 7,7% жена и 10% мушкараца су у привременом радном односу, што је приказано на слици 1.

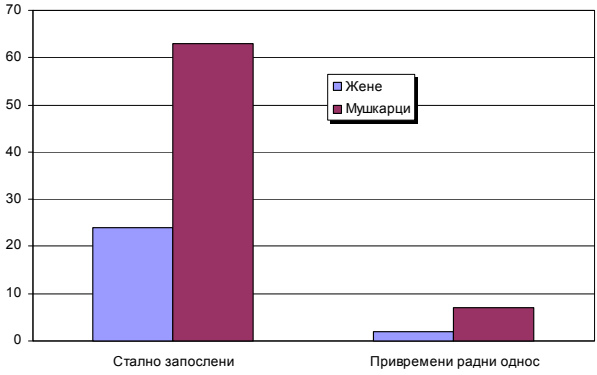

Слика 1 – *Врста радног односа*

[6] The National Institute of Nuclear Physics.

Као и много других категорија које су везане за родну равноправност, и пол и технологија су промењиве, динамичке и друштвено одређене категорије [19]. ИТ професионалци, без обзира на пол, прате и често утичу на ове промене. Због готово свакодневних промена у ИКТ, постоје различите дефиниције и класификације задатака које обављају ИТ професионалци [20], што је наведено у табели 2.

Табела 2 – *Задужења ИТ професионалаца у односу на област рада и ниво одговорности*

Област рада	Ниво одговорности	Област рада /ниво одговорности
– програмер (апликација, оперативних система) – аналитичар – ИТ консултант – систем инжењер – систем администратор – техничар – подршка мрежи – корисничка подршка – подршка безбедности информација на терену	– директор – топ менаџер – руководилац пројекта – асистент на пројекту – сарадник	– директор – технички директор – пројект менаџер – процес менаџер – ИКТ менаџер – софтвер инжењер, веб дизајнер – администратор мреже, техничар – особа за едукацију – подршка мрежи, ИТ подршка – корисничка подршка

(Извор: Best for Eevengender Distribution in the 25 Member States in the Domain of Information Society)

Идеалне ИКТ треба посматрати и са становишта производа и из перспективе процеса. Производна перспектива односи се на дизајн ИКТ система за реализацију информационих и комуникационих сервиса. Процесна перспектива односи се на моделе и методе који се баве социјалним аспектом утицаја дизајна, имплементације, одржавања и коришћења ИКТ. У оквиру производа и процеса, ИКТ подразумевају хардвер, софтвер и управљање променама у систему. Зато је за развој оптималног решења за ИКТ структуру потребно одговорити на кључна питања [21], која су приказана у табели 3.

Табела 3 – *Кључна питања за развој идеалне ИКТ структуре*

	Хардвер	**Софтвер**	**Управљање променама**
Дефиниција	Који су специфични захтеви за хардвер?	Шта су потребе? Шта су очекивања?	Какав ће бити утицај на систем у смислу организационих промена?
Конструкција, инсталација, употреба, одржавање	Да ли је опрема адекватно заштићена? Да ли су постојећи капацитети довољни?	Да ли су разматране бесплатне и open-source алтернативе? Да ли је систем тестиран? Да ли је обезбеђено одржавање софтвера? Да ли је систем документован?	Који нови начини рада су примењени? Да ли је организациона подршка у могућности да подржи све учеснике (нпр. и мушкарце и жене)?

(Извор: Van Reijswoud: Appropriate ICT as a tool to increase effectiveness in ICT4D)

Према EUSME центру за извештавање ИКТ индустрија се, у општем случају, састоји од четири сектора: телекомуникација, хардвера, софтвера и ИТ услуга [22]. Подгрупе које их чине приказане су у табели 4.

Табела 4 – *Сервиси, опрема и производи ИКТ сектора*

Телекомуникације	Хардвер	Софтвер	ИТ сервиси
– основни сервиси	– компјутери	– софтверски производи	– мрежни сервиси
– додатни сервиси	– мрежна опрема	– интеграција система	– интеграција система
– опрема	– меморије	– уграђени софтвер	– одржавање
	– потрошачка електроника	– консалтинг	– ИТ консалтинг
		– дизајн/развој	– обучавање/тренинг

(Извор: EUSME Centre Report: ICT Market in China)

Према одговорима домаће циљне групе, 29,5% ИТ професионалаца су програмери и софтвер дизајнери, док 70,5% припада групи напредних корисника. Због мањка особља за одржавање хардвера, више од 60% ових испитаника одржава хардвер упоредо са својим редовним задацима. Овакав резултат, али и коментари анкетираних особа, директно указују на недостатак кадра. Наиме, један од проблема о којима су ИТ професионалци најчешће писали коментаре јесте да су оптерећени пословима који по уговору о запошљавању нису били наведени у опису њиховог радног места.

За опис послова које обављају ИТ професионалци, без обзира на пол, потребно је укључити и податке о њиховој стручној спреми. Велика је разлика између броја мушкараца и жена који су студирали технику или рачунарство. Зато неке компаније тешко проналазе жене инжењере [9]. Према подацима IPEDS Peer Analysis System-a,[7] који су базирани на резултатима америчког Министарства просвете и објављени у мају 2006. године, на Универзитету Аљаске у Фаирбанксу су, од укупног броја високообразованог, стално запосленог кадра, само 35,4% биле жене, а 64,6% мушкарци [23]. На Универзитету у Хановеру, од свих жена професора (33%), само 17% биле су наставници из области информатике и електронике [24]. Анализа података из домаћег окружења показује да је скоро 87% испитаника (34 мушкарца и 10 жена) завршило факултет, а 38,5% жена и 21,4% мушкараца има и виши степен образовања (специјалисти, магистри, доктори наука). Резултати су приказани на слици 3. Међутим, проценат високообразованих испитаника, без обзира на пол, готово је исти: 70% су жене, а 77% мушкарци.

[7] IPEDS систем експертске анализе.

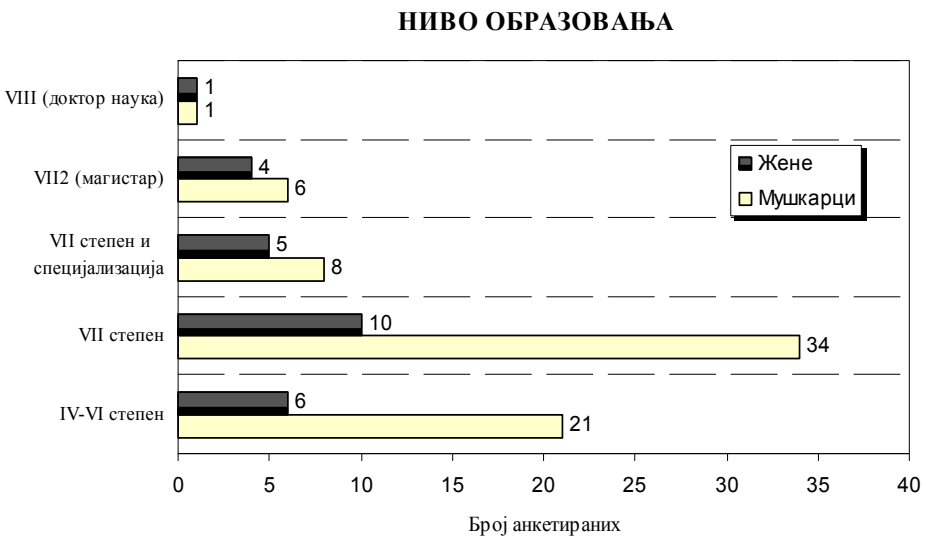

Слика 3 – *Ниво образовања жена и мушкараца*

Аустралијски институт за људске ресурсе анализирао је, почетком 2011. године, садржај своје базе података са више од 900 запослених. Резултати показују да је скоро две трећине узорка (преко 70%), на руководећим положајима, мушког пола. Око шест од десет испитаника сматра да структура по полу у њиховој организацији није одговарајућа [16]. У том смислу је, на истоветан начин, ИТ професионалцима из Србије понуђен избор једног од четири нивоа позиција у организацији, које су наведене у табели 5.

Табела 5 – *Позиција у организацији*

Ниво 1	Власник/деоничар/члан управног одбора
Ниво 2	Топ менаџер/пројект менаџер/IT консултант
Ниво 3	Вођа тима/менаџер
Ниво 4	Није на руководећем положају

Резултати показују, као што је приказано у табели 6. а) и на слици 4. а), да нема жена на високим руководећим позицијама (ниво 1), док је на одговарајућим позицијама 2,9% мушкараца. Овај проценат указује и на чињеницу да је мало ИТ професионалаца који су истовремено власници, акционари или чланови управних одбора.

Табела 6 – *а) Позиција у организацији (за сваки пол понаособ)*

	Жене	Мушкарци
Ниво 1	0,0%	2,9%
Ниво 2	3,8%	5,7%
Ниво 3	30,8%	21,4%
Ниво 4	65,4%	70,0%
	100,0%	100,0%

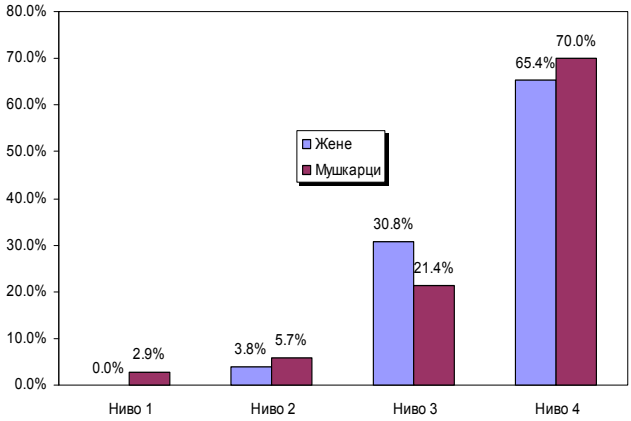

Слика 4 – *а) Позиција у организацији (сваки пол понаособ)*

Такође, готово је четири пута више руководиоца мушкараца него жена на нивоу 2, као што је приказано у табели 6. б) и на слици 4. б).

Табела 6 – *б) Позиција у организацији (за укупан број анкетираних)*

	Жене	Мушкарци
Ниво 1	0,0%	2,1%
Ниво 2	1,0%	4,2%
Ниво 3	8,3%	15,6%
Ниво 4	17,7%	51,1%
	27,0%	73,0%

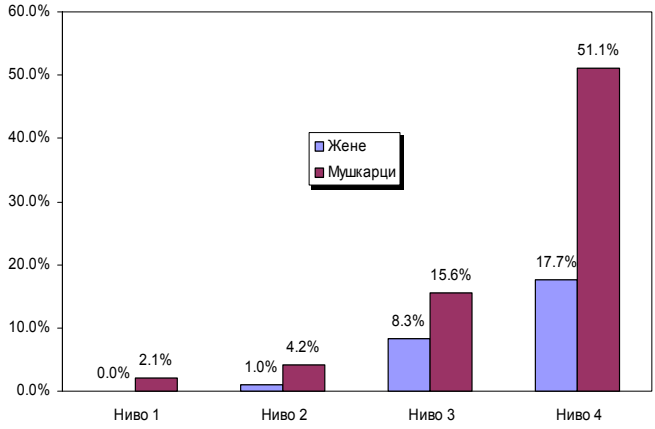

Слика 4 – *б) Позиција у организацији (за све анкетиране)*

Већи број жена ради на нивоу 3, тј. 30.8% од свих испитаних жена и 21.4% свих мушкараца. Њихови послови су организационо захтевни и траже кратке рокове реализације. Очекивано, највећи број запослених налази се на позицијама које нису руководеће (ниво 4).

Закључак

У раду су приказани резултати истраживања родне равноправности у ИТ секторима домаћих организација, компанија и институција. Истраживање је изведено анонимним анкетирањем 96 ИТ професионалаца који су запослени у банкама, телекомуникационим и ИТ компанијама, владиним и невладиним организацијама и универзитетима у Србији. Према резултатима истраживања, Србија прати светски тренд. Највећи број ИТ професионалаца (преко половине) у средњим је тридесетим годинама. У ИТ секторима запослено је двоструко више мушкараца него жена. Оба пола су, углавном, високо образоване особе, али су, истовремено, мушкарци на руководећим позицијама, док жене заузимају положаје са нижим степеном одговорности. У основи, око две трећине запослених је на нивоу напредног корисника ИКТ, док трећина запослених ради на развоју и дизајну софтвера. На основу коментара испитаника очито је да није редак случај да због недостатка кадра једна особа обавља два или више задатка, што додатно оптерећује запослене.

Према показатељима из света, истраживања о родној равноправности у контексту ИКТ биће предмет великог броја студија у будућности. Због тога је ова тема и у Србији отворена за развој нових пројеката и даља истраживања.

Литература

1. Skinner, G. D. (2008). A Study into Fostering Entrepreneurship in Information Communication Technology (ICT). *International Journal of Computers and Communications,* Vol. 2, Issue 4, pp 108–116.

2. Hamoudia, M. (2008). An Econometric Model for Forecasting the ICT Business Markets: A Simultaneous Multi-Equation Modelling Approach. *Telektronikk, 3/4.*

3. Nurwahida, F., A. M., Bohari, C., and Wei Hin: *Women Entrepreneurs in the ICT – Related Business in Malaysia: A Demographic Survey*. International Journal of Business and Management. Vol. 6, No. 10; October 2011. Published: October 1, 2011.

4. Dhillon, G., and J. Backhouse: Information System Security Management in the New Millennium. *Communications of the ACM*. Vol. 43. No. 7: pp 125–128, 2000.

5. Путеви остваривања родне равноправности једнаких могућности – од идеје до праксе. Савет за равноправност полова Владе Републике Србије. 2002. http://www.osce. org/sr/serbia/25494

6. Међународни уговор ФНРЈ 5/1945, Информациони центар УН у Београду, 1984.

7. Toolkit Gender in EU-funded research. Directorate-General for Research and Innovation Capacities Specific Program. European Commission. EUR 24840 EN. 2011. www.infn. it/CUG/images/docs/doc_esterni/ILO2012/toolkit_gender_eu_research. pdf

8. Primo, N.: *Gender Issues in Information Society*. UNESCO Publications for the World Summit on the Information Society. CI-2003/WS/05. 2003. http://portal. unesco. org/ci/en/file_download. php/250561f24133814c18284feedc30bb5egender_issues. pdf

9. Bisnath, S.: *Towards a More Equitable Information Society: How and Why of Gender Mainstreaming.* International Telecommunication Union. Third Meeting of the Working Group on Gender Issues. Geneva 30 June – 2 July 2004. Document WGGI 3/11-E. 2004. http://www.itu. int/ITU-D/gender/events/3rdAnnualWGGIMeeting/documents/3–11.pdf

10. Nurwahida, F., A. M., Bohari, and C.W. Hin: *Women Entrepreneurs in the ICT – Related Business in Malaysia: A Demographic Survey*. International Journal of Business and Management Vol. 6, No. 10; October 2011. www.ccsenet. org/ijbm

11. ITC Gender Mainstreaming Policy. International Trade Centre. Approved 28 April 2011.

12. Holliday, A. Qualitative Research. Sage. Thousand Oaks. CA. USA. 2002.

13. GENIS LAB / INFN Trieste. Report. Gender-Based Organizational Assessment. GENIS LAB WP 2 – ITC/ILO BMS. 2011. http://www.infn. it/CUG/images/docs/doc_esterni/ILO2012/pga_report_infn.pdf

14. Gender Equity in the Work Space. HRpulse. Research Report. Volume 3, Number 1. Australian Human Resources Institute March 2011. http://www.ahri. com. au/MMSdocuments/profdevelopment/research/research_papers/gender_equity_in_the_ workplace_2011.pdf

15. Seymour, E.: *The loss of women from science, mathematics, and engineering undergraduate majors: An explanatory account*. Science Education 79 (4): 437–473. 1995.

16. Powell, Gary N.: *Women and men in Management*. Newbury Park-London-Delhi: Sage. 1993.

17. Reskin, B., and D., McBrier: *Why Not Ascription? Organizations Employment of Male and Female Managers*. American Sociological Review 65:210–33. 2000.

18. The Gender Challenge in Research Funding. Assessing the European national scenes. Directorate-General for Research Science, Economy and Society. EUR 23721 EN. 2009.

19. Best Practices for Eevengender Distribution in the 25 Member States in the Domain of Information Society. Study Final Report December 2006. Information Society and Media Directorate General of the European Commission. 2006. http://ec. europa. eu/information_society/activities/itgirls/doc/best_practices. pdf

20. Gurumurthy, A.: *Gender and ICTs*. Overview Report. BRIDGE development-gender. Institute of Development Studies. ISBN 1 85864 840 8. 2004. http://www.bridge.ids.ac.uk

21. Van Reijswoud, V.: *APPROPRIATE ICT AS A TOOL TO INCREASE EFFECTIVENESS IN ICT4D: THEORETICAL CONSIDERATIONS AND ILLUSTRATING CASES*. EJISDC (2009) 38, 9, 1–18, 2009.

22. EUSME Centre Report: ICT Market in China. EU SME Centre. 2011.

23. Weber, R. P.: Basic Content Analysis. Sage. Thousand Oaks. CA. USA. 2008.

24. West, S. M. and J.W. Curtis: *AAUP Faculty Gender Equity Indicators 2006*. American Association of University Professors. AAUP. 2006.

УДК: 113/119:167 ; 004.8 ; 159.955

РАЗВОЈ МИСЛИ У КРЕТАЊУ ДО МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНОСТИ: ПРЕЛОМНИ ТРЕНУТАК ЗА ВЕШТАЧКУ ИНТЕЛИГЕНЦИЈУ*

Бојан М. Томић**
Институт за мултидисциплинарна истраживања, Београд

У раду се разматра на који начин је идеја о мултидисциплинарности утицала на развитак и токове истраживања вештачке интелигенције. Прати се њена историја од настанка до појаве кључних застоја који су претили да прекину даљи напредак. Значај вештачке интелигенције за војску огледа се у могућности обављања операција без људских жртава и смањеној употреби енергената. У развоју ове области учествовало је мноштво дисциплина. Једна од одлика вештачке интелигенције је непрекидно ослањање и упоређивање истраживања са сазнањима из неуронаука и знањима у вези са процесима учења. Представљена је идеја Марвина Минског у вези са начином на који људски мозак учи. Фокус рада представља анализа преломног тренутка у развоју вештачке интелигенције. Наглашава се иновативно сазнање које доводи до разрешења проблема. Приступ потиче од Марвина Минског и његове могућности да дубоко разуме развојну и истраживачку кризу у којој је била област вештачке интелигенције.

Кључне речи: *вештачка интелигенција, роботи, мултидисциплинарност, неуронске мреже*

Пионир на пољу вештачке интелигенције

Разматрањем вештачке интелигенције и потенцијалном војном применом бавио се научник МарвинИнски (Marvin Minsky).

Ински је пионир на пољима роботике и интернет комуникације која даје утисак присуства удаљеног учесника (телеприсуство). Утицао је на развој великог броја области попут вештачке интелигенције, когнитивне психологије, математике, компјутерске лингвистике, теорије Тјурингових машина и оптике. Последњих година претежно ради на прављењу па-

* Рад је настао у оквиру пројекта „*Теорија и пракса науке у друштву: мултидисциплинарне, образовне и међугенерацијске перспективе*“ (ОИ 179048 – област друштвених наука) који је финансирало Министарство просвете и науке Републике Србије.

** bojantomic@imsi.rs

метних машина са разумним расуђивањем као код људи.[1] Као један од водећих ауторитета на пољу вештачке интелигенције, свестан је не само могућности ове области, него и количине проблема које је потребно савладати.

Нова гледишта

Мински, рођени Њујорчанин, у младости је стицао вештине из различитих дисциплина, што ће бити видљиво приликом повезивања знања ради конституисања паметних машина. Његов научни ангажман умногоме временски коинцидира са почетком вештачке интелигенције. Након службе у морнарици он изучава математику на Харварду и Принстону, где је 1954. године и докторирао. Коаутор је многих проналазака који су имали велики утицај на развој роботике. Пројектовао је једног од првих робота симулатора неуронске мреже, затим конфокални скенирајући микроскоп, први графички дисплеј који се монтира на главу, механичку руку са тактилним сензорима и развио први Лого „корњачу". Мински је један од оснивача Лабораторије за информатику и вештачку интелигенцију на Масачусетском универзитету 1959. године, чији је био директор од 1964. до 1973. године. Професор је и на Масачусетском технолошком институту (MIT).

До напретка на пољу вештачке интелигенције довео је његов специфичан начин прилаза тој тематици. Управо тај приступ интересантан је за развој мисли о мултидисциплинарности.

Поента до које је дошао Мински и која представља иновативан закључак је мисао о разумевању које је немогуће постићи без погледа из бар два угла. Примаран извор у конципирању овог рада је његово лично сагледавање историје у којем он експлицитно износи тезу по којој је познат.[2] Његов закључак мења поглед на мултидисциплинарност, као и на науку 20. и 21. века. Век који је за нама управо је пример мењања парадигми интердисциплинарних односа.

Та идеја Марвина Минског, која је у жижи интересовања и разматрања овог рада, изложена је након што су дата објашњења везана за почетке вештачке интелигенције и проблеме који су се појављивали у раном развоју.

Почеци – кибернетика

Пре стотинак година мултидисциплинарност није могла бити схваћена нити коришћена на одговарајући начин. Открића која су уследила у наредном периоду и формирање тимова који су имали за циљ решавање појединих проблема утицало је на нове концепте сарадње и разумевања истраживачког процеса. Сазнање о дубини мултидисциплинарног прилаза, које је у овом раду презентирано, представља једно савремено откриће и тековину 20. века.

[1] MIT Media Lab, *Marvin Minsky*, http://web.media.mit.edu/~minsky.

[2] Minsky, Marvin, *Smart Machines*, in: *The Third Culture: Beyond the Scientific Revolution*, John Brockman (ed), Simon & Schuster, 1995, http://www.edge.org/documents/ThirdCulture/d-Contents.html.

Фокус ће бити на питању „паметних машина“, те њиховог коришћења при војсци. Оно што називамо интелигентним машинама (или појам машинска интелигенција) настаје четрдесетих година прошлог века. На самом почетку у њима су била примењена само достигнућа из области кибернетике, али убрзо су се у њихов развој укључиле бројне дисциплине и области: рачунарске науке, неуропсихологија, рачунарска лингвистика, теорија управљања, когнитивна психологија и вештачка интелигенција, а нешто касније конекционизам, виртуелна реалност, вештачки живот и још неке мање познате (попут интелигентних агената). Сам почетак развоја кибернетике поклапа се са временом Другог светског рата.

Већ тада је мултидисциплинарност била једини могућ пут и једина стварна опција за развијање поља кибернетике. Ово поље формирано је као резултат динамике односа између традиционалне психологије и нове области – контролинжењеринга, а он сам формиран је повезивањем инжењерског приступа и математике која оперише са понашањем динамичких система.

Кибернетика је донела велику иновацију у научној и методолошкој мисли.[3] Једна од многих њених дефиниција гласи: „Кибернетика представља општу теорију управљања, која може да се примени на сваки систем. При томе се под системом подразумева сједињење било којих елемената, који се посматрају као складна целина“.[4] Посебан утицај на опште разумевање, прихватање, као и проширивање круга заинтересованих истраживача имала је књига „оца кибернетике“ Норберта Винера (Norbert Wiener) *Кибернетика*[5] из 1948. године.

Примери пројекта

Прво представљање интелигентних машина педесетих година двадесетог века у јавности је изазвало својеврсну еуфорију. Иако су то били веома једноставни роботи, очекивало се да ће ускоро моћи да обављају функције као људи. Ипак, седамдесетих година, пошто истраживања нису задовољила очекивања, интересовање је потпуно спласнуло, али су већ осамдесетих формирани нови пројекти са великим очекивањима.[6] Пример за то је пројекат паметног камиона који је покренуо Пентагон. Замишљено је било да камион самостално спасава војнике иза непријатељске линије и враћа их у базу. Проблем је био у томе што је камион био сувише спор, јер је морао да заобилази препреке и сам се сналази на путу. Паметан камион био је амерички одговор[7] на пројекат владе Јапана „Пета

[3] Димитријевић, Предраг, *Правна информатика: теоријски оквири*, http://www.prafak.ni.ac.rs/files/nast_mat/PRAVNA_INFORMATIKA.pdf .

[4] Дефиниција потиче од украјинског експерта за кибернетику по имену Александер Јакоб Лернер (Alexander Yakob Lerner).

[5] Wiener, N., *Cybernetics, or Control and Communication in the Animal and the Machine*. Paris: Hermann and Co., Cambridge, MA: The Technology Press, and New York, NY: John Wiley and Sons, 1948.

[6] Каку, М., *Физика будућности: како ће наука утицати на људску судбину и наш свакодневни живот у 2100. години*, Лагуна, Београд, 2011, 91–92.

[7] Pollack, Andrew, Pentagon Wanted a Smart Truck; What It Got Was Something Else, *New York Times*, *Technology*, May 30, 1989, http://www.nytimes.com/1989/05/30/business/pentagon-wanted-a-smart-truck-what-it-got-was-something-else.html?pagewanted=all&src=pm .

генерација“ за који се, такође, испоставило да више функционише у фикцији него у стварности. Прави напредак у домену вештачке интелигенције остварен је осамдесетих година, али је због неуспешних пројеката финансирање оваквих истраживања прекинуто. Тек деведесетих година стручњаци су признали да снага рачунара није исто што и људска интелигенција. Победом IBM-овог рачунара „Дубоко плаво“ над шаховским велемајстором Гаријем Каспаровим било је јасно да рачунар може да се специјализује да један задатак решава перфектно. То је навело на помисао да неће бити тешко програмирати га да прецизно извршава више задатака, да учи и да се сналази у новим ситуацијама.

Сматра се да је прву машину која може да учи израдио Марвин Мински као студент педесетих годинама 20. века. Био је то SNARC (Stochastic Neural Analog Reinforcement Calculator). Сама изградња SNARC-а везана је за војску. Мински се са идејом за израду овакве машине обратио психологу Џорџу Милеру (George Miller). Када је добио новац од Ваздухопловне канцеларије за научна истраживања (Air Force Office of Scientific Research)[8] Милер је дао налог Минском да изради машину која је базирана на симулацији понашања пацова који тражи пут кроз лавиринт.[9] Машина SNARC могла је да обавља одређене врсте учења, али је било јасно да има различите типове ограничења.

На убрзан развој вештачке интелигенције значајно су утицали рад Ларија Робертса (Larry Roberts) са MIT-а на компјутерском виду и рад Џима Слегла (Jim Slagle) на симболичком рачуну. Војска препознаје потенцијале вештачке интелигенције, те Агенција за напредне истраживачке пројекте Министарства одбране (ARPA – the Defense Department's Advanced Research Projects Agency) око 1963. почиње финансијски да подржава рад неколико лабораторија које имају пројекте такве оријентације.

Психолог Френк Роузенблат (Frank Rosenblatt) са Универзитета Корнел (Cornell University), који је проучавао вештачке неуронске мреже, био је конструктор још једног од првих неурорачунара под називом MARK I. Око њега се, такође, окупља група истраживача.

Упркос заустављању финансирања, вештачка интелигенција бележи перманентан напредак.

Потешкоће у решавању проблема

Током раног развоја уочено је да рачунарски програми који би требало да симулирају експертско решавање проблема могу да обављају само једну појединачну, специјализовану радњу. Ниједан није показао оно што бисмо могли окарактерисати као општа интелигенција или здрав разум.

Практично решење требало је тражити преко спајања различитих програма у целину. Иако је било јасно да се прави напредак може постићи искључиво интегрисањем, нико није изашао са конкретном идејом како то урадити.

Препрека је била, као што је и данас, да се нађу два програма вештачке интелигенције који „сарађују“. Да би се то превазишло и дошло до решења потребно је

[8] Wright-Patterson Air Force Base, AF Office of Scientific Research, http://www.wpafb.af.mil/afrl/afosr/

[9] History of cybernetic animals and early robots, http://cyberneticzoo.com/?tag=marvin-minsky.

инкорпорирати различите приступе, различите начине разумевања ове потешкоће, и предложити различите идеје о томе како је превазићи. Развитак поља вештачке интелигенције (али не само ње) без мултиприступа био би могућ само у измишљеном свету исконструисаном на нереалним основама.

Концепти учења

Решавање питања потребе коришћења различитих приступа уско је повезано са процесима усвајања и коришћења знања у мозгу. Претпоставка Минског је да у мозгу постоји неколико механизама[10] учења, од којих неки акумулирају негативно знање које нас задржава да не радимо ствари које смо научили да избегавамо. Он износи предлоге како ти механизми учења изгледају.

Одређени механизми сакупљају знање о томе када треба применити одређени метод. Други делови конструишу супресоре или цензоре задужене да пружају отпор коришћењу сваког метода. Остали механизми уче како пронаћи решење када су методе супротстављене.

Идеја овог типа супротна је од идеје Данијела Денета (Daniel Dennett) о такозваном Картезијанском театру и постојању *синглселфа* (једног, појединачног сопства). Управо могућност мултиформације и мултитаскинга у мозгу, када се искусе конфликт, конфузија, помешана осећања, задовољство и бол, представља преиспитивање *синглселфа*. Иако се употребљавају преоштре и преамбициозне речи као крај појединачног сопства, јасно је да се и на нивоу можданих радњи разматра идеја мултидисциплинарности.[11] И ту су уочљива непрекидна поређења између неуронаука и вештачке интелигенције.

Идеја која је уткана у вештачку интелигенцију јесте да се изради машина која почива на принципу неуронских мрежа и која ће сама *научити* да решава проблеме, баш као што је случај са људским мозгом.

Формула за успех

У самом процесу истраживања вештачке интелигенције Мински је дошао до кључног сазнања, које се чинило неочекивано. Оно само је подједнако важно за разматрање које третира мултидисциплинарна истраживања и истраживања при војсци. Наиме, после неколико различитих приступа проблему прављења вештачке интелигенције и имплементираних метода, покушавајући да одреди који је метод најбољи, Мински је коначно схватио: *нема најбољег начина*.

Сваки појединачни метод поседује предности за одређене ситуације. Да би се израдила паметна машина, заправо је потребно уклопити више различитих начина

[10] Мински је искористио појам *механизам*, али он није одговарајући. Аналогија са механизмима може помоћи при објашњавању, али у конкретном случају, заправо, није реч о механизму.

[11] Разлоге за изнете претпоставке треба тражити у покушајима смештања ових проблема помешаних са личним концептима (ставовима) у религијске контроверзе.

на које би она могла да размишља (мисли), као што у мозгу постоје стотине различитих врста неуронских мрежа. То доводи до централне идеје Минског да се „ништа не може разумети уколико се не разуме на неколико различитих начина". Штавише, он у наставку појачава ову тезу, тврдећи да је „трагање за једном истином – потпуним, најбољим начином да се представи (репрезентује) знање – изопачено размишљање".

Разлог зашто је први приступ неприкладан, неодговарајући и неплодотворан јесте што уколико се нешто разуме само на један начин, а околности се мало промене тако да се више не може применити једини познат начин, више неће моћи да се дејствује – нема никакве перспективе. Уколико, пак, постоји више начина да се ствар представи, веома је мала могућност да ће се параметри баш у сваком од могућих случајева пореметити, те да ће се доћи до безизлаза.

Потребно је израдити, а затим и уклопити више различитих типова неуронских мрежа да би машина заиста могла да учи. Различити типови неуронских мрежа погодни су за различите процесе, попут памћења догађаја, представљања геометријских структура, каузалне интеракције, затим за прављење низа разумних корака, семантичке релације језичких израза, за врсте дводимензионалних представа које су потребне за виђење и тако даље.

Закључак

Напредак вештачке интелигенције захтевао је иновативан приступ у размишљању. Откриће мултидисциплинарног приступа покренуло је неколико нових области истраживања која доприносе развоју овог широко применљивог поља. У исто време остварена је могућност за дубље разумевање саме идеје мултидисциплинарности. Једна од одлика вештачке интелигенције је непрекидно ослањање и упоређивање истраживања са сазнањима из неуронаука и знањима у вези са процесима учења.

Примена вештачке интелигенције у војне сврхе је вишеструка. Основна функција је смањење броја жртава, затим већа прецизност, могућност доношења брзих одлука на основу количине информација које човек не би могао да обради у одговарајућем року, те употреба симулатора за вежбање. Хардвер са вештачком интелигенцијом већ се користи у систему крстарећих пројектила, у беспилотним летелицама, у роботима на даљинско управљање који служе за уклањање или постављање друмских бомби.

Литература

1. AI Topics, *Applications of AI and Expert Systems to Military Problems*, http://aitopics.org/topic/military, посећено 25. 1. 2013.

2. Alexander, David, U. S. military embraces robots with greater autonomy, *Chicago Tribune*, May 09, 2012, http://articles.chicagotribune.com/2012–05–09/news/sns-rt-us-usa-defense-robotsbre84805n-20120508_1_robots-15-ton-military-truck-autonomy, посећено 25. 1. 2013.

3. MIT Media Lab, *Marvin Minsky*, http://web.media.mit.edu/~minsky, посећено 25. 1. 2013.

4. Minsky, Marvin, *Smart Machines*, in: *The Third Culture: Beyond the Scientific Revolution*, John Brockman (ed), Simon & Schuster, 1995, http://www.edge.org/documents/ThirdCulture/d-Contents.html, посећено 25. 1. 2013.

5. Димитријевић, Предраг, *Правна информатика: теоријски оквири*, http://www.prafak.ni.ac.rs/files/nast_mat/PRAVNA_INFORMATIKA.pdf, посећено 25. 1. 2013.

6. Wiener, N., *Cybernetics, or Control and Communication in the Animal and the Machine*. Paris: Hermann and Co., Cambridge, MA: The Technology Press, and New York, NY: John Wiley and Sons, 1948.

7. Каку, М., *Физика будућности: како ће наука утицати на људску судбину и наш свакодневни живот у 2100. години*, Лагуна, Београд, 2011.

8. Pollack, Andrew, Pentagon Wanted a Smart Truck; What It Got Was Something Else, *New York Times*, *Technology*, May 30, 1989, http://www.nytimes.com/1989/05/30/business/pentagon-wanted-a-smart-truck-what-it-got-was-something-else.html?pagewanted=all&src=pm, посећено 25. 1. 2013.

9. Wright-Patterson Air Force Base, AF Office of Scientific Research, http://www.wpafb.af.mil/afrl/afosr/, посећено 25. 1. 2013.

10. History of cybernetic animals and early robots, http://cybernetiCzoo. com/?tag=marvin-minsky, посећено 25. 1. 2013.

УДК 94(497.1)"1943"(093.2)

БИТКЕ НА НЕРЕТВИ И СУТЈЕСЦИ 1943. ГОДИНЕ – КОНТРОВЕРЗЕ И ОТВОРЕНА ПИТАЊА

Мирјана Зорић*
Универзитет одбране у Београду, Војна академија

Иако је прошло седамдесет година од две највеће битке које су вођене на југословенском ратишту у Другом светском рату, пуна истина о њима ни до данас није представљена у нашој историографији. Без обзира на то што су идеолошке, црно-беле представе о „Народноослободилачком рату“ 1941–1945, које су деценијама после рата преовладавале у домаћој историјској литератури, са отварањем архива и „поплавом“ осталих извора током 80-их и 90-их година прошлог века замењене донекле „објективнијим“ тоновима, наравно, у мери у којој су очуваност, доступност и веродостојност историјских извора то омогућавали, у историографији су и даље остале присутне одређене контроверзе, отворена питања, фактографске празнине (белине), па и непотпуна и једнострана тумачења, међу њима и она „оптерећена“ још увек идеолошким наносима и славодобитним приступима који подсећају на прве послератне деценије.

Овај рад темељи се, пре свега, на изворима (документима) домаће и стране провенијенције (међу њима и оним који до сада нису прошли научну верификацију), захваљујући којима се покушава унети донекле ново светло и нова димензија у тумачењу ових битака. У раду се користи и велики број немачких докумената, јер намера је да се ове битке осветле и из угла немачког командовања, будући да је ова димензија до сада била недовољно заступљена у домаћој историографији. Наиме, деценијама се у нашој литератури писало готово искључиво о победама ослободилачког покрета под вођством комуниста, а да се, при том, зарад објективности и потпуније историјске истине, није водило рачуна како је на те догађаје гледала или како се у одређеним ситуацијама понашала и друга, „противничка“ страна.

Рад је посвећен седамдесетогодишњици битака на Неретви и Сутјесци. Надамо се да смо бар донекле допринели њиховом потпунијем, аутентичнијем и веродостојнијем тумачењу. На млађим историчарима је да наставе и даље да трагају за историјском истином, не само када су ове битке у питању, јер то је најмање што историјска наука може и мора да понуди.

Кључне речи: *ослободилачки покрет, партизани, четници, планови, офанзиве, операције, преговори*

* Ван. проф. др Мирјана Зорић предаје Војну историју на Војној академији.

У предвечерје зимских операција 1943. године

У време када су партизани у западној Босни, у јесен 1942. године, стварали велику слободну територију („Бихаћку републику“), савезничка иницијатива у северној Африци[1] и немачки пораз пред Стаљинградом, који ће резултирати губитком стратегијске иницијативе Вермахта на Источном фронту, најавили су прекретницу на великим ратиштима и учинили актуелним питање отварања новог фронта у Европи. И док су западни савезници (Рузвелт и Черчил) у Казабланци, јануара 1943, први пут расправљали о новом (другом) фронту у Европи, Немцима је остало само да нагађају који ће део европског континента бити мета англо-америчке инвазије. То што су савезници могли да бирају где ће десантирати своје снаге (од Нормандије, преко јужне Француске, Италије, Југославије, Албаније, до Грчке и Егејског архипелага), чинило је немачке позиције знатно инфериорнијим, посебно када се радило о одбрани југоисточне Европе, где је размах ослободилачке борбе у Југославији, Албанији и Грчкој представљао нови изазов и захтевао додатни напор за немачко командовање. Осим тога, предност западних савезника у поморским и ваздухопловним снагама и близина северне Африке, одакле је требало да уследи инвазија, пружали су им највеће шансе за десант према јужним обалама европског континента које су, због искустава и улоге Солунског фронта у Првом светском рату у неким савезничким круговима сматране „меким трбухом“ Европе, погодним за приступ југоисточним границама немачког Рајха. Оваква могућност, на другој страни, охрабривала је или, пак, узнемиравала и актере антифашистичког отпора у Југославији, пре свега вођства равногорског и партизанског покрета, која су у њој проналазила подршку или увиђала опасност за сопствене позиције у рату који се водио.

У таквој ситуацији, налазећи се у дубоком залеђу источнојадранске обале која је представљала потенцијалну мету англо-америчког десанта, Независна држава Хрватска била је једна од слабијих тачака у одбрамбеном систему сила Осовине на југоистоку Европе. Озбиљна криза усташког режима, која је слабила виталне полуге државног апарата, пре свега војску (усташку војницу и домобранство), по мишљењу немачких званичника (генерала Александра Лера, Глеза фон Хорстенауеа и посланика Зигфрида Кашеа), досегла је у јесен 1942. године највеће размере. Иако Немачка није имала никаквих територијалних претензија према НДХ, унутрашња стабилност те „државе“ је за немачки Рајх била од прворазредног значаја, пре свега из стратешких разлога (због комуникацијске везе са јадранским залеђем и остатком балканског простора) и као лифераната боксита, гвоздене руде, угља, дрвета и пољопривредних производа. Проблеми које су Немци имали у односима са својим главним савезником – Италијанима, по питању територијалног разграничења у НДХ и политике нагодби са српским националистима (четницима), коју су упорно водили италијански генерали упркос немачком противљењу, додатно су се увећали у јесен 1942. продором јаче партизанске групације (групе бригада) и стварањем велике слободне територије у западној Босни, у средишту хрватске државе.

[1] Победа британске 8. армије код Ел-Аламејна 23. октобра и англо-амерички десант у северозападној Африци 8. новембра 1942, после чега је уследило сламање Ромеловог Афричког корпуса.

* * *

Услед пораза у источној Босни и Црној Гори у трећој непријатељској офанзиви (операција „Трио“), средином јуна 1942. године партизанско вођство (на челу са Врховним штабом) одлучило се на „поход“ са групом бригада (1. и 2. пролетерска, 3. санџачка и 4. црногорска, укупне јачине 3.800 бораца) у западну Босну.[2] Под претњом потпуног уништења било је принуђено да се са јединицама „одлепи“ од Србије, привремено напусти идеју о повратку у источне делове земље и потражи спас у Босанској крајини, где се процењивало да постоје повољнији услови за консолидацију снага, њихову попуну новим људством, одмор и реорганизацију јединица.[3] За партизанске снаге груписане око Врховног штаба „пут на Исток водио је преко Запада“: после консолидације у западним деловима Југославије, када то услови буду дозволили, с попуњеним и реорганизованим јединицама вратити се у Србију![4]

Немачке процене указивале су, средином 1942. године, на „стални пораст“ партизанског покрета у западној Босни и суседним областима, чији је епицентар био на Козари, где се налазило око 4.000–5.000 добро организованих и наоружаних партизана који су уживали подршку локалног становништва („а као помоћне снаге имају многобројно становништво“).[5] „У читавом осталом немачком запоседнутом подручју“, про-

[2] У пролећној офанзиви немачких, усташко-домобранских и италијанских снага (Операција „Трио“), од средине априла до средине јуна 1942. године, до тада највећој на југословенском ратишту, партизани су изгубили слободну територију у источној Босни, Црној Гори, Санџаку и Херцеговини, претрпевши том приликом велике губитке. Око пет хиљада бораца, како наводи Мишо Лековић, повукло се на планинско подручје око Сутјеске, у шири рејон Зеленгоре и Маглића, пред опасношћу од потпуног уништења. У таквој ситуацији партизанско руководство је било приморано да хитно потражи излаз из критичне ситуације и одлучи куда, у ком правцу и у који део земље да крене са партизанским снагама, прикупљеним на Зеленгори. (Мишо Лековић, *Деловање руководства НОП-а*, Београд, 1989, стр. 128, 136; Младенко Цолић, *Преглед операција на југословенском ратишту 1941–1945*, Београд, 1988, стр. 61; Иван Матовић, *Војсковођа с ореолом мученика*, Београд, 2001, стр. 219)

[3] У мају 1942. године немачки извори су у западној Босни бележили „живу активност ‘банди’, нарочито на подручју: Бања Лука – Петриња – Босански Нови – Приједор.“ (*Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа и народности Југославије* (у даљем тексту: Зборник НОР-а), том XII (немачка документа), књ. 2, стр. 420; Наређење команданта Југоистока од 20. маја 1942). На овом подручју у то време дејствовали су: 1. крајишка ударна бригада, 1. и 2. крајишки и Банијски НОП одред. Ослобађањем Приједора и Љубије у мају 1942. године повезана је слободна територија на Козари и Грмечу и онемогућена Немцима експлоатација гвоздене руде у Љубији. По завршетку прве фазе треће офанзиве у источној Босни (средином јуна 1942), немачко командовање је формирало борбену групу „Западна Босна“ за операције у западној Босни (офанзива на Козари) које ће отпочети 10. јуна 1942. године.

[4] Повољни услови за пребацивање групе партизанских бригада ка западној Босни уследили су након загребачког споразума (од 19. јуна 1942) између Италијана и власти НДХ, по којем су италијанске регуларне трупе напустиле трећу окупациону зону (појас јужно од демаркационе линије), а усташко-домобранске снаге запоселе бивше италијанске гарнизоне. Овај правац партизанска групација је одабрала да се пребаци у правцу запада, при чему је требало превалити око 300 километара, од тога 200 км паралелно са јадранском обалом. „Марш“ је отпочео 22. јуна 1942, а већ средином августа партизани су почели да стварају своју „слободну територију“, са седиштем у Гламочу. Територија под контролом партизана временом се знатно проширила, простирући се од западних прилаза Неретви на југоистоку, па до Карловца на северозападу земље. Са ослобађањем Бихаћа почетком новембра 1942, овај град је постао седиште Врховног штаба и центар новоослобођене територије, по којем је она добила и своје име.

[5] Исто, стр. 512-521; Извештај генерала Бадера од 24. јуна 1942. године.

цењивао је немачки генерал Глез фон Хорстенау августа 1942. у Загребу, „може се забележити даље заоштравање јако организованог партизанског покрета“.[6] То је био разлог да Немци (са својом 714. пешадијском дивизијом, под командом генерала Штала), у садејству са бројним усташко-домобранским снагама, у јуну и јулу 1942, изведу опсежну операцију на Козари, како би умирили то устаничко жариште у срцу НДХ. Крећући се са бригадама у правцу Босанске крајине, партизанско руководство није знало за драму Козаре и агонију 2. крајишког одреда (3.500 бораца) и великог броја цивила који су се нашли у окружењу 40.000 усташких, домобранских и немачких војника на падинама те планине.[7] За Команду Југоистока сламање отпора на Козари средином 1942. наметало се као „одлучујући моменат“ за даљи развој ситуације у западној Босни и у читавој Хрватској.[8] Окренута том задатку, она ће се врло брзо суочити са још већим проблемом – упадом групе партизанских бригада јужно од демаркационе линије, у слободни простор италијанске 3. окупационе зоне коју су Италијани напустили, а хрватске снаге после Загребачког споразума од 19. јуна 1942. нису биле у стању адекватно да покрију и одбране. О томе је немачки генерал у Загребу 19. августа извештавао: „Јужно од демаркационе линије, а пре свега на подручју Дувно – Ливно – Гламоч настала је врло неугодна ситуација изненадним одласком Италијана и продором црногорских партизанских бригада, ојачаних из Херцеговине и Далмације, који је одмах након тога уследио. Партизани, који су у свом наступању према северозападу покушали да задобију крајеве према Сарајеву и Травнику, и који сада показују исту тежњу у правцу Јајца, броје, према опрезној процени, 6–7.000 наоружаних лица који не само да у ширем опсегу угрожавају јужни бок групе генерал-мајора Штала,[9] него и Мостар, чији италијански гарнизон Немци који раде на овом подручју не сматрају нарочито способним за отпор, а самим тим и важна бокситна подручја западно од овога града“.[10] Само неколико дана касније, генерал Бадер је извештавао да је трећа зона, после евакуације Италијана, постала „све више област којом владају устаници“.[11] У немачким извештајима из тог периода уочава се јасна тенденција да се партизанско подручје у области Ливно – Гламоч повеже са устаничким жариштем на Грмечу и на подручју југоисточно од Карловца, „као и у вишим пределима Хрватске“,[12] при чему се мислило на остала жаришта „нереда“ у Хрватској, на територији Славоније и Срема. У том смислу, генерал Бадер је већ августа 1942. сугерисао команданту Југоистока да „читаву Хрватску треба сматрати као устаничку територију“.[13]

[6] Исто, стр. 637; Извештај немачког генерала у Загребу од 19. августа 1942. године.

[7] Бранко Петрановић, Сава Даутовић, *Југословенска револуција и СССР (1941–1945)*, Београд 1988, стр. 155; М. Цолић, *Преглед операција*, стр. 55.

[8] Зборник НОР-а, XII-2, стр. 537; Извод из месечног извештаја Оперативног одељења команданта Југоистока од 30. јуна 1942.

[9] Мисли се на немачку 714. пешадијску дивизију која је била пребачена из Србије, како би узела учешћа у офанзиви на Козари у лето 1942. и по њеном завршетку задржана на простору западне Босне.

[10] Зборник НОР-а, XII-2, стр. 636–638; Извештај немачког генерала у Загребу од 19. августа 1942.

[11] Исто, стр. 641–643; Извештај генерала Бадера од 21. августа 1942.

[12] Исто, стр. 638, 643.

[13] Исто, стр. 617–618; Извештај генерала Бадера од 11. августа 1942.

Евакуација треће и делова друге окупационе зоне у НДХ, коју су италијанске снаге отпочеле по потписивању споразума са хрватским властима у Загребу 19. јуна 1942. и њихово повлачење према јадранској обали,[14] пружала је партизанској групацији слободу маневра правцем који хрватске (домобранске и усташке) снаге, према немачким проценама „незнатне борбене вредности", нису биле у стању да поседну и бране, нити да спрече стварање „међусобно повезаних устаничких жаришта" и опасно угрожавање немачких и хрватских интереса.[15] Почетком јула 1942. партизанске бригаде су извршиле напад на железничку пругу Сарајево–Мостар, уништиле велики број железничких станица, инсталација и других објеката, запленили велику количину ратног материјала и на свом путу ка западној Босни, дугом око 350 километара,[16] допринеле ширењу покрета на подручју западне Херцеговине и северне Далмације, обухватајући и крајеве насељене хрватским и муслиманским становништвом.[17] У штабу Команде Југоистока страховало се, крајем новембра 1942, од инфилтрирања комуниста из трећа зоне преко демаркационе линије и успостављања „једног непрекидног новог фронта на европском континенту с наслоном на обалу".[18] Већ је почетком јула командант Југоистока упозоравао да ће територија 3. и 2. италијанске окупационе зоне постати „нужно стално жариште немира" и неминовних сукоба између хрватских снага које је требало да преузму њено обезбеђење и „националистичких српских банди", али и „жариште немира комунистичких партизана": „Може се на основу искуства рећи да хрватске снаге у погледу борбене спремности нису дорасле ни националистичким српским ни комунистичким бандама". Оваква ситуација истовремено је угрожавала и обезбеђење територије Хрватске јужно од Саве, јер се страховало од могућности да се немири пренесу и на „немачку територију", северно од демаркационе линије. На другој страни, немачко командовање је упозоравало свог италијанског савезника на потребу заштите немачких војнопривредних интереса везаних за обезбеђење рудника боксита у мостарском рејону и транспорта руде ка морској обали или према северу, правцем Сарајево–Брод и Бања Лука–Новска.[19]

Од битке на Козари до октобра 1942. године окупационе и усташко-домобранске снаге извеле су неколико мањих операција чишћења појединих области на територији НДХ, како би неутралисале партизанске снаге у њима и поново успоставиле контролу над важним комуникацијама и привредним објектима. (Исто, стр. 632–636, 637–639, 735–739) Крајем августа и почетком септембра 1942. непријатељске снаге (Борбена група „Боровски" коју су чинили 6 немачких и 11 усташко-домобранских батаљона, са три дивизиона артиљерије и другим пратећим јединицама) извеле су операцију у Срему (на Фрушкој гори); сремски партизани су успели да избегну уништење, док је непријатељ, искаљујући свој бес над недужним становништвом, под вођством Виктора Томића, побио око 5.000 Срба и око 10.000 подвргао мучењу. (Исто, стр. 661–666; Заповест борбене групе „Боровски" од 24. августа 1942; Жарко Атанацковић, *Војводина у борби 1941–1945*, Нови Сад 1959, стр. 97; Група аутора, *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945,* књ. I, Београд 1965, стр. 323–325).

[14] У јадранском залеђу Италијани су планирали да задрже своје гарнизоне само у местима где су били присутни њихови стратешки и економски интереси: Карловац, железничка пруга Сушак – Огулин – Книн, Мостар, Требиње... И у погледу цивилне управе они су се у 3. зони одрекли сваког утицаја, док су у 2. зони, уз своје гарнизоне, задржали још „извесну, у војном погледу важну полицијску власт". (Зборник НОР-а, XII-2, стр. 510–512; Извештај немачког генерала у Загребу од 21. јуна 1942).

[15] Исто, стр. 537, 554-560; Извештај немачког генерала у Загребу Врховној команди Вермахта од 27. јуна 1942; Директива команданта Југоистока команданту Србије од 10. јула 1942.

[16] И. Матовић, *Војсковођа*, стр. 233.

[17] Душан Лукач, *Трећи Рајх и земље југоисточне Европе 1941–1945*, књ. III, Београд 1987, стр. 236–237.

[18] Зборник НОР-а, XII-2, стр. 891; Обавештење команданта Југоистока од 29. новембра 1942.

[19] Исто, стр. 539–541; Предлог команданта Југоистока Врховној команди Вермахта, 2. јули 1942.

Успеси које је до краја септембра постигла ударна група бригада заједно са крајишким и далматинским јединицама, реално су угрозили позиције окупаторских и хрватских власти у западној Босни и великом делу Хрватске; готово цела територија између Неретве, Врбаса, Саве, Купе и морске обале била је захваћена партизанским дејствима. Појавом групе партизанских бригада на том простору променио се и однос снага на штету непријатеља, што ће имати великог значаја за развој и интензитет ослободилачке борбе у Босни и Хрватској у наредном периоду.[20] Ослобађањем Бихаћа (почетком новембра), затим Босанске Крупе, Слуња, Цазина, Велике Кладуше, Цетинграда, Пећинграда и других места, пространа слободна територија Босанске крајине повезана је до краја 1942. године са слободном територијом на Банији, Кордуну и Лици, прерастајући у велику компактну целину, са седиштем у Бихаћу. Тиме је проширена оперативна база главнине партизанских снага под командом Врховног штаба, а партизанско руководство могло је непосредније да утиче на развој ситуације у западним крајевима земље и повезивање партизанских снага у њима. Та територија (у домаћој литератури позната као „Бихаћка република“, а у немачким документима називана још и „Титовом државом“) од око 50.000 km^2 представљала је солидну стратегијску основицу, како за предузимање већих војних операција, тако и за распламсавање и јачање борбе у суседним крајевима, нарочито у Хрватској.[21]

У извештају команданта Југоистока од 29. новембра 1942. констатује се „неограничена“ владавина устаника у италијанској 3. окупационој зони: „Комунисти владају на целој територији јужно од Карловца, преко Бихаћа, до у околину Гламоча. Ово стање се објашњава јаким непријатељским притиском како против демаркационе линије, тако и према Јадрану [...] Овде се стиче утисак да су устаници искористили време да се плански организују и обуче. Напади добијају више него до сада карактер добро вођених борбених дејстава. Трајно неподношљиво узнемиравање могуће би било отклонити само потпуном променом држања Италијана [...]“[22] Према процени команданта немачке 718. пешадијске дивизије, генерала Фортнера, од 26. децембра 1942, „држава врховног вође комуниста ’Тита’ је заузећем Ливна и Томиславграда достигла до сада своје највеће проширење, након што је већ раније заузећем Бихаћа[23] извршено присаједињење са комунистичком групом јужно од Карловца. Садашња запоседнута територија, на којој се налази округло 63.000 наоружаних бораца, има дужину од 250 km и ширину око 80 до 100 km [...]“ Тиме је, како се тврди у извештају 718. дивизије, „та комунистичка

[20] М. Циплић, *Преглед операција*, стр. 65.

[21] Броз је крајем 1942. године обавештавао Коминтерну да се „ослобођена територија простире од самог Карловца до Имотског и ограничена је на истоку приближно линијом Двор – Приједор, Бања Лука, Котор Варош, до Зенице“. На ослобођеној територији налазило се 10 области: приморско-горанска област (срезови Бриње – Огулин); област Кордуна (срезови Вргин Мост, Војнић, Вељун, Слуњ); личка област (срезови Грачац, Кореница, Доњи Лапац, Удбина, Госпић); област сплитског округа (срезови Сплит, Сиње); ливањска област (срезови Гламоч, Ливно, Дувно); област дрварског подручја (срезови Дрвар, Петровац); област Подгрмеч (срезови Крупа, Сански Мост, делови среза Босански Нови и Дрвар); област кључко-мркоњићког округа (срезови Кључ и Мркоњић); област бихаћког подручја (срезови Бихаћ, Цазин); подручје јајачког округа (срезови Јајце, Котор Варош и делови среза Бугојно и Травник). (Наведено према: Б. Петрановић, С. Даутовић, *Југословенска револуција и СССР*, стр. 156–157).

[22] Зборник НОР-а, XII-2, стр. 892–901; Месечни извештај команданта Југоистока од 29. новембра 1942.

[23] Ливно је 15. децембра, а Томиславград (Дувно) 19. октобра 1942. заузела 2. пролетерска дивизија. (Исто, стр. 952).

опасност већ одавно постала и политички проблем, коме се Хрвати супротстављају потпуно беспомоћно. Италијани су до сада према њима показивали одбијајућу равнодушност. Опасност коју ова расположена за напад и добро наоружана комунистичка држава представља за Немце, Италијане и Хрвате очигледна је и јасна [...]".[24]

Захваљујући продору групе партизанских бригада, дошло је крајем 1942. године до борбеног замаха у западним крајевима Југославије. Формиране су нове бригаде и партизански одреди у Босанској крајини, Лици, Кордуну и Банији, чиме су се стекли предуслови за преформирање партизанских формација да се од бригадног пређе на дивизијски и корпусни ниво војне организације. Наредбама Врховног штаба од 1. и 9. новембра 1942. формиране су 1. и 2. пролетерска, 3. ударна, 4. и 5. крајишка дивизија и 1. босански корпус, а 22. новембра, 6. (личка), 7. (банијска) и 8. (кордунашка) дивизија и 1. хрватски корпус. Истовремено, Врховни штаб НОП и ДВЈ преименован је у Врховни штаб Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије (НОВ и ПОЈ). Поход пролетерских и ударних бригада у западну Босну крајем 1942. године, како је непосредно после рата писао Арса Јовановић, у то време начелник Врховног штаба, „допринео је преношењу устанка и на оне хрватске крајеве где је до тада само тињао (Жумберак, Славонија, Загорје), што је имало одјека и на Словенију; партизанска војска нагло је порасла: од бригада прешло се на виши степен војне организације формирањем оперативних групација – дивизија и корпуса – способних за акције на читавом југословенском ратишту. Овим покретом поставили смо се у централни положај наше земље, повезали све наше снаге и загосподарили теренски врло јаким масивом динарског гребена, где непријатељ није могао да искористи модерну технику. Ослоњени на ово моћно централно било, ми смо, као са одскочне даске, полазили у савски басен, с једне, и к јадранској обали, с друге стране. Од овог времена динарски гребен постаје стратегијском полугом која је везивала снаге Словеније с нашим снагама у источним деловима: Црној Гори и Србији".[25]

Средином децембра 1942. године у саставу 1. босанског корпуса (4. и 5. крајишка дивизија) налазило се 7.500 бораца; на дан формирања (22. новембра 1942) 1. хрватски корпус (са 6. личком, 7. банијском и 8. кордунашком дивизијом) имао је 3.700, а 4. јануара 1943. нешто преко 10.167 бораца.[26] У новембру 1942. од 1. и 2. пролетерске и 3. ударне дивизије створена је Главна оперативна група дивизија која је стављена непосредно под команду Врховног штаба НОВ и ПОЈ. Њено бројно стање крајем 1942. године износило је 14.500 бораца, а уласком 7. банијске и 9. далматинске дивизије у њен састав у фебруару 1943, око 20.000 бораца.[27] Парти-

[24] Исто, стр. 952–953.

[25] Арсо Јовановић, *Преглед НОБ-а*, Београд 1946, стр. 30.

[26] Никола Анић, Секула Јоксимовић, Мирко Гутић, *Народно-ослободилачка војска Југославије*, *Преглед развоја оружаних снага НОП 1941–1945*, Београд, 1982, стр. 221.

[27] Исто, стр. 227.

Према сумарним подацима, крајем 1942. године у саставу НОВ и ПОЈ налазила су се два корпуса, осам дивизија (9, далматинска, биће формирана средином фебруара 1943), 37 бригада, 36 партизанских одреда и 12 самосталних батаљона, са око 150.000 бораца. Истовремено, непријатељ је у Југославији располагао са 46 дивизија и низ других мањих јединица које су припадале и биле под командом 19 штабова (ранга) корпуса, 7 штабова (нивоа) армија – укупне јачине око 860.000 војника. (М. Цолић, *Преглед операција*, стр. 86)

занска војска, односно, њена главнина (1. босански и 1. хрватски корпус и Главна оперативна група дивизија), израсла је крајем 1942. године у респектабилан војни потенцијал који ће приморати непријатељско командовање да обрати знатно већу пажњу на централни део југословенског ратишта, посебно у контексту очекиваног савезничког десанта на источнојадранској обали.

Изразиту већину у партизанској војсци (чије су језгро чинили 1. хрватски и 1. босански корпус и Главна оперативна група дивизија) на простору НДХ, крајем 1942, имали су Срби: састав Оперативне групе дивизија у највећој мери чинили су борци из Србије, источне Босне и Херцеговине и Црне Горе који су се заједно са Врховним штабом после прве, друге и треће непријатељске офанзиве пребацили у западну Босну у другој половини 1942. године; састав 1. босанског (4. и 5. крајишка) и 1. хрватског (6. личка, 7. банијска и 8. кордунашка дивизија) корпуса преко 90% чинили су Срби са простора Босанске крајине, Баније, Кордуна, Лике и Горског Котора. Према истраживањима архивске грађе (историјских извора) партизанске провенијенције, око 93% борачког састава 1. хрватског корпуса чинили су Срби (6. личка – 96%, 7. банијска – око 92% и 8. кордунашка дивизија – око 95%), а касније формирана 12. славонска дивизија имала је у свом саставу око 85% Срба.[28] У истом периоду, од око 21.000 партизана у Хрватској (од тог броја 12.207 се налазило на Банији, Кордуну и Лици, односно, 10.167 у 1. хрватском корпусу, а 2.040 у личком, Банијском и Кордунашком НОП одреду), Срба је било 15.100, или око 67%, а Хрвата 5.280.[29] Тито је још у априлу 1942. из Фоче сугерисао Главном штабу Хрватске да „пази на однос Срба и Хрвата“ и да у партизанске јединице увуче што више Хрвата: „Треба чинити све да се тај однос правилно развија. Све док у вашим редовима не прерасту Хрвати не можете рачунати на потпуни уплив на хрватске масе. Партизанске јединице треба да заволи хрватски народ, а то ће бити када у њима преовладају Хрвати“. Захтевао је од хрватског руководства да развије „јаку“ пропаганду у хрватској војсци (међу домобранима) и „продуби везе с њом“, јер је у домобранима видео потенцијал који је могао допринети омасовљењу партизанских снага у Хрватској и политичком утицају у хрватском народу.[30] У апелу домобранима почетком 1943. године Тито је позивао њихове официре да заједно са својом војском

[28] Велимир Иветић, Срби у антифашистичкој борби на подручјима Независне државе Хрватске 1941–1945. године, *Војноисторијски гласник* 2–3/1995, стр. 35.

[29] Велимир Иветић, Срби у антифашистичкој борби на подручјима Независне државе Хрватске 1941–1945. године, *Војноисторијски гласник* 1/1995, стр. 156–157.

Према истраживањима В. Иветића, уочи капитулације италијанских снага, а према подацима од августа и септембра 1943, бројно стање партизанских јединица на простору Хрватске износило је око 30.500 људи, од чега 11.594 на Банији, Кордуну и Лици. Од 9.560 припадника 1. хрватског корпуса, 8.953 били су Срби, 558 Хрвати, 40 муслимани и 9 Црногорци. У четири одреда са ове територије било је још 2.034 припадника, од чега 1.777 Срба и 247 Хрвата. У Славонији је деловао 2. славонски корпус са 7.950 припадника, од чега српске националности 5.347, а хрватске 2.412 (припадника осталих националности било је 159). У централном делу Хрватске (II оперативна зона НОВХ) од 3.579 партизана, 20% били су Срби (716) и 80% Хрвати (2.863). У Хрватском приморју и Горском котору у 13. приморско-горанској дивизији и Групи приморско-горанских одреда од 2.763 припадника, 1.321 бораца је припадало српској националности, а 1.437 хрватској. У Далмацији је било око 4.500 бораца, од чега око 3.600 Хрвата, а Срба око 900. Према сумарним подацима које наводи В. Иветић, у јединицама НОВ и ПО Хрватске уочи капитулације Италије било је око 19.500 Срба (64%) и око 10.500 Хрвата (34%), тако да је однос приближно био 2:1 (1,9:1). (Исто, стр. 157–169.)

[30] Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 9, Београд, 1979, стр. 203–205.

прећу на страну партизана, а заузврат им гарантовао официрске чинове и положаје које су стекли у хрватској регуларној војсци.[31]

Једна од ретких Титових тврдњи да се у редовима НОВ и ПОЈ „од самог почетка налазе у огромној већини баш Срби [...]", изнета у тексту о „Националном питању у Југославији у свјетлости народноослободилачке борбе" (објављеном у „Пролетеру" децембра 1942), временски коинцидира управо са периодом реорганизације партизанске главнине и стварања крупнијих састава – дивизија и корпуса, крајем 1942. године. У њему дословце пише да „баш српски, црногорски, босански и лички партизани и бригаде које су биле састављене готово искључиво од Срба, водили су и данас воде немилосрдну борбу не само против окупатора већ и против четника Драже Михаиловића и осталих непријатеља угњетених народа [...]". Ову изјаву о „највећем доприносу у крви који српски народ даје у борби против окупатора и његових слугу", „за пуну слободу и независност свих народа Југославије",[32] замениће врло брзо формулације о „проливању крви свих наших народа", пароле о „равноправности, братству и јединству свих народа Југославије" као врхунским вредностима и доследно истицање националне симетрије када су у питању заслуге и борбени учинак у рату, али и жртвовању за опште интересе. Југословенско ратно искуство показује и доказује да те симетрије никада није било и да је, заправо, највећу жртву у овом рату поднео – српски народ.[33]

Операција „Вајс" – обострани планови

У контексту промењених стратешких околности на ратиштима крајем 1942. године и очекивања англо-америчке инвазије на Балканско полуострво,[34] постојање „Титове државе" у непосредном јадранском залеђу и могућност даљег ширења побуне против окупационих (немачких и италијанских) снага, немачко командовање у Берлину и Солуну (Команда немачких снага на југоистоку Европе) доживљавало је као могућу подршку савезничким инвазионим трупама на Балкану. Прве наговештаје немачких очекивања инвазије Балкана налазимо у извештају генерала Бадера већ од 31. августа 1942. године. Обавештавајући команданта Југоистока о ситуацији на српско-хр-

[31] Извори за историју СКЈ, НОР и револуција, књ. 10, стр. 395.

[32] Извори за историју СКЈ, НОР и револуција, књ. 9, стр. 338–345; Ј. Б. Тито: *Национално питање у Југославији у светлу народноослободилачке борбе*, („Пролетер", бр. 16, децембар 1942).

[33] Апсолутну већину у партизанској војсци готово до краја 1943. имали су Срби (то је Велимир Иветић у наведеним радовима објављеним у Војноисторијском гласнику 1995. године изворно поткрепио и доказао). После капитулације Италије, тај однос у Хрватској почиње постепено да се мења, да би од 1944. године у партизанским јединицама у Хрватској почели да преовлађују Хрвати. Међутим, ако се има у виду да се од 1944. тежиште борбених дејстава помера ка источним деловима Југославије, ка Србији, да у ослобађању Србије и југоисточних делова земље учествују српске јединице, да су у формирању и пробоју Сремског фронта и ослобађању северозападних делова Југославије учествовале југословенске армије претежно српског састава, јасно је да не може бити речи ни о каквој националној симетрији коју је деценијама после рата форсирала југословенска историографија.

[34] Немци су рачунали са Черчиловом источносредоземном стратегијом, удара у „меки трбух" Европе на Балкану (у рејону Јадранског, Јонског или Егејског мора), па су у складу с тим планирали и дејства својих снага на полуострву, како би парирали савезничкој иницијативи.

ватској територији, војно-управни командант Србије (генерал Бадер) тврдио је да постоје предзнаци да је том подручју „намењена посебна улога при успостављању 'другог фронта'".[35] За немачко командовање српско-хрватски простор у централним и западним деловима Балкана био је у тесној повезаности са грчким простором као „база" за збрињавање и снабдевање немачких јединица у Грчкој, али и најбоља веза са фронтом у северној Африци. Одржавање реда и мира у том подручју, као и обезбеђење редовног саобраћаја на главним железничким пругама (Загреб – Београд, Београд – Ниш – Скопље и Београд – Софија) за потребе ратовања на Југоистоку, имали су приоритет у немачким плановима крајем 1942. и почетком 1943. године.[36]

Страхујући од савезничког напада на Балканско полуострво, у Врховној команди Вермахта и Команди југоистока рачунало се да ће он имати подршку устаника у „западним балканским земљама", посебно на подручју НДХ. Снажан притисак непријатеља, нарочито јужно од демаркационе линије (у италијанској окупационој зони), по мишљењу немачког војног врха представљао је последицу потпуног одсуства ауторитета хрватских власти, као и држања италијанских окупационих снага, њихове неактивности према „комунистичким бандитима" и попуштања „антикомунистичким" четницима који „своју привржености Дражи Михаиловићу јавно испољавају и који ће се у датом моменту побунити против окупационих сила".[37] Крајем 1942. године „четничко питање" у НДХ за хрватске власти и немачке званичнике у Загребу представљало је „значајан фактор", не само због толерантног става и подршке италијанског савезника четницима, већ и због њиховог војног потенцијала који их је, према проценама команданта немачке 718. дивизије у Хрватској, генерала Фортнера, чинио „далеко надмоћнијим од хрватских домобранских и усташких јединица исте јачине".[38] Бадеров извештај од 31. августа 1942. био је уједно и први наговештај немачких очекивања да ће „српски националисти", како су Немци називали Михаиловићеве снаге, имати значајну улогу уколико дође до инвазије Балкана: „Војнички организован покрет Драже Михаиловића стоји на располагању у свако доба за успостављање 'другог фронта' на Балкану. Михаиловић добија своје директиве из Лондона, комунистичком покрету се диригује из Москве. Оба су наоружана оружјем југословенске војске које је заостало у земљи. Покрет Драже Михаиловића, пропагандно наглашавајући верност Краљу, об-

[35] Зборник НОР-а, XII-2, стр, 695.

[36] У разговору са Павелићем у Виници, септембра 1942. године, Хитлер је посебно истакао значај комуникација које преко НДХ воде ка Југоистоку и том приликом изразио спремност да се оне у случају угрожености бране свим расположивим средствима. (Наведено према: Д. Лукач, *Трећи Рајх и земље југоисточне Европе 1941-1945*, стр. 236) О овом сусрету и Хитлеровој заинтересованости за „успостављање мира и реда и учвршћивање режима у Хрватској", а нарочито безбедност саобраћаја, налазимо податке и у Ратном дневнику Вермахта из тог периода: „Он (мисли се на Хитлера – прим. М. З.) жели да му је обезбеђен транспорт боксита и производа нафте, а нарочито транзит. Ово се односи на фронт у северној Африци који се снабдева путевима преко Атине и Солуна и преко залива Суда на Криту. Ако би се пореметио саобраћај на хрватским железничким пругама било би веома угрожено заједничко ратовање Немачке и њених савезника. Ово је било познато Енглезима и зато су они на Балкану све предузимали да би створили тешкоће у снабдевању северне Африке [...]" (Војни архив Београд, Ратни дневник ВКВ (ОШВ), том II (01. 01. 1942 – 31. 12. 1942), превод, стр. 33).

[37] Зборник НОР-а, XII-2, стр. 892-901; Месечни извештај команданта Југоистока од 29. новембра 1942. године.

[38] Зборник НОР-а, XII-2, стр. 790–792.

ухватио је највећи део српског народа. Покрет још није спреман за отпочињање напада, но у свако доба може се рачунати са акцијама нижих старешина, као и приликом заузећа Фоче, које собом могу повући цео покрет.[39] Михаиловић још отклања заједничку акцију с комунистима која је ипак вероватна у озбиљном случају".[40] За немачке команданте, устанички фронт у Југославији, па самим тим и у НДХ, чинили су недвосмислено комунисти и српски националисти, од чије су „заједничке акције", без обзира на њихово евидентно непријатељство, Немци ипак зазирали.

Како се нису могли помирити са чињеницом да у предвечерје великих збивања, након преузимања стратегијске иницијативе од стране савезника код Стаљинграда и у северној Африци, централни део југословенског ратишта у великој мери контролишу комунисти (простор јужно од Карловца, преко Бихаћа, Грмеча, Купреса, скоро до Неретве) и четници Д. Михаиловића (територију југоисточно од линије Фоча – Калиновик, према Бијелом Пољу и Колашину,[41] немачка Врховна команда и Команда Југоистока биле су принуђене да (у садејству са италијанском 2. армијом) предузму одговарајуће мере ради „коначног сламања позадине и уништења устаника и банди свих врста" на простору НДХ.[42] Безусловно осигурање саобраћаја према Грчкој, ради снабдевања немачких снага на простору Југоистока, био је прворазредан задатак подједнако намењен Хрватској и Србији.

Замисао о зимским операцијама и уништењу устаничког покрета у Југославији разматрана је први пут у новембру 1942. године током разговора у Хитлеровом главном штабу у Виници (западна Украјина), којем су присуствовали сам Хитлер, командант Југоистока генерал Александар фон Лер и поглавник НДХ Анте Павелић. Разговори су настављени у децембру 1942. у Растенбургу (у источној Пруској). Хитлер је том приликом позвао и италијанског министра спољних послова грофа Ћана и начелника Генералштаба италијанске војске маршала Уга Кавалериа, како би их приволео на учешће у овом великом оперативном подухвату, под кодним називом **Случај бело** (нем. *Fall Weiß*), који је требало извести углавном на италијанском окупационом подручју. Циљ операције била је, пре свега, одбрана јадранске обале од евентуалног англо-америчког искрцавања, што је подразумевало уништење и партизана и четника, а за то је била неопходна безусловна подршка италијанског савезника.

У разговору са грофом Ћаном, 20. децембра 1942, Хитлер је указивао на опасност од англо-америчке инвазије и образлагао потребу уништења „банди" у јадранском залеђу: „Ако би на Југоистоку дошло до искрцавања Англосаксонаца уз помоћ балканских националиста, онда се ситуација не би више могла средити. Било би довољно да у југоисточном простору дође до немира и саботажа, па да положаји на Криту, Пелопонезу и Додеканезу буду опасно угрожени. Под овим околностима било би најбоље сада уништити банде, него касније бити приморан организовати велике акције против англо-америчког материјала и аеродрома који би на-

[39] У Берлину се знало за Михаиловићеву дефанзивну стратегију, чекања „бољих времена" да се прикључи савезницима и подигне општи устанак у Југославији.

[40] Зборник НОР-а, XII-2, стр. 695–696.

[41] Исто, стр. 697.

[42] Исто, стр. 961–965; Хитлерова директива бр. 47 о командовању и одбрани подручја Југоистока, од 28. децембра 1942. године

ционалисти обезбедили. То би представљало катастрофу чије се последице не могу ни замислити“.[43] Директивом о отпочињању операција коју је Хитлер потписао 28. децембра 1942, одбрана целокупног балканског простора поверена је команданту Југоистока: „Према постојећој ситуацији на Средоземљу, у догледном времену могућ је напад на Крит и на немачка и италијанска упоришта на Егеју и Балканском полуострву. Мора се рачунати с тим да ће овај напад бити помогнут од стране устаничких покрета на територији западнобалканских земаља. Све зависи од угушивања националистичког и комунистичког револта. Команда Југоистока има следеће задатке: завођење дефинитивног мира и реда у позадини и уништење устаника у садејству са италијанском II армијом“.[44] Занимљиво је да је Зигфрид Каше, немачки посланик у Загребу, истовремено предлагао да се, по разбијању „партизанске државе“, цела територија коју је она покривала „испразни“ од Срба (*православних Хрвата који се декларишу као Срби*) и да се они не насељавају више на територији НДХ, јер би „Срби и у новим просторима изазивали немире.“ Сматрао је да српско становништво треба иселити или у Немачку, или негде на Исток, а на њихова имања населити фолксдојчере и „чисте Хрвате“.[45]

Немачко-италијански разговори у децембру 1942. (у Растенбургу) и јануару 1943. године (3. јануара у Риму и 9. јануара у Загребу), вођени ради усаглашавања будуће заједничке операције, открили су, међутим, и висок степен неслагања међу савезницима око улоге и судбине четника у тим операцијама. Док у односу према партизанима није било несагласности, по питању четника преовладале су дијаметралне разлике између немачких планова о њиховом разоружавању[46] и италијанске политике на терену, која је подразумевала ангажовање четника као савезника у борби против партизана. О тим питањима било је речи већ на састанку у Хитлеровом Главном стану у Растенбургу 19. децембра 1942. године. Немачки министар спољних послова Јоаким фон Рибентроп истицао је том приликом да се Михаило-

[43] Наведено према: Васа Казимировић, *НДХ у светлости докумената и дневника Глеза фон Хорстенау 1941–1944*, Београд 1987, стр. 149–150.

[44] Војни архив Београд, Немачка архива (НМА), 1А-15А-5.

Услед помањкања немачких јединица на Балкану, у јесен 1942. приступило се реорганизацији хрватске оружане силе, а крајем октобра исте године извршена је и реорганизација немачког командовања на подручју НДХ. У складу са Павелићевим жељама да се командовање у НДХ одвоји од немачке команде у Београду, за команданта немачких трупа на подручју НДХ именован је генерал-потпуковник Рудолф Литерс који је у тактичком смислу био потчињен команданту Југоистока, а у територијалном погледу немачком генералу у Хрватској генералу Хорстенауу. (Зборник НОР-а, XII -2, стр. 829–831) Истовремено, у јесен 1942. убрзани су и послови око обуке, опремања и комплетирања двеју хрватских легионарских дивизија у саставу Вермахта (369. хрватске пешадијске дивизије – „Црне легије“ или „Вражје“ дивизије и 373. хрватске легионарске дивизије, под називом „Тигар“) и наређено пребацивање дела немачких снага из Србије (717. пешадијске дивизије) у рејон око Сиска. У Босни се од лета већ налазила 714. пешадијска дивизија, пребачена из Србије, да би узела учешће у операцијама на Козари, а крајем 1942. из Србије је пребачена и прва СС дивизија која је формирана на југословенском ратишту. Реч је о 7. СС брдској дивизији „Принц Еуген“, која је формирана марта 1942. у Банату од фолксдојчера и која ће током четворогодишњег ратовања у Југославији стећи репутацију најозлоглашеније немачке јединице.

[45] Наведено према: Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1914-1945*, књ. IV, Крагујевац, 1995, стр. 1050.

[46] Као најбоље решење четничког питања у НДХ команда немачке 718. дивизије предлагала је већ у октобру 1942. разоружање и разбијање четничких одреда на простору НДХ. (Зборник НОР-а, XII-2, стр. 788–792).

вић мора зауставити, његови четници разоружати и протерати. Подсећао је своје италијанске саговорнике: „Ко су, у ствари, непријатељи Италије на Балкану? Срби, тј. националисти са којима се Роата (командант италијанске 2. армије – прим. М. З.) упустио, а који су опаснији од комуниста“. Начелник Врховне команде Вермахта Вилхелм Кајтел је наглашавао том приликом да „српски завереници морају бити спржени и да се при том уопште не сме бити милосрдан“.[47] Да би се проблем разоружања четника отклонио пре почетка операције „Вајс“, у Риму је 3. јануара 1941. одржан нови састанак савезника на највишем нивоу; италијанска страна начелно је пристала на њихово разоружање, али је већ сутрадан, са Мусолинијевим одобрењем, договор био поништен. У складу са својим намерама да у борбу против партизана активно укључе четнике, како би тиме поштедели своје јединице, врховна команда италијанских снага издала је, 15. јануара, наређење о њиховом учешћу у предстојећом борбама: четници из Црне Горе и Херцеговине могли су да учествују у борбама на територији између 6. и 18. италијанског армијског корпуса.[48]

Главнокомандујући немачких снага на југоистоку Европе генерал Александар фон Лер тврдио је да су италијански генерали у Југославији у основи водили другачију политику од оне коју је Мусолини званично заступао пред својим партнерима: „Изгледа да је политика италијанских генерала чисто ројалистичка и да иде за тим да оствари сарадњу са југословенским монархистичким круговима која би, кад нестане фашизма у Италији а Немачка се повуче са Балкана, требало да створи темељ за сарадњу Краљевине Италије са Југославијом. Италијанима је било познато да је код Д. Михаиловића била једна енглеска војна мисија (пуковника Бејлија, који је у штаб Врховне команде ЈВуО дошао 26. децембра 1942. – прим. МЗ). Исто тако сам мишљења да енглеској мисији нису били непознати односи између Италијана и четника, јер се радило о великим масама четника. Покушавали су италијански генерали на Балкану, без Мусолинијевог знања, да ухвате везу са Енглезима. При том су се служили Михаиловићевим везама [...]“.[49]

Према плану операције „Вајс“, коначно уобличеном 9. јануара 1943. у Загребу, у оквиру прве фазе („Вајс I“) било је предвиђено уништење партизанских снага на Банији, Кордуну, Лици и Босанској крајини, концентричним дејствима са линије Карловац – Огулин – Госпић – Книн – Кључ – Сански Мост – Костајница – Глина, уз учешће немачке 7. СС брдске дивизије „Принц Еуген“, 714, 717. и 718. пешадијске дивизије, 369. хрватске пешадијске (легионарске) дивизије и делова немачке 187. дивизије, укупне јачине око 50.000 војника, под командом генерала Рудолфа Литерса, те италијанских дивизија „Ломбардија“, „Ре“ и „Сасари“, састава око 25.000 људи и око 10.000 усташко-домобранских војника. За подршку тим снагама планирано је ангажовање 14 ескадрила авијације, односно 150 авиона.[50] Укупан војни потенцијал који је непријатељско командовање том приликом припремило, указује на то да је у питању била највећа операција која је до тада изведена на југословенском

[47] Наведено према: В. Казимировић, *НДХ у светлости докумената*, стр. 154–155.

[48] Слободан Милошевић, *Немачко-италијански односи на територији окупиране Југославије*, Београд, 1991, стр. 190.

[49] Војни архив Београд, Немачка архива, (у даљем тексту: НМА), 70А-VI-19/2.

[50] М. Цолић, *Преглед операција*, стр. 92.

ратишту. Друга фаза операције („Вајс II“) имала је за циљ уништење устаника у Босанској крајини и западној Херцеговини, дејствима непријатељских снага са линије Босански Петровац – Босанско Грахово – Ливно – Јајце– Кључ. Генерал Литерс је рачунао да ће се одсудна битка у тој фази водити на простору Грмеча. После уништења партизанских снага у Лици, на Кордуну, Банији и Босанској крајини, према плану „Вајс III“ (трећа фаза) било је предвиђено разоружање четника у Далмацији и Херцеговини, на простору југоисточно од Неретве. У продужетку те акције, италијанско-немачке снаге би заробиле и разоружале четнике у Црној Гори који се не буду предали, а, на крају, требало је уништити и мање партизанске и локалне четничке групе између Саве и Драве.[51]

Прве акције немачких снага почеле су, заправо, још у новембру 1942. године. Хитлер је наредио да се прилике у НДХ хитно поправе уништавањем свих наоружаних снага, укључујући и територију коју су окупирали Италијани. Прву наредбу о разоружању побуњеника издао је генерал Лер 11. новембра 1942. године. После тога уследиле су консултације око ангажовања додатних немачких трупа и активног укључивања италијанске војске. Средином новембра 1942. немачки опуномоћени генерал у Загребу Глез фон Хорстенау писао је генералу Леру да партизани и четници имају најмање 35.000 до 40.000 наоружаних људи на простору између Драве и немачко-италијанске демаркационе линије; да одмах јужно од демаркационе линије Тито располаже са 30.000 до 40.000 релативно добро наоружаних и организованих људи, а да још јужније постоји преко 20.000 четника који служе као италијанске помоћне трупе.[52]

У току саме операције „Вајс“ (прва фаза је отпочела 20. јануара 1943), по питању разоружања четника немачко-италијански односи ушли су у критичну фазу. Због одбијања да разоружа четнике, командант италијанске 2. армије генерал Роата је смењен, а на његово место доведен је генерал Роботи. О томе ће генерал Лер, 1945. године, током саслушања пред југословенским истражним органима, изјавити: „Целокупан успех свих акција од 15. јануара био је у четничком питању раван нули, а то је код фирера изазвало јако нерасположење против италијанских генерала, што се одразило у веома оштрој и опширној депеши упућеној Мусолинију“.[53] Телеграм који спомиње Лер, вођа Рајха упутио је Дучеу 16. фебруара 1943, а његов садржај изражавао је сву озбиљност ситуације која је налагала радикална решења, како према комунистима, тако и према четницима: „Ма колико изгледало корисно подбадати једну страну против друге, ја сматрам да је то веома опасно докле год су све стране уједињене у осећању бескрајне мржње према Немцима и Италијанима. Ја видим нарочиту опасност у правцу у којем се развија Михаиловићев покрет. Велики број веродостојних докумената јасно доказује да тај покрет, који је добро организован и са јасним политичким правцем, само чека тренутак да се окрене против нас. Претварајући се да помаже Ваше трупе, Михаиловић само хоће да се дочепа оружја како би могао остварити своје намере. У интересу наших заједничких циљева, сматрам да је пожељно да се Ваша 2. армија опходи према Михаиловићу

[51] Војни архив Београд, НМА, 70V-1-1.

[52] Јозо Томашевић, *Четници у Другом светском рату*, Загреб 1979, стр. 213.

[53] Војни архив Београд, НМА, 70V -1-1.

и његовом покрету као према непомирљивим непријатељима осовинских сила и тражим од Вас да издате наређење у том смислу. Неопходно је да се сместа обустави свако давање оружја и осталог ратног материјала његовим снагама. Биће потребно разоружати његове јединице и уништити сваки отпор одлучним концентричним нападима. Ако се то не учини, ако се комунисти и четници не разоружају, у случају инвазије побуне ће сигурно букнути. Моје је уверење да постоје обавезе којих се човек не може ослободити прибегавајући искључиво политичком лукавству, већ једино ако упрегне све своје снаге".[54] Хитлер је Мусолинију крајем фебруара 1943. послао још једно писмо, у којем је наглашавао апсолутну потребу за разоружавањем четника, због дугорочних планова Михаиловића о уништењу или разоружању италијанске војске у Херцеговини и Црној Гори.

Пред почетак друге фазе операције „Вајс", Јоаким фон Рибентроп, министар спољних послова Рајха и генерал Валтер Варлимонт (заменик генерала Алфреда Јодла, начелника Оперативног одељења Врховне команде Вермахта), посетили су 24/25. фебруара Рим, како би убедили Италијане у неопходност напада на четнике. На састанку у италијанској Врховној команди немачка делегација била је доследна у свом ставу: „Четнички одреди који дејствују организовани и наоружани од Италијана, а који под видом антикомунистичке милиције у ствари представљају трупе српског устаничког вође Д. Михаиловића, сигурно ће у једном таквом случају (инвазије) сарађивати са комунистима и омогућити непријатељу да образује мостобран. Немачка врховна команда није у могућности да их, макар и привремено, третира као део савезничких италијанских снага и зато је решено да их нападне и разоружа где год их нађе".[55] Мусолинијевом ставу да је опасно борити се истовремено и против комуниста и против четника („Боље је једне супротставити другима и чим буду савладани партизани, разоружати четнике на леп или ружан начин"), Јоаким фон Рибентроп се супротстављао тврдњом да су сви четници британски савезници и сигурно ће у случају искрцавања следити заставу Краља Петра. Зато их је требало одмах напасти јер „у супротном нећемо имати мира у овој земљи".[56]

На састанку је генерал Варлимонт истицао како дотадашње борбе против партизана нису дале очекиване резултате и да у наставку офанзиве они морају бити уништени у четвороуглу Гламоч – Ливно – Јајце – Бугојно. Он је оптужио италијанске јединице да су у првој фази операције „Вајс" касно изашле на своје положаје, па су партизани успели да се повуку са операцијске просторије. Уз захтев за разоружањем четника и распуштањем њихових формација, које делују под видом италијанске антикомунистичке добровољачке милиције, Варлимонт је тражио од Италијана да четнике повуку из рејона Мостара и да престану да их снабдевају храном и муницијом.

Међутим, тешко је било ускладити опречне интересе. Док се Мусолини у разговорима са Рибентропом начелно сложио с „демобилизацијом" четника, италијански генерали су исказали супротне ставове. Генерал Роботи, нови командант италијан-

[54] Наведено према: Дејвид Мартин, *Родољуб или издајник*, *Случај генерала Д. Михаиловића*, Београд, 1993, стр. 59.

[55] *Kriegstagebuch des Obekommandos der Wehrmacht,* Zusammengastellt und erlautert von Walther Hubatsch, Frankfurt 1963, III, 1, str. 169.

[56] Зборник НОР-а, XII-3, стр. 119–120.

ске 2. армије, био је убеђен да Немачка жели целокупну зону Мостара да доведе под свој утицај, па је затражио од старешина VI корпуса да „још боље прикупе и управљају четничким формацијама помоћу италијанских официра“.[57] И генерал Амброзио је био противник разоружања, нарочито оних четника који су се борили под командом италијанске 2. армије. Амброзио је сматрао да партизане треба разбити снагом четника, чиме би се „једним ударцем постигла два циља“. Додуше, ни сам Мусолини није био сасвим уверен у рационалност разоружања четника, сматрајући да се једна „герила“ најбоље „бије“ против друге. Италијани, такође, нису веровали ни у савезничко искрцавање на јадранској обали, свесни колико је компликована операција проласка бродовима кроз Отрантски пролаз. На другој страни, познавајући природу четничко-партизанског непријатељства боље од Немаца, сматрали су да до њиховог уједињења не може доћи.

У својој политици према четницима Италијани су се, генерално, држали само начелне подршке немачком савезнику по питању разоружања српских националиста; све време док су трајале зимске операције 1943. наставиће да следе линију њиховог помагања и активног ангажовања у борби против партизана, посебно у долини Неретве, у одбрани италијанских гарнизона и заштити рудника боксита у рејону Мостара, али не толико да би им се допустила превелика слобода у акцији. Почетком марта (3. и 4) 1943. у Риму су се састали највиши италијански функционери са генералом Роботијем и гувернером Црне Горе Пирцијем Биролијем. Одлучено је да се са разоружањем четника одуговлачи што је дуже могуће, док је разоружање четника у Црној Гори било у супротности са италијанским интересима, па је то питање скинуто са дневног реда. Италијанско тактизирање по питању разоружања четника управљало се логиком коју је најбоље изразио генерал Роботи: „Хитлер је опседнут страхом од евентуалног енглеског упада на Балкан и изражава уверење да би се наши четници у случају таквог упада, такође нашли на страни непријатеља, а они и онако не крију своју привржености Дражи Михаиловићу. Пирцио-Бироли и ја нисмо искључивали такву могућност. Једино смо тражили да се размотри: све док искрцавање не буде стварност, четници се боре са нама против партизана, а највећа опасност прети засад од комуниста. Боље је да четнике до краја искористимо него да их одједном разоружамо и тиме их пошаљемо у загрљај непријатељима. Ови разлози су већ познати Дучеу и он их прихвата. По његовом мишљењу, четнике треба разоружавати са много разборитости, мира и такта“. Иако је било потпуно јасно да ће Немци, са или без италијанске подршке, приступити разоружању четника после завршетка операције „Вајс“ и у Црној Гори, италијански генерали су само начелно исказали „намеру да се спроведе разоружање“, обећавајући једино да неће више испоручивати ново оружје и муницију четницима и да ће „сузбијати сумњиве елементе“.[58]

За то време немачке снаге следиле су изричита Хитлерова наређења: 1) наставити са нападима према подручју боксита док се „не разбију све банде, без обзира да ли су комунисти или четници“ и не извршти спајање са италијанским трупама око Мостара; требало је да немачке јединице остану у том подручју све „док четници не буду разоружани, а рудници боксита не буду опет радили, пуним капацитетом и

[57] Зборник НОР-а, XIII-3, стр. 117.

[58] Војни архив Београд, *Микрофилм*, NAW, T-821, P-252, снимци 319–323.

неометано"; 2) после тога, требало је „напасти и разбити језгро Михаиловићевог покрета и да ову акцију, ако за то не буду стајале на расположењу италијанске трупе, изврше само немачке јединице, евентуално са бугарским и хрватским појачањима".[59] На делу је, дакле, била реализација друге фазе операције „Вајс", али не како је то првобитним планом било замишљено, већ у долини Неретве, где се прикупљала партизанска главнина (Главна оперативна група дивизија), у намери да се заједно са рањеницима пребаци преко Неретве у источну Херцеговину.

* * *

У избору главног стратешког циља, а у складу са очекиваним англо-америчким десантом на источнојадранској обали, своје планове су правила и вођства партизанског и четничког покрета. Главна одредница у стратегији оба покрета била је – Србија. Она је била подједнако важна за обе стране: освојити је, када је реч о плановима партизанског Врховног штаба, односно, задржати је под својом контролом, посматрано из угла Врховне команде ЈВуО. Основна стратешка замисао Врховног штаба НОВ и ПОЈ (НОВЈ) била је да у пролеће 1943. извршн продор са јачим снагама преко источне Херцеговине, према Црној Гори, Санџаку, Косову и Метохији и јужној Србији,[60] како би реализовао своју идеју о повратку у Србију, с којом је у лето 1942. кренуо пут западне Босне („пут на исток води преко запада") и како би се снаге под његовом командом приближиле фронту на Истоку и правцу будућег надирања Црвене армије.[61] Михаиловић је, пак, уз планове о уништењу партизанске „републике" (у западној Босни), настојао по сваку цену да спречи тај поход партизана према југоистоку, у српске земље, поготово Србију коју је сматрао својим најјачим упориштем. Тако ће се крајем фебруара и у марту 1943. одиграти одлучујуће битке у југословенском грађанском рату, чији је расплет отпочео управо на простору источне Херцеговине, између Неретве и Дрине, а окончао се у Србији крајем 1944. године.

Неоспорно је да је велика слободна територија у западној Босни, коју су контролисали партизани у другој половини 1942, заокупљала пажњу четничког вођства у земљи и Југословенске владе у Лондону. Планови о „великој операцији" која би имала за циљ уништење главнине партизанских снага која се налазила у западној Босни и деловима Хрватске,[62] упркос појединачним покушајима у јесен 1942, морали су да сачекају да се за то стекну одговарајући услови или да их наметну одређене околности као, на пример, очекивана инвазија савезника на Балкану која се у основи поклапала са Михаиловићевом стратегијом о подизању општег устанка у Југославији. У складу с тим, требало је најпре уништити партизане који су са својом „државом" (територија „Бихаћке републике") представљали велику сметњу (препреку) у стварању коридора који би повези-

[59] *Kriegstagebuch des Obekommandos der Wehrmacht*, III, 1, стр. 173–175.

[60] *Ослободилачки рат*, књ. 1, стр. 341–342; М. Цолић, *Преглед операција*, стр. 87.

[61] После успешне противофанзиве Црвене армије код Стаљинграда, крајем 1942. и почетком 1943. године, у Врховном штабу као да су поново оживеле илузије са почетка лета 1941. када се веровало у брзи слом немачких снага на Источном фронту и продор Црвеноармејаца ка југоистоку Европе.

[62] Бојазан да би партизани (комунисти) тим походом могли да заталасају и придобију велики број још увек неопредељених Срба који су представљали већину у западној Босни и појединим деловима Хрватске и на тај начин постану значајан фактор у западном делу југословенског ратишта, узнемиравала је и Михаиловића и Југословенску владу у Лондону.

вао источну Херцеговину са јадранском обалом (Далмацијом и Хрватским приморјем, све до Истре) и омогућио везу са западним савезницима. Михаиловић је подједнако рачунао и на припреме Немаца и Италијана за велику зимску офанзиву против главнине НОВЈ у западној Босни и Хрватској (операција „Вајс“), која би знатно олакшала планирану акцију четничких снага. Како су Италијани били одлучни у томе да ангажују и четнике (упркос немачким противљењима), Михаиловић је пожурио да припреми своје снаге за учешће у овој, дуго прижељкиваној операцији. Пред крај 1942. и почетком 1943. године у Херцеговини, Босни, Црној Гори и Санџаку извршена је масовна мобилизација четника за поход на партизанску територију у западној Босни.

Припремне акције четничких команданата започеле су већ у октобру 1942, покушајем да се успостави копнена веза између херцеговачких и далматинских четничких снага. Петар Баћовић, командант Команде оперативних јединица источне Босне и Херцеговине, са 5.000 четника кренуо је у правцу Прозора, како би се, код Ливна, спојио са Динарском четничком дивизијом. Након интервенције из Загреба, Баћовић је био принуђен на повлачење. За то време, кренула је партизанска „офанзива“ на четнике код Босанског Грахова који су, преко Динаре, одбачени у Далмацију. Добросав Јевђевић је извештавао о критичном положају четника у Лици и Далмацији и тражио хитна појачања. Средином децембра 1942. Италијани ће транспортовати Баћовићев одред од 2.800 људи у Книн, ради појачања тамошњих положаја, а почетком фебруара 1943. пребациће га у Сплит, одакле се укључио у борбе са партизанима на Неретви. Његов одред је 4. марта преотео Имотски од Пете далматинске бригаде.

План за борбу против „републике црвених“ разрађен је почетком децембра 1942. године у Липову, на састанку генерала Михаиловића са командантима из Црне Горе, Херцеговине и источне Босне. За команданта операције одређен је мајор Захарије Остојић; 11. децембра формиран је тзв. Истакнути део штаба Врховне команде са седиштем у Калиновику. Почетак одлучујућег сукоба са комунистима Д. Михаиловић је званично најавио 1. јануара 1943. својом „Инструкцијом бр. 1“ у којој је обелоданио циљеве својих снага у предстојећим борбама: „Наша је намера да се простори које сада држе комунисти нападну, униште главне комунистичке снаге за најкраће време и ослободе све српске покрајине од комунистичког терора. Треба успоставити националну власт која ће у свему бити одана Краљу и Отаџбини. Задатак наших снага је да брзом и енергичном акцијом туку партизанске снаге и да по сваку цену, неумитно и без икакве милости, разбију систем непријатељске (комунистичке) организације [...]“[63]

Почетак велике акције планиран је за 5. јануар, најпре на правцу: Кључ – Босански Петровац – Врточе – Дрвар. У депешама које је у јануару и фебруару 1943. слао мајору Остојићу и осталим командантима, Михаиловић је поручивао: „Рашчистите терен свуда од комуниста да бисмо имали одрешене руке за одсудни моменат. Саопштите свима суседима. [...] После разбијања комуниста у њиховој републици има се организовати њихово гоњење и уништавање у целој Босни. Понављам, после републике гоњење свуда. [...] За уништење комуниста две фазе. Прва фаза уништавање совјетске републике. Друга фаза гоњење у целој Босни, Лици и Кордуну и дефинитивно уништење. [...] Савезници траже опипљиве доказе наше активности у Босни и другим западним крајевима. Потребно је да о томе дамо видних доказа као и обећа-

[63] Војни архив Београд, Четничка архива (у даљем тексту: ЧА), 1-3-13.

ње које ће се извршити, а можемо то чинити и под фирмом комуниста. Потребно је уништавати пруге Сарајево – Вишеград, Сарајево – Брод [...] Схватам тежину борбе која сада пада на Херцеговце, Босанце и Динарце. Борба се води противу последњих већих групација комуниста и даће Бог да се успешно сврши. [...] Партизани се налазе у тешком положају. [...] Шта је са том великом немачком офанзивом противу комуниста? Треба да их стално пратимо да се не окрену против нас. [...] Ако усташе и Немци чисте комунисте утолико за нас лакше. Ми се само морамо причувати од њих такође, али у том случају планина нам је на расположењу".[64]

У ишчекивању савезничке акције на Балкану, борбено савезништво са италијанским снагама (посебно током операције „Вајс") четницима је служило као нужно тактичко покриће ради уништења свог највећег унутрашњег непријатеља (комуниста).[65] Овакву тактику Михаиловић је правдао националним интересима: „Ми радимо само за себе и никог више; само нас се тичу интереси Срба и будуће Југославије; за постизање циља користимо једног непријатеља против другог, тачно онако, као што и сви наши непријатељи, без разлике, раде; постићи успех са најмање жртава, али поднети и највеће жртве, ако је то потребно за општу ствар, сачувати народ од сваког непотребног излагања на дому. О свему овоме води се рачуна [...]".[66]

У фебруару 1943. прикупљене четничке јединице упућују се ужурбано ка Неретви. Главнини трупа Команде оперативних јединица источне Босне и Херцеговине (око 2.800 четника), која се под командом Петра Баћовића налазила у рејону Книна, наређено је да дејствима преко Босанског Грахова и Гламоча у правцу Јабланице нападне с леђа Оперативну групу дивизија НОВЈ. Црногорске четничке јединице, под командом пуковника Баја Станишића (јачине 2.200 људи), хитно су превезене возом из Никшића за Мостар, како би и оне узеле учешће у уништењу партизанске групације у долини Неретве. И четници Лимско-санџачких одреда убрзано се упућују ка Неретви: најпре је прва група од око 1.500 војника 22. фебруара стигла у Калиновик, одакле је упућена ка Коњицу и Јабланици, а затим је, четири дана касније, и друга група јачине око 1.200 четника стигла у Калиновик. Са том групом стигли су и Милешевски корпус, јачине 1.200 четника, и Летећа бригада, јачине 400 људи. Јединице су, тамо где је то било могуће, превожене италијанским превозним средствима, возовима и камионима и снабдеване храном из италијанских магацина. У четничким штабовима налазили су се италијански официри, који су се бринули о организацији садејства четничких и италијанских трупа и о снабдевању четника материјалом и храном. Тако су јаке четничке снаге, јачине око 13.000 војника, упућене у другој половини фебруара 1943. ка Неретви да би, под командом мајора Захарија Остојића, команданта Истакнутог дела Врховне команде, учествовале, како се то очекивало, у „дефинитивном уништењу партизана".[67]

[64] Зборник НОР-а, XIV (четничка документа)-2, стр. 127–141, 201–216; Изводи из књига послатих депеша штаба Д. Михаиловића од 10–31. јануара и од 1–19. фебруара 1943. године.

[65] Војни архив Београд, ЧА, 12-2-20; *Меморандум о раду за случај да Италија изађе из рата*, 6. децембар 1942. године.

[66] Зборник НОР-а, 14–2, стр. 399; Писмо Д. Михаиловића команданту Зетског четничког одреда од 9. марта 1943.

[67] Војни архив Београд, ЧА, 2-1-17; 2-1-18; 299-1-19; 133-1-31; 134-1-27; 280-1-8; 280-1-9; 293-1-3; 289-1-8.

Процењујући да су партизанске снаге у њиховој „држави“, у западној Босни и Хрватској, потучене од Немаца (у првој фази операције „Вајс“ – прим. М. З.) и да се њихови остаци, неколико дивизија, повлаче ка долини Неретве, Михаиловић је 18. фебруара наредио свим својим командантима општи напад на ту партизанску групацију: „Јасно је да су комунисти пред вама потучени и напустили совјетску републику. Крећу се ка Херцеговини од Прозора на Коњиц, од Ливна на Јабланицу и од Имотског на Љубушки. Сада би их могли до ногу потући када бисмо били паметни и сложни.“ Наредио је Захарију Остојићу да својим снагама на левој обали Неретве затвори све правце који воде у Херцеговину, почевши од Бјелашнице, па на југ, дуж Неретве. Нарочито је рачунао са нападом Баћовићеве групе (која се враћала из рејона Книна) у позадину партизанске Оперативне групе, јер би тај напад на правцу Ливно – Дувно – Јабланица био „од капиталног значаја“ за дефинитивно уништење комуниста, ако би их напао с леђа, за време док они наступају ка Херцеговини. Ту би претрпели одсудан пораз.[68] Крајем фебруара, у рејону Неретве, од Мостара до Коњица, па све до Калиновика и Невесиња, налазило се око 15.000 четника.[69] Наређење за напад на Другу пролетерску дивизију црногорски четници су добили 25. фебруара. Следећег дана према Дрежници кренуле су Невесињска и 1. комбинована четничка бригада.

Захарије Остојић је 28. фебруара оштро критиковао неуспех Зетског четничког одреда, Никшићке и Требињске бригаде на десној обали Неретве, без обзира на „огромну надмоћност“ којом су те јединице располагале: „[...] Ваше колоне нису ништа урадиле. Ово доказује потпуну неспособност командног особља и несхватање идеје напада. Права је срамота за све ваше многобројне старешине, већином активне и са свим војним школама, да их уче како се ради [...]“ Претио је и војним судом за неизвршавање задатака.[70] На десној обали Неретве, према Остојићевим проценама, у покрету је било око 12.000 партизана, са „вероватним“ намерама да се пробију кроз Херцеговину према Санџаку и Црној Гори, правцем Прозор – Прењ – Калиновик – Шћепан Поље: „Ако им спречимо овај правац пробијања“, процењивао је Остојић, „вероватно да ће га променити и кренути правцем ка Босни или ће се вратити натраг на Динару“.[71] За тај подухват, Остојић је био принуђен, 28. фебруара, да од Д. Јевђевића затражи интервенцију Италијана: помоћ у храни, оружју и муницији за 20.000 бораца, артиљеријску и авијацијску подршку, као и превозна средства за пребацивање четничких снага на операцијску просторију. Тражио је од Јевђевића да утиче на официре и војнике: „Покрени на најенергичнији рад све старешине и војнике јер од брзине њиховог рада зависи да ли ћемо потпуно уништити бољшевике у џепу Неретве или ће нам побећи. Кривца за слаб рад и кукавице казнићемо драконским казнама без милости [...]“[72]

У изворима налазимо различите податке о јачини четничких јединица на левој обали Неретве и у источној Херцеговини, а они се крећу од 11.000 до 20.000, па чак и 25.000 људи, већином мобилисаних у Црној Гори и Херцеговини.

[68] Зборник НОР-а, 14–2, стр. 215–216; Михаиловићево наређење од 19. фебруара 1943. године.

[69] Исто, стр. 270.

[70] Исто, стр. 283–284; Наређење З. Остојића од 28. фебруара 1943.

[71] Исто, стр. 222; Инструкција З. Остојића од 23. фебруара 1943. године.

[72] Исто, стр. 311–312.

Почетком марта командант четничких снага, коме је био поверен „историјски задатак“ да на Неретви уништи Оперативну групу дивизија НОВЈ, био је још увек уверен у успех планиране операције. Сматрајући да са појачањима која су пристизала из Црне Горе и Санџака и са источнобосанским и херцеговачким јединицама које су се већ налазиле на Неретви има на располагању довољно снага са којима ће, заједно са Италијанима, напасти и уништити партизанску групацију, Остојић је 5. марта, са пуно оптимизма, обавештавао Д. Михаиловића да је прикупљено око 12.000 четника и да је потчињеним командантима наредио да „свом снагом ударе бољшевике“. Самоуверено је најављивао сигурну победу.[73]

У најтежим тренуцима за Оперативну групу дивизија и Врховни штаб, због снажног притиска непријатељских снага са северозапада на прозорску котлину, и Михаиловић је у својим директивама Остојићу, крајем фебруара и почетком марта 1943, калкулисао са судбином партизана, али и са намерама Немаца према његовим снагама у Далмацији и Херцеговини: „Ако стварно Немци надиру ка Прозору и од Сарајева ка Коњицу, онда су комунисти у клопци. Постоје две могућности, или да се пробију у Херцеговину, или да се баце на север у Босну између немачких трупа. И у једном и другом случају треба их уништити. [...] Јевђа (Јевђевић) нека најпажљивије прати покрете и сазнаје намере Немаца. [...] Ситуација код комуниста јасно је да је безизлазна. Биће разбијени. После тога треба потући њихове елитне делове који ће се растурити по терену. [...] Комунистима остаје једино да се извуку у правцу севера између Прозора и Бјелашнице. То ће натерати Немце да пођу за њима, а то је и у нашем интересу најбоље решење ако се униште. У ист. и зап. Босни, наши делови треба да их требе. Водите рачуна да се не повуку извесни делови гребеном Прења и пребаце у Херцеговину [...]“ Михаиловић је, такође, добијао информације и о намерама Немаца „[...] да прво ликвидирају партизане, а затим и четнике у Црној Гори и окупирају Далмацију. „Италијани би се повукли из тих крајева [...] Они намерно пуштају да се ми међу собом тучемо и слабимо, да би после можда разманули и по нама. [...] Потребно је разбијене комунистичке делове бацити на север према Немцима да би Немце запослили и натерали их поново на север [...]“ Саветовао је крајњу обазривост према Немцима: „Немце треба даље запослити, да не останемо само ми према њима. Према њима заузети претећи тон ако би покушали према Мостару.“[74]

Прве озбиљније акције показале су, међутим, да ће „чишћење комуниста“ ићи знатно теже него што се очекивало. Поред опструкције појединих команданата, посебно по питању односа према Италијанима и Немцима, неусаглашених дејстава четничких снага и „услед неспособности, непослушности и млитавости командног елемента [...]“, о чему је Остојић писао већ 8. марта 1943,[75] знатне проблеме стварао је и недефинисан однос са Италијанима који су одбили да снабдевају четничке јединице потребним ратним материјалом, што је био уступак немачким захтевима за њиховим комплетним разоружањем. Неуспех четника код Јабланице, почетком марта 1943, озбиљно је уздрмао четничке положаје на Неретви, представљајући, на неки начин, увод у њихов коначни слом у другој половини марта у источној Херцеговини.

[73] Војни архив Београд, ЧА, 293-1-3.

[74] Исто, стр. 333–349; Извод из књиге послатих депеша штаба Д. Михаиловића од 20. фебруара до 6. марта 1943. године

[75] Војни архив Београд, ЧА, 161-3-15; Писмо Д. Јевђевићу од 8. марат 1943.

У моменту када је Оперативна група дивизија, почетком марта 1943. године, вршила прегруписавање за покушај пробоја из прозорске котлине ка северозападу, у правцу Горњег Вакуфа и Бугојна, како би избегла уништење у кањону Неретве, а затим, отпочела прелазак на леву обалу реке код Јабланице, у ноћи између 6. и 7. марта, Михаиловић је због неуспеха својих команданата код Јабланице да зауставе комунисте, 8. марта одлучио да лично преузме руковођење даљим операцијама својих снага. Драматичним тоновима упозоравао је своје старешине: „Свим старешинама треба да буде јасно да се сад више не ради о уништењу комуниста у овој ситуацији, него о спасавању наших од очигледне катастрофе у коју се дошло несавесношћу и неспособношћу у командовању. Не сме се ни секунда изгубити ако се има свести о тежини ситуације.“[76]

По преласку Неретве, Тито је од 7. банијске дивизије захтевао крајње напоре: „Према непријатељу (мисли се на четнике на левој обали Неретве и у источној Херцеговини – прим. М. З.) у борби испољити највећу офанзивност, безобзирност, дрскост и насртљивост, уништавајући његову живу силу и растројавајући његове јединице. Да би ово постигли, требате испољити у сваком сусрету са непријатељем брзо маневровање, дејствујући на његове бокове и позадину“.[77] Та наредба је недвосмислено одражавала праве намере партизанске команде: беспоштедна борба са четницима, као главним непријатељем, упркос крајњој исцрпљености сопствених јединица, додатно оптерећених преношењем великог броја рањеника преко планинских врлети Прења и Трескавице. На другој страни, од амбициозних планова о уништењу „црвене републике“, четничком командовању је остала једино одбрана, за почетак – источне Херцеговине. Од 12. до краја марта водиће се жестоке и исцрпљујуће борбе на правцу Главатичево – Чичево – Калиновик – Невесиње – Гацко, а потом, у намери да по сваку цену спрече прелазак партизана у Санџак и Црну Гору, четничке снаге се под непрекидним борбама повлаче на десну обалу Дрине. Почетком априла фронт одбране Херцеговине пада на свим линијама, а четнике Б. Станишића, који су бранили фронт ка Црној Гори, захватило је расуло, као и четнике под командом Павла Ђуришића. После тешког пораза четничких јединица у источној Херцеговини и неиспуњених планова о „великој операцији“, Михаиловић се почетком јуна 1943. (у време нове непријатељске офанзиве – Операције „Шварц“ у Црној Гори) вратио у Србију, што ће најавити његово дефинитивно окретање Србији и њеној одбрани од упада партизанских групација са запада.

У првој половини априла 1943. Оперативна група дивизија НОВЈ и Врховни штаб пребацили су се у Црну Гору и, преузимајући тиме иницијативу у односу на свог главног противника – четнике, избили на југозападне границе Србије. Тиме су партизани успели да остваре свој главни стратешки циљ – дубоко су „загазили“ у српске земље и довољно се приближили Србији, да би могли да планирају њено „освајање“. Партизанска војска показала се као монолитнија и борбенија војна формација. Без икаквих предрасуда ушла је у сукоб до истребљења са својим сународницима, јер су њено језгро чинили прекаљени комунисти у партизанским јединицама, посебно у њиховом руководству. Они су са свим недоумицама око смисла бра-

[76] Војни архив Београд, ЧА, 16-3-19.

[77] Наведено према: Ј. Томашевић, *Четници*, стр. 224–225.

тоубилачке борбе раскрстили још 1941. године, па су, ношени идеолошким фанатизмом и политичком искључивошћу, ушли у дефинитивни обрачун са „српском реакцијом“ коју су проналазили у Михаиловићевом покрету. Као последњи бастион сопствене одбране, Михаиловић је по сваку цену желео да задржи Србију под својом контролом, док је вођство партизанског покрета, за које је Србија била кључ војнополитичког расплета, пре свега због западних савезника,[78] желело да отклони и ту последњу препреку на путу ка коначном освајању власти у земљи.

* * *

И у Врховном штабу се већ од 1942. године озбиљно рачунало са могућношћу савезничке инвазије на Балкан, иако се, како наглашава Мишо Лековић, из разумљивих разлога од ње стрепело због очекивања да би савезници своју подршку у том случају недвосмислено пружили Дражи Михаиловићу.[79] У борби за афирмацију Народноослободилачког покрета на међународном плану и стицање легитимитета, нарочито у првим годинама рата, када је Михаиловићев покрет уживао неподељену подршку западних савезника, у условима готово потпуне изолације пред спољним светом, у партизанском руководству таква могућност се доживљавала у негативном контексту.

Титово уверење да се Енглези припремају за искрцавање на јадранску обалу било је подстакнуто још почетком 1942. године, поред осталог и изјавом поручника Недељковића, члана Атертонове војне мисије коју је британска Служба за специјалне операције упутила фебруара 1942. у Југославију: „Недељковић сматра да Енглези припремају терен за искрцавање својих трупа у Далмацију чим Италија остави Хитлера и пође на споразум с Енглезима“, писало је у Титовом телеграму Москви од 7. априла 1942. године.[80] Обраћајући се Москви, 26. августа 1942, за помоћ у ратном материјалу, Тито се осврнуо и на случај отварања другог фронта на Балкану. Тврдио је да су партизани „у стању да униште све комуникације и да створе војску од најмање 500.000 бораца,“ али да би присуство јединица Црвене армије на Балкану било много пожељније од осталих савезничких јединица“.[81] О негативним

[78] Британски премијер Винстон Черчил у својој политици компромиса према Југославији вршио је притисак на Тита да уђе у преговоре са Југословенском (Шубашићевом) владом у Лондону око формирања заједничке привремене владе, при чему је у разговорима са Титом у Напуљу и Казерти, у августу 1944. године, упорно наглашавао да је Србија ројалистичка, монархистичка и четничка и да у њој партизани немају шта да траже. То је био један од разлога због којег се Тито већ крајем 1943, а дефинитивно у лето 1944. године, окреће Србији и плановима за њено „освајање“, како би потукао и елиминисао Михаиловићеве снаге, омасовио свој покрет (партизанске јединице у Србији) и на тај начин доказао западним савезницима да Србију не контролишу четници већ партизани. Та последња и најважнија победа била му је неопходна како би у евентуалним преговорима са Шубашићем, под патронатом Британаца, био у ситуацији да диктира услове који ће комунистима после рата обезбедити доминантне позиције у структурама власти у земљи.

[79] Мишо Лековић, *Мартовски преговори 1943*, Београд, 1985, стр. 28.

[80] Архив Југославије (АЈ), ЦК КПЈ, бр. 1942/12.

Владимир Дедијер наводи да се Павле Савић, шифрант Врховног штаба, сећа да је стигао један телеграм из Москве, у којем се скреће пажња Врховном штабу о могућности отварања другог фронта на Балкану и уласку англо-америчких трупа у Југославију, с тим „да униште партизане“, али да се „копија тог телеграма не налази у архиву ЦК КПЈ“. (Владимир Дедијер, *Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита*, књ. 2, Београд, Ријека 1981, стр. 755)

[81] Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 11, Београд 1982, стр. 245.

аспектима евентуалног искрцавања савезничких трупа на јадранску обалу по „народноослободилачки покрет“ у Југославији, писао је 17. јануара 1943. из Словеније и Едвард Кардељ Титу: „Јако је вероватно да ће доћи до енглеске инвазије на Балкану. Истина, наши досадашњи успеси су тако обимни да их енглески империјалисти неће моћи да обиђу, а да не дођу у сукоб са СССР-ом, а камоли да покушавају већ у самом почетку (са) насилном ликвидацијом наших снага. Но, само присуство Енглеза на нашем терену дало би нашој реакцији могућност уједињавања и учвршћивања својих војних формација. Нема сумње да би дошло до уједињавања свих реакционарних снага, од Недића и Павелића, до ХСС, СДС, итд [...] Ја и не рачунам на најтежу могућност – али је и не искључујем – могућност оружаног сукоба са империјалистичким интервентима, него просто са могућношћу да интервенција дође овамо у ’легалној’ форми, као савезник, који ће нас као војну снагу формално признати, али који ће самим својим присуством створити могућност да и реакција формира своју војску и да се ослони на елементе садашњих окупаторских режима и на оне масе које ми својом акцијом и пропагандом нисмо успели да захватимо у наш политички утицај. Колебљивци ће се под утицајем туђе интервенције ослонити на реакцију, која ће се евентуално појавити под демократским заставама. Нема сумње да би у таквом случају могла ситуација и однос снага битно да се промене на нашу штету. Чак ако ћемо у исто време ми добити легалну помоћ са стране СССР-а, наш ће положај ипак бити тежак. Осим тога држим да ми код тога морамо рачунати на сукоб империјализма са СССР-ом у различитом облику [...] Држим да је нова југословенска ’влада’ у Лондону резултат одлучне воље енглеских империјалиста да ове базе не препусте СССР-у“.[82]

Чини се да подозрење које је партизанско вођство имало према Британцима није било без основа. Дража Михаиловић је у време судског процеса који је против њега организован после рата, 12. јуна 1946. године изјавио како је британски пуковник Бејли, који је у његов штаб дошао 26. децембра 1942, од четника категорички захтевао уништење партизана. Занимљив је податак који је 1994. године у својој докторској дисертацији изнела и британска историчарка Хедер Вилијамс. Она наводи да је Бејли очекивао четничку победу на Неретви, како би се потом кренуло у одлучни обрачун са Осовином. Али, партизанско-немачко примирје, иако је било кратког даха, дало је партизанима „довољно ваздуха“ да преживе (*Enough breathing space to survivre*) – битку на Неретви, по мишљењу британске историчарке – одлучујући догађај у рату у Југославији. Да је Михаиловић поразио партизанску армију, његова позиција била би знатно ојачана, јер се у Форин Офису сматрало да је тотално уништење партизана увод у стварање јединственог фронта отпора у Југославији. После партизанске победе, међутим, као неопходна појавила се у Лондону и Каиру нужност успостављања веза са партизанима.[83]

Природно је да је Тито мобилизацију четничких снага из Херцеговине, Црне Горе, Санџака и источне Босне и њихово упућивање у „велику операцију“ против партизанске слободне територије доводио у везу са очекиваним савезничким десантом. Почетком 1943. године, када је Оперативна група дивизија, под командом Врховног штаба, била

[82] АЈ, ЦК КПЈ, бр. 1943/49.

[83] Heather Williams, *The S.O.E. and Yugoslavia 1941/1945*, University of Southampton, 1994, pp. 99.

принуђена да води драматичну „битку за рањенике“ у кањону Неретве, на чијој су је левој обали чекале јаке четничке снаге, а са северозапада притискала неупоредиво јача непријатељска групација, у Врховном штабу НОВЈ искрцавање савезничких трупа третирано је као извесна, готово сигурна чињеница. У којој мери је она попримила негативну конотацију у комуникацији партизанског вођства говори и податак да је делегација Врховног штаба у разговорима са немачким преговарачима у Горњем Вакуфу и Загребу, марта 1943. године, наводно истицала да партизани неће дозволити искрцавање савезничких трупа у Југославији и да ће НОВЈ у том случају водити борбу са Енглезима.[84] Према писању главног немачког обавештајца за Балкан Вилхелма Хетла (познатијег под псеудонимом Валтер Хаген), у току преговора које је водио крајем марта 1943. у Загребу, Владимир Велебит је генералу Хорстенауу наводно саопштио „нову важну Титову личну поруку за немачку владу“. Радило се, наиме, о званичној Титовој понуди немачким командантима да „у случају англо-америчког искрцавања, наступи заједно са немачким дивизијама које су се налазиле у Хрватској против снага западних сила које би се искрцале на обали“.[85] У вези са тим преговорима немачки обавештајац помиње и хапшење једног курира у Мађарској, у рејону Печуја, који је наводно Титу носио Стаљинову поруку да се онемогући англо-америчко искрцавање на јадранску обалу и да му се дозвољава заједнички наступ са немачким трупама против енглеских и америчких инвазионих јединица. Кратко време након хапшења тог курира, и Велебит је у Загребу примио гласника из партизанског Врховног штаба са сличном Титовом поруком.[86]

О намерама партизанског вођства да се супротстави савезничком десанту на јадранској обали, сведочи и изјава Милована Ђиласа, једног од тројице преговарача у партизанској делегацији: „Нисмо се сустезали од изјава да бисмо се тукли против Британаца, уколико се искрцају. Такве изјаве нас нису обавезивале, јер се Британци још нису били искрцали, а и држали смо да бисмо се морали са њима борити уколико би – као што се још увек дало закључити из њихове пропаганде и званичних изјава – рушили нашу власт, односно помагали успоставу четничке власти“. Мартовске преговоре са Немцима Ђилас је правдао политичким прагматизмом партизанског руководства: „Није ни мене ни остале чланове ЦК гризла савест да тим преговорима изневеравамо совјете, интернационализам, коначне циљеве: ратна нужда нас је гонила на

[84] Војни архив Београд, *Микрофилм*, NAW-H-T-315, P-2271, сн. 1475–1479; М. Лековић, *Мартовски преговори*, стр. 253–255. (Забелешка са прелиминарних разговора у Горњем Вакуфу 11. марта 1943).

[85] Војни архив Београд, Немачка архива (НМА), 80-2-3; В. Хаген, *Тајни фронт*, (превод), стр. 52.

[86] Исто, стр. 51–52.

Мишо Лековић се позива и на Рудолфа Кислинга који (у својој књизи *Die Kroaten*) такође помиње Титову понуду генералу Хорстенауу да у случају англо-америчког десанта са својим снагама ступи у дејство против искрцаних трупа заједно са немачким дивизијама које се налазе у Хрватској: „Овај предлог је учињен уз претходну сагласност Стаљина пошто је Русија била одлучна у томе да оружјем, па чак и уз помоћ Немаца, спречи ма какав упад Англоамериканаца на Балкан, пошто је Стаљин сматрао Балкан својом интересном сфером.“ „Оба предлога“, тврди Кислинг, „била су од тако великог војничког значаја да се Глез није усудио да ступи у ма какве преговоре без одобрења више команде. У том смислу, Рибентроп је обавестио Хитлера. Међутим, он је одлучио: 'Са побуњеницима не треба преговарати; побуњенике треба стрељати'. Тиме је пут за споразум био затворен [...]“ (Рудолф Кислинг, *Die Kroaten*, Graz-Köln, 1956) Лековић се, међутим позива и на аустријске историчаре који су у Државном архиву у Бечу прегледали све забелешке (дневник) генерала Хорстенауеа које је водио док је као немачки опуномоћени генерал боравио у Загребу и установили да у њима нема ни речи о разговорима које је марта и априла 1943. године водио са Владимиром Велебитом у Загребу. (М. Лековић, *Мартовски преговори*, стр. 220)

то, а историја бољшевизма, чак и да није било Брест-Литовског мира и пакта Хитлер–Стаљин, пружала нам је изобиље сличних заокрета".[87]

И Коча Поповић, такође један од чланова партизанске преговарачке делегације, веровао је у оправданост преговора са Немцима. Осврћући се на једну, знатно каснију (из септембра 1970) Титову критику о непоштовању његових упутстава за преговоре са Немцима, Поповић је у разговору са Александром Ненадовићем 1989. године тврдио: „Потпуно је неоснована. Иако сам само кратко учествовао у тим преговорима, поуздано знам да није било никаквих одступања од овлашћења која су наши преговарачи имали. Све је с Титом претходно било утаначено, а што се мене тиче, желим да кажем да је тај покушај растерећења на фронту према немачким окупационим јединицама био потпуно исправан као тактички потез у тадашњим условима". Поповић се позивао и на један британски телеграм упућен четницима, у коме се њима, наводно, одобравао напад на партизане током операције „Вајс": „Ми смо, како сам касније обавештен, на основу ухваћене британске депеше, тада наводно знали, односно били уверени да су Енглези одобрили четницима да нас нападну. Фронт против нас се, значи, ширио. Постало је неопходно да ми покушамо да неутрализујемо Немце, да отупимо њихов војни притисак усмерен на наше уништење у тренутку кад нам прети повећана опасност са других страна. Истовремено, тај договор Енглеза и четника присиљавао нас је да размишљамо о могућности координације са евентуалним британским искрцавањем на нашу обалу Јадрана, чији би циљ био не само потискивање Немаца, него и уништавање нашег покрета. Ми смо, по мом мишљењу, те циљеве остварили: постигли смо растерећење у часу кад нам је то било најпотребније. Налазим, све у свему, да су преговори с Немцима били потпуно оправдани".[88]

Ако прихватимо тезу да је Врховни штаб већ у јесен 1942. године планирао продор са Оперативном групом дивизија у источне делове земље, према Црној Гори, Косову и Метохији и јужној Србији, њоме се може тумачити и Титова одлука да средином новембра 1942. упути две дивизије (1. пролетерску и 3. ударну) преко Врбаса у долину реке Босне, како би на пролеће 1943. прешле у источну Босну и приближиле се Србији, а 2. пролетерску дивизију упути у Далмацију, да би је потом

[87] Милован Ђилас, *Револуционарни рат*, Београд, 1990, стр. 256–258.

[88] Александар Ненадовић, *Разговори с Кочом*, Београд, 1989, стр. 72–74.

И касније, у свакој прилици кад год би се постављало питање искрцавања савезничких трупа у Југославији, Тито није пропуштао прилику да искаже недвосмислено противљење таквом подухвату ако би он био изведен без сагласности Врховног штаба: генералу Маклејну (*Fitzroy Maclean*), шефу британске војне мисије при Врховном штабу, на питање какав би био његов став у случају савезничког искрцавања на југословенску обалу, макар и с мањим снагама, Тито је енергично одговорио да то не би било пожељно ни целисходно. О томе је 12. октобра 1943. обавештавао Москву: „Ми нећемо дозволити ово искрцавање без наше сагласности и спремни смо да се супротставимо и силом." (АЈ, ЦК КПЈ – КИ, бр. 1943/613.) Своје противљење он је исказао и у лето 1944. године у писму које је са Виса 5. јула упутио Стаљину: „Савезници сада још нису пред нас поставили питање њиховог искрцавања на територији Југославије," али, „морам да кажем да такво искрцавање нама не би било драго, јер сам уверен да ће нам правити неприлике у земљи због чега би могло долазити до разних сукоба [...]" (Наведено према: М. Лековић, *Мартовски преговори*, стр. 32) У ставу да ниједна савезничка армија не може ступити на територију Југославије без одобрења Врховног штаба и Националног комитета, Тито је истрајавао све до краја рата. И трупе Црвене армије које су са добродошлицом дочекане у Србији у јесен 1944. године, ушле су у Југославију на основу формалног споразума постигнутог између Националног комитета ослобођења Југославије и совјетске владе.

усмерио ка долини Неретве.[89] Могуће је да је таква Титова одлука имала и другачију позадину, иза које се крила намера да благовремено извуче партизанску групацију (ОГД) која је била под непосредном командом Врховног штаба из могућег борбеног додира са много јачим непријатељским снагама које су се припремале да реализују операцију „Вајс“, при чему је дивизије из састава 1. хрватског (6. личку, 7. банијску и 8. кордунашку) и 1. босанског корпуса (4. и 5. крајишку) усмерио ка Банији, Кордуну, Лици и западној Босни, са задатком да пруже заштиту (бране одступницу) дивизијама Оперативне групе током њеног пребацивања ка југоисточним деловима земље.[90] Ако је познато да је операција „Вајс“ припремана у строгој тајности, поставља се питање: од кога је Броз за њу могао сазнати?

Подсетићемо да је замисао о зимским операцијама и уништењу устаничког покрета у централним деловима југословенског ратишта први пут разматрана у новембру 1942. током разговора у Хитлеровом главном штабу у Виници (западна Украјина), којима је, уз Хитлера и команданта Југоистока генерала Лера, присуствовао и поглавник НДХ Анте Павелић. Имајући у виду и чињеницу да је у септембру и

[89] Истовремено, према непријатељским гарнизонима у долини Уне и Сане, а затим према Сави, односно према западној Хрватској, Врховни штаб је усмерио 1. хрватски и 1. босански корпус. Први хрватски корпус, са 6. личком, 7. банијском и 8. кордунашком дивизијом, Тито је, као најјачу оперативну групацију на западном ободу слободне територије, ставио под команду Главног штаба Хрватске и усмерио према Загребу, Карловцу и Огулину, сматрајући да са тим снагама увек може маневрисати у заштити продора према Неретви и Босни и да непосредно угрожава виталне центре непријатеља у долини Саве, Коране и Купе. Први босански корпус, са 4. и 5. дивизијом, којима ће се касније прикључити и новоформиране 10. и 11. крајишка дивизија, Тито је оставио у централном простору слободне територије са слободом маневра у свим правцима, а посебно према Бањалуци, долини Саве, Уне, Врбаса и Сане. (М. Цолић, *Преглед операција*, стр. 87)

[90] Тврдња Мише Лековића да таква одлука Врховног штаба (о упућивању ОГД у југоисточне делове земље) „није била изнуђена непријатељском офанзивом, нити је значила узмицање са угрожене територије захваћене непријатељским операцијама“, из угла савремене историографије, делује неуверљиво. Он је тумачи као „реализацију идеје која је непрестано, од оних дана поткрај 1941, када су партизанске снаге биле принуђене да напусте Србију, заокупљала пажњу Врховног штаба и Централног комитета КПЈ и била у средишту њихових преокупација и стратегијских планова: продрети у Србију са јаким снагама и поново учврстити позиције НОП-а у том устаничком делу земље [...]“ (М. Лековић, *Мартовски преговори* 1943, стр. 14). Реализација те идеје отпочела је у условима отпочињања снажне непријатељске офанзиве, коју су изводиле бројније и опремљеније снаге непријатеља, којима се знатно инфериорнија партизанска групација објективно није могла супротставити. Зашто баш тада и у таквим условима? Пред наступањем немачке 7. СС дивизије из правца Карловца, Врховни штаб је крајем јануара био принуђен да напусти Бихаћ и премести се у Дрвар (Немци су заузели Бихаћ 29. јануара), а Оперативној групи дивизија је 27. јануара наредио да се прикупи на простору Горњи Вакуф – Прозор – Дувно – Ливно, а затим, избије у долину Неретве и припреми се за форсирање реке и продор у источну Херцеговину. Зар тај потез не делује као изнуђен, у време када непријатељ заузима центар партизанске слободне територије и директно угрожава партизанске снаге које се налазе у захвату оперативне просторије захваћене непријатељским операцијама? Ако имамо у виду партизанску тактику у другој и трећој непријатељској офанзиви, да се по сваку цену избегне фронтални сукоб са јачим непријатељем и опасност од могућег окружења и уништења сопствених снага, коју је Врховни штаб промовисао после тешког искуства с краја новембра 1941. када је наредио да се слободна територија „Ужичке републике“ брани по сваку цену и тиме ушао у фронтални судар са неупоредиво јачим непријатељем, потпуно је разумљиво да се на такав корак одлучио и у време отпочињања до тада највеће операције (четврте непријатељске офанзиве – операције „Вајс“) коју је непријатељ предузимао на југословенском ратишту. Ако се после губитка слободне територије у источној Босни и Црној Гори, у јуну 1942. упутио са бригадама у западну Босну, да би спасао војску и сачувао људство од уништења у операцији „Трио“, логично је да су исти мотиви опредељивали одлуке Врховног штаба пред сличном, овога пута, још већом и погубнијом опасношћу.

почетком октобра 1942. успостављена веза између Павелићеве владе и партизана на подручју средње Далмације и Босне (реч је о групи бригада која се заједно са Врховним штабом у лето и јесен 1942. пробијала ка западној Босни), о чему нам говори и интензивна преписка која је крајем 1942. и јануара 1943. (преко посредника) вођена између хрватске владе и Врховног штаба,[91] није искључено да је Тито могао на време сазнати за ту операцију коју је непријатељ планирао на партизанску слободну територију.[92]

На путу ОГД према Црној Гори, Косову и Метохији и јужној Србији, главну сметњу представљале су четничке снаге у Херцеговини, Црној Гори и Санџаку. Због тога је први и непосредан задатак партизанских дивизија био да се разбије војна организација четника у тим областима коју су они изградили уз помоћ Италијана, а затим да се настави продор ка истоку – у Србију. Непријатељска офанзива на Бихаћку републику, која је отпочела 20. јануара 1943. године, приморала је Врховни штаб да пожури са реализацијом својих планова и „продор на исток“ отпочне раније, под много сложенијим, неповољнијим, могло би се рећи драматичним околностима, које је наметнуо неупоредиво јачи непријатељ. Идеја из новембра 1942. о упућивању јачих снага НОВ и ПОЈ (касније НОВЈ) у источне крајеве земље претворила се у јануару 1943. године, упркос тврдњама појединих историчара, у узмицање и одступање са угрожене територије захваћене непријатељском офанзивом.

Операција „Вајс“ – преношење дејстава ка Неретви

Почетак офанзиве био је увод у најтеже борбе које су до тада вођене на југословенском ратишту; непријатељ је био много надмоћнији у људству, наоружању и борбеној техници, док су снаге НОВ и ПОЈ које су дочекале први непријатељски удар (1. хрватски и 1. босански корпус) имале око 27.000 бораца, наоружаних углавном лаким, пешадијским наоружањем.[93] Пад Бихаћа, 29. јануара 1943. (град су заузеле јединице 7. СС брдске дивизије „Принц Еуген“) условио је убрзану евакуацију Врховног штаба и Централне болнице из босанскопетровачког басена. Искуство с масакрирањем рањеника на Златибору, новембра 1941, и на Козари у јуну и јулу 1942. године јасно је указивало да Немци и усташе неће ни овога пута имати милости према рањеницима. Покрет Централне болнице изводио се правцем наступања дивизија под командом Врховног штаба, према Неретви и источној Херцеговини. Половином фебруара 1943. у Гламочком пољу број рањеника и болесника износио је преко 3.000, међу којима је 700 боловало од заразних болести, углавном од пегавог тифуса. Рањеницима и болесницима из Босанске Крајине прикључиле су се и групе рањеника из Баније, Кордуна и Лике.

[91] О овој преписци, у којој се у неколико наврата помиње велика акција против партизана коју планирају Немци у сарадњи са Италијанима и хрватским снагама, а која је требало да сондира терен за будуће преговоре између хрватских власти и партизанске главне команде, писано је у чланку који је објављен у летњем броју *Војног дела* за 2013. годину.

[92] Из садржаја поменуте преписке могу се сагледати и мотиви које су наводили хрватске власти да на време обавесте партизанску команду о великој опасности која прети њеним снагама.

[93] М. Цолић, *Преглед операција*, стр. 93.

Као и све велике операције које је непријатељ у претходном периоду предузимао, и ову су пратили масовни погроми над цивилним становништвом. Жртве непријатељских „казнених експедиција“ били су пре свих Срби (као већинско становништво) са Баније, Кордуна и Босанске крајине. Командама готово свих непријатељских јединица наређено је да се према цивилном становништву на правцима извођења операција односе са највећом свирепошћу и бруталношћу. Геноцидно понашање према српском становништву, по чему су нарочито остале упамћене хрватска 369. пешадијска дивизија (позната као „Вражја“ дивизија или „Црна легија“) и немачка 7. СС дивизија „Принц Еуген“, ослањало се пре свега на Хитлерово наређење из децембра 1942. године: „Јединице су овлашћене и дужне да у овој борби, без ограничења, такође према женама и деци, употребе свако средство само ако оно води успеху. Имати обзира, ма које било врсте, представља злочин према немачком народу и војницима на фронту, који сносе последице бандитских удара и који не могу имати никаквог разумевања за било какву поштеду банди или њихових помагача. Ниједан немачки војник који је употребљен у борби против банди, не сме бити узиман на одговорност било дисциплински било војносудски због свог поступка у борби против бандита и њихових помагача“.[94] Масовни злочини које су непријатељске јединице починиле на Банији, Кордуну и у Босанској крајини на почетку офанзиве покренули су и велики збег цивила, у правцу одступања партизанске главнине, ка Неретви и источној Херцеговини.

Услед снажног притиска непријатеља на територију Кордуна, Баније, Лике и Босанске крајине, коју је при постојећем односу снага било немогуће бранити и одбранити, Врховни штаб је 27. јануара у Дрвару одлучио да Главну оперативну групу дивизија (1, 2. и 3) и 7. банијску дивизију упути према југоистоку, у правцу Неретве и источне Херцеговине. Половином фебруара Немци су окончали операцију „Вајс I“ (прву фазу), заузели Банију, Кордун и Грмеч и започели прегруписавање снага за другу фазу офанзиве – „Вајс II“. Генералу Литерсу (главнокомандујућем немачких снага на простору НДХ) није пошло за руком да у предвиђеном року (за два дана) пресече партизанску слободну територију (брзим дејствима 7. СС дивизије правцем: Карловац – Слуњ – Бихаћ – Врточе и 717. дивизије правцем: Сански Мост – Кључ – Босански Петровац – Врточе), опколи и мушевитим концентричним дејствима уништи партизанске снаге на Кордуну, Банији, Лици и Босанској крајини. Дивизије 1. хрватског и 1. босанског корпуса скоро месец дана одолевале су и ометале остварење те замисли: планирани брзи продор немачких снага према Босанском Петровцу и италијанских према Кулен-Вакуфу остварен је са великим закашњењем (тек око 13. фебруара), а дивизије 1. хрватског и 1. босанског корпуса повукле су се благовремено са просторије захваћене операцијом. Својом упорном, готово једномесечном одбраном оне су створиле потребно време и простор Оперативној групи дивизија да се, према наредби Врховног штаба од 27. јануара, прикупи на простору Горњи Вакуф – Дувно – Ливно, а затим избије у долину Неретве, са задатком да припреми услове за форсирање реке и продор у источну Херцеговину.

На правцима свог наступања ка долини Раме и Неретве, дивизије из састава оперативне групе Врховног штаба[95] успеле су, у периоду од 9. до 22. фебруара, да овладају

[94] Војни архив Београд, НМА, 2-2а-2.

[95] Укупан састав ОГД чинило је 24.000 бораца. (М. Цолић, *Преглед операција*, стр. 98)

непријатељским упориштима (Посушје, Дрежница, Јабланица, Прозор, Острожац, Рама) изузев Коњица, избију на Неретву и разбију италијанску дивизију Мурђе. Нашавши се крајем фебруара у кањону Неретве, у време када се ишчекивало пристизање Централне болнице, положај Оперативне групе и Врховног штаба постајао је крајем фебруара све критичнији: са северозапада, правцем Бугојно – Горњи Вакуф – Прозор – Јабланица вршиле су притисак 717. немачка дивизија и борбена група „Фогл" из састава 718. немачке пешадијске дивизије, док је група „Анакер", дејствима из правца Сарајева према Коњицу, успела да затвори правац Пазарић – Иван седло – Коњиц и, 26. фебруара, овлада тим италијанским гарнизоном у горњем току Неретве. Сваког тренутка очекивало се избијање и 7. СС и 369. хрватске пешадијске дивизије у позадину Оперативне групе и болнице, у рејон Прозора,[96] док се у долини Неретве и на њеној левој обали налазило око 5.000 италијанских војника (из састава 6. корпуса) и неколико хиљада четника, већином мобилисаних у Црној Гори и Херцеговини, под непосредном командом самог Д. Михаиловића. Више није било могућности, нити простора да се изврши дисперзија, сакривање или склањање рањеника и оболелих у било ком правцу. Њихова судбина била је тесно везана за партизанску групацију која се нашла у тешкој ситуацији, окружена у прозорској котлини, ишчекујући рањенике како би наставила покрет према истоку, док су удружене немачке, италијанске, усташко-домобранске и четничке снаге око њих све више стезале обруч. Тако ће се крајем фебруара и почетком марта 1943. године у кањону Неретве одиграти драматична битка за спасавање болнице и партизанске главнине која и данас, с правом, изазива позорност научне јавности.

Да би отклонио опасност изазвану снажним притиском непријатељских снага из правца Бугојна и Горњег Вакуфа и обезбедио потребно време и простор за прикупљање рањеника и пребацивање преко Неретве, Врховни командант је, 28. фебруара, наредио партизанској групацији под његовом командом да се прегрупише и покуша са противударом на север, правцем Прозор – Горњи Вакуф – Бугојно, с циљем да се неутралише (одбаци) најопаснија немачка групација (немачка 717. дивизија, борбена група „Фогл" и 5. усташки здруг) која је вршила снажан притисак са северозапада и претила да заузме Прозор. Истовремено, наређено је и рушење мостова на Неретви и Рами, како би се из тог правца обезбедиле партизанске дивизије за време извођења противудара, односно спречио прелазак четника са леве на десну обалу реке и онемогућило спајање немачких и италијанских снага.

На овим питањима (противудар ОГД у правцу Горњег Вакуфа и рушење мостова на Неретви) послератна историографија је деценијама градила „легенду" о „генијалним" одлукама партизанског командовања, пре свега Тита који је на тај начин, наводно, желео да „завара непријатеља о стварном правцу пробоја партизанских дивизија". Томе је, као потврда, требало да послужи и рушење мостова, при чему се тврдило да Врховни штаб није одустајао од првобитне замисли – продора преко Неретве у источну Херцеговину, а затим у Црну Гору и Санџак. Међутим, с обзиром на објективне околности које су претходиле расплету на Неретви, теза о смишљеној „варци" из угла савремене историографије не делује уверљиво, па је због тога „битка на Неретви" међу историчарима стекла епитет једне од најконтроверзнијих битака које су во-

[96] Командант Југоистока, генерал Лер је 4. марта обуставио операције у Босанској крајини и 7. СС и 369. дивизију потпуно оријентисао ка долини Неретве.

ћене на југословенском ратишту у Другом светском рату. Од историјске науке се с правом данас очекује да истражи и поуздано утврди најпре околности у којима је Врховни штаб донео одлуку о противудару и рушењу мостова и објасни праве намере којима се он том приликом руководио. Да ли је у том моменту, када је доносио одлуку о противудару као једином могућем излазу из критичне ситуације, Врховни штаб одустао од преласка Неретве, тако да је рушење мостова представљало логичан потез, или је заиста желео да се послужи варком, што у постојећим околностима делује мање вероватно? Уосталом, зар би неко рушио мостове на реци као што је Неретва, уколико је намеравао да је са болницом и тешким рањеницима убрзо прелази и да ли је имао времена и могућности да размишља о њиховој импровизацији у моменту када их је рушио? То су само нека од отворених питања на која нам историјска наука дугује одговор. Слутимо, ипак, да до њега нећемо тако брзо и лако доћи, пре свега због помањкања примарних историјских извора, нарочито писане заоставштине (одлуке, наредбе, директиве, преписка...) Врховног штаба, на основу које би се могла реконструисати његова делатност у том периоду. Истражујући годинама архиву Врховног штаба која се чува у Војном архиву у Београду, приметили смо да је она веома оскудна и сиромашна и самим тим недовољна да нам осветли бар најзначајније сегменте партизанског командовања, посебно у тешким ситуацијама као што је била ова на Неретви почетком марта 1943. године.[97]

У причу око војничког расплета на Неретви уплиће се последњих деценија још једна велика дилема: да ли су партизани срушили железнички мост код Јабланице? Коча Поповић, у то време командант 2. пролетерске дивизије, указује и сам на „легенду" око рушења тог моста: „Има и крупних несклада, па и озваничених легенди које не одговарају истини. Такав један случај, дужан сам да кажем, везан је и за приказе дела главне битке у IV непријатељској офанзиви. Реч је о рушењу моста на Неретви, што се велича као генијална варка по замисли Врховног команданта. Уверен сам да Тито није могао ни помишљати да тада крене на другу обалу Неретве. Он је, у ствари, намеравао да се пробије напред, према Горњем Вакуфу. На крају крајева, цела та ствар логички је апсурдна: ко је тада, у тадашњим ратним условима, уз тако оскудне техничко-инжињеријске снаге, могао извести операцију такве деликатности, да минирањем сруши мост а да његов костур остане у положају погодном за пребацивање људи преко плаховите реке такорећи, усред зиме? Стручњака који би могли да припреме и изведу такву пиротехничку операцију нисмо имали у то време. Једина намера је, нема сумње, била да се мост потпуно онеспособи. **Сигуран сам, да није била у питању нека промишљена варка. Али ту, изгледа, делује логика неконтролисане несамокритичности. Јер, када су таква тумачења узела маха као омамљива легенда, она више нису могла бити обуздана, па није искључено да су и они који су легенду лансирали, почели искрено веровати да она одговара историјској истини.** Узгред речено, Врховни ко-

[97] Стицајем околности, открило се да је архива Врховног штаба, или бар један њен део, 1944. године „завршила" у Совјетском Савезу, где се највероватније и данас налази. Наиме, високи партијски функционер и партизански командант Милован Ђилас је у својој књизи „Моји разговори са Стаљином" писао да су чланови Војне мисије НОВЈ, коју су предводили он и Велимир Терзић, у априлу 1944. понели у Москву и архиву Врховног штаба у џаковима како би је, наводно, заштитили од могућег уништења у земљи у завршници рата. И данас се питамо шта је са том грађом и зашто она није враћена у земљу после рата? Да ли је неко намерно желео да је склони од очију југословенске јавности, како неке „истине" не би изашле на видело?

мандант пре доношења одлуке о рушењу моста није могао знати распоред и намере четничких јединица нити је, што је најважније, располагао информацијом која је била битна: немачка офанзива се, ту на обали Неретве, у ствари завршавала, што је за нас, наравно, било повољно. Послератним увидом у немачка документа утврђено је, наиме, да Немци нису планирали прелазак Неретве. Били су смислили да нас потисну до ње, валъда рачунајући да ће остали део посла обавити јаке четничке групације".[98]

Ова тврдња генерала Коче Поповића, која се мора узети као веродостојна, с обзиром на то да је он био један од кључних актера тих догађаја, и као таква представља прворазредан извор (без обзира на то што је изнета много година по завршетку те битке), не само да негира било какву „генијалну и промишљену варку", већ указује и на један важан податак који је недовољно присутан у нашој историографији. Реч је о томе да Немци нису ни планирали прелазак Неретве, већ да се зауставе на њеној десној обали, рачунајући да ће остали део посла (уништење партизанске групације у случају преласка реке) обавити Италијани и јаке четничке групације. Отвара се питање: како би се у том случају развијала ситуација на Неретви почетком марта 1943. и да ли би дошло до преговора са Немцима, које је иницирао Врховни штаб у ситуацији када су се Оперативна група дивизија и болница, без обзира на тренутни успех у противудару код Горњег Вакуфа у којем су Немци одбачени ка Бугојну, и даље налазили у тешкој ситуацији?

Мартовски преговори 1943. године

Мартовски преговори које је водио Врховни штаб НОВЈ са немачким командама у НДХ 1943. године деценијама су после рата представљали табу тему у југословенској јавности, све док о њима није јавно проговорио Тито 1978. године у Јабланици, приликом прославе 35-годишњице битке на Неретви. Зашто се о тој теми у југословенској историјској публицистици све до 80-их година углавном ћутало, док су о њој после рата увелико писали британски, немачки и амерички историчари?[99] Да

[98] А. Ненадовић, *Разговори с Кочом*, стр. 65–66.

[99] О партизанско-немачким преговорима у иностранству су писали: Stephen Clissold, *Whirlwind. An Accounton Marchal Tito's Rise to Power*, New York, 1949; Wilhelm Hötl (Walter Hagen), *Die geheime Front*, Linz und Wien, 1950; Rudolf Kiszling, *Die Kroaten*, Graz-Köln, 1956; Paul Leverkühn, *Der geheime Nachrichtendient der deutschen Wermacht im Kriege*, Frankfurt an Main, 1960; Hellmut Günther Dahms, *Der zweite Weltkrieg*, Tübingen 1960; Plötz, *Geschichte des zweiten Weltkrieges*, Würzburg, 1960; Antony Pirie, *Operation Bernhard*, Cassel, London, 1961; Jaques de Launay, Secret *Diplomacy of World War*, III, New York, 1963; Jaques de Launay, *Historie, contenporaine de la diplomatie secrète*, Bruxelles, 1965; Urlich Kai, *Jagd auf Tito*, Rastatt (Baden), 1966; Milovan Đilas, *Conversations with Stalin*, New York, 1962; Ladislaus Hory, Martin Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat 1941–1945*, Stuttgart, 1964; Gert Bulhajt, *Der deutsche Geheimdienst*, Münhen, 1966; Ivan Avakumović, *Mihailović prema nemačkim dokumentima*, London, 1969; Stevan Pavlowitch, *Yugoslavia*, London, 1971; Walter Roberts, *Tito, Mihailovic and the Aallies 1941–1945*, New Jersuy, 1973; Jozo Tomasevich, *The Chetniks, War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945*, Stanford, California, 1975; Milovan Đilas, *Wartime*, New York, 1977; Milovan Đilas, *Der Krieg der Partisanen*, Wien, 1978; Emile Guikovaty, *Tito*, Paris, 1979.

Од домаћих аутора о партизанско-немачким преговорима писали су: Славко Одић, *Неостварени планови*, Загреб, 1961; Душан Пленча, *Међународни односи нове Југославије у току Другог светског рата*, Београд, 1962; Коча Поповић, *Белешке уз ратовање*, Београд, 1978; Богдан Кризман, *Павелић између Хитлера и Мусолинија*, Загреб, 1980; Владимир Дедијер, *Нови прилози за биографију Ј. Б. Тита*,

ли је заиста реч о забрањеној теми, или се, како пише Мишо Лековић, аутор прве студије која је на ту тему написана код нас 1985. године, „југословенски историчари нису упуштали у њену обраду, јер нису имали на располагању поуздане изворе за реконструкцију и тумачење преговора". Шта је у питању, за нас је мање релевантно од чињенице какве су резултате ти преговори објективно требало да донесу партизанској страни у ситуацији у којој се налазила Оперативна група Врховног штаба и болница у кањону Неретве почетком марта 1943. године.

Сем једног документа, тзв. „меморандума", партизанска преговарачка страна није оставила никаквих писаних трагова о њима (па ни по завршетку рата, бар у виду сећања): делегати су добијали усмена упутства за вођење преговора, а и сами су подносили усмене извештаје о њиховим резултатима. Тек се нешто више могло сазнати из немачких докумената, делом из архива у Бону и Лондону, а делом из Националног архива у Вашингтону (заплењених немачких докумената), која су временом постала доступна научној јавности. Она, додуше, бацају више светла само на прве, прелиминарне преговоре који су 11. марта 1943. вођени у Горњем Вакуфу, чија се садржина могла сазнати из записника и писмених предлога које је делегација Врховног штаба поднела, те каснијих извештаја немачког посланика у Загребу Зигфрида Кашеа. Недостају, међутим, сведочења, објашњења и тумачења упућених личности са партизанске стране, тако да фрагментарност тих извора у целини и данас онемогућава да се то питање до краја и објективно истражи, бар у оним сегментима који су утицали (уколико су утицали) на „расплет", односно, „преокрет" који се „десио" у време најжешћег притиска непријатеља на партизанску групацију у кањону Неретве, а који ће партизанима пружити шансу не само да остваре предах и пронађу спас преласком на леву обалу реке, већ и да се окрену неутралисању свог главног непријатеља у источној Херцеговини и Црној Гори, који им је стајао на путу према Србији као главном стратешком одредишту.

О мартовским преговорима 1943. и данас су подељена мишљења која, на једној страни, пренаглашавају, а на другој, негирају њихов значај за исход догађаја на Неретви: „Након постигнутог успеха у противудару ОГД код Горњег Вакуфа, врховни командант Тито је наредио да се све снаге поново прегрупишу и наставе дејства у супротном правцу у долини Неретве, правцем Прозор – Јабланица – Прењ и даље кроз Херцеговину. Немци су констатовали да се партизанска групација пробија ка северу, што најбоље потврђује да је циљ био постигнут рушењем мостова и противударом, пошто је створена забуна у противничким редовима у погледу даљих намера једини-

---

Загреб, 1982; Бранко Петрановић, *Револуција и контрареволуција у Југославији 1941–1945*, Београд, 1983; Мишо Лековић, *Мартовски преговори 1943*, Београд, 1985; Веселин Ђуретић, *Савезници и југословенска ратна драма*, Београд 1985; Никола Поповић, *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату*, Београд, 1988; Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, Београд, 1992; Бранислав Глигоријевић, *Коминтерна, југословенско и српско питање*, Београд, 1992; Васа Казимировић, Србија и Југославија 1941–1945, III, Крагујевац, 1995; Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, Београд, 1999. и други.

Међу југословенском политичком емиграцијом после рата партизанско-немачким преговорима су се бавали: Живко Топаловић, *Покрети народног отпора у Југославији 1941–1945*, Париз, 1958; Боривоје Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Кливленд, 1958; Михаило Минић, *Расуте кости*, Детроит, 1965; Илија Јукић, *Погледи на прошлост, садашњост и будућност хрватског народа*, Лондон, 1965; Ђоко Слијепчевић, *Југославија уочи и за време Другог светског рата*, Минхен, 1978.

ца НОВЈ. Тако је Главна оперативна група дивизија поново преузела иницијативу и пренела тежиште борбе са севера на југ, у супротном правцу – тамо где се то није ни очекивало [...]“[100] Овакви стереотипи у тумачењу „Битке на Неретви“ који су деценијама доминирали у нашој историографији, пре свега, неутемељени на релевантним изворима (одлукама, наредбама, преписци Врховног штаба и немачких команди), којих заправо и нема, бар када је реч о архиви Врховног штаба, лишени су сваке научне критичности у вредновању објективне ситуације у којој се налазила партизанска група-ција у кањону Неретве. Коначно, много година касније, о томе је „проговорио“ и Коча Поповић, као један од актера тих догађаја (2. дивизија којом је он командовао учествовала је у противудару и заузела Горњи Вакуф), квалификујући такво тумачење као „озваничену легенду која не одговара истини“.

Шта се заиста догодило у кањону Неретве почетком марта 1943? Колико су мартовски преговори 1943, које је иницирао Врховни штаб када је преко заробљеног немачког мајора Артура Штрекера (Штрекер је заробљен 4. марта у захвату комуникације Горњи Вакуф – Прозор) упутио немачкој страни предлог за обнову преговора о размени заробљеника и уједно понудио обуставу непријатељстава док буду трајали преговори,[101] објективно могли да утичу на расплет те ситуације? Посебно ако се има у виду да су они трајали све до краја марта 1943, када је криза на Неретви одавно већ превазиђена и какве је мотиве партизанска страна имала у тако промењеној ситуацији?

Први контакти између Немаца и партизана успостављени су још у лето и јесен 1942. године у Ливну преко немачког инжињера Ханса Ота (припадника службе Абвер), а имали су за циљ размену заробљеника. Преговоре је у Загребу с генералом Глезом фон Хорстенауом, крајем августа 1942, водио Маријан Стилиновић (размена је обављена у септембру), а новембра исте године нове преговоре с партизанске стране водио је Владимир Велебит. Међутим, због отпочињања операције „Вајс“ овога пута није дошло до споразума. Нови разговори о размени заробљеника почели су након заробљавања мајора Артура Штрекера, команданта батаљона у једном пуку немачке 718. пешадијске дивизије. Идеја о тим преговорима потекла је од Врховног штаба (5. марта 1943). Они су отпочели у Горњем Вакуфу 11. марта, средином марта су настављени у Сарајеву, а крајем марта и почетком априла окончани у Загребу. Партизанску делегацију на преговорима чинили су Владимир Велебит, Милован Ђилас и Коча Поповић.

Објашњавајући мотиве Врховног штаба, Мишо Лековић у својој студији о мартовским преговорима 1943. године пише да је Тито намеравао (како се и сам изразио) да завара и „неутралише“ Немце, „нудећи им неке привидне уступке“: „Рачунало се да би немачка страна била заинтересована за примирје ако би јој се пружила уверавања да партизанске снаге неће дејствовати северно од демаркационе линије, у немачкој окупационој зони, већ да ће наступати само преко Неретве, у италијанској зони, да би тамо разбиле четнике који се припремају да се прикључе англо-америчким трупама, уколико се оне буду искрцале на јадранску обалу“.[102] Као доказ да партизанске снаге не плани-

[100] Цитат је преузет из уџбеника *Војне историје* на Војној академији, Београд, 1980, стр. 404.

[101] Милован Ђилас, *Une geurre dans la geurre Yougoslavie 1941–1945*, Paris, 1979, стр. 342.

М. Ђилас тврди да је то била Титова иницијатива коју су подржали његови најближи сарадници – Ранковић, Ђилас и Пијаде, који су се тог дана (4. марта) затекли у седишту Врховног штаба. (Исто.)

[102] Мишо Лековић, *Мартовски преговори 1943*, Београд, 1985, стр. 50.

рају дејства преко демаркационе линије, требало је употребити заустављање њихових јединица после успешно изведеног противудара код Горњег Вакуфа почетком марта, у којем су немачке трупе биле одбачене ка Бугојну и уверити Немце да би се партизанске снаге, после преласка Неретве и разбијања четника, пребациле у Санџак, на територију у италијанској окупационој зони, где би, удаљене од комуникација и важнијих привредних објеката, најмање сметале Немцима и не би угрожавале њихове војне и привредне интересе.[103] У својим сећањима[104] и Милован Ђилас тврди да је Тито био заинтересован да се Немцима јасно стави до знања да би се партизани, ако договор успе, радо повукли на територију Санџака, у област која је Немцима „најмање важна": „Немци нису смели знати ни наш главни циљ – продор у Србију, ни простор који смо намеравали заузети – северну Црну Гору, Санџак и делове Косова и јужне Србије, јер смо били свесни немачке осетљивости на Србију, као на централну балканску област и народ са снажним антинемачким и државотворним осећањима. Али нешто уверљиво смо им морали пружити: Санџак је био 'најбезвредније', најсиромашније и најзабаченије тле, а четници наш непријатељ од кога су и Немци зазирали, упркос томе што се већ поодавно нису с њима тукли. Према томе: Санџак је био будућа партизанска територија, а четници као 'главни противник'. Питање Италијана, будући да су немачки савезници, требало је избегавати, а у крајњем случају поставити оштро: будући да они наоружавају четнике и заједно с њима се боре – сукоби с њима се не могу избећи. Није било речи о обустави борби између Немаца и нас, али – то се подразумевало."[105] Избор Санџака за „будућу партизанску територију", М. Лековић доводи у везу са понудом коју је наводно генерал Хорстенау преко Маријана Стилиновића упутио партизанима још у августу 1942. године. Наиме, немачки генерал је том приликом понудио партизанима једну територију „да се они као најјача војна снага на Балкану примире, да ће их Немци толерисати и да ће на тој територији партизани бити суверени", а заузврат, партизани би дозволили Немцима несметано коришћење сировина и њихов извоз у Рајх.[106]

Врховни штаб је искористио заробљавање немачког официра, да би 5. марта 1943. уз Штрекерово писмо (адресовано на штаб 718. дивизије у Сарајеву) проследио Немцима и свој предлог (позив) за вођење преговора о размени заробљеника, признању НОВЈ статуса зараћене стране и о „додели територије" партизанским снагама где би се оне пребациле.[107] Нашавши се у ситуацији да одлучује о судбини

[103] Исто, стр. 50–51.

[104] М. Ђилас, *Une geurre dans la geurre Yougoslavie 1941–1945*, стр. 243.

[105] Наведено према: М. Лековић, *Мартовски преговори*, стр. 71–73.

[106] Исто, стр. 51.

В. Казимировић, међутим, тврди да ни у дневнику генерала Хорстенауа, па ни у његовим другим забелешкама и извештајима, нема ни помена о једној оваквој понуди: „[...] У заоставштини генерала фон Хорстенауа налазе се неки други, сасвим тачни подаци. На пример, да му је Врховни партизански штаб, током договора о размени заробљеника у лето 1942, понудио да упути свог представника ради директних преговора 'са вођом партизана у Босни, који је познат под псеудонимом Тито'. Тај податак налази се у писму генерала Хорстенауа команданту Југоистока, генералу Леру. Залажући се за то да се прихвати партизанска понуда, фон Хорстенау је у том писму приметио 'да један контакт лично са Титом не би, без сумње, довео до неког споразума, али би сигурно омогућио увид у будуће намере партизана'". (В. Казимировић, *Србија и Југославија,* књ. IV, стр. 1057–1058)

[107] М. Лековић, *Мартовски преговори*, стр. 54–55.

предлога партизанског врховног штаба, при том и сам заинтересован за успостављање и одржавање трајније везе са њим (искуство из августа 1942, када је примио партизанског преговарача Маријана Стилиновића, било му је блиско), генерал Хорстенау је 9. марта поручио генералу Литерсу, чије су јединице изводиле операције у долини Неретве, да обавести партизански штаб да је немачка страна прихватила предлог о разговорима и овластио га да организује састанак са партизанским делегатима.[108] Већ 10. марта из Штаба немачке 717. пешадијске дивизије упућена је порука Врховном штабу НОВЈ да пошаље свог делегата (или делегате) у Бугојно. Партизанска делегација, коју су чинили Владимир Велебит, Милован Ђилас и Коча Поповић, 11. марта водила је прве (прелиминарне) разговоре са Немцима у Горњем Вакуфу, који ће касније (као „главни“) бити настављени у Сарајеву и Загребу и трајаће све до краја марта и почетка априла 1943. године.

Истога јутра, када је Штрекерово писмо упућено немачкој команди (5. марта), Врховни штаб је, наводно, уз напомену „строго поверљиво“, саопштио своју одлуку о форсирању Неретве и о продору правцем Прозор – Јабланица – Пренј и даље ка истоку. Одлучено је да се изврше одговарајуће поправке на порушеном мосту код Јабланице, како би се преко њега могле пребацити трупе, рањеници и болесници и лако оружје, укључујући и оруђа на расклапање.[109] У току ноћи 6/7. марта, преко гвоздене конструкције порушеног (боље рећи, преломљеног) моста, где је од дасака и балвана импровизован прелаз, пребациле су се јединице Оперативне групе, а од 8/9. марта и колоне рањеника и болесника, како оних лакших, покретних, тако и оних на носилима. Сва моторна возила, тенкови, хаубичка артиљерија, комора и све што се није могло пребацити преко беспутних падина кршевитог Пренја, на рукама или коњима, уништавано је и бацано у набујалу Неретву.

Хронологију преговарања са Немцима (11. март, средина марта, крај марта и почетак априла 1943) наглашавамо због поређења са ситуацијом која се упоредо одвијала на терену и која је, у односу на почетне позиције, када су иницирани (5. марта) партизанско-немачким преговорима давала нову димензију. У време када се тек ишчекивао немачки одговор на понуду Врховног штаба од 5. марта 1943. (одговор је, иначе, стигао 10. марта), Оперативна група је у ноћи између 6. и 7. марта форсирала Неретву преко гвоздене конструкције порушеног железничког моста у Јабланици, потукла четнике на левој обали реке (истурене групе од око 4.800 четника под командом Војислава Лукачевића, код Коњица),[110] до средине марта пребацила рањенике (чиме је најкритичнија фаза битке на Неретви за партизане била пребројена) и преко Пренја и Трескавице[111] упутила

[108] Хорстенау је, иначе, већ располагао Леровим одобрењем да се може ступати у контакте са партизанском страном. У разговору који су Лер и Хорстенау водили 15. децембра 1942, како се наводи у записнику са тог састанка, Лер није имао ништа против ступања у везу с Титом, једино у информативне сврхе и то преко посредника, уз напомену да том приликом немачка страна „не треба да се сувише много испољава“. (Војни архив Београд, HAW-H-T-501, p. 261, c. 437–438)

[109] Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, књ. 14, стр. 122,123, 126, 128, 130. и 133.

[110] Д. Лукач, *Трећи Рајх*, књ. III, стр. 426.

[111] Положај Оперативне групе и великог броја рањеника и болесника био је и даље веома тежак. Само у Централној болници било их је око 4.000, од којих 800 на носилима и 1.500 које је требало преносити на коњима. Сва та маса војске, рањеника и болесника, која је журила да се што брже пребаци у рејон Борачког језера, пре него што је немачке трупе евентуалним продором из Коњица, уз Неретву, онемогу-

се у правцу источне Херцеговине и Дрине, да би потом у рејону Чичева, Главатичева, Устиколине, Невесиња и Калиновика разбила јаче четничке снаге (сукоб који се у историографији тумачи као „одлучујућа битка у југословенском грађанском рату“)[112] и тиме пробила фронт њихове одбране Херцеговине. Док су се четничке јединице под непрекидним борбама повлачиле на десну обалу Дрине коју су, према Михаиловићевом наређењу морале бранити „по сваку цену, до последњег човека“,[113] у првој половини априла 1943. године Оперативна група дивизија и Врховни штаб пребациће се у Црну Гору, приближивши се свом главном стратешком циљу и плановима о „освајању“ Србије.

У односу на почетне позиције, када је Немцима упућена понуда за разговоре, које је Владимир Велебит дефинисао као „преку потребу да се нашим јединицама стешњеним у долини Неретве обезбеди неколико дана предаха да бисмо могли, поред форсирања Неретве, евакуисати рањенике и сместити их на источном делу Прењских обронака, као и да се ослободимо ситуације која нас је силила да истовремено водимо борбу фронтално – са четницима, који су настојали да нам спрече продирање у Херцеговину, и у одступању – са Немцима, који су нас упорно нападали с леђа“,[114] услови у којима се нашла Оперативна група дивизија крајем марта и почетком априла изменили су се у великој мери, а самим тим и мотиви од којих је Врховни штаб полазио 5. марта у својој иницијативи Немцима. Иако се у Врховном штабу није знало да је немачко командовање средином марта одлучило да своје јединице заустави на десној обали Неретве,[115] то што партизанима после преласка Неретве није више у тој мери претила опасност од интервенције немачких трупа, као у време док су се налазили на десној обали реке, дала им је „одрешене руке“ да се окрену свом „најопаснијем и највећем непријатељу“; требало је искористити шансу да се неутра-

---

ће у томе, налазила се на скученом простору на стрмим падинама Прења, изложена непрекидној ватри немачке артиљерије и авијације. Ситуација је била утолико тежа што је епидемија тифуса и дизентерије захватила велики број рањеника и бораца и што су, поред 600 заробљених италијанских војника, за ношење рањеника и болесника морале бити ангажоване и две дивизије, чиме је борбена способност Оперативне групе била знатно умањена.

[112] Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, књ. 2, Београд, 1999, стр. 118.

[113] Зборник НОР-а, XIV-2, стр. 572; Наређење Д. Михаиловића од 6. априла 1943. године

[114] М. Лековић, *Мартовски преговори*, стр. 74. (Лековић се позива на писмену изјаву коју му је Велебит дао 1967. године).

[115] Наређењем генерала Литерса од 16. марта било је предвиђено да немачке дивизије буду пребачене у „рејоне осигурања на територији Хрватске где ће време до краја априла искористити за обуку, попуну резерви и попуну људством“. Тако је 714. дивизији наређено да остане у западној Босни и на Банији, 369. хрватској пешадијској дивизији да преузме рејон у источној Босни који је пре офанзиве држала 718. дивизија, а СС дивизији „Принц Еуген“ да обезбеђује бокситне руднике у околини Мостара. 717. дивизија је најпре добила задатак да се пребаци на простор североисточно од Сарајева и затвори правац Сарајево–Вишеград, како би спречила евентуални продор партизанских снага које су после преласка Неретве наступале ка Фочи, да би јој затим предстојало пребацивање у Грчку. (Зборник НОР-а, XII-3, стр. 171–177.)

Процењујући ситуацију код непријатеља, средином марта 1943, генерал Литерс је констатовао да је „непријатељски отпор против немачких дивизија које су нападале углавном сломљен“, „Титова држава је разбијена и његова војска у распадању“, а „операција ‘Вајс II’ у суштини завршена“. У складу са том ситуацијом, закључио је Литерс, „даљем разбијању непријатеља постављене су тиме границе, пошто гоњење непријатеља није могуће на територији јужно, односно источно од Неретве због политичких односа са Италијанима“. „Стога је“, прецизирао је он непосредне задатке немачких трупа на територији НДХ, „сигурност умирених територија против поновног продора устаника главни задатак за најближу будућност“. (Исто.)

лишу четници пре него што дођу у прилику да се сретну са западним савезницима на јадранској обали. Заинтересован за трајнију обуставу непријатељстава са Немцима, како би се главни удар усмерио ка четницима, Врховни штаб је, преко својих овлашћених представника (партизанске делегације коју су чинили Владимир Велебит, Милован Ђилас и Коча Поповић), немачкој страни у Горњем Вакуфу (команданту 717. пешадијске дивизије) 11. марта 1943. предложио: „1) У датој ситуацији не постоји никакав разлог да немачки Вермахт води ратна дејства против НОВЈ с обзиром на ситуацију, противника и интересе и једне и друге стране. Према томе, у обостраном је интересу да непријатељства буду обустављена. У вези с тим, немачка команда и ова делегација морале би да прецизирају своје предлоге о евентуалној зони и правцима економских и других интереса; 2) НОВЈ сматра четнике главним непријатељима; 3) У току трајања преговора о свим овим тачкама предлажемо престанак ратних дејстава између немачких трупа и снага НОВЈ".[116]

Садржај овог документа, „меморандума" који су потписала сва три члана партизанске делегације, готово је у свему истоветан са забелешком (записником) начињеном у току разговора који су вођени у Горњем Вакуфу 11. марта 1943. Једино се у њему не помиње одлучност НОВЈ да се супротстави британским трупама у случају њиховог искрцавања на југословенску територију, уколико би дошло до њихове подршке четницима. Таква одлучност је постојала и разлози за њу су били разумљиви (страх од савезничке подршке четницима), али је делегација закључила да то не треба истицати у том документу. Осим службене забелешке која је сачињена у Штабу немачке 717. пешадијске дивизије у Горњем Вакуфу и коју су, такође, потписали Велебит, Ђилас и Поповић, постоји још једна немачка службена забелешка коју су 31. марта 1943. саставили официри немачке војне обавештајне службе (Абвера) при 718. немачкој пешадијској дивизији, о разговору са чланом партизанске делегације Владимиром Велебитом у Сарајеву. У том акту забележено је да је Велебит, поред осталог, изјавио: „Ми смо мишљења, а то нам је и незванично стављено до знања, да Немци немају никаквих територијалних аспирација на територије бивше Југославије, него да у садашње време имају само стратегијске и привредне, а евентуално и политичке интересе. Према томе, они ће по завршетку рата напустити земљу [...]" Истичући да се народноослободилачки покрет залаже за слободну Југославију у којој ће сва словенска племена имати иста права и у којој неће владати само Срби, Велебит је нагласио да НОП у националном четничком покрету види свог „највећег и најопаснијег непријатеља који тежи да створи Велику Србију [...]" У том смислу, Велебит је саопштио немачким обавештајним официрима: „Под таквим околностима ми немамо више никаквог повода да се боримо против немачке војске, нити да наносимо штете немачким интересима у целој земљи, били они војне или привредне природе, а такође и интересима саобраћаја. Ми не тражимо никакву противуслугу. Треба нам само дати прилику да се боримо против четника да би их уништили. Врло је жалосно што ће и Италијани бити у то увучени и сносити последице, али је то судбина 'савезника' [...]"

Велебит је у Сарајеву поновио да је жеља Врховног штаба НОВЈ да се повуче у једну одређену област, пре свега у неки четнички крај; географски, то би могла бити

[116] Факсимил овог документа објављен је у књизи: В. Дедијер, *Нови прилози за биографију Ј. Б. Тита*, књ. 2, стр. 805.

област на западу са границом на Неретви, а на северу правцем Коњиц – Калиновик – Фоча... Описујући борбе партизана са припадницима војске генерала Михаиловића, он је немачким обавештајним официрима саопштио да је мало недостајало да партизани између Главатичева и Калиновика заробе и самог Дражу Михаиловића: „Нашли смо још топли чај који он није стигао да попије [...]“ Одговарајући на бројна питања немачких обавештајних официра, Велебит је, поред осталог, изјавио да се у редовима партизанске војске налази око 70% Срба, 20% Хрвата и 10% муслимана; да у партизанским оперативним јединицама има између 50.000 и 60.000 бораца, чији се број од почетка немачке офанзиве „Вајс“ повећао, будући да се велики број сељака из „прочешљаних“ области прикључио партизанским јединицама [...]“ [117]

У немачким документима не налазимо податке о томе да ли је дошло до било каквог формалног договора о примирју (бар на краће време) између Врховног штаба и надлежних немачких команди, понајмање о неком договору који се тицао заустављања Немаца на Неретви. Напротив, из немачких докумената се види да Немци у току операције „Вајс“ нису ни планирали да прелазе Неретву. То је чињеница на коју нам указује и цитирана наредба генерала Литерса од 16. марта 1943. године.[118] Немачки план је, пре свега, подразумевао уништење „комунистичке државе“ у централној Босни и чишћење те зоне од партизана. Главнокомандујући немачких снага које су учествовале у тој операцији, генерал Литерс у свом извештају од 31. марта 1943. потврдио је управо те намере: „Велики делови земље ослобођени су од вишемесечне страховладе, комунистичка држава и њена организација су разбијени, мада је, на жалост, јачим деловима пошло за руком да се спасу преласком преко Неретве [...]“ Према извештају генерала Литерса, партизани су имали огромне губитке – 11.915 мртвих, не рачунајући 616 партизана који су по одлуци преког суда стрељани одмах након заробљавања. Укупним губицима Литерс је додао и 2.506 заробљених партизана, од којих је 775 било одведено у концентрационе логоре.[119] У том смислу, неутемељена су и тумачења која заустављање Немаца на десној обали Неретве доводе у везу са разговорима које је партизанска делегација понудила и водила са немачким представницима у Горњем Вакуфу, а касније у Сарајеву и Загребу.

На судбину и карактер мартовских преговора, међутим, пресудно је утицао став званичног Берлина. Наиме, истога дана када је партизанска делегација стигла у Горњи Вакуф, сам Хитлер је, обавештен о Титовој понуди за отпочињање преговора, наводно наредио да се „с бунтовницима не преговара, већ да се они стрељају [...]“[120] После те Хитлерове реакције, која је у основи одражавала негативан став немачког врха према евентуалним преговорима са партизанским главним штабом, разговори који су вођени у Горњем Вакуфу, Сарајеву и Загребу и то на нижем нивоу, јер у њима нису учествовали званично ни генерал Хорстенау, ни Зигфрид Каше, без обзира на то што су за њих били веома заинтересовани, нису ни могли

[117] Војни архив, Београд, NAW-H-T-315, p. 2271, c. 1475-147; NAW-H-T-821, p. 296, c. 777, 779.

[118] Зборник НОР-а, XII-3, стр. 171–177.

[119] Зборник НОР-а, IV-11, стр. 599; В. Казимировић, *Србија и Југославија*, књ. IV, стр. 1074.

Ј. Томашевић тврди да су међу тим губицима налазе и цивилне жртве, обзиром да је партизанске јединице према Неретви пратио и велики број цивила са Баније, Кордуна и Босанске крајине. (Ј. Томашевић, *Четници*, стр. 220).

[120] В. Казимировић, *Србија и Југославија*, књ. IV, стр. 1078.

имати форму званичних преговора. То истиче и сам Ђилас у својим сећањима[121] тврдњом да су, супротно очекивањима партизанске делегације да ће у Загребу са Немцима бити вођени „главни преговори", „[...] у свему одржана два састанка под руководством једног пуковника плаве косе, који је више личио на дипломату него на официра [...] Немци су водили разговоре на ниском нивоу; ми то нисмо очекивали; у мојим очима био је на тај начин смањен значај преговора [...]"[122]

Упркос Хитлеровом наређењу да се партизанска понуда безрезервно одбаци, генерал Хорстенау и Каше, немачки посланик у Загребу, покушали су преко својих веза у Берлину (у Министарству иностраних послова и немачкој Врховној команди) да утичу да се шанса за споразумевање са партизанима искористи.[123] Да би располагао са неком врстом доказа да партизани озбиљно размишљају о својим предлозима, Хорстенау је препоручио Владимиру Велебиту, приликом њиховог неформалног сусрета у Загребу, да партизани у потпуности обуставе нападе на пругу Загреб – Београд, пре свега у Славонији, што ће касније наредбом Врховног штаба из априла 1943. бити и учињено.[124] Ни немачки посланик у Загребу није одустајао од идеје да Берлин убеди у потребу споразумевања са партизанима. Након првих прелиминарних разговора у Горњем Вакуфу, Каше је 17. марта упутио телеграм Министарству спољних послова Рајха, напомињући да ће партизани обуставити борбу против Осовине ако им Немци дозволе да буду сами у њиховој одређеној зони – Санџаку, одакле би водили борбу против четника: „Постоји могућност, да Тито са својим присталицама обустави борбу против Немачке, Италије и Хрватске и да се повуче у Санџак, да би се тамо обрачунао са Михаиловићевим четницима. Није искључено ни да Тито окрене леђа Москви и Лондону који су га оставили на цедилу [...]"[125] Упркос добијеном укору због тог телеграма и изричитој забрани да и даље контактира са партизанима, Каше је још једном, у телеграму Рибентропу од 31. марта 1943, покушао да докаже да се „не би смело тек тако одбацивати могућност за политичко решење" партизанског питања, „поготово што постоји довољно доказа да се у Титова обећања може имати пуна вере [...]"[126]

Ослањајући се на своју понуду Немцима, а на другој страни, погрешно процењујући расположење према преговорима у немачким војним и политичким круговима,[127] Тито се крајем марта и почетком априла 1943. у комуникацији са партизан-

[121] Милован Ђилас, *Der Krieg der Partisanen*, Wien, 1978, стр. 324–325.

[122] Наведено према: В. Казимировић, *Србија и Југославија*, књ. IV, стр. 1078.

[123] Исто.

[124] У Загребу је Владимир Велебит почетком априла 1943. обавестио немачке представнике да се Врховни штаб сагласио са њиховим захтевима да се обуставе напади партизанских јединица и диверзаната на железничку пругу Загреб – Београд и да је он добио овлашћење да такво наређење пренесе партизанском штабу у Славонији. О томе је Велебит претходно обавестио и Штаб 718. немачке дивизије у Сарајеву, где се задржао на путу за Загреб. (М. Лековић, *Мартовски преговори*, стр. 194.) Наређење о обустављању напада на пругу Загреб – Београд Велебит је пренео Штабу III оперативне зоне Хрватске 13. априла 1943. године. (Грађа за хисторију НОП-а у Славонији, књ. 5, Славонски Брод, 1966, стр. 90)

[125] Наведено према: В. Казимировић, *Србија и Југославија*, књ. IV, стр. 1080.

[126] Исто, стр. 1081.

[127] „Ни у политичком ни у војном врху Немачке," пише В. Казимировић, „нико ни у једном часу није ни помишљао на неки озбиљнији, поготову трајнији и далекосежнији аранжман са партизанима. Уосталом, довољно је рећи да је Хитлер, на вест да су партизани затражили преговоре у циљу закључења примирја, кратко и јасно одсекао – да се са бунтовницима не преговара, већ да се они стрељају." (Исто, стр. 1076)

ским штабовима на терену трудио да се придржава датих обећања немачким командама. Како му је главни циљ био да „неутралише“ Немце и добије одрешене руке да би се окренуо уништењу свог главног и најопаснијег противника, он је прихватио захтев генерала Хорстенауа да се у време преговора обуставе напади јединица НОВЈ на пругу Загреб – Београд и на комуникације у источној и средњој Босни. Од Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, 29. марта 1943. године, Тито, Ранковић и Жујовић захтевали су да се на свом путу, приликом пребацивања „на санџачку страну“ са VI бригадом, појачаном деловима Мајевичког одреда или Фрушкогорским одредом, не сукобљавају са Немцима, не предузимају никакве акције на прузи (Сарајево – Вишеград) „јер је то у интересу садашњих наших операција. Најважнији наш задатак сада јесте уништити четнике Драже Михаиловића и разбити његов управни апарат, који представља највећу опасност за даљи ток народноослободилачке борбе“.[128] Да би ојачао Оперативну групу, Тито је наредио да се из источне Босне пребаци VI источнобосанска бригада, како би садејствовала 1. пролетерској дивизији у форсирању Дрине и њеном продору ка Лиму.[129] Истовремено, од Првог босанског корпуса тражио је (30. марта) да пребаци једну своју дивизију у источну Босну ради учешћа у „разбијању четничких банди у источној Босни“ и да прекине акције против хрватских и немачких снага у Босанској крајини и средњој Босни. Штабу тог корпуса Тито је, поред осталог, писао: „Искористивши контакт за размјену заробљеника са Нијемцима ми смо успјели неутрализирати Нијемце од четника и Талијана. О томе морате водити и ви рачуна и сву вашу борбу употребити против четника у централној Босни и Крајини, а одбрамбену борбу водити против усташа, ако вас нападну или помажу четнике. Ми смо ријешили употребити све наше снаге на разбијање и уништење те издајничке банде која представља највећу опасност не само за народноослободилачку борбу, но и убудуће“.[130] Само неколико дана касније, истом штабу 4. априла је јављао „да се Озренски четници налазе у борби против Њемаца и усташа и да су уништили њемачки воз са војском. Придобијте их успут за нас“.[131]

Упоредо са наређењима о обустави дејстава против немачких трупа у Славонији и источној Босни и пребацивању појединих јединица у источну Босну ради попуне Оперативне групе, Врховни штаб је Штабу 1. пролетерске дивизије (која је наступала непосредно уз демаркациону линију) наредио да избегава додир са немачким трупама које се могу очекивати у рејону Горажда. Пред том дивизијом, која је избила на Дрину низводно од Фоче, био је тежак задатак: требало је форсирати Дрину на чијој су се десној обали налазиле утврђене четничке и италијанске снаге и продужити наступање у Санџак, ка долини Лима. У својој наредби Штабу 1. пролетерске дивизије за форсирање Дрине, од 30. марта, командант дивизије Коча Поповић је инсистирао да „тим или другим поводом НИКАКО НЕ ДОЂЕ ДО СУКОБА СА ДЕЛОВИМА НЕМАЧКЕ ВОЈСКЕ“ (велика слова у оригиналу – прим. М. З.), која се према вашим извештајима налази у Горажду. Треба избегавати сваки, па и нај-

[128] Зборник НОР-а, II-8, Београд, 1959, стр. 359.

[129] Исто.

[130] Исто, стр. 360-361.

[131] Војни архив Београд, НОВЈ/ВШ, 7а-1-7.

мањи окршај, ма и са њиховим патролама.[132] Тито је и наредних дана (почетком априла) инсистирао да се Немци не нападају. Обавештен да се дуж комуникације Сарајево – Вишеград концентришу јаке немачке снаге,[133] у Врховном штабу се слутило да је у питању била нова офанзива против Оперативне групе, која је имала за циљ обезбеђење од искрцавања савезничких трупа. Своје страховање од нове немачке офанзиве у југоисточној Босни и Санџаку и искрцавања савезничких трупа на Балкану, Тито је 4. априла 1943. изразио и у телеграму Коминтерни,[134] да би истог дана обавестио и Штаб 1. босанског корпуса о концентрацији немачких трупа дуж поменуте железничке комуникације, упозоривши га да будно прати кретање немачких јединица, открије њихове намере и о томе обавести Врховни штаб.[135]

Та ситуација подстакла је Врховни штаб на још већу журбу у реализацији свог главног стратегијског циља – разбијању четника у Црној Гори и продору на исток, чему је требало подредити све тактичке потезе, уз обавезно избегавање сукоба са немачким и домобранским јединицама и било каквих провокација на њихов рачун. Тито је тих дана (10. априла) писао Александру Ранковићу: „Изгледа ипак да је у Црној Гори ситуација боља но што смо мислили и да ће дати добре резултате ако се мало више заложимо с нашим снагама. Овдје је јасно једно: треба дати још један одлучан ударац четницима у самој Црној Гори и они ће се распасти. Према томе ћемо израдити наш стратегијски план".[136]

Партизанско-немачки преговори око размене заробљеника настављени су и касније: све до краја рата вршене су редовне размене заробљеника. Од краја 1943. године преговоре је водио Главни штаб Хрватске – једно време Маријан Стилиновић, затим Јосип Брнчић, а од марта 1944. године Борис Бакрач. У периоду између марта 1944. и маја 1945. године Бакрач је имао око 40 састанака са немачким представницима, од тога 25 у Загребу. Извештаји о преговорима подношени су Владимиру Бакарићу.[137] За разлику од тих, као и оних који су претходили мартовским преговорима

[132] Војни архив Београд, НОВЈ, 710-1/5-16.

[133] Информације су се односиле на јединице 717. пешадијске дивизије које су, после завршене операције „Вајс", крајем марта и првих дана априла биле пребачене на простор у захвату железничке комуникације Сарајево – Вишеград, да би спречиле прелазак јединица Оперативне групе у немачку окупациону зону, после чега им је предстојало пребацивање у Грчку.

[134] Тито је у телеграму писао: „Према подацима добијеним од становништва, Нијемци су концентрисали на железничкој прузи Сарајево – Вишеград око 80.000 војника с много артиљерије и тенкова. Засад нам није познато какав им је циљ. На сарајевском аеродрому и у околини налази се сада 200 немачких авиона. Ми мислимо да то није само против нас, већ и ради обезбеђења од искрцавања савезника на Балкану. Стално нам стижу информације да се немачка војска и ратни материјал непрекидно превозе у правцу истока – Турске и Грчке". (Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 14, Београд, 1982, стр. 215.) М. Лековић тврди да је поменута бројка од 80.000 војника бар петоструко увећана. (М. Лековић, *Мартовски преговори*, стр. 166).

Као што је то чинио и у претходним ситуацијама, Тито је у континуитету слао информације Коминтерни о току операција „Вајс" и „Шварц" и активностима јединица НОВЈ. Међутим, осим критике на рачун преговора које су партизани водили са Немцима, Тито није добио у време битке на Неретви и Сутјесци ни од Димитрова, ни од владе СССР-а ниједну депешу која се односила на борбе, премда их је редовно обавештавао о развоју ситуације. Владимир Дедијер пише да је једино преко радио-станице британске војне мисије добио радиограм охрабрења и признања од команданта савезничких снага на Блиском истоку генерала Александера. (В. Дедијер, *Ј. Б. Тито, Прилози за биографију*, Београд, 1953, стр. 373).

[135] Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 14, стр. 219.

[136] Исто, стр. 243.

[137] Ј. Томашевић, *Четници*, стр. 222.

1943. и који су се такође водили око размене заробљеника, ти преговори који су у континуитету вођени у марту 1943. имали су много дубљу димензију. Без обзира на њихов неуспех, јер их на крају није одобрио сам Хитлер, не може се негирати да је у мартовским преговорима 1943. партизанска страна желела да оствари трајније примирје са Немцима, како би, неометана од њих, могла да се посвети свом главном стратешком циљу – уништењу четника и продору у Србију. Пораз четника у источној Херцеговини у марту 1943. имао је у стратешком смислу дугорочне последице, да би капитулацијом Италије у септембру 1943. њихова судбина на простору Југославије западно од Дрине практично била запечаћена. Зато се не можемо сложити с појединим историчарима који мартовским преговорима 1943. дају епизодни, тактички карактер, али ни са онима који их често злоупотребљавају као вид идентификације с трајном четничком колаборацијом (са Италијанима) од јесени 1941. године.

Мартовски преговори нашли су се 31. марта 1943. на мети оштре критике Коминтерне: „Нас чуди то што ви мењате заробљенике с Немцима, што шаљете к њима делегате који воде свакакве преговоре, а такође и што је немачки посланик у Загребу изразио жељу да се лично сретне с Вама. У чему је ту ствар? Води се жестоки рат са окупаторима и најједном долази до односа између вас и Немаца. Није ли све то повезано са политиком Немаца да искористе ваше људе ради распиривања међусобне борбе међу самим (Југословенима). Молим Ваше објашњење о том питању. Не мислите ли да је у садашње време интерес народноослободилачке борбе (не) незадовољство према Енглезима, већ развијање народне мржње против окупатора и пре свега против Немаца?“[138] Тито је одговорио већ истог дана, изражавајући негодовање због сумње „према нашим акцијама.“ Говорио је само о неопходности размене заробљеника, не дотичући политичке односе са Немачком и поручивао да ће „наша борба остати неокаљана каква је и досад била. Ваше прекоре ми нисмо заслужили и они су нам врло тешко пали“.[139]

У својој књизи „Разговори са Стаљином“, Милован Ђилас (један од тројице партизанских преговарача) после рата је описао ситуацију изазвану критиком Коминтерне: „Повод преговорима била је размена заробљеника, а суштина њихова сводила се на то да Немци признају партизанима право ратујуће стране, тј. да се обустави међусобно убијање рањеника и заробљеника. То је иначе био тренутак у коме су се Врховни штаб, главнина револуционарне војске и хиљаде рањеника налазили у животној опасности, па нам је био важан сваки предах ако бисмо до њега могли доћи. О свему томе требало је обавестити Москву. Али, били смо свесни – Тито јер је Москву познавао, а Ранковић и ја више инстинктом – да јој не треба рећи све. Саопштено јој је једино да разговарамо са Немцима о размени рањеника. Али, тамо у Москви, нису ни покушавали да се уживе у наш положај, него су у нас посумњали упркос рекама већ отекле наше крви и одговорили нам врло оштро. Ја се сећам, било је то у млину крај реке Раме уочи нашег пробоја преко Неретве, како је на све то Тито реаговао: 'Ми смо у првом реду дужни да се старамо за своју војску и свој народ!' То је било први пут да је неко у Централном комитету отворено формулисао неистоветност са Москвом [...]“[140]

[138] *Документи о спољној политици СФРЈ 1941–1945*, I, Зборник докумената, Београд, 1988, стр. 306; Телеграм ИК Коминтерне Ј. Брозу.

[139] Исто, стр. 307–308.

[140] Милован Ђилас, *Разговори са Стаљином*, Београд, 1990, стр. 12–13.

Операција „Шварц“

Са пробојем Оперативне групе НОВЈ према Херцеговини, Црној Гори и Санџаку, почетком априла 1943, пропала је и немачка замисао о њиховом уништењу у долини Неретве. Партизанска групација је намеравала да настави према Србији, преко Косова и Метохије, у Топлицу и Јабланицу, али је исцрпљеној војсци и рањеницима био неопходан одмор. Нашавши се на изразито планинском и некомуникативном терену северне Црне Горе, сабијена између масива Дурмитора, Сињајевине, Маглића и Волујка и дубоких речних кањона Пиве, Таре, Чехотине, Комарнице и Сутјеске, без маневарских могућности и оптерећена великим бројем тешких и непокретних рањеника, Оперативна група дивизија суочиће се врло брзо са окружењем готово десет пута бројнијег и јачег непријатеља. Тако, уместо продора ка истоку, у правцу Санџака, Косова, Метохије и јужне Србије, изморена, изгладнела и проређена формација партизанских дивизија биће принуђена да, од средине маја до средине јуна 1943, на планинској висоравни, у троуглу између Пиве, Таре и Дурмитора, а затим Вучева, у кањону Сутјеске и на Зеленгори, води најтеже борбе за спас јединица и Централне болнице.

Првобитно замишљена као акција за разоружавање четника (реализација треће фазе операције „Вајс“), операција „Шварц“ се претворила у до тада највећи војни подухват за уништење Оперативне групе НОВЈ која се у међувремену пробила ка Црној Гори. Страхујући од савезничке инвазије у Грчку, немачко командовање није смело да дозволи непријатељу (партизанима) упад у позадину могућег фронта на Балкану. Очито је да је и овога пута, као и у случају операције „Вајс“, претња савезничком инвазијом и потреба да се уклоне обе групације отпора као снаге које би савезницима могле пружити подршку по искрцавању, била главни мотив немачком командовању за планирање нове офанзиве.

У складу с тим, гласила је и оперативна заповест команданта немачких трупа у НДХ, генерала Литерса од 6. маја 1943. потчињеним јединицама: „Акцијом ’Вајс II’ непријатељ је потиснут у југоисточном правцу преко Неретве. Комунистичка групација (око 15.000 људи) налази се у Херцеговини и Црној Гори у борби против бројно надмоћнијих четничких групација. Ситуација може сваког часа да угрози немачке интересе, било за бокситна подручја западно од Мостара, било за рударска подручја у југозападној Србији. За тај случај треба предузети припреме за операцију ’Шварц’ “.[141]

Хронологија планирања операције „Шварц“ упућује нас најпре на 14. март 1943. године, када је командант Југоистока, генерал Александар Лер предложио Врховној команди Вермахта да нареди извођење операције „Шварц“ чији је циљ, у почетку, било разоружање четника на простору источне Херцеговине, Санџака и Црне Горе.[142] На основу Хитлеровог одобрења од 31. марта, А. Јодл је, у име Врховне команде Вермахта, издао наредбу за извођење операције: „[...] Након уништења Титове комунистичке државе (у операцији „Вајс“ – прим. М. З.), треба приступити уништењу организације и оружаних снага националног српства под командом Драже Михаиловића, да би се обезбедила позадина у случају непријатељског искрцавања на Балкану. Борбена дејства изводити брзо и безобзирно. С обзиром на уске

[141] Војни архив Београд, NAW-H-T-501, p. 250, сн. 274–388.

[142] Наведено према: Ј. Томашевић, *Четници*, стр. 191.

везе команданта Д. Михаиловића са италијанским властима, Фireру је нарочито стало да се акција држи у строгој тајности, како у вези њеног циља тако и све припреме за акцију [...]“[143] О изостављању Италијана из те операције (разоружања четника) пише и генерал Глез фон Хорстенау у свом дневнику: „Због четника, Фирер је одлучио да се Италијанима ништа не каже, већ да се поход и упад у Црну Гору, коју су они држали под својом окупацијом, изврши без њиховог знања“. Посебна улога додељена је диверзантском пуку „Бранденбург“, специјално за ту операцију доведеном из Немачке, коме је генерал Литерс 12. маја издао следећу наредбу: „Главни циљ пука остаје хапшење особе и штаба Драже Михаиловића, те заплена његове архиве. У исто време, пожељно је уништење Тита и његовог штаба“.[144] О предстојећим операцијама ништа нису знале ни остале немачке команде у Југославији – све је било у рукама команде Југоистока.

Разоружање црногорских четника дуго се припремало због италијанског противљења. Штаб 118. ловачке дивизије издао је 12. маја директиву да се сви четници разоружају „ако треба и силом“. Под удар су дошли и четници који су били под италијанском командом: „У случају протеста италијанских команди против разоружања четника које се безобзирно спроводи, сви немачки команданти треба да се позову на Дучеово наређење за разоружање четника. Са четницима који употребе оружје против немачких јединица, треба поступити као са комунистичким бандама, а у противном их треба као ратне заробљенике упутити у заробљеничке логоре“.[145]

Заповест генерала Валтера Штетнера, команданта 1. брдске дивизије[146] од 14. маја 1943, потчињеним јединицама подразумевала је разоружавање, заробљавање и уништење свих наоружаних јединица које не припадају регуларној немачкој, италијанској или хрватској војсци, а које се затекну на просторији Беране – Андријевица – Матешево – Колашин коју је контролисала та дивизија: „Важно је да се одмах након наступања, у току самог напредовања, захвате и разбију све наоружане банде и четници. Извршење задатка по овом наређењу односи се и на све четнике који су до сада били у савезништву са Италијанима, односно који су били под њиховом командом. Њих се има разоружати, ако се укаже потреба и силом. Нарочито је важно да се штаб Драже Михаиловића ухвати заједно са помоћницима и официрима за везу и уништи [...]“[147]

Штаб Драже Михаиловића налазио се у то време на десној обали Лима, у селу Затону, а делови војске у селима Бистрица, Ивање и Костеница. У зору 14. маја, 1. брдска дивизија продрла је у Колашин, заробила Павла Ђуришића и око 2.000 четника, а јединице 118. ловачке дивизије кретале су се из правца Рожаја, Новог Пазара и Сјенице ка Михаиловићевом штабу. Донета је одлука да се штаб повуче у правцу Златара, док су спорадични сукоби са Немцима ток истог дана вођени у долини Лима, као и са муслиманском милицијом Санџака.[148]

[143] Исто.

[144] Исто, стр. 229.

[145] Војни архив, НМА, 41Е-1-14.

[146] Ова елитна немачка јединица пребачена је са источног (кавкаског) фронта, како би узела учешће у овој операцији.

[147] Зборник НОР-а, XII-3, стр. 281–283.

[148] *Књига о Дражи*, I, Уредио Радоје Л. Кнежевић, Виндзор, 1956, стр. 301.

Немачка операција разоружавања четника наишла је на оштро противљење италијанских команди које су покушале да спрече улазак немачких трупа у Херцеговину и Црну Гору. Генерал фон Штетнер је 14. маја објашњавао италијанском генералу Е. Ронкаљију да је акцију одобрио сам Мусолини „након што је доказана четничка сарадња са Енглезима и скупно наступање са комунистима".[149] Гувернер Црне Горе Пирцио-Бироли тумачио је то нападом на његову територију. Италијанска Врховна команда предложила је Врховној команди Вермахта заједничку акцију против партизана, а акција против „националиста који су могуће присталице Д. Михаиловића, не може се третирати другачије но као задатак једног каснијег тренутка и мора бити, у сваком случају, договорена између гувернера Црне Горе и немачког генерала Лера. У случају да немачке команде сматрају за потребно да се против националиста одмах наступи, морају за ово претходно добити одобрење од гувернера Црне Горе".[150] Генерал Ђузепе Амико, командант дивизије „Марке", 15. маја је изричито забранио генералу Артуру Флепсу, команданту дивизије „Принц Еуген", пролаз преко Мостара и подручја под окупацијом италијанских снага. Када су немачке трупе ушле у италијанску зону, генерал Амико је оштро протестовао. Ако нису могли да зауставе немачку војску, италијански команданти су обустављали сарадњу и било какву помоћ, па је генерал Флепс више пута безуспешно интервенисао. Италијански официри редовно су одговарали да нису у стању „да пруже нити сарадњу, нити помоћ".[151] Посебно су одбијали да доставе податке о командном саставу, пребивалишту и наоружању четника, па су чак, кад су били у могућности, дозвољавали четницима да се измешају са италијанским војницима, како би избегли заробљавање, или су их пропуштали кроз своје редове ка југу.[152] Упркос противљењу Италијана, Немци су разоружали неколико хиљада херцеговачких и црногорских четника, одводећи једне у заробљеништво, док су друге користили као помоћне снаге против НОВЈ. Део четника Италијани су успели да пребаце на операцијске правце својих јединица, без непосредног додира са Немцима.[153] У операцијама око

Михаиловић се након операције „Шварц" дефинитивно вратио у Србију, али га Немци и даље нису остављали на миру. Полазећи од претпоставке да су „Титове снаге на херцеговачко-црногорском простору разбијене" средином 1943. године, а његов углед 'веома ослабљен', Немци се окрећу Дражи Михаиловићу који се почетком јуна 1943. са Врховном командом ЈВуО вратио у Србију. На том путу, у области Ариља, Немци спроводе најпре блокаду околних села како би заробили Михаиловића, да би 19. јуна отпочели са припремама нове операције ради његовог хватања. У јуну генерал Бадер (војно-управни командант Србије) одлучује да активира подухват „Моргенлуфт" – извршивши претрес простора Сувобора, Маљена и Медведника који су Немци сматрали једним од главних центара Михаиловићевог покрета у Србији. Операција је припремана у највећој тајности, а трупама је било забрањено да се пре њеног почетка појављују на 50 километара од Михаиловићевог штаба. Подухват „Моргенлуфт" је отпочео 12. јула на простору Маљена. После недељу дана потера је завршила неуспехом, о чему сведочи и извештај генерала Бадера од 19. јула 1943. Команди Југоистока: „Поставља се питање да ли ће се још у даљем току операције постићи значајнији резултати, пошто се непријатељске снаге захваљујући својој шпијунској мрежи правовремено обавесте о претраживању широког простора". (Зборник НОР -а, XII-3, Извештај генерала Бадера Команданту Југоистока од 19. јула 1943, стр. 453)

[149] Зборник НОР-а, XIV-2, стр. 1031.

[150] Исто, XII-3, стз. 296–297.

[151] Исто, XIII-3, стр. 238–241.

[152] *Срби у ратном дневнику Вермахта*, приредио Никола Живковић, Београд, 2003, стр. 25.

[153] Зборник НОР-а, II-9, стр. 248.

Колашина немачка 1. брдска дивизија заробила је, 14. маја, и Павла Ђуришића,[154] док су јединице 118. ловачке дивизије, крећући се из правца Рожаја, Новог Пазара и Сјенице, непосредно угрозиле и Михаиловићев штаб, који се налазио у селу Затону на десној обали Лима.

Поучено ранијим искуством у припремању и извођењу операције „Вајс“, немачко командовање у Берлину и Солуну ову операцију припремило је мудрије, темељније и у таквој тајности да ће своје савезнике – Италијане, на чијој је окупационој зони планирано извођење офанзиве, обавестити тек на сам дан њеног отпочињања, 14. маја, када је отпочела и акција разоружања четника у Црној Гори. И сама припрема јединица обављена је озбиљније и темељније: доведена је елитна 1. брдска дивизија са источног (кавкаског) фронта, 1. диверзантски пук „Бранденбург“ из Немачке; 7 СС брдска добровољачка дивизија „Принц Еуген“ припремана је западно од Мостара; извршена је реорганизација, преформација и преноминација посадних (718. и 704) у ловачке и брдске дивизије (118. ловачка и делови 104. ловачке дивизије); формиране су посебне борбене групе од јединица немачког састава – „Лудвигер“, „Анакер“ и „Гертлер“. Од хрватских јединица у офанзиву су укључене: 369. пешадијска легионарска дивизија; 4. домобранска ловачка бригада, 2. домобранска брдска бригада и три домобранска пука; 1. усташка бригада и друге мање јединице са територије НДХ, укупне јачине око 11.000 људи. За операцију су ангажоване и три италијанске дивизије: „Ферара“, „Тауринензе“ и „Венеција“; бугарски 61. и 63. пешадијски пук и четничке јединице са територије Црне Горе (око 4.000 заробљених четника које су Немци користили као помоћне снаге). Све немачке јединице биле су попуњене, одморне, добро опремљене и припремљене за ратовање на изразито планинском, тешко проходном и некомуникативном терену. На главним правцима продора непријатељске јединице је подржавало осам артиљеријских пукова, батаљон тенкова и 160 авиона.[155]

Однос снага и у овој офанзиви био је више него неравноправан: насупрот 127.000 добро обучених и опремљених војника под командом генерала Литерса нашло се око 16.500 бораца оперативне групе Врховног штаба (чије су језгро чиниле четири дивизије – 1. и 2. пролетерска, 3. ударна и 7. банијска), исцрпљених, изгладнелих, набачених на непроходне и пусте врлети планинских масива, без основних услова за опстанак и, овог пута, оптерећених присуством Централне болнице са око 3.500 рањеника.

Изводећи припреме у највећој тајности, Немци су успели да изненаде Врховни штаб. Њихов циљ је био да са кружне основице, омеђене комуникацијама Фоча – Горажде – Пљевља – Пријепоље – Бијело Поље – Колашин – Подгорица – Никшић – Билећа – Гацко – Калиновик окруже партизане, концентричним дејствима изврше тактичко стезање обруча и униште их на пивском платоу, на планинској висоравни у троуглу између Пиве, Таре и Дурмитора. Однос снага, борбене технике и наоружања, као и објективни услови у којима је извођена операција нису пружали готово ни минималне шансе далеко инфериорнијој партизанској групацији.

Немачки напад изненадио је Тита, који је тек 18. маја уочио да се ради о офанзиви великих размера. Оперативна група дивизија, заједно са Врховним штабом, нашла се у потпуном непријатељском окружењу, сабијена између масива Дурмитора,

[154] Исто, XIV-2, стр. 790.

[155] М. Цолић, *Преглед операција*, стр. 114–115.

Сињајевине, Маглића и Волујка и дубоких речних кањона Пиве, Таре, Чехотине, Комарнице и Сутјеске, оптерећена великим бројем рањеника и лишена маневарских способности. Верујући у договор са Немцима, из марта месеца, да их они неће нападати, Врховни штаб се тих дана бавио ишчекивањем прве британске мисије, при чему је изгубљено више драгоцених дана током којих су Немци стезали обруч око дивизија НОВЈ. Британска мисија, са капетанима Вилијамом Стјуартом и Вилијамом Дикином, спустила се на импровизовани дурмиторски аеродром Његовуђа тек 28. маја 1943, у самом јеку битке. И овом приликом М. Ђилас је оставио занимљиво сведочење које је упечатљиво одражавало Титово разочарење због изненадног немачког напада: „Тито је узбуђено машући извештајем довикивао Ранковићу и мени: **То значи да Немци лажу! Никад нисмо били у већој опасности!** Одлазећи од Тита, ја сам Ранковићу добацио – заједљиво према себи колико и према Титу: **Ето нам преговора са Немцима!** А Ранковић увређено мање на Тита и себе него на мене: **Сад не треба ништа причати!**“[156] Убрзо је уследила и Титова реакција: 21. маја преко Радио-станице „Слободна Југославија“ издао је наредбу партизанским јединицама да „одмах приступе појачаним операцијама на најважније саобраћајне објекте и гарнизоне, нарочито у Славонији, где се налази најважнија железничка пруга“. Захтевајући „форсирано рушење мостова, путева, железничких пруга“ и „уништавање војних објеката, складишта, фабрика и непријатељске живе силе“,[157] Тито је у развлачењу непријатељских снага, угрожавању њихових саобраћајница и ометању транспорта, тражио излаз за тешку ситуацију у којој се средином маја 1943. године нашла главна партизанска групација у кањонима Пиве и Таре.

Уследиле су жестоке једномесечне борбе за пробој из непријатељског обруча, на правцу Бијелог Поља, Колашина, Никшића, Пљеваља, Челебића, Фоче, Шавника, Дурмитора, Гацког, Пиве, Вучева, Сутјеске, Тјентишта, Милинклада, Горњих Бара, Љубиног гроба и Балиновца на Зеленгори. Док су се, према задатку Врховног штаба, припремале за напад у правцу Колашина и Мојковца, прве су се нашле на удару 1. и 2. пролетерска дивизија НОВЈ; нападнуте од немачке 1. брдске дивизије, у оштрим дводневним борбама прса у прса, бивају одбачене према Сињајевини. Истовремено, Немци форсирају покрет 7. СС дивизије из рејона Мостара према Гацком и Никшићу и 118. ловачке дивизије од Сарајева и Коњица према Фочи и Зеленгори, а делова 104. дивизије према Чајничу. До 20. маја 7. СС дивизија избила је на линију Никшић – Гацко и успоставила борбени контакт са 3. ударном дивизијом НОВЈ. Избивши главним снагама код Фоче, 118. дивизија и 4. домобранска бригада извршиле су напад на Дринску оперативну групу на правцу Фоча – Челебић и угрозиле Централну болницу, која је због тога пребачена на Пивску висораван. Нешто спорије је наступао 738. пук (група „Анакер“) преко Зеленгоре и до 20. маја је избио са по једним батаљоном доста развучен у долини Сутјеске, код Поповог моста, Граба и Гацког. За то време, 369. легионарска дивизија извршила је напад на положаје 6. источнобосанске бригаде код Чајнича, а са једном колоном продрла је ка Пљевљима, у сусрет италијанској дивизији „Тауринензе“. Од Пљеваља, Пријепо-

[156] М. Ђилас, *Револуционарни рат*, стр. 260–261.

[157] Ову Титову наредбу Радио-станица „Слободна Југославија“ је емитовала крајем маја и почетком јуна 1943. у неколико наврата. (Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 15, стр. 284)

ља и Бродарева 20. маја је отпочела наступање и група „Лудвигер“ (724. немачки и 61. бугарски пук) преко Коврена према Ђурђевића Тари, у садејству са дивизијом „Тауринензе“ из Пљеваља. У међупросторима немачких нападних колона ангажовале су се италијанске дивизије „Тауринензе“, „Ферара“ и „Венеција“. Изненадни испад партизанске групе коју су чинила три батаљона 4. и 5. црногорске бригаде, која се у току ноћи 15/16. маја убацила у распоред и позадину италијанских снага код Биоча, не само да је Италијанима нанео велике губитке од 739 војника и официра, већ је приморао немачко командовање да изврши делимично прегруписавање снага у правцу југоистока, ради појачања тог правца. На том правцу додатно су ангажовани делови 7. СС дивизије из правца Никшића, делови пука „Бранденбург“ и дивизије „Венеција“ од Колашина – укупно 12. батаљона.

До 20. маја Оперативна група Врховног штаба нашла се у потпуном окружењу којим су Немци, осим на северозападном правцу, према Фочи и Зеленгори, остварили први део плана – створили су услове за постепено стезање обруча око партизанске групације. Нарочито јак притисак у овом периоду непријатељ је испољио у намери да овлада доњим токовима Пиве и Таре, али без успеха. На правцу преко Зеленгоре и Сутјеске група „Анакер“ је била још доста далеко од леве обале Пиве, где је, према плану, требало да избије и овлада њеним доњим током. Борбе у првих пет дана (од 15. до 20. маја) карактерисала је упорност Немаца да окруже Оперативну групу, уз делимично прегруписавање снага према Подгорици због изненадне ситуације код Биоча, што је у извесној мери олакшавало маневар Оперативне групе дивизија НОВЈ по унутрашњим правцима.

Тражећи решење за излаз из новонастале ситуације, Врховни штаб је 18. маја одлучио да покуша са пробојем из окружења у правцу Фоче, и даље у источну Босну. У складу са том идејом, Врховни командант је наредио одговарајуће прегруписавање својих снага: на фочански правац упутио је пет бригада и штаб 1. пролетерске дивизије, који је требало да обједињује дејства свих бригада на том сектору, у покушају пробоја немачког обруча правцем Челебић – Фоча – пл. Јахорина. Тај правац био је најпроходнији, а у оперативном смислу и најповољнији. Истовремено, ВШ је 22. маја наредио да се два батаљона 2. пролетерске бригаде који су били у саставу 3. дивизије, са пивске висоравни упуте преко Доњег Крушева на Вучево, да би обезбедили мостобран „за случај потребе“ и на том правцу. Поседање Вучева мањим снагама показаће се од великог значаја за даљи развој догађаја.

Након што су Дринска оперативна група (пет бригада) и штаб 1. пролетерске дивизије пристигли у рејон Фоче и 24. маја бригаде отпочеле напад на главнину 118. немачке дивизије и 4. домобранску бригаду, Немци су на тај правац, уочавајући намере противника, према Фочи пребацили комплетну 118. дивизију, а 369. легионарску дивизију усмерили на југ преко р. Чехорине (код Градаца) у правцу Челебића, чиме је била угрожена позадина Дринске оперативне групе која је изводила пробој. Претила је опасност да Немци из тог правца избију на р. Тару и да на тај начин раздвоје групацију за пробој од главнине снага и Централне болнице. Поред неуспеха у пробоју на фочанском правцу, то је био одлучујући моменат да Врховни штаб одустане од даљих покушаја пробоја на овом правцу. На другој страни, да би појачали одбрану код Фоче, Немци су ослабили своје снаге у долини Сутјеске. Били су присиљени да врше ново прегруписавање снага и корекцију оперативног плана, што ће пружити нову шансу партизанској групацији за пробој из непријатељског обруча.

Након неуспелог покушаја да се пробој изврши код Фоче, Врховни штаб је 26. маја одлучио да се тежиште дејстава за пробој из окружења усмери преко Пиве, висоравни Вучева, Сутјеске и Зеленгоре. Иако су тешко пролазни и испресецани кањони Пиве и Сутјеске са масивима Вучева, Маглића и Зеленгоре отежавали покрете у том правцу, у тактичко-оперативном смислу тај правац је нудио нову шансу за пробој из окружења. Два претходно упућена батаљона 2. пролетерске бригаде одбацила су немачке извиђачке делове са Вучева и осујетила немачке покушаје да овладају тим масивом, док су Немци у долини Сутјеске имали само два одвојена батаљона код Граба и Поповог Моста, између којих су се уклинили батаљони 2. бригаде и образовали мањи мостобран на Сутјесци. Тако је Оперативна група Врховног штаба усмерила покушај новог пробоја (крајем маја) ка најслабије поседнутом делу немачког обруча – на Сутјесци.

У складу са таквом идејом, Врховни штаб је крајем маја одлучио да изврши постепено прегруписавање својих снага: наредио је да све снаге напусте Санџак и пребаце се на леву обалу р. Таре. Друга дивизија добила је задатак да напусти Сињајевину и повуче се на масив Дурмитора, а 3. дивизија да се повуче на десну обалу р. Пиве и Комарнице. На тај начин требало је скратити фронт и, ослонцем на р. Тару, Пиву и Комарницу и масив Дурмитора, мањим снагама бранити међуречје Пиве и Таре, а главне снаге брзо прегруписати и упутити на правац пробоја преко прелаза у доњем току Пиве (Мратиње и Д. Крушево), на Вучево и у долину Сутјеске. До 30. маја повукле су се све снаге из Санџака и са Сињајевине у међупростор Пива – Тара –Дурмитор, чиме је скраћен фронт, а партизанске јединице се ослониле на јаке земљишне препреке које су се лакше могле бранити.

До краја маја Врховни штаб је пренео тежиште борбених дејстава на леву обалу Пиве и преузео оперативну иницијативу на том правцу. Немци су били спречени да избију на Пиву; разбијени су делови њихових снага на Вучеву, а образовањем мањег мостобрана на Сутјесци, између Сухе и Кошура, партизани су створили какве-такве услове за пробој из окружења на том делу фронта. Врховни штаб је наредио и Дринској оперативној групи да дејствује у долини Сутјеске, како би проширила мостобран и тиме побољшала услове за извлачење према Зеленгори. Прва пролетерска дивизија имала је задатак да не дозволи Немцима избијање на Вучево, из долине Сутјеске, а Друга пролетерска дивизија дејствовала је у рејону јужно од Мратиња. За обезбеђење пивског платоа, заштиту и евакуацију рањеника у међуречју Пиве и Таре и планине Дурмитора ангажоване су 3. и 7. дивизија. Тако је крајем маја 1943. отпочела одлучујућа битка за долину Сутјеске и за пробој Оперативне групе и Врховног штаба на северозападном делу фронта.

Уочавајући намере партизанске команде, Немци се крајем маја одлучују да знатно појачају одбрану леве обале Сутјеске: комплетну 118. дивизију пребацили су из рејона Фоче у долину Сутјеске и на левој обали реке организовали одбрану, са задатком да спрече продор дивизија НОВЈ у том правцу. Десну обалу Таре посела је 4. домобранска бригада. Истовремено, главнина 7. СС дивизије камионима је пребачена преко Никшића, Билеће и Гацког на положаје између Чемерна и Плужина, да дејствима са југа, преко Биоча, Волујка Маглића у међуречју Пиве и Сутјеске потисне Оперативну групу дивизија на плато Вучева. Главнина 369. легионарске дивизије са реке Чехотине враћена је кружном комуникацијом преко Горажда и Фоче у рејон с. Миљевине и Калиновика, да дејствима са северозапада преко Зеленгоре, према по-

треби, образује нову линију одбране и спречи евентуални продор партизанских јединица кроз одбрану 118. дивизије на Сутјесци, или да ојача њену одбрану у долини те реке. Појачаним немачким нападима са леве обале Сутјеске у периоду од 31. маја до 3. јуна, постојећи узани мостобран између Сухе и Тјентишта (Кошур), ширине 4 до 5 километара не само да није био проширен, већ је претила опасност да буде и изгубљен. Ситуација у долини Сутјеске све се више компликовала.

Одбраном 118. дивизије у долини Сутјеске и наступањем 7. СС дивизије са југа у леви бок Оперативне групе НОВЈ (1. и 2. пролетерске дивизије), њен положај на Вучеву озбиљно се погоршавао. Узани мостобран између Сухе и Кошура у долини Сутјеске са свега две планинске стазе био је недовољан за пробој и извлачење из обруча комплетне партизанске групације и Централне болнице. Штавише, 3. и 7. дивизија са болницом још увек су биле на пивској висоравни, далеко од мостобрана на Сутјесци. Операција „Шварц“ улазила је у одлучујућу фазу. Немачки командант југоистока генерал Лер и главнокомандујући непријатељских снага генерал Литерс дошлу су из Сарајева у рејон Миљевине, где се налазила 369. дивизија, да лично утичу на исход операције и, како се очекивало, да непосредно присуствују завршетку и потпуном уништењу партизанске групације са Врховним штабом.

У таквој ситуацији Врховни командант НОВЈ је, 3. јуна у Мратињу, одлучио да се Оперативна група подели на два дела и у деловима пробија дивергентним правцима: 1. и 2. пролетерска дивизија (са десет бригада које су прешле Пиву) добиле су задатак да се преко Сутјеске и Зеленгоре пробију у правцу Јахорине и источне Босне (са том групом кретао се и Врховни штаб), а 3. ударна и 7. банијска, које су штитиле Централну болницу и налазиле се на пивској висоравни, да се кроз непријатељски обруч на десној обали Таре пробију у Санџак или, зависно од ситуације, преко Сињајевине или Голије, на исток, односно југ. Одлука о подели снага Оперативне групе дивизија на два дела јасно је указивала на тежину ситуације у којој се она нашла почетком јуна 1943. године. Претила је непосредна опасност да Немци затворе мостобран на Сутјесци, када би се 1. и 2. пролетерска дивизија нашле сабијене на узаном простору Вучева, изложене са југа дејствима 7. СС дивизије. Свако даље задржавање снага на Вучеву погоршало би ионако сложену ситуацију, а изгледи за пробој били би све неизвеснији. Претила је опасност и за прелаз код Мратиња, где су се једино могле пребацити 3. и 7. дивизија и рањеници.

У периоду од 5. до 9. јуна 1943. вођене су драматичне борбе за пробој непријатељског обруча на Сутјесци. На узаном простору за извлачење Оперативне групе могле су се користити само две планинске стазе, једна која је од Тјентишта и Крекова водила преко Милин Клада и друга од Сухе, уз Товарницу, преко Доњих и Горњих Бара и даље, гребеном Зеленгоре. Непријатељ је снажним бочним дејствима из правца Граба, Кошура и Поповог Моста упорно настојао да затвори постојећу брешу у долини Сутјеске. После неуспеха у нападу на Попов Мост (ради проширења мостобрана и неутралисања непријатеља из тог правца), 1. дивизија је одустала од напада тим правцем и, пробијајући се преко Крекова и Милин Клада, до 8. јуна избила према Лучким и Врбничким колибама. Покушај пробоја 2. пролетерске дивизије левом стазом Суха – Баре осујетила је немачка група „Анакер“, која је овладала доминантним положајима на Товарници и Горњим Барама и на тај начин затворила брешу на правцу којим је требало да се пребаци 2. дивизија са Врховним штабом. Крајњим залага-

њем, у тродневним тешким борбама у којима је изгубила половину свог састава, Друга далматинска бригада спречила је продор немачких снага из правца Горњих Бара ка Тјентишту, штитећи на тај начин леви бок прве групе (2. дивизија и Врховни штаб су се упутили за 1. дивизијом) и Врховног штаба, који су били присиљени да се преко Сутјеске пробијају у захвату једне једине стазе (преко Тјентишта). Прва пролетерска дивизија Коче Поповића избила је 9. јуна на Зеленгору, испред Балиновца, наишавши на нови (други) непријатељски обруч који је образовала 369. дивизија.

После неколико неуспелих покушаја да се пробије преко Таре у Санџак, Врховни штаб је 7. јуна наредио и другој групи (7. банијској и 3. ударној дивизији) да крене према Сутјесци, а тешке рањенике склони у области Пиве. Пошто је 8. јуна последњи пут (безуспешно) покушала да пређе Тару, 3. дивизија се до 10. јуна, заједно са болницом, пребацила на Вучево, али није успела да успостави везу са 7. дивизијом која се претходне ноћи преко Сутјеске пробила на Зеленгору. Деветог јуна Оперативна група Врховног штаба налазила се у најкритичнијој ситуацији: развучена на узаном планинском коридору од Пиве до Балиноваца, у дужини око 35 километара, подељена у неколико међусобно тактички неповезаних група и изложена непрекидним бочним нападима противника, посебно дејствима непријатељске авијације. Вишедневни ноћни покрети, неспавање, исцрпљеност, глад и јуриши потпуно су истрошили физичку снагу борачког састава. Пред опасношћу да бочним нападом Немци пресеку узани коридор на Зеленгори, куда су се извлачиле партизанске јединице и да их по деловима туку, дакле, у условима када је 1. пролетерска дивизија у току ноћи 9/10. јуна самоиницијативно пробила и други непријатељски обруч код Балиновца, а 7. банијска дивизија те исте ноћи се у последњем часу пробила преко Сутјеске, док се главнина 3. дивизије са болницом нашла опкољена на простору између Пиве и Сутјеске, изложена снажном дејству артиљерије и авијације и са минималним изгледима за пробој преко Сутјеске, у таквој ситуацији Тито је, 11. јуна, наредио да све јединице одмах крену за 1. пролетерском дивизијом у правцу Миљевине. Три партизанске дивизије (1, 2. и 7) са Врховним штабом у току 10. и 11. јуна пробиле су се кроз други немачки обруч на Зеленгори и избиле пред комуникацију Фоча – Калиновик, где су Немци организовали и трећу линију одбране. Пошто је изгубљена веза са 3. дивизијом која се налазила на Вучеву, док су Немци у међувремену потпуно затворили брешу у долини Сутјеске, свако даље ишчекивање је доводило у неизвесност читаву партизанску групацију. Тако је 3. дивизија била препуштена сама себи – да покуша пробој и да се бори за спас рањеника.

Пробојем и последњег непријатељског обруча на комуникацији Фоча–Калиновик, 14. јуна 1943, решен је исход тридесетодневне, најтеже битке коју су партизани водили са неупоредиво јачим непријатељем. Тито је тих дана (12. јуна) јављао Москви о тешкој ситуацији у којој се нашла Оперативна група Врховног штаба: „Ми смо још у тешком положају. Непријатељ поново покушава да нас окружи. На правцу нашег наступања, према средњој и источној Босни, непријатељ је заузео и утврдио сва узвишења, гдје је поставио артиљерију, митраљезе и мање гарнизоне, а с главним снагама покушава да нас окружи и стално напада са свих страна. Наш положај је тежак, али ми ћемо се извући из те ситуације, мада с тешким губицима. Непријатељ чини максималне напоре да би нас уништио, али неће успјети. Молимо вашу подршку у овом најтежем искушењу“.[158]

[158] Исто, стр. 204.

Тих дана, у покушајима да пробије непријатељски обруч на Сутјесци, 13. јуна, 3. дивизија бива десеткована и, сем 1. далматинске и 5. црногорске бригаде које су успеле да пређу Сутјеску код Тјентишта, заједно са рањеницима масакрирана и уништена. После Златибора, у новембру 1941, то је било ново искуство жртвовања рањеника за спас оперативних јединица. Судбину рањеника на Сутјесци Милова Ђилас доводи у везу са одлуком Врховног штаба да, ради сопственог извлачења и извлачења 1. и 2. пролетерске дивизије из обруча, рањенике препусти на милост и немилост Немцима: „**Најзад нам је Тито упутио одобрење о остављању рањеника у кањонима и повлачењу за јединицама Врховног штаба. То одобрење је Тито, по мом рачунању, упутио 9. јуна** [...] Мени је било јасно да се Тито тешко одважује да одобри остављање рањеника. Титу дакако није било лако: Требало је да донесе одлуку најпоразнију, најнеприхватљивију и за себе и за војску. И дотада се дешавало да нам непријатељи отму и побију рањенике, али никада да и ми свесно прихватимо такву могућност.“ Ђилас је забележио и следеће: „И тек тада сам открио да сам се прибојавао сусрета са тешким рањеницима: шта им рећи? Како им објаснити због чега их остављамо, због чега не пристајемо да изгинемо заједно са њима? Откуд та себичност према њима, без чијег жртвовања ми не бисмо ни могли одступити ни борити се?“[159] Поређење са судбином рањеника и Централне болнице у време битке на Неретви било је често мотив историјских расправа: иако су околности у основи биле различите, судбина рањеника у кањону Неретве диктирала је понашање партизанске групације и њене команде, док је на Зеленгори интерес партизанске главнине и Врховног штаба средином јуна 1943. одлучио о судбини рањеника на Сутјесци.

Пробијајући се преко Балиновца, Миљевине и последњег немачког обруча на линији Фоча – Калиновик, Оперативна група НОВЈ усмерила се ка источној Босни. После краћег одмора, ноћу 17/18. јуна 1943. Прва пролетерска дивизија (у чијем саставу су биле и 6. источнобосанска и 1. мајевичка бригада) успела је да пређе пругу Сарајево – Вишеград и упути се ка Власеници. Остале две дивизије (2. и 7), заједно са Врховним штабом, упутиле су се у правцу Подроманије, Олова и Кладња.[160] Иако су половином јуна 1943. немачки команданти могли да констатују да је „фанатично борбен“, „строго организован“, „вешто вођен“ непријатељ, са „зачуђујуће високим борбеним моралом“ „опет измакао уништењу“,[161] изузетно велики губици које је Оперативна група претрпела у свом извлачењу из непријатељског обруча представљали су „пирову победу“ у пуном смислу те речи, уколико се о победи у таквој ситуацији уопште могло и говорити. После вишенедељних исцрпљујућих борби, њено бројно стање није износило ни трећину људства у односу на састав пре почетка операције.

Према подацима из Ратног дневника Врховне команде Вермахта средином јуна 1943. године партизанске снаге „под Титом“ више нису представљале реалну опасност. Њихова главнина која се затекла на територији Црне Горе и Херцеговине разбијена је на простору Пиве и Сутјеске: од око 16.000 бораца са којима је располагала пре операције, изгубила је најмање 11–12.000 људи, од тога 10.000 погинулих у борбама, а 2.000 је умрло од тифуса и глади. Са преосталим деловима (укуп-

[159] М. Ђилас, *Револуционарни рат*, стр. 275–276.

[160] Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 15, стр. 206–207, 212–213, 215. Титова наређења Штабу Прве пролетерске ударне дивизије од 15, 16, 17, 20. и 22. јуна.

[161] Зборник НОР-а, XII-3, стр. 372–380. Извештај команданта 118. ловачке дивизије од 16. јуна 1943. године.

не јачине 3–4.000 људи), коментарише се у Ратном дневнику Врховне команде Вермахта, „Тито је избегао остављајући тешко наоружање и возила као и тешко рањене, који су извршили самоубиство“.[162] У таквој ситуацији, немачко командовање је очекивало да ће партизански командант покушати да обнови своје снаге и надокнади претрпљене губитке са јединицама које су се налазиле у Славонији, односно у западној Хрватској, како би поново формирао јаке борбене групе.[163] И генерал Бадер је претпостављао да ће се „јаче Титове групе које су побегле из Црне Горе“, уместо да продру преко југозападне и западне српске границе према Србији, упутити у правцу Славоније.[164]

Десетковане и изморене јединице Оперативне групе НОВЈ, којима су се придружиле војвођанске (сремске) бригаде и источнобосански партизански одреди, успеле су до почетка јула 1943. да савладају слабе хрватске (усташко-домобранске) гарнизоне у источној Босни и заузму Сребреницу, Власеницу, Хан Пијесак, Братунац, Дрињачу, Олово, Кладањ и Зворник, а затим се упуте у правцу Озрена и Добоја, у тузлански рударски басен, долину Спрече и Криваје и даље, ка централној Босни. Тито је крајем јуна извештавао Москву не само о великом броју убијених и заробљених усташа и домобрана, него и о великом плену у оружју и храни.[165] Задатак новоформиране Кривајске групе јединица НОВЈ, према Титовом наређењу од 7. јула 1943, било је уништење комуникација, рудника, индустријских објеката, разбијање усташке и окупаторске власти и четника на Озрену. Требало је извршити мобилизацију, и раднике „обавезно мобилисати“.[166] После великих губитака у операцији „Шварц“, попуна јединица Оперативне групе, као и новоформираних дивизија у источној Босни, представљала је за Врховни штаб приоритетан задатак. Почетком јула 1943. на том простору налазиле су се: 1. и 2. пролетерска, 7. банијска, 5. крајишка (која се прикључила Оперативној групи у источној Босни), 16. војвођанска и 17. источнобосанска дивизија.[167] Формирање ове две последње дивизије, наредбом Врховног штаба од 2. јула, са релативно малим бројем бораца (нарочито у 17. дивизији) било је израз очекивања да ће убрзо доћи до већег прилива људства (добровољно или мобилизацијом). У моменту формирања 16. војвођанска дивизија

[162] Из Ратног дневника Врховне команде Вермахта, од 1–30. јуна 1943, превео Константин Павловић, *Војноисторијски гласник*, 2/1989, стр. 331–332.

Коментар о самоубиству, као масовној појави, рањеника Централне партизанске болнице на Вучеву по завршетку операције „Шварц“ изворно није поткрепљен, па самим тим није ни поуздан. Насупрот њему, извори указују на трагичну судбину болнице која је страдала у масакру који су извеле немачке снаге у знак одмазде над немоћним и незаштићеним рањеницима.

[163] Исто.

Од сопствених губитака Немци наводе: 465 погинулих, 1.554 рањених, 281 нестао војник; код хрватских јединица: 47 погинулих, 191 рањен и 399 несталих. (Исто, стр. 331)

[164] Зборник НОР -а, XII-3, Извештај генерала Бадера Команданту Југоистока од 19. јула 1943, стр. 453.

[165] Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 15, стр. 232; Тито, Г. Димитрову, 29. јуни 1943.

[166] Исто, књ. 16, стр. 26–28.

[167] Наредбама Врховног штаба од 2. јула 1943. у Плаховићима код Кладња формиран је Главни штаб за Војводину; од 1, 2. и 3 војвођанске бригаде формирана је 16. војвођанска НОУ дивизија (за команданта је именован Данило Лекић), а од две источнобосанске бригаде, Шесте и Прве мајевичке, као и Мајевичког партизанског одреда, формирана је 17. источнобосанска НОУ дивизија. (Родољуб Чолаковић, *Записи из ослободилачког рата*, књ. IV,јево 1985/86, стр. 279–281)

имала је око 1.550 бораца, да би већ 20. августа, након прихвата бораца из Срема, њен број порастао на 2.590 људи.[168]

После битке на Сутјесци, деморализација у хрватској домобранској војсци постала је све масовнија појава; са таквом ситуацијом сусрела се и Оперативна група Врховног штаба по доласку у источну Босну. Представници те војске тражили су у лето 1943. преговоре и нудили предају јединицама НОВЈ у више гарнизона у Босни и Хрватској. Преговоре су почетком јула нудили и домобрански гарнизони у Тузли и Зворнику.[169] Врховни штаб прихватио је ту понуду и 2. јула овластио једну групу, коју су чинили Павле Јакшић, Родољуб Чолаковић и Иса Јовановић, да у име Врховног штаба преговара са представницима домобранске војске у источној Босни. Инструкције које је за ту прилику добила партизанска делегација обухватале су: успостављање „што тешњег контакта са свим представницима хрватских војних и цивилних власти" који су наклоњени партизанима; пружање гаранција домобранским официрима и подофицирима о безбедности живота и приватне имовине, а онима који уђу у састав НОВЈ било је гарантовано очување чинова које су стекли, као и могућност даљег напредовања.[170]

Слом Италије подстакао је касније и у другим деловима НДХ масовно прелажење на страну Народноослободилачког покрета, које је нарочито захватило домобране. Догађаји који ће у другој половини 1943. године најавити прекретницу и на југословенском ратишту, убацили су у орбиту политичког престројавања на простору НДХ и Хрватску сељачку странку. У трагању за решењима која ће њиховој политичкој и националној опцији обезбедити перспективу у будућем односу снага на југословенској политичкој сцени, део вођства, припадника и присталица најјаче хрватске грађанске странке потражиће упориште и спас у победоносном, партизанском покрету. Идеологија и хипотека савезништва са окупаторима и служења усташком режиму, са којом су делови ХСС-а и домобрани приступили партизанима, нису били препрека ни комунистима да их приме у своје партизанске редове. Ново „савезништво" добро је дошло и једнима и другима: партизанском вођству да омасови свој покрет у Хрватској и прошири његову политичку основицу, што је у односу према савезницима било преко потребно, док је у делу хрватског грађанског корпуса промена позиција имала двоструко спасоносно значење – избегавање судбине пораженог политичког противника и избегавање могуће српске освете и мајоризације у новој констелацији снага по завршетку рата. Крајем 1943. Тито није крио своје задовољство да „домобранска војска у јачем степену" прелази партизанима, као и „виђеније" вође ХСС-а, о чему је почетком децембра писао Штабу Другог корпуса: „Неколико комплетних гарнизона до сада су пришли нама. Ускоро ће проценат Хрвата у нашим јединицама у Хрватској надмашити Србе. Хрватске јединице потпуно покривају целу хрватску територију [...] Од хрватских сељака и официра (присталица и припадника ХСС-а) ми смо формирали бригаду „Браће Радића" која се храбро бори са нашим осталим јединицама. У хрватске јединице је велики прилив радника и омладине из свих хрватских градова".[171]

Са Оперативном групом НОВЈ у источној Босни Врховни штаб се у јуну 1943. године поново нашао на простору одакле се пре готово годину дана упутио са бригадама у по-

[168] Војни архив Београд, НОВЈ, 950-2-5; Штаб 16. НОУ дивизије, Врховном штабу НОВ и ПОЈ од 20. августа 1943.

[169] Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 16, стр. 11–13.

[170] Војни архив Београд, НОВЈ/ВШ, 7А-1-21.

[171] Зборник НОР-а, II-11, стр. 187–193.

ход ка западној Босни. Круг се затворио, а Тито се вратио својим плановима о повратку у Србију. Како се очекивало, приближавање расплета на великим фронтовима (ратиштима), посебно офанзива Црвене армије на источном фронту, питање Србије добијало је кључни стратешки и политички значај у плановима вођства партизанског покрета. После „пробоја" са Сутјеске, када је Оперативној групи било преко потребно одвајање од немачких снага, одмор, попуна, обнављање извора снабдевања, о Србији се размишљало и у штабу Прве пролетерске дивизије. Штаб је 22. јуна 1943. бригадама из састава ове дивизије наредио да овладају простором источне Босне до Дрине и испитају могућност преласка у Србију. Та могућност поново је разматрана и 13. јула 1943.[172] У оквиру припрема за прелазак дивизије у Србију Тито је, крајем јуна, тражио од Жујовића да окупи руководиоце који ће бити упућени у Србију.[173] Међутим, у јеку немачке офанзиве у источној Босни (од 5. до 21. јула 1943) коју је генерал Литерс, страхујући од продора партизанских снага преко Саве у Срем и Славонију и преко Дрине у Србију и угрожавања комуникације Загреб – Београд – Скопље, предузео са јединицама 7. СС дивизије „Принц Еуген" и 369. хрватске пешадијске дивизије,[174] Тито је на састанку партизанског руководства на Милинпланини, 15. јула 1943, донео одлуку о поновном покрету ка Босанској крајини, уместо према Србији. Сазнање о искрцавању савезника на Сицилију 10. јула, Мусолинијев пад 24. јула и предосећај да се Италија налази пред распадом и капитулацијом, поткрепиће убрзо такву одлуку која се темељила на претпоставци да је у том случају целисходније наћи се са јединицама у јадранском залеђу, него у континенталном делу земље. Србија је добијала на значају са становишта могућности искрцавања савезника у Грчкој и напредовања Црвене армије ка југоистоку Европе.[175] Док је залеђе јадранске обале за Врховни штаб било у функцији краткорочних стратешких циљева (обезбеђења позиција НОВЈ у том делу НДХ у случају савезничког десанта[176] и прихватања њихове материјалне помоћи), партизанско вођство доживљавало је Србију као кључну земљу војно-политичког расплета који се у Југославији очекивао крајем рата.

Закључак

По ангажованим снагама, времену трајања и територији обухваћеној борбеним дејствима, битке на Неретви и Сутјесци („Вајс" и „Шварц") биле су највеће операције које је непријатељ водио на југословенском ратишту током Другог светског рата. Такође, оне су покренуле циклус догађаја који ће 1943. годину у целини учинити стратегијском прекрет-

[172] Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 16, стр. 129–133, 136–137.

[173] Извори за историју СКЈ, НОР и револуција, књ. 12, стр. 177-180; (ЦК КПЈ), Црном (Сретену Жујовићу), крај јуна 1943.

[174] У концентричном нападу који је отпочео 7. јула с правца Вареш – Олово, Сарајево – Соколац – Хан Пијесак, Зворник – Шековићи и Тузла – Кладањ, непријатељске снаге успеле су да поврате Зворник, Власеницу, Кладањ, Олово и Сребрницу.

[175] Б. Петрановић, С. Даутовић, *Југословенска револуција*, стр. 241.

[176] Тито је 9. септембра 1943. обавестио Штаб Друге дивизије да се у октобру може очекивати искрцавање савезника на обали. (Војни архив Београд, НОВЈ/ВШ, /Збирка докумената из Архива Ј. Б. Тито/, 2213-1-1). После месец дана, 12. октобра писао је Димитрову да неће дозволити искрцавање без дозволе. (Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 17, стр. 54)

ницом у Југославији. Захваљујући њима, Народноослободилачки покрет пробио је међународну блокаду, скренуо пажњу на себе и наметнуо се савезницима, посебно западним, као носилац оружаног отпора који се доследно бори против окупатора од почетка рата.

После битке на Неретви Британци су одлучили да пошаљу своју прву војну мисију у партизански Врховни штаб, која је имала задатак да утврди објективно стање на терену. То је уједно био и знак фактичког признања НОВ и ПОЈ (НОВЈ) и њене борбе против заједничког непријатеља. Британска војна мисија, коју су предводили капетани Бил Стјуарт и Вилијам Дикин, спустила се ноћу 27/28. маја 1943. код Црног језера на Дурмитору, где су их дочекали чланови Врховног штаба, у јеку пете непријатељске офанзиве, када се Оперативна група дивизија заједно са Врховним штабом нашла у потпуном непријатељском окружењу у северној Црној Гори (Битка на Сутјесци).

У септембру 1943. године британски премијер Винстон Черчил је у партизански Врховни штаб послао нову војну мисију, коју је предводио бригадни генерал Фицрој Маклејн. Она ће уз Врховни штаб и партизанску војску остати све до краја рата. Черчил је Маклејна упутио у Југославију, како је овај после рата писао, „да открије ко убија највише Немаца, да би им помогли да их убијају још више“.[177] Иако су Черчилове симпатије у то време још увек биле на страни Михаиловића и југословенске владе у Лондону, британска обавештајна служба (СОЕ) пласирала је информације да се у Југославији партизани много озбиљније боре против фашиста него четници, након чега су савезници, од краја 1943. године, почели интензивно да шаљу НОВЈ материјалну помоћ у опреми, наоружању, храни, санитетском материјалу и другим потрепштинама.

У својој политици према Југославији и покретима отпора у њој, Британци су са позиција апсолутне подршке Дражи Михаиловићу, у пролеће 1943, управо у време Неретве и Сутјеске, промовисали нову политику – еквидистанце, или дуплог колосека, окрећући се полако партизанима за које су процењивали да се доследније боре против окупатора, иако су још увек рачунали на Михаиловића и његове снаге. Ипак, кориговање њихове политике према Михаиловићу почиње са променом немачког понашања према његовим снагама. Наиме, после пораза четника на Неретви, у источној Херцеговини (у марту 1943) и њиховог разоружавања у Црној Гори у пролеће 1943. године, које су Немци извели пред почетак операције „Шварц“, а нарочито после капитулације Италије, Михаиловићев покрет објективно више није представљао потенцијалну опасност за немачко командовање у западним деловима земље. Иако се неповерење према четницима у основи и даље задржало, Немци су после изласка Италије из рата били спремни чак и да их прихвате као савезнике у борби против партизана као заједничког непријатеља.

Британски заокрет према покретима отпора у Југославији (промовисање треће фазе – потпуно окретање партизанима и напуштање Михаиловића) добио је и званичну форму када су савезници на конференцији у Техерану крајем 1943. (од 28. новембра до 1. децембра) одлучили да помажу партизане у Југославији у оружју и опреми и признају НОВЈ за савезничку војску. Истовремено, због одбијања британских захтева да активира своје снаге против непријатеља, упорно се држећи сопствене стратегије о чекању да се за то стекну објективни услови,[178] као и колабора-

[177] Fitzroy MacLean: *Eastern Approaches*, Time Life Books, London, 1980, page 287.

[178] Од почетка рата заробљеник своје стратегије ишчекивања, Михаиловић је, упркос свему, остао доследан у планирању опште акције са почетком савезничке инвазије на Балкану. Због таквог става он је ризиковао и дефинитиван разлаз са британским савезником.

ције његових снага с окупатором, Михаиловић је дезавуисао сам себе као британског савезника и приморао Британце да повуку своје војне мисије из четничких штабова. Југословенска влада је у мају 1944. такође била приморана да се одрекне Михаиловића (као министра војске и морнарице), којег ће у септембру исте године напустити и сам краљ (Петар II Карађорђевић) када је, додуше под притиском Британаца, преко ББС-а позвао „све Србе, Хрвате и Словенце да се уједине и приступе Народно-ослободилачкој војсци под маршалом Титом".

Капитулација Италије (8. септембра 1943) имала је за партизански покрет значај стратешке прекретнице, јер је разоружавањем италијанских дивизија партизанска војска успела да се домогне огромне количине италијанског наоружања и опреме, а истовремено је на простору који је припадао италијанској окупационој зони дошло и до великог прилива бораца у партизанске редове. Разоружане су четири комплетне дивизије, главнина три дивизије и делови осам италијанских дивизија, док су дивизија „Венеција" и део дивизије „Тауринензе" прешле партизанима, па ће од њих бити формирана италијанска партизанска дивизија „Гарибалди", у саставу Другог ударног корпуса НОВЈ. Јадранска обала од Опузена до Сушака, ваздушне линије 500 километара, била је слободна, сем јаких непријатељских гарнизона у Сплиту, Шибенику и Задру које су Немци успели да поседну. Велики прилив нових бораца (око 80.000), уз огромну количину оружја добијеног разоружањем италијанских јединица, био је основ за формирање још десет дивизија и четири корпуса НОВЈ.[179] Војна сила НОВЈ нарасла је крајем 1943. на 320.000 бораца, распоређених у 9 корпуса, 27 дивизија, 20 самосталних батаљона и 99 партизанских одреда, док се ослобођена територија простирала на око 130.000 km^2.[180] Тај војни потенцијал и борбени учинак који су остварили партизани био је савезницима довољан аргумент да на конференцији у Техерану, крајем 1943, признају НОВЈ као самосталну ратујућу силу у Југославији на коју ће моћи да се ослоне у својој стратегији борбе против Вермахта на југоистоку Европе. Народноослободилачка војска Југославије од тада је стекла сигуран и континуиран извор снабдевања драгоценим средствима, што ће јој, уз моралну подршку савезника, знатно олакшати улазак у завршницу рата, поготово у војни и политички обрачун са највећим унутрашњим непријатељем.

Док је у немачким извештајима с краја 1943. године доминирао јединствен став да је за њих „најопаснији непријатељ Тито", „вођа (комунистичких) банди" који на простору Хрватске (НДХ) располаже оружаним снагама јачине 100.000 људи, за Михаиловићеве снаге капитулација Италије имала је судбоносне, у егзистенцијалном смислу, трагичне последице. Дотадашња, на антикомунистичкој основи заснована четничка сарадња са италијанским окупатором, која је имала и свој шири, националноодбрамбени резон (заштите од усташких погрома), одласком италијанског окупатора, при новом односу снага, губила је сваки смисао. Са доласком Немаца четници су упадали у „маказе" између партизана и новог господара, што је њихову позицију додатно компликовало и учинило готово безизлазном. У потрази за новим *modusom vivendi*, у ситуацији кад бивају напуштени и од западних савезника, четници у Далмацији, Хрватском приморју, Херцеговини и Црној Гори били су принуђени да се опредељују између традиционалног националног не-

[179] И. Матовић, *Војсковођа*, стр. 376–377.

[180] Бранко Петрановић, *Револуција и контрареволуција у Југославији 1941–1945*, књ. 2, Београд, 1983, стр. 124–125.

пријатеља и непомирљивог идеолошког противника. Неспремне да одговоре новим изазовима, њихове снаге у Далмацији и Хрватском приморју захватила је озбиљна криза која ће их довести до расула. Колебање и расуло захватило је и четничке редове у Црној Гори, Херцеговини и Санџаку, где је њихове позиције додатно компликовао снажан притисак партизанских снага које су крајем 1943. године исказивале јасну намеру да се пробију ка Србији. Ликвидација четничких снага и њихових вођа у Црној Гори у октобру 1943. показала је да су без италијанске подршке оне биле неспособне да самостално делују и опстану на том простору.[181] Четничко-немачки тајни уговори из јесени 1943. и почетка 1944. само су потврдили да је њихова егзистенција била могућа једино под окриљем и уз помоћ страног фактора. После одласка Италијана и ускраћивања савезничке подршке и помоћи, четници се дефинитивно окрећу Немцима.[182]

Немачки званичници крајем 1943. региструју Титово све одлучније окретање Србији. У намери да то осујете, предузимају снажну офанзиву („Куглблиц" – „Блесак муње") на простору источне Босне, Црне Горе и Санџака, како би спречили продор Ударне групе дивизија ка Златибору. После губитка позиција у западним деловима земље, и Михаиловић се крајем 1943. дефинитивно окреће Србији, као свом последњем бастиону одбране од комунизма. Грађански рат се полако примицао свом расплету, а Србија је у њему представљала највећи улог.

Може се закључити да је 1943. била прекретна година у југословенском ратном конфликту, како на унутрашњем војном и политичком, тако и на међународном плану. Прекретницу су најавили догађаји везани за немачке операције „Вајс" и „Шварц" које ће, генерално, кориговати однос снага на југословенском ратишту, иако, мерено стратешким аршинима, из тих битака нико није изашао као победник. Партизани нису успели у својим плановима да борбену иницијативу коначно пренесу на Србију, али су, упркос огромним губицима у људству (нарочито на Сутјесци), ипак сачували језгро своје војске коју ће касније знатно увећати и ојачати и која ће им добро доћи у војно-политичком расплету 1944. и освајању Србије. Највећи капитал који су партизани стекли био је што су, захваљујући тим биткама, изашли на међународну војно-политичку сцену, скренули пажњу западних савезника (совјетску подршку су од почетка уживали) и направили значајан заокрет ка међународном признању њихове оружане силе крајем 1943. године. У исто време, и Немци ће почети да их доживљавају као најопаснијег противника у Југославији, који је озбиљно угрожавао њихове стратешке и економске интересе у Југославији и Балкану у целини.

За разлику од партизана, четници (Југословенска војска у отаџбини и Михаиловићев покрет у целини) су завршили ту годину на губитничким позицијама. Ушавши током

[181] Тежак ударац доживели су четници у Црној Гори у другој половини октобра 1943. у манастиру Острог када су партизани ликвидирали готово цело њихово руководство на челу са Бајом Станишићем и Блажом Ђукановићем. (Војни архив Београд, ЧА, 13-2-7)

[182] Штаб немачког 15. корпуса извештавао је Штаб Друге оклопне армије о „борбеном садејству" са четницима војводе Момчила Ђујића, као и да четници војводе Уроша Дреновића обезбеђују подручје Бањалуке. Фактичка сарадња на терену протицала је без писмених споразума. Четници су пружали помоћ као водичи, обавештењима [...] Мајор М. Лукачевић се, међутим, писмено обавезао да ће се борити против комуниста и да неће деловати на страни сила које су у рату са Немачком. Приликом већих операција четници су долазили под немачко заповедништво. Сличне (тајне) споразуме закључили су и Никола Калабић, пуковник Ј. Симић и четници у источној Србији. (*Тајна и јавна сарадња четника и окупатора 1941–1944*, документи, Архивски преглед, Београд, 1976, стр. 85–99).

операције „Вајс“ у одлучујући обрачун са својим највећим противником (комунистима), уз ослонац на италијанског савезника и олакшавајуће околности које им је нудило ангажовање јаких немачких снага на Неретви, они доживљавају не само одлучујући пораз у источној Херцеговини, већ почињу озбиљно да троше и политички капитал који су до тада уживали у безрезервној подршци западних савезника. Разоружавање њихових снага у Црној Гори и Херцеговини које су спровели Немци уочи операције „Шварц“ и подухват „Моргенлуфт“ у лето 1943, чији је циљ био Михаиловићево заробљавање у Србији, где се он вратио у јуну 1943, затим капитулација Италије и губитак италијанске подршке, који је показао да четници не могу опстати без ослонца на моћног савезника, па макар он био и окупатор, остављени од Британаца, све је то допринело постепеном, али сигурном урушавању њихових позиција на простору Југославије западно од Дрине. После тога, Србија им је остала последња и једина нада како би избегли коначни слом.

Према плановима немачког командовања у Берлину и Солуну, операцијама „Вајс“ и „Шварц“ требало је уништити и неутралисати устаничке снаге у централном делу југословенског ратишта и осигурати јадранско залеђе у случају англо-америчке инвазије на Балкан. Иако у њима нису успели да остваре своје коначне циљеве, и поред значајних губитака које су нанели партизанима и неутрализације (разоружавања) великог броја четника у Црној Гори и Херцеговини, Немци су могли да буду задовољни, јер је у том периоду изостао очекивани савезнички десант. Међутим, све до средине 1944, када је отпочела операција „Оверлорд“ у Нормандији, они су страховали од инвазије англо-америчких снага на Балкану, па су из безбедносних разлога наставили са предузимањем офанзивних операција крајем 1943. и почетком 1944. године (шеста и седма непријатељска офанзива) у централном делу југословенског ратишта. Отварање другог фронта у Нормандији (јуна 1944), утицало је да за тренутак ослаби немачко занимање за овај део југословенског ратишта, али ће југоисток Европе током 1944–1945. године поново доћи у жижу немачких интереса. Због тога се немачко командовање у лето 1944. одлучује за одбрану Балкана по сваку цену, како би се спречило спајање савезничких фронтова (спајање снажних групација НОВЈ у Србији са украјинским фронтовима који су почетком септембра 1944. избили на источну границу Југославије) на Балкану и обезбедио вардарско-моравски правац за извлачење снажне немачке групације из Грчке ка Београду и даље ка Немачкој. Отуда је немачка одбрана Србије, као стратешке осе Балкана, доминирала у лето и јесен 1944. године, а одвијаће се у оквиру операција за ослобођење Србије и дефинитивног расплета југословенског грађанског рата.

Извори и литература

Архивска грађа

I *Војни архив Београд*:

1. Архива партизанског покрета (Врховног штаба, Главних штабова и јединица НОВЈ)

2. Збирка докумената Врховног штаба преузетих из Архива Председника Републике (Меморијални центар Ј. Б. Тито)

3. Недићева архива

4. Четничка архива

5. Немачка архива

6. Збирка фотокопија британских докумената (Форин офиса)

7. Микрофилмована немачка грађа из Националног архива у Вашингтону

II *Архив Југославије*:

8. Архива ЦК СКЈ

9. Архива ИК Коминтерне (фотокопије)

10. Архива Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача

11. Архива Емигрантске владе Краљевине Југославије

Објављена архивска грађа:
(Зборници и збирке докумената)

12. Влаховић Станиша, *Зборник докумената из британске архиве. Англо-југословенски односи 1941–1948*, Бирмингем, 1985.

13. *Документи о спољној политици СФРЈ 1941–1945*, књ. I-II, Београд, 1988/1989.

14. Михаиловић Драгољуб, *Рат и мир ђенерала*, Изабрани ратни списи, приредили Милан Весовић, Коста Николић и Бојан Б. Димитријевић, књ. 2, Београд, 1998.

15. *Зборник докумената и података о Народно-ослободилачком рату народа и народности Југославије*, том I, II, IV, V, XII, XII XIII, XIV.

16. *Извори за историју СКЈ, Документи централних органа КПЈ, НОР и револуција 1941–1945*, књ. 3–23, Београд 1982–1988.

17. Јосип Броз Тито, *Сабрана дјела*, књ. 6–24, Београд, 1979–1982.

18. *Југословенске владе у избеглиштву 1941–1943*, књ. 1, Приредио Кризман Богдан, Загреб, Београд, 1981.

19. *Југословенске владе у избеглиштву 1943–1945*, књ. 2, Приредио Петрановић Бранко, Загреб, Београд, 1981.

20. *Не осећам се кривим*, Стенографске белешке са суђења вођи четничког покрета, приредили Јован Кесар и Драгоје Лукић, Београд, 1990.

21. *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, Документи и материјали, Београд, 1996.

22. *Срби у ратном дневнику Вермахта*, Приредио Никола Живковић, Београд, 2003.

23. *Тајна и јавна сарадња четника и окупатора 1941–1944*, документи, Архивски преглед, Београд, 1976.

24. *Тито-Черчил, Строго тајно*, Збирка британских докумената из периода 1943–1945, приредио Душан Бибер, Београд–Загреб, 1981.

Литература

25. Авакумовић Иван, *Михаиловић према немачким документима*, Лондон, 1969.

26. Анић Никола, Јоксимовић Секула, Гутић Мирко, *Народно-ослободилачка војска Југославије, Преглед развоја оружаних снага НОП 1941–1945*, Београд, 1982.

27. Баркер Елизабет, *Британска политика на Балкану у Другом светском рату*, Загреб, 1978.

28. Борозан Ђорђе, *Велика Албанија, поријекло-идеје-пракса*, Београд, 1995.

29. Велебит Владимир, *Сећања*, Загреб, 1983.

30. Вишњић Петар, *Битка за Србију*, књ. I-II, Београд, 1984.

31. Вучковић Звонимир, *Сећања из рата*, Београд, 1990.

32. Глигоријевић Бранислав, *Коминтерна, југословенско и српско питање*, Београд, 1992.

33. Група аутора, *Ослободилачки рат народа Југославије*, књ. I-II, Београд, 1965.

34. Дедијер Владимир, *Ј. Б. Тито, Прилози за биографију*, Београд, 1953.

35. Дедијер Владимир, *Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита*, књ. I-III, Ријека, Загреб, 1981.

36. Ђилас Милован, *Револуционарни рат*, Београд, 1990.

37. Милован Ђилас, *Une geurre dans la geurre Yougoslavie 1941–1945*, Paris, 1979.

38. Милован Ђилас, *Der Krieg der Partisanen*, Wien, 1978.

39. Милован Ђилас, *Разговори са Стаљином*, Београд, 1990.

40. Веселин Ђуретић, *Влада на беспућу. Интернационализација југословенских противуречности на политичкој позорници Другог светског рата*, Београд, 1982.

41. Ђуретић Веселин, *Савезници и југословенска ратна драма – између националних и идеолошких изазова*, књ. I-II, Београд, 1985.

42. Живановић Сергије, *Ђенерал Михаиловић и његово доба. Трећи српски устанак*, I, Чикаго, 1962.

43. Јовановић Арсо, *Преглед НОБ-а*, Београд, 1946.

44. Јуришић Евгеније, *Судски процес Тито-Михаиловић*, Београд, 2000.

45. Казимировић Васа, *Србија и Југославија 1914–1945*, I-IV, Крагујевац, 1995.

46. Казимировић Васа, *НДХ у светлости докумената и дневника Глеза фон Хорстенау 1941–1944*, Београд 1987.

47. *Књига о Дражи*, I-II, Уредио Радоје Л. Кнежевић, Виндзор, 1956.

48. Кулић Тодор, *Тито, Социолошко-историјска студија*, Београд, 1988.

49. Лековић Мишо, *Мартовски преговори 1943*, Београд, 1985.

50. Лековић Мишо, *Деловање руководства народно-ослободилачког покрета*, Београд, 1989.

51. Лукач Душан, *Трећи рајх и земље југоисточне Европе 1941–1945*, III, Београд, 1987.

52. MacLean Fitzroy, *Eastern Approaches*, Time Life Books, London, 1980,

53. Марјановић Јован, *Дража Михаиловић између Британаца и Немаца*, Београд, 1979.

54. Мартин Дејвид, *Мрежа дезинформација. Черчилова југословенска грешка*, Београд, 1991.

55. Мартин Дејвид, *Родољуб или издајник, Случај ђенерала Д. Михаиловића*, Београд, 1993.

56. Матовић Иван, *Војсковођа с ореолом мученика*, Београд, 2001.

57. Миловановић Никола, *Генерали издаје*, књ. 1–2, Београд, 1977.

58. Миловановић Никола, *Дража Михаиловић*, Загреб, 1985.

59. Милошевић Д. Слободан, *Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије 1941–1945*, Београд, 1981.

60. Милошевић Слободан, *Немачко-италијански односи на територији окупиране Југославије*, Београд, 1991.

61. Ненадовић Александар, *Разговори с Кочом*, Загреб, 1989.

62. Николић Коста, *Историја Равногорског покрета*, књ. 1–3, Београд, 1999.

63. Павловић Војислав, *Од монархије до републике. САД и Југославија (1941–1945)*, Београд, 1998.

64. Петрановић Бранко, *Револуција и контрареволуција у Југославији 1941–1945*, књ. 2, Београд, 1983.

65. Петрановић Бранко, *Историја Југославије 1918–1988*, 1–3, Београд, 1988.

66. Петрановић Бранко, Даутовић Сава, *Југословенска револуција и СССР (1941–1945.)*, Београд, 1988.

67. Петрановић Бранко, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, Београд, 1992.

68. Петрановић Бранко, *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*, Београд, 2000.

69. Поповић Никола, *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату*, Београд, 1988.

70. Ридли Џаспер, *Тито, Биографија*, Нови Сад, 1998.

71. Ристовић Милан, *Немачки „нови поредак" и југоисточна Европа 1940/41–1944/45. Планови о будућности и пракса*, Београд, 1991.

72. Roberts W. R, Tito**,** *Mihailović and The Allies 1941–1945*, New Yersey, 1973.

73. Слијепчевић Ћоко, *Југославија уочи и за време Другог светског рата*, Минхен, 1978.

74. Томашевић Јозо, *Четници у Другом светском рату*, Загреб, 1979.

75. Цолић Младенко, *Преглед операција на југословенском ратишту 1941–1945*, Београд, 1988.

76. Черчил Винстон, *Други светски рат, Мемоари*, том III, V, Београд, 1964.

77. Heather Williams, *The S. O.E. and Yugoslavia 1941/1945*, University of Southampton, 1994.

УДК: 355:929
Бојовић П.

ВОЈВОДА ПЕТАР БОЈОВИЋ НА РАСПЕЋУ ПОЛИТИКЕ И ЕТИКЕ

Божидар Јововић*

У раду је представљен кратак преглед најважнијих података из живота војводе Петра Бојовића. Наводи се мноштво занимљивих догађаја из пресудних времена за Србију током последњих ратова у њеној историји. У тим збивањима средишња личност је војвода Бојовић, његова људска и војничка судбина.

Кључне речи: *војвода, балкански ратови, Куманово, Дрина, Колубара, Албанија, Скадар, Солунски фронт*

Увод

У стасавању и сазревању српске државе, њена војска се непрестано налазила на раскршћу етичке и политичке одређености. Иако је основно начело војске било да се држи далеко од политике коју је водила државна управа, многи њени највиши заповедници јавно и нескривено су исказивали своје политичко опредељење. Владари су то знали, али су се чинили невешти. Зависило је највише од прилика колико се та политичка одређеност војске уклапала у погледе и намера владара и власти. Познато је да краљ Милан није волео радикале, али му либерална и напредњачка отвореност појединих високих војних старешина није сметала.[1] Иако је због радикалске припадности убио једног од својих најспособнијих официра,[2] није му било неугодно што је у врховној власти и дипломатији седео овејани радикал Сава Грујић.[3] Ретки су били официри који нису припадали некој од тек формираних политичких странака у Србији осамдесетих година деветнаестога века. Ово „партизанство“, како су тада називали страначку припадност, било велика брига и невоља српске војске, о чему говоре многи документи.[4]

Изван сваке политичке припадности били су два позната српска војна заповедника – ђенерал Јован Мишковић и војвода Петар Бојовић. За њих се може поуздано рећи да су сваку политичку активност у војсци сузбијали и онемогућивали. Дола-

* Проф. Божидар Јововић је самостални истраживач војноисторијске грађе.

[1] Идеологијом ових странака отворено су се исказивали три највеће српске војсковође у ратовима 1876–1878 – ђенерали Коста С. Протић, Милојко Лешјанин и Јован Белимарковић.

[2] Јеврема Марковића.

[3] Сава Грујић је као млад официр и надарен стручњак, на предлог тадашњег војног министра Косте С. Протића, био удаљен из војске због радикалске политике и немира у крагујевачкој творници оружја, да би га недуго иза тога поново вратио у војску.

[4] Ђенерал Ранко Алимпић, пред одлазак војске на Дрину 1876, опомиње старешине да у том важном подухвату оставе страначке неспоразуме и нетрпељивости док траје борба, а после нека се „хватају за кике“.

зећи на дужност војног министра 1878. године, Јован Мишковић је у једном проглasу официрима рекао да ће свако политичко деловање у војсци строго прогонити, као противника дисциплине и командовања.

За војводу Петра Бојовића знало се да не припада, не само ниједној политичкој странци, већ ниједној „котерији", каквих је било много у српском грађанству, па и у војсци. Овим својим ставом војвода Бојовић се у потпуности разликовао од свих других официра, па је тако, на неки начин, био „изван" ове установе. За њега је војска била српска патријархална задруга, у коју је веровао и чије законе је до крајности поштовао.[5] Политичко мешетарење у српској војсци било је добрим делом узрок бројним сукобима у официрском људству, одакле се лако прелазило у нетрпељивост и мржњу. Отуда је било и уцењивачких ставова многих официра према вишој власти и пристајање на етички неприхватљиве, па и нечасне радње у служби.[6]

Ове појаве подгрејавале су се и у грађанској власти. После одступања преко Албаније, у свим установама постављало се питање: ко је крив за пораз? Према свим документима, који су истраживачима доступни, војска ни у ком случају није могла бити кривац. Она је на Дрини била и гола, и боса, и гладна и жедна, и без муниције и ваљаног оружја. Ужасни услови на бојишту доводили су до ратног лудила. Као последица тога долазило је до дезертерства. Иза бојишта избезумљене војнике дочекивале су четничке патроле и стрељали. Управо је то најенергичније захтевао тадашњи ђенерал Бојовић.

Нема сумње у то да би се могло расправљати и о погрешкама у самој Врховној команди. Она је у неким питањима остала доста неодлучна и немарна. То се нарочито уочило у неблаговременом одређивању правца одступања и његова осигурања. Јер, могло се доста јасно предвидети да долазак савезника долином Вардара неће ићи како треба због њихових слабости и неодлучности. На том правцу биле су слабе и непоуздане јединице, сакупљене, углавном, од месног становништва, нерасположеног за борбу.

Камен о врату ђенералу Бојовићу

Трупе нових области чинили су војници са недавно ослобођених простора Македоније. Они су били без патриотског надахнућа, јасне политичке одређености, па и магловите националне свести. Међу њима је било и много оних који би се радије борили на другој страни. Њихов претходни командант, ђенерал Дамјан Поповић смењен је „због неспособности" да ову „шарену" војску организује и припреми за

[5] У својој књизи *Васпитавање војника* он предлаже да треба изгласати закон који би строго кажњавао жене, као главне узрочнике растурања ове патријархалне установе, која је српској војсци давала послушне и ваљане војнике. Он је и војску и државу замишљао као породичну задругу.

[6] Међу официрима и грађанством се једно време, после Српско-бугарског рата 1885–86, причало да неки официри нису хтели да помогну Павлу Хорстигу на бојном пољу, говорећи: „нек умре Шваба". То је после у гласилима оспоравано, али нас не би изненадила ни тачност тога догађаја. Све је то, углавном, потхрањивала припадност или наклоност према појединим странкама, чији су „једни" били велики противници оним „другима".

На Солунском фронту су се лако налазили официри који ће судити својим друговима, по вољи тужилаштва, ако им се да виши чин. Оваква појава не само да није сузбијана, него ју је потхрањивала највиша власт. То је довело до велике поделе међу официрима на „њихове" и „наше" и тиме увелико отупљена убојна моћ војске.

борбу против Бугара. Ђенерал Бојовић требало је да све то доведе у ред и војсци поврати снагу и дисциплину. Међутим, да ли то било могуће?[7]

Већ је била написана наредба за повлачење, јер је закључено да се Скопље не може бранити. Бојовић је то стање прихватио, али је и сам хтео да се увери у стварност на бојишту. Жао му је било да тако напусти Скопље, за које су га везале пријатне успомене првих војничких успеха и победа, после Куманова 1912. године. Ваљда понесен тим жељама и успоменама, преиначио је наређење о повлачењу и окренуо јединице према Бугарима. То је тешко деловало на војску, која више није ни могла ни желела да се бори. Тако је ђенерал сада имао пред собом две велике невоље: јаке Бугаре у наступању и слабе јединице, склоне свим војничким пороцима ради избегавања борбе.

Бојовићу је то било прво заповедање већим јединицама и руковођење озбиљнијим задацима после рањавања и смењивања с места команданта Прве армије.[8] Хтео је, свакако, да се докаже, да поврати некадашњу радост успеха и славу победе, као три године раније на Куманову. Али, тада је то била нека друга војска, са другачијим надахнућем. Његов лични занос и залога читаве његове личности и храбрости нису налазиле одјека у деморалисаним и малаксалим гомилама војника. Ђенерал се налазио између жеља и могућности – омануо је и војнички и етички. Ипак, није остао без успеха. Крајњим залагањем задржавао је Бугаре и омогућио српској војсци, која се била окупила на Косову, да се повуче преко Албаније. Према налазима многих аутора, овде је и ауторитет српске војске из претходних борби и успеха задржавао непријатеља да оствари иначе блиску победу.

Загонетка за којом би ваљало трагати јесте у томе: зашто је Врховна команда упутила ђенерала Бојовића да обави задатак у чије решење је мало ко веровао. Он је после рањавања и смењивања обављао неке административно-правне дужности, далеко од процеса командовања. Наједном се нашао у великој дилеми: да ли да прихвати изазов и добије већ изгубљену битку, покаже своје оспорене способности и поврати пољуљани углед успешног команданта или да не прихвати такав изазов, што би имало велике последице за његов будући војнички живот. Нема сумње да је на све то рачунао врховни командант престолонаследник Александар. Он је добро познавао карактер својих команданата. Знао је за Бојовићеву оданост престолу и спремност да изврши свако наређење „за краља и отаџбину". Слутио је и његову горљиву жељу да се узнесе уз оне који су се већ окитили високим знамењем за постигнуте успехе. Вредно је било ризиковати да би се уврстио у строј таквих срећника. Али, и улог је био велик!

Шта је прекренуло Бојовића кад је видео да је већ донета одлука о повлачењу Трупа и кад се и сам уверио да су мале наде у постизање успеха? Можда се сетио да је ово други пут како мења ђенерала Дамњана Поповића „због неуспеха". Први пут би сигурно успео, под Скадром, да се српска војска није морала повући под претњом великих сила.[9] Овога пута није било те наде; или, није се видело ништа што би је одне-

[7] Владан Јовановић, „Жандармерија Краљевине СХС у новоослобођеним областима 1918–1929", *Војноисторијски гласник*, бр. 1–2, Београд, 2002, стр. 37–54.

[8] Према једном Бојовићевом аутографу види се да је рањен 8.(21) августа 1914. на положају Јевремовачка коса, у цеваницу десне ноге, испод колена. Том приликом је под њим тешко рањен коњ, пробијен истим метком кроз трбух, који је недуго затим и угинуо.

[9] Он је добро знао шта су велике силе. На мировној конференцији у Лондону 1913. поводом окончања балканских ратова осетила се њихова осионост и неумољивост.

куд измамило. Ипак, она га је стално заводила нејасним и неодређеним жељама да би требало покушати. Јер, иза случајног успеха отварао се пут свечаног повратка кроз тријумфалну капију и стајање у строј заједно са онима који су окусили славу победе на Дрини и Колубари. А то је био силан изазов. Можда се и овде „тактичко решење" налазило „у Божјим рукама", како је то војвода заговарао у својим теоријским записима. Или се повео за оним стиховима владике Рада, који му је свакако био познат:

„Ко се дави за пјену се хвата;
Над главом се надодају руке."

Фатализам или нешто друго...?

Ил' је ђаво или су мађије,
Ил' је нешто горе од обоје?

Владика Раде

И данас, после свега што знамо о (не)успеху Трупа нових области на Кончуљском и Качаничком кланцу нисмо у стању да одгонетнемо: што је то било тако замамно у Бојовићевој одлуци да брани нешто од чега је свако већ био дигао руке. Овде решење питања прелази с поља тактике на поље психологије личности. Од свих решења, која су давала негативне резултате, он је негде налазио, или само назирао, могућност успешног исхода, ако је и сам знао како. Можда фаталистички?

Неко би с великим чудом и разлогом поставио питање: откуд фатализам у размишљању једног педантног официра, који је израђивао и решавао мноштво тактичких задатака, који су морали да задовоље сва правила ратне вештине. Али, тај исти официр врло је озбиљно писао и предавао војницима како „нема смрти без судњега дана" и да победа „лежи још и у Божјој руци". Војник може да пролази кроз кишу метака, али ако је судбина решила да га заштити, њему се неће ништа десити. О томе је врло озбиљно и писао и предавао. Ваља рећи да је било и оних који су се томе подругивали,[10] али се он није осврtао. Био је сведок да судбина није била нимало издашна у окршајима на бојном пољу. И на Нешкову вису, и на Говедарнику,[11] и на Рачанском риду, и на Добром пољу, и на Груништу, на Кошутњој стопи и Мачкову камену! Управо на овим последњим местима Бојовић је могао да види бојно поље као поље смрти. Његов пример на Јевремовачкој коси 1914. и код Кончуља 1915. није могао да се прихвати као наклоност судбине.[12]

Али, ко је макар и мало изближе посматрао војводу Бојовића могао је да у многим његовим ставовима о животу уочи и фаталистичка гледања. Одрастао у патријархалној породици, у дивљини планине Голије, где је Бог био најближи комшија и

[10] Ђенерал Драгутин Милутиновић.

[11] Овде је ђенерал Бојовић био командант и сам је могао да се увери колико је та „добра вила" штитила српске војнике од Бугара.

[12] Код села Кончуља стајао је ђенерал Бојовић са својим официрима на некој ливади. Неко је рекао да се одатле помакну, јер су на видику бугарске артиљерије. Тек што су се били преместили мало даље, на то место је пала бугарска граната. (из причања потоњег ђенерала Драгутина Милутиновића).

најпоузданији помоћник, уз побожну мајку Раду, Бојовићу се у тим околностима заметнула мисао о судбини као одредници људског живота. И он јој је остао веран до краја, записујући је више пута у књигама за васпитање војника.

Врло је вероватно да је потоњи војвода овде искушавао наклоност судбине, која је, изгледа, била већ истрошила све своје моћи. Остало јој је било врло мало да завара Бугаре како не би насрнули свом силином и остварили други велики пораз Срба на Косову.[13]

Овде је војвода посрнуо не само војнички него и морално; ударио је колеблјивог официра шаком у лице и раскрварио га. Понео се вишеструко невојнички и нечовечно, далеко изван достојанства једног војсковође.[14] Од тада је војводу често обузимао јед и грубо понашање према официрима. То ће се нарочито разгласити после рата, кад је војвода отишао у пензију и отворио уста свима који су до тада ћутали. Почеле су да се штампају књиге које су војводу тешко теретиле за самовољу и грубости.

Војвода Бојовић носио је једну несхватљиву карактерну особину, која се у војсци тешко може разумети: није могао да схвати пораз. У његовим стручним расправама то се нигде не помиње, али је победи потчињавао све, па и људске животе нештедимице.

„Али све то учење, сва та вештина треба да је упућена на то, не да се сачува свој живот, него да се непријатељ, *по ма коју цену*, победи; јер се са победом све надокнађује, а са поразом се све губи и пропада“.[15]

Истина је да ђенерал Бојовић није успео да задржи или потисне Бугаре с предвиђеног правца одступања српске војске долином Вардара, али је постигао успех у томе што је успорио бугарско брже наступање и омогућио војсци да се релативно срећено повлачи преко Албаније и Црне Горе. А то је, у оним условима, био вредан успех.

На путу великих искушења и нада

Команда Трупа нових области повлачила се преко Албаније правцем: Ђаковица – Везиров мост и Призрен – Љум Кула – Спас – Флети – Пука и даље према Скадру и Љешу. Успут су њени делови осигуравали одступање других јединица. Тешкоће у тим задацима састојале су се у томе што је требало потискивати надирање Бугара и уједно савлађивати албанска беспућа. На тим правцима били су путеви који су више личили на козје стазе него на комуникацијске саобраћајнице.[16] Неке коте на тим саобраћајницама биле су на висини 1.500 метара над морем. У саставу Трупа биле су и друге веће јединице.

Поред све беде која је била снашла српску војску, значајне тешкоће су јој чинили Арбанаси, чији је једини циљ био пљачка и отимачина војничке имовине. Било је прилика кад су се опкољене јединице откупљивале војном имовином: коњима, воловима и опремом. Многи официри су погинули у тим сукобима.

---

[13] Ову своју замисао војвода Бојовић је изложио у књизи *Одбрана Косовога Поља 1915. г. И заштита одступања српске војске преко Албаније и Црне Горе,* Београд, Издавачка књижарница Геце Кона, 1922.

[14] Министар војни Краљевине Србије, ђенерал Коста С. Протић, био се заклео Милану Ђ. Милићевићу да ће или укинути батине у војсци или неће бити министар.

[15] Петар Бојовић, Шта имамо и шта можемо да очекујемо од егзерцирних правила уопште, а шта од пешадијских посебице, Нови Сад, 1921, стр. 71–72. Истакао Б. Ј.

[16] То повлачење је истинито приказао војводин брат, владика жички Јефре, који је заједно с њим одступао.

„Уском стазом, кроз клисуру Великог Дрима, кренула је Моравска дивизија другог позива из села Круме ка Везирову мосту. Још у току ноћи Арнаути су по висовима поставили засједе и кад је ушла у тјеснац осули су ватру са свих страна. У таквим условима Дивизија није била спремна за борбу и страдала је уз велике губитке. Двадесет официра је избачено из строја: девет је погинуло[17] а једанаест рањено".

Одговорност команданта Трупа била је изузетно велика. Његова јединица је била потпуно одсечена од остале војске. О свему је морао самостално да одлучује и о свему да размишља. Командант није знао што се дешава у северној групи која је одступала преко Црне Горе, нити о јужном правцу Струга – Елбасан – Драч, куда се кретала Тимочка војска. Он је са својом војском био зашао у пределе најсуровијег албанског крша, ретко настањеног и крајње сиромашног. Једино је обиловао мноштвом дивљих и пљачкашких Арнаута, који су за ситницу нападали и убијали. Нити се имало што купити, нити је ко хтео што продати. Наступила је глад праћена суровим невременом. Укупне прилике на тим просторима биле су такве да се није знало ко је у горем стању: они које штите или они који штите. Војници заштите су само по усправном ходу личили на људске прилике. Изнемогли, промрзнути, изгладнели, поцрнели од ветра и невремена, у бедној, искиданој одећи и обући, они су уистину личили на нестварна бића која путују кроз некакве библијске пределе смрти.

Стварна слика повлачења српске војске преко Албаније, ма колико да је о томе било подухвата у мемоарској књижевности, и ма колико она била непосредно доживљена, остаће увек магловита слика нестварних и неуверљивих предела. Ђенералу Бојовићу је на читавом путу била пред очима стварна слика пакла и људског страдања.

Може се само замислити какво је расположење завладало међу живим костурима кад су видели у што се претворило обећање Врховне команде да их у селу Ороши чекају пуна складишта хране и одеће. Зашто међу војском није завладала оправдана побуна треба захвалити томе што у њој више није било ни снаге, ни воље за животом. Ђенералу Бојовићу је из Врховне команде дошло наређење да својом војском заштити простор око Скадра, на којем ће се прикупљати јединице на путу ка приморју. Он је сада морао да од војске, која се налазила на граници своје физичке и психичке издржљивости, тражи да омогући другима оно што више није ни самој себи могла да учини. Ова наредба изазвала је право запрепашћење. Ипак, није дошло до побуне. Да ли је крајња изнемоглост одузела последњу снагу војницима или је завладала потпуна равнодушност према свему? Ђенерал Бојовић сада је био приморан да више прибегава другачијим начинима командовања, избегавајући оштра наређења и преке речи.

На овом ужасном путу били су отупели и они познати српски осећаји самилости према немоћнима. За одредом је полагано гмизала аветињска поворка болесника и рањеника, о којој мало ко да је више водио рачуна. Изгубљени у леденом беспућу остајали су нарочито тешки рањеници. Они су били препуштени на милост и немилост арнаутским лешинарима. Остајали су тако, покривени снегом, да у леденој пу-

[17] Међу погинулим официрима био је и понос официрског кора ђенералштабни потпуковник Тодор Љ. Павловић [27. класа Ниже школе (1894–1897) и 9. класа (1899–1901) Више школе Војне академије], први доктор наука међу српским официрима. Само захваљујући његовој присебности (као команданту 3. пјешадијског пука другог позива, тада у заштитници) и пожртвовању његових другова, избегло се потпуно страдање ове јединице. Његово тело остало је на бојишту и неизвесно је што се с њим догодило.

стоши нађу мир и спасење од патњи, али и ожалошћени поступком својих команданата и сабораца. Док су били способни, од њих се захтевало да беспоговорно извршавају наређења и трпе сваковрсне оскудице до задњих снага издржљивости. Сада су били само терет, којега су се њихови сапутници ослобађали без много сажаљења. Занимљиво је да ђенерал Бојовић није о тим патњама својих војника нигде оставио ни најмање забелешке; за њих нико није одговарао. Нико није гладној војсци објаснио где су ти пуни магацини хране на путевима повлачења, како је било саопштено приликом одласка из Призрена. Успут се само наређивало да се мора издржати до морске обале, где их је чекао одмор и опоравак. Али, ни тамо није било ничега.

Моравска дивизија првог позива јављала је да већ неколико дана не стижу намирнице из Љеша. Стока је липсавала од глади, а људи су падали од изнемоглости. Постојала је опасност да војници почну продавати оружје за храну. Командант дивизије јављао је да ће у случају изостанка помоћи својевољно кренути дивизију ка Љешу. У Моравској дивизији другог позива стање је било још горе. На те људе се више није могло рачунати. Командант Комбинованог одреда одлучно јавља да је његова јединица била изнурана данонoћним борбама и покретима, неуредном исхраном и тешким земљиштем, те више није била у стању да изврши било какво наређење.

Тек на изричит захтев ђенерала Бојовића да се јединице примакну ближе Скадру и Љешу ради бољег снабдевања, Врховна команда је то одобрила. На том простору је било завршено повлачење Трупа, којима је заповедао ђенерал Бојовић. Али, кад се мислило да је спасоносна обала на дохвату – настало је тек право разочарење. На мору није било ни савезничких бродова, ни жељене хране ни топлог склоништа. У команди Коњичке дивизије настао је отворен отпор вишим командама. Оне, изгледа, нису могле да свате какво је било право стање у војсци. Претерани захтеви јединицама, које су биле препуштене себи у сваком погледу, изазвали су отпор свих команданата и војника. У сваком случају то је био одговор, не једини, на лошу организацију повлачења војске и трагичне последице нечије неодговорности за покрет, који је великом броју био последње путовање.[18]

После неописивих патњи које је преживела српска војска приликом повлачења кроз Албанију, наишло је тешко разочарење у савезнике. Кад је очекивала да се њена патња награди бар топлим људским дочеком, управо је од италијанских сабораца доживела слом свих нада у савезнике и њихову помоћ. Италијани су и од сенке некадашње војске страховали да им не угрози „интересе у Албанији“. То ће бити једна од највећих брига српске команде, а и касније, током боравка на Крфу, па и на самом Солунском фронту. Све те невоље прелазиће преко ђенерала Бојовића као начелника штаба Врховне команде. Оне ће, готово непрестано, отежавати и онемогућивати његово командовање и послове око збрињавања војске што ће трајати све до његове оставке 1918. године.

---

[18] После завршетка рата, војвода Бојовић је одмах реаговао на пребацивања да није добро бранио Кончуљски и Качанички кланац. Али, нигде није забележио ниједну сличицу патње својих војника о страшним призорима који су пратили његову војску најгорим правцем повлачења. Па и други, који су описивали ова невиђена страдања, нису се питали да ли је то морало бити управо тако.

[19] Милан Ђ. Недић, *Српска војска на албанској голготи*, Београд, 1937. Ови су Недићеви подаци врло поуздани, јер је и сам био непосредни учесник тих догађаја. Видети и: Архив САНУ – 10012/1-7, Живко Павловић, *Повлачење Трупа нових области 1915.*

Дочек савезника на обали Албаније био је велика обмана, која је плаћена скупим војничким животима и то када су већ били на прагу спаса. Обманута је и Врховна команда. Није познат ни приближан број оних који су остали у албанским гудурама; неки подаци наводе око 20.000. Једна слика ђенерала Милана Недића говори о томе са много људске сапатње и осјећаја:„И по овако несрећном времену улицама су се кретале бедне људске прилике, цвокотале од хладноће и умирале под великим беговским капијама. Српски војници. Овде онде захуче силно ветар, затресе ломљиве прозоре на турским кућама и заклопара какав ћепенак, као да пева посмртну песму једној пропалој нади и порушеној слави. Они костури, што лутаху улицама, цвокотаху испод капија и уздишући стресали се и умирали... умирали су једнако“.[19]

На дужности начелника штаба Врховне команде

Доласком у Скадар, тешко болесни војвода Путник обратио се Врховној команди да га привремено ослободи дужности како би потражио лека својој тешкој болести – астми, која га је и пре тога дуго морила. Врховни командант је то вероватно и очекивао, па му је на молбу хитно одговорио, наглашавајући своју наклоност према војводи и бригу за његово здравље.[20]

На основу тога, а вероватно би се будући догађаји и без тога тако одвијали, дошло је до промена у Врховној команди. Између 25. новембра (8. децембра) и 30. децембра (12. јануара 1916) године извршена је промена у саставу Врховне команде. Све ове измене потицале су непосредно од престолонаследника и остваривале су искључиво његовом вољом. На место војног министра постављен је пуковник Божидар Терзић, дотадашњи командант Шумадијске дивизије првог позива. Он је заменио дотадашњег министра, пуковника Радивоја Бојовића, који се тада налазио у Солуну и чијим радом, наводно, престолонаследник није био задовољан. На место изнемоглог и оболелог војводе Путника постављен је ђенерал Петар Бојовић, дотадашњи командант Трупа нових области, које су биле у заштитници српске војске у повлачењу од Призрена према Тирани, Скадру, Љешу, Елбасану и Валони.

О томе налазимо записе у штурим белешкама војводе Бојовића: „23. XII – Драч – Предао сам дужност пуковнику Љуби Милићу. Иако болестан, у 10,40 часова одлетео сам авионом из Драча у Скадар, да примим дужност начелника штаба Врховне команде. Пилотирао је Миодраг Томић, поручник. Из Сан Ђованија, из незнања, пуцали су наши топови на наш авион, који, срећом, није погођен“.[21]

Армијски ђенерал Милан Ђ. Недић у својим мемоарским и документарним записима наводи да је ђенерал Бојовић за начелника штаба Врховне команде дошао искључиво избором Њ. В. престолонаследника, 25. новембра (8. децембра) 1915. године. Тим избором је „узео војску у своје руке“.[22] Истога дана је одобрио војводи

[20] Архив Војноисторијског института (АВИИ) П-3, К-76, Ф-2, 13/7.

[21] *Завичај*, Илустрована ревија Матице исељеника Србије, бр. 217, октобар 1978, стр. 26–27.

[22] Милан Ђ. Недић, н. д. стр. 171–172.

Путнику вишемесечни опоравак. Није познато који од ова два документа је први написан. Овим „одобрењем одсуства ради лечења и опоравка“ војвода Путник је практично разрешен дужности начелника штаба Врховне команде.

Ово изненадно „исказивање поштовања“ према војводи Бојовићу било је по други пут бацање жеравице у његове голе дланове. Свакако, престолонаследник овога пута није мислио на Бојовићеву способност око збрињавања избеглица и војске. Била је то само форма у коју ће се вешто упаковати једна друга, знатнија улога, још раније замишљене распреме у српској војсци и српској политици.

Већ на обали Албаније Бојовића је чекао изузетно напоран посао. Требало је прикупити све јединице уз неколико неопремљених и примитивних лука, неуређених за прилазак већих бродова. Ваљало је разврстати и усмерити транспорте према циљевима и наменама, одвојити војску од избеглица и упутити их у њихова одредишта. Посебно је требало организовати пребацивање војске, добрим делом изнемогле и болесне, на опоравак и лечење. Како је то све изгледало у Скадру и какав је посао чекао војводу Бојовића, записао је ђенерал Милан Недић: „Може се без претеривања рећи, да је сада српска војска у стању потпуне дезорганизације. У Скадру једна гомила појединачних војника лута улицама. У своје јединице се враћају само кад је дељење хране. Нема ни реда ни дисциплине у војничком смислу. Врховна команда и њена одељења раде још; али су немоћни; њихова наређења сударају се са општом равнодушношћу. Али је дух код војника добар. Нема случајева непослушности. Војници просе за парче хлеба, умиру од изнемоглости по улицама, али се не чује ни једна реч протеста“.[23]

Овај површни „војнички“ поглед назире се оно што је најбоље остало у војсци. То је зналачки уочио и француски ђенерал Пјарон де Мондезир. Он је војнички непогрешиво одмерио вредности српскога војника, уочио његов неумрли дух, у којем није била утрнула слика остављене домовине и жеља да се у њу врати. У бунилу изнемоглости треперили су му пред очима лелујави и једва препознатљиви обриси домаћих крајолика, испуњени познатим ликовима сугрђана и топлим, познатим жамором домаће чељади. То је била највећа снага која му је одржавала дух да не клоне у албанским провалијама и безданима. Ипак, беда једне пропале војске и народа, више се истицала што се више обухватала погледом. Околни простор примитивних албанских пристаништа личио је на старозаветне сеобе и прогоне читавих племена, од којих је и Бог дигао руке.

Још пре него што је отпутовао на лечење, војвода Путник је оставио наређење да: „помоћник начелника штаба може до мога оздрављења доносити решења под потписом ’за начелника штаба’ по свим предметима административне и материјалне природе“. Овај помоћник начелника штаба био је пуковник Живко Павловић, официр којега је војвода Путник изузетно ценио и поверавао му многе оперативне задатке. У међувремену се очекивао долазак ђенерала Бојовића да преузме место начелника штаба Врховне команде. Команданту Тимочке војске у Драчу шиље се порука из Скадра, 22. децембра 1915. (4. јануара 1916), коју потписује пуковник Павловић: „Овим путем по авијатичару молим известити одмах, да ли је кренуо за Скадар генерал господин Петар Бојовић сходно наређењу Њ. Кр. Височанства Престолонаследника. Ж. Павловић“.[24]

[23] Милан Недић, н. д., стр. 175.

[24] АВИИ, П-3, К-73, Ф-5, бр. 4/26.

На ту поруку одговорио је командант Тимочке војске, „почасни ађутант Њ. В. Краља ђенерал Илија Гојковић“ 23. децембра 1915. (5. јануара 1916), преносећи речи ђенерала Бојовића: „Ђенерал Бојовић приспео је јуче, 22. т. м. после подне, у Драч и још се није кренуо за Скадар....“

Тридесетога децембра 1915, односно 12. јануара 1916, стигао је ђенерал Бојовић на нову и тешку дужност. У ствари „долете на једном авиону из Дача“. Истога дана Скадар је напустио француски ђенерал Мондезир, први од виших савезничких заповедника који је посетио српску војску на обали Албаније. Иако су већ били почели разговори с Французима да се преуређење српске војске обави у Албанији, показало се да то није могуће. Због тога се увелико радило да се војска одатле пребаци на Крф, али је и то било тешко извести због неких непредвиђених догађаја. Председник владе Никола Пашић и дипломатски кор напустили су Скадар 1. (14) јануара 1916. и отпловили за Бриндизи преко медованске луке. Из Бриндизија су отпутовали на Крф, где су стигли 5. (18) јануара. Француска влада нудила је Пашићу да пређе у Ексан Прованс, али је он на то одговорио да је потребније да остане код своје војске на Крфу.

Из једног писма војводе Бојовића, 8. јануара 1816. министру војном Божидару Терзићи, види се сва сложеност и одговорност послова и задатака који су били пред њим. Оно из прве руке говори какво је било укупно стање на албанској обали у току припрема за пребацивање на Крф. „Јутрос је престолонаследник имао са мном да иде из Медуе у Драч на једном контраторпиљеру италијанском, који је за то нарочито тражен. Кад је торпиљер дошао и кад је Престолонаследник дошао у Медуу из Љеша ту је већ био дошао Краљ Никола који је прошлог дана тражио за себе један торпиљер, наводећи да полази из Скадра, јер је, рекао је, у великој опасности.[25]

Кад је престолонаследник хтео сести у барку да се одвезе на торпиљер саопштено му је да га торпиљер неће пренети у Драч него у Бриндизи, тада је престолонаследник протестовао и није хтео ићи у Бриндизи, него се вратио у Љеш да иде сувим за Драч.[26] Ја сам споразумно са њим пошао за Драч преко Бриндизи да не би био дуг прекид везе између Врховне команде и армија. Тражићу да ме сутра рано пренесу у Драч и учинићу све могуће да се отклоне тешкоће које нам Италијани стављају у погледу транспорта трупа.

Као што сам јуче известио министра, обустављено је кретање трупа из Драча за Валону док се не отклоне тешкоће које Италијани чине[27] и док се не успе да се из Драча трупе укрцају у Валону, а скадарске у Драчу.

[...]

Сем до сада укрцаних болесних и изнемоглих војника и пријављених лађа тражио сам да се пошљу накнадно хитно још лађа за пренос око 3000 болесника и изнемоглих војника и две лађе за топове и муницију, која се налази у Медуи. Обећао је, али сумњиво. Молим за најхитније дејство и са стране владе у овом смислу.

[25] Опасност је била у томе што је Ловћен пао 8. јануара, Његуши заузети истог дана, 13. јануара пало је Цетиње, 16. јануара поседнута је Подгорица, а већ 18. јануара Аустро-Угри су били под Скадром. (Датуми су по новом календару)

[26] Одавде се види да ратни брод није био дошао ради престолонаследника, већ по захтеву краља Николе, који је ту, како се види, имао првенство.

[27] Италијани су се плашили да им Срби не запоседну простор у Албанији, који су они сматрали својим после завршетка рата.

При састанку са кнезом Петром[28] у свити краља Николе, рече ми кнез да црногорској војсци око Подгорице прети велика опасност, да јој Аустријанци пресеку одступницу упућивањем трупа са артиљеријом и митраљезима парним лађицама и сплавовима кроз Скадарско Језеро, јер тамо око језера Црногорци немају ништа од војске што би могло тај покрет спречити.

Ово ме побудило да повучем све наше трупе из Скадра и околине ка Љешу, заузимајући постепено положаје за добитак у времену док се не изврши укрцавање и одлазак наших трупа".[29]

Српској војсци предстојало је још једно тегобно и мученичко повлачење обалом Албаније од Скадра до Валоне, беспућем од преко 200 километара.[30] Следиле су многе сметње Италијана и дуго чекање транспортних бродова, уз непрестана умирања од исцрпљености.

Ђенерал Бојовић на Крфу

Још од времена примања дужности начелника штаба Врховне команде, ђенерала Бојовића заокупљале су силне бриге око опстанка остатака српске војске, доспелих на обалу Албаније. Заједно са дужношћу преузео је тешке бриге и многе слабости око збрињавања изгладнелих и очајних гомила војске и народа. Међутим, откако је француски ђенерал Мондезир преузео збрињавање српске војске, њену команду савезници више нису ни за што питали. Тако је ђенерал Бојовић, иако друга личност у српској војсци, после врховног команданта, био потчињен туђој власти. Он је то подносио стрпљиво и уздржано. Ипак, сарадња ђенерала Бојовића и Мондезира била је врло складна и успешна. Са новим начелником штаба српске Врховне команде ђенерал Мондезир је требало да расправи и проучи све могућности за пребацивање и смештај српских јединица. Како налазимо у документима, ова два ђенерала врло су складно и успешно сарађивала.

Ради смештаја српске војске окупирано је острво Крф, 26. децембра 1915. (11. јануара 1916). Припадници окупацијског одреда имали су задатак да изврше основне припреме ради прихвата првих превезених српских јединица из Албаније. Тамо је око Драча и Валоне чекало око 150.000 војника и 1520.000 коња и друге стоке, бројне избеглице, од којих су неке доспеле и на Крф.

Док је ђенерал Бојовић још увек боравио у Драчу и руководио укрцавањем војске и прикупљањем јединица ка пристаништу у Валони, ђенерал Мондезир био је непрестано на путу између Бриндизија, Крфа и Драча. Највише је боравио у Бриндизију, одакле је руководио базама, где су се налазили његови поуздани сарадници, усмеравајући заједничке послове савезника.

---

[28] Један од синова краља Николе, који је командовао Ловћенским одредом и ненадно се повукао с бојишта. Овај састанак је, свакако, био пре 8. јануара, како говори ово војводино писмо, јер је истог дана пао Ловћен. Тада се још није знало да је краљ Никола наредио капитулацију црногорске војске, па отуда овакав садржај писма.

[29] АВИИ, П-3, К-76, Ф-2, 18/10. Превожење за Крф почело је из Драча 6. (19) јануара 1916, а завршило се превожењем Коњичке дивизије из Валоне 23. марта (5. априла) 1916.

[30] Скадар – Медова – Љеш: 47 км, Медова – Љеш – Драч: 81 км, Драч – Валона: 112 км.

На конференцији у Паризу 8. (21) фебруара 1916, донесени су веома важни закључци о даљој судбини српских јединица, које су биле већ распоређене у логорима за опоравак. Према одредницама закључака конференције француска влада се обавезала да обнови, преуреди и наоружа српску војску. О томе се говорило још док је она била око Скадра, Драча и Елбасана, али се од тога одустало. После опоравка на Крфу приступило се овом најважнијем војничком задатку.

У вези с тим, начелник штаба Врховне команде, ђенерал Бојовић, одаслао је спис *Основи за преуређење наше војске* свим одељењима своје установе, односно њиховим начелницима, да о томе приложе своје мишљење. То је било крајем јануара 1916. године.[31]

Француски документи тог времена марљиво прате сва дешавања у српској војсци на Крфу. Према тим виђењима, готово све српско наоружање било је изгубљено или уништено, нарочито артиљерија. Војску је требало изградити на потпуно новим основама. Преуређење се односило и на савремену обуку јединица и увођење дисциплине, која се била сасвим изгубила после дугог времена патње и препуштености судбини.

У јавним наступима, изјавама и наређењима, ђенерал Бојовић је увек заступао начела човекове части. Ипак, понекад је претеривао у строгости, задирући у приватност човековог достојанства. Иако се као начелник штаба Врховне команде трудио да буде правичан према свима, у примени строгости застрањивао је и падао у анахронизам. У стању избеглиштва, где су сви припадници српске нације на неки начин били колективно кажњени, ђенерал настоји да и службено уведе телесну казну за војнике. У XVI одељку *Основа за преуређење наше војске* уписао је: „... други да могу осудити по кратком поступку војника на телесну казну".[32]

У примењивању казне, која је понекад била безосећајна и сурова, могуће је назрети онај део војводине личности који се повремено испољавао и према официрима и према војницима. Ради примене строге дисциплине, залаже се да се она подједнако примењује на све, без обзира на класну припадност. Опорављена и оснажена војска на Крфу даје одушка за све пање које су је мучиле током повлачења преко Албаније. Недисциплина и неодговорност једнако је захватила и официре и војнике. Строги начелник штаба Врховне команде пише наређења јединицама 12. (25) марта 1916, док је још део војске у Албанији, око Валоне, и док многи на Виду издишу:

„... Гвоздена дисциплина сад је потребнија него икада, али се она може створити само тако, ако се правична и највећа строгост, искључиво у интересу службе, споји са старешинском благонаклоношћу и непрекидним старањем за добро војника.

Једнакост војника мора бити апсолутна, без обзира на друштвени положај појединаца док су ван војске, али је потребно водити рачуна и о томе да се осетљивост и

[31] На Бојовићевом распису нема датума, али се он може одредити на основу датума на одговорима начелника одељења Врховног штаба.

[32] АВИИ, П-3, К-83. Ф-2, 7/6. До којих граница може доћи људско насиље и дивљаштво, чак и у току највећег страдања, говори запис игумана Леонтија Нинковића: „поред осталих грозота које су ме сретале највиша је грозота била, коју сам мојим очима гледао у растојању од 20 корака, а у близини ријеке Маће, коју бијасмо прешли. Командант VIII пука србијанског потпуковник Н.Н. убија брзометком српског војника Србина из Ужица и то само за то, што је лакше ударио батином свога друга, кога је потпуковник том казном казнио за то што је од умора сјео да почине и да што заложи". (Јован Бојовић, *Забиљешка игумана Леонтија Нонковића о повлачењу из Црне Горе 1916. године*. У: Историјски записи, 4/1978, стр. 98).

достојанство појединаца не може променити са променом положаја, и да се ове особине тамо где их има, могу врло корисно експлоатисати за подизање и гајење свију војничких врлина, због тога их не треба убијати рђавим и неправичним поступцима".[33]

Сведочанства говоре да се војвода није увек држао ових личних поставки, чак је знатно од њих одступао. Није лако избећи осећај да је војвода с неким патолошким уживањем примењивао и најстроже казне.[34] Чак се чини да је настојао да се глас о кажњенику чује дуго после примене казне, и да се чак тиче и његове родбине. То се лако уочава, иако је војвода, према породичним изворима, био нежан члан породице.[35]

Чини се да је ђенерал Бојовић имао великих неприлика с увођењем дисциплине у тек опорављеној војсци, која је, изгледа, брзо заборавила скорашње патње. Са свих страна долазе оптужбе да српски официри и војници праве неред, па се чак сумњиче и за разбојништва. Поред свих непосредних брига око дисциплине војника, ова појава упућује и на то да ни официри нису обављали своје дужности како треба. Неред је завладао војском чим се прибрала од умора и глади. На то су, свакако, утицали дуги дани патње и препуштености себи за време дугог и хаотичног одступања преко Албаније. Војска се осећала превареном и остављеном, па је сада, онако необуздано, осетивши снагу младости, дала одушка у раскалашности и обести.[36] Осим тога, разлози за немир могли су проистицати из предосећања будућих крупних догађаја. Ђенерал Бојовић као да више није у стању да заповеда, већ моли: „Ја молим команданте армија и осталих самосталних команда и установа да настану свом снагом своје законске моћи, да се тучи и злостављању војника најодсудније стане на пут..."[37]

Нагли успон ђенерала Бојовића и сукоби с војводама

Постављење ђенерала Петра Бојовића за начелника штаба Врховне команде изненадило је све, осим оних који су то смислили. Како се чини, и сам је ђенерал био затечен. Овакав поступак био је изван војничке логике, иако није усамљен у српској војсци.[38] Може се само замислити како су се осећале две кочоперне војводе, Степа

[33] Велики рат Србије (ВРС), XV, 1928., стр. 172–173.

[34] Грубости и недоличности официра према војницима биле су врло честе. Бивало је да се српски војник жали француском официру из страха од освете свог старешине. О томе налазимо непосредно сведочанство у пријави артиљеријског капетана прве класе Недељка Дивца, члана комисије за истовар опреме у луци Микра, 2.(15) маја 1916. Испод рукописа је Бојовићев аутограф црвеном оловком: „Да се одмах узму на одговор и најстроже казне. П.Б." Ова раздражљивост официра неоспорно је везана за већ покренуту „суданију" припадницима „Црне руке" (АВИИ, П-3. К-140. Ф-4, 17).

[35] Већ поменути записи сестре Милене.

[36] О том говори Бојовићева наредба О. Бр. 27657, 1. (14) фебруара 1916. (ВРС, XIV, 1927, стр. 323.

[37] АВИИ, П-3, К-376, , Ф-1, бр. 3.

[38] Кнез Милан Обреновић поставио је 21. октобра (2. новембра) 1878. ђенералштабног потпуковника Јована Мишковића за војног министра, поред неколико ђенерала. Уз то му је нудио и чин пуковника, што је Мишковић одбио „у интересу морала и среће наше војске". Мишковић је одбијао понуђену дужност, али је уз кнеза био и ђенерал Коста С. Протић, његов блиски сарадник.

То се види и у дневнику Милана Ђ. Милићевића. (АСАНУ – 7242/12, стр. 3).

Степановић и Живојин Мишић, нарочито овај последњи, који је Бојовићевом пропалом армијом зарадио чин војводе. Овај престолонаследников поступак неће остати без последица у командовању, па ће бити непрестано принуђен да вишекратно даје наредбодавне подршке новом начелнику и да га непрестано заклања својим високанством. Долазило је до отвореног одбијања наређења и војничке непослушности. Један допис војводе Мишића упућује на озбиљност сукоба који су могли доћи. Изнервиран Бојовићевом упорношћу да се наметне као старији у командовању, војвода Мишић непрестано упућује на то да треба знати „ко коси а ко воду носи“, без обзира на то што је случај те односе изокренуо. На крају ће отворено исказати своје противљење према таквом командовању, па и према самом Бојовићу и написати 3. (16) новембра 1916: „Врховној команди, никаквим законским опредељењима, па ни најновијом Уредбом о положају, надлежностима и власти начелника штаба Врховне Команде и начелника одељења, г. Ђенерал Петар Бојовић није постављен у такав изузетан положај у војсци, да сме и да може, па чак у виду једне наредбе, односити се према далеко старијему од себе који је случајно на нижем положају.

Дужни, далеко коректнији односи и далеко деликатнији тон писања и заповедања г. Ђенерала Петра Бојовића као млађега на вишем положају, наспрам старијега на нижем положају, нису ни чим суспендовани ни упућени другачијем схватању и поступању у званичној преписци ове врсте.

На овој основи ове некакве претње, прекоре и поуке предњом наредбом управљене оваквим тоном на моју личност, не примам.

У противном сваки даљи службени однос између нас двојице је немогућ“.[39]

На сличан је начин одговарао и војвода Степа, поткрепљујући их са доста цинизма. Ђенерал Бојовић, сада заштићен с највишег места, очитава лекције војводи Степановићу, што би у нормалним условима било непристојно. Али се ђенерал покрива поузданим плаштом својих наређења„по заповести Врховног команданта“ и упућује старог војводу на познавање основних војничких знања. Све је то речено „правилским стилом“ и јасним војничким исказом, али међу редовима налазимо доста осветничког, па и увредљивог, што није промицало знању војводе Степе. Бојовић је био упоран да „уразуми“ свога старијега колегу по годинама и чину, али на нижем положају и без такве заштите, као што ју је имао начелник штаба. Зато ће војводи Степи стално упућивати читав низ укора и замерки, чија је тежина имала упориште изван Бојовићеве личности, али је кроз њу говорила. Да је дошло до озбиљног сукоба у командовању види се из једног наређења упућеног војводи Степи, где се ђенерал Бојовић вешто „покрио“ установом Врховног команданта: „Овакав поступак и рад г. војводе Степановића и још при том *ЗАПОВЕДНИ ТОН*, као и у многим другим ранијим одговорима.... показују од стране његове извесно негодовање, пркос и пређутно критиковање рада и наређења претпостављене му Врховне команде.

Командант II Армије г. војвода Степановић...., служи се у званичној преписци са Врховном Командом не молбеним него тоном заповедним, као да се не обраћа претпостављеној команди, па ни равној него нижој, *заборављајући да на челу Врховне Команде стоји Њ. В. Наследник Престола као Врховни Командант*, и да све што се у њој ради, наређује и заповеда, бива у Његово име и по Његовој заповести...

[39] Народна библиотека Србије (НБС), Р-374/IV/10.

С погледом на све ово изложено, а у интересу службе, ауторитета и угледа Врховне Команде, наређујем:

Да командант II Армије г. војвода Степановић убудуће подешава свој рад и званичну преписку са Врховном Командом онако, како то интереси службе налажу, тоном и начином како прописују правила и прописи, олакшавајући а не отежавајући Врховној команди њен иначе тежак задатак и положај, у коме се налази према садањим приликама.

Понови ли Командант II Армије г. војвода Степановић и у будуће овако своје држање у служби и службеној преписци са Врховном Командом, *биће принуђен да према њему предузмем одговарајуће законске мере*...“[40]

Оваква и слична догађања у српској војсци, а било их је више на Солунском фронту, умањивала су њен ауторитет и стварала неповерење код савезника, нарочито француске команде. Што није дошло до већих неспоразума у српском војном и владалачком врху највећа је заслуга управо ђенерала Бојовића. Да није био припрaван за подношење пренебрегавања и омаловажавања, могао је, а за то је имао највише овлашћење, да разгори страсти до трагичних последица. Он се овде заиста показао на висини искусног старешине и помирљивог организатора. Али, мора се нагласити да су узрок свему томе били смишљени поступци престолонаследника, чије је налоге ђенерал Бојовић само преносио и проводио.

Ђенерал Бојовић у вртлогу политичких обрачуна

Када је ђенерал Петар Бојовић изненада постављен за начелника Штаба Врховне команде српске војске у повлачењу, није ни слутио каква га искушења чекају. Још се чека коначна реч о томе колико им је био дорастао и какав је пут у њима изабрао. Догађаји захтевају више примене психологије и етике него војничке вештине и спреме. Врховни командант, престолонаследник Александар, укључиће у своје замисли велик део војних и грађанских старешина у политичке трзавице, којима ће решавати нека своја династичка и политичка питања. Али, тиме ће уједно разбити целовитост официрског људства, заметнути унутар њега неповерење и мржњу, ослабити ударну моћ војске у најтежим временима за њу и њену државу. Само је за Александра то било најповољније време и стање: имао је све чиниоце на окупу, далеко од народа, који је могао да се сврста на страну против њега и његових намера.

Потребна му је била само једна поуздана рука, која ће владати војском док он буде решавао главно политичко питање: сопствени опстанак на власти. Александар је овде решио да се потпуно обрачуна с војничким ауторитетима, који су му измицали контроли због свог ауторитета у војсци и народу. На истој линији били су интереси династије и радикала на челу са Николом Пашићем. То је био и велики прелом за целокупну личност ђенерала Бојовића. Он је наједном престао да буде истомишљеник са својим друговима и силом дароване власти постао њихов љути прогонитељ и непријатељ.

Свакако, постоје никада изречене истине о многим нашим величинама, које је увек прикривао „национални интерес“ или она позната изрека: „није сада време да

[40] АСАНУ – 14.434/433. Истакао Б. Ј.

се о томе говори". Тако смо непрестано прикривали праве стварности, а наметали оне које су биле потребне једном времену и политици у њему. Те сакривене истине увеличавале су и славу врховне власти. Напослетку смо увек остављали многа решења, која су припадала нашим одлукама да се њима баве млађа покољења с „временске дистанце". О томе говоре многи документи у нашим архивима.

Ову нашу поставку оправдава и потврђује запис једног оптуженог на Солунском процесу, Милана Гр. Миловановића Пилца, који је дао на суђењу. Истичући да је ђенерал Бојовић руководио отпором официра према Уредби о приоритету власти, он завршава исказ с чуђењем: „Ето то је тај исти ђенерал Бојовић који је потписао оптужбу за Милутина[41] за ствари у којима је и он активно учествова".[42]

На основу пријава, министар војни Божидар Терзић сачинио је спис и упутио га начелнику штаба Врховне команде, ђенералу Петру Бојовићу. Он је спис проследио начелнику судског одељења Гојку Павловићу да му „поднесе писмени реферат и своје мишљење шта по закону могу предузети по овој ствари". У том спису наглашавало се „да је помоћник начелника штаба III армије, ђенералштабни пуковник Драг. Димитријевић намерно и са планом врбовао поједине људе и радио на томе, да се изврши атентат на Њ. Кр. В. Престолонаследника, да се обори садања владавина и правни ред са династијом Карађорђевића на челу државе па да се на то место уставне парламентарне монархије заведе режим, у коме би највишу власт имали 10–15 људи одабраних, који би се ослањали на војну организацију; да се сви они, који би сметали или би били на путу извршења овога посла имају силом уклонити, а један од првих таквих има да буде убијен г. Никола Пашић председник Мин. Савета; да је Њ. Кр. В. Престолонаследник опкољен рђавом околином и подложан њеним утицајима..."[43]

Иза тога је уследило хапшење оптужених, без икаквих претходних провера о истинитости пријава и оптужби. Одмах по „добијању мишљења" и препоруке начелника Судског одељења, ђенерал Бојовић је сачинио наредбу за све официре српске војске. Он је оптужене унапред називао најпогрднијим именима, као да је све већ било доказано. И све је било потврђено устаљеном, заштитном формулом: „по заповести врховног команданта". Остало је познато. У тим почетним списима знао се унапред и њихов епилог.

Ђенерал Бојовић је издао наредбу која својим садржајем необично подсећа на све такве документе који настају „у кризним ситуацијама" и када треба усмерити пажњу на оне који „подривају ауторитет власти": „У овим историјским и судбоносним данима за нас, кад нам света дужност налаже слогу и једнодушност у раду, те да храброст, морал и дисциплину код наше дичне војске одржимо на достојној висини у борби за слободу миле нам отаџбине и поробљених нам породица, у овим данима нашло се је нажалост неколико официра, који нису били вођени оваквим осећајима дужности и позива, већ, обузети амбицијом за влашћу, почели су да стварају подвојеност и неслогу међу официрима, да критикују и агитују против државне управе и њене политике, да подривају ауторитет власти, да руше законити поредак

[41] Реч је о потоњем пуковнику Милутину Лазаревићу, Бојовићевим блиским сарадником и једном од најспособнијих српских официра, војних историчара, теоретичара и критичара.

[42] Милан Живановић, *Пуковник Апис – Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте*, Београд, 1955, стр. 40.

[43] Исто, стр. 68.

и да упропасте дух и дисциплину у војсци, у чему се огледа тежња да узму у своје руке политичку и војничку управу".[44]

Сам садржај реченице од 115 речи изван сваке је читљивости. Набијен је емотивним изразима и фразама, срачунатим да делују на осећања и устаљени војнички ред. Истичу се искази: „света дужност", „храброст, морал и дисциплина наше дичне војске", „за слободу миле нам отаџбине и поробљених нам породица", „обузети амбицијом за влашћу", „критикују и агитују против државне управе и њене политике", „да руше законити поредак", „да узму у своје руке политичку и војничку управу". Ова „убитачна" фразеологија потиче из ризнице најжешћих политичких обрачуна у било ком облику власти и у било ком идеолошком систему. Тај документ ничим не подсећа на било који војнички запис; у њему све кипи од репертоара најжешћих политичких обрачуна.

Ток Солунског процеса открива ђенерала Бојовића као човека несталног става. Он погледе неких људи час веома уважава, час их потпуно оспорава и окреће им се крајње непријатељски. Према некима, којима никада није био наклоњен, подешава сасвим супротан став „у интересу сарадње" у заједничким задацима. Из оваквих особина његова карактера извире склоност према каријеризму. С друге стране, на основу неких догађаја око организације Топличког устанка види се да Бојовић није био спреман ни да призна учињене грешке, ни да прихвати одговорност за пропусте. Напротив, настојао је да их у потпуности припише другима, макар они за то сносили најтеже одговорности. Чак је у томе активно учествовао.[45]

Бојовић је постао војводом. Зналачким и рискантним војничким поступцима поразио је бугарску војску и принудио је на предају. Напредовао је низ Мораву колико су дозвољавали напори „снаге човека и коња". Остављао је далеко иза себе јединице француских савезника. Својим војничким успесима знатно је допринео стварању будуће Краљевине Југославије, а тиме и престолу Карађорђевића.

Убрзо после тога био је одстрањен из војске, управо зато што је неком било веома стало да се увек мора знати „ко коси а ко воду носи". Колико му је „даровани" војводски чин значио види се по томе што није присуствовао прослави десетогодишњице Кумановске битке. На његовом су месту били су делегати из придружених крајева са Запада, који ће ту нову државу потпуно уништити.

Закључак

Војвода Петар Бојовић био је војник српског деветнаестог века. Задојен патриотизмом у породици, затим у грађанској школи, а нарочито у војној академији, подржавао је циљеве које је тада постављала српска национална ослободилачка мисао. Те мисли, пуне и друштвеног и личног самопожртвовања, господариле су и српском националном културом. Тиме је нарочито био надахнут покрет младих *Уједињена омладина српска*, у којем је било и официра. У просветитељским напорима

[44] Милан Живановић, н.д. стр. 39.

[45] Реч је о томе да се сва кривица за прерани и трагични Топлички устанак пребаци на Косту Пећанца, који је за све био најмање крив. Кривци су били добро познати, али никада нису одговарали.

Вука Караџића налазимо мноштво следбеника из редова српске војске. Они шире Вукове идеје и књиге, а у многим случајевима и материјално помажу школе и ђаке. Српска војска била је носилац и тумач националне борбе за ослобођење и уједињење; многи њени припадници погинули су као добровољци по Македонији још пре рата 1912, исказујући чудесну слику несебичности и храбрости.

На таквој традицији стасавао је и војвода Бојовић, као и његови претходници и савременици. Осведочено презирући смрт на бојном пољу, он је давао пример српског војника, коме су и непријатељи исказивали поштовање. По записима страних посматрача и познавалаца наше војске, српски војник је у свим ратним условима давао пример хришћанског приступа и према највећим непријатељима. Нису познати примери било какве осветољубивости или насиља према рањеницима или заробљеницима, што се о њеним противницима не може говорити. Ова лепа војничка традиција има своје заметке још у феудалној српској држави.[46]

И у времену војводе Бојовића војни врх био је увек под будним оком грађанске власти, политичких странака и највишег владара. Нарочито су били под паском познатији официри и војни ауторитети. Али, то је било уобичајено у свим државама. Познат је случај Кутузова, кога би после сваког рата пензионисали, а чим је настајала каква опасност по земљу одмах би га активирали,. И потоње војводе, Путник и Мишић, осетили су ту „склоност“ српских владара. Тај обрачун понекад је био претерано груб, па и трагичан.

Грађанске власти, нарочито страначка политика, користили су војску за своје међусобне обрачуне или за утеривање страха у народ.

У познатим „крагујевачким догађајима“ налазимо и капетана, будућега ђенерала и дипломату Саву Грујића. Као резултат грађанских политичких превирања војска је често била на удару, приморана да се брани од властитог народа. Управо су грађанске власти, а нарочито оне највише, узроковале нетрпељивост и сукобе војске и народа, па и несношљивости у самој војсци.

Било је и неповерења војске према владарима, што се увек трагично завршавало. Кнез Милан је у крви угушио Тимочку (или Зајечарску) буну, али су и Обреновићи били жртве. Милан је за длаку избегао смрт у атентату Илке (Јелене), супруге убијеног Јеврема Марковића. Помоћу војске уставобранитељи су протерали кнеза Михаила, а његовог рођака Александра убили су његови војници. Такав сукоб трагично се решио и на Солунском фронту, убиством, осудом, прогоном и отпуштањем већег броја врсних официра.

Све се то дешавало због још неизграђене и уобличене грађанске власти и неконтролисане политичке острашћености, што није могло мимоићи ни војску. Војвода Бојовић је, уз ђенерала и академика Јована Мишковића, један од ретких војника којега политика није интересовала. Међутим, због положаја у војсци, на солунском суђењу није могао избећи свој политички отклон. А политика на мундиру увек оставља мрљу. То се дешавало и у војсци социјалистичке Југославије, где су политичке кризе у друштву неминовно утицале и на високо војно руководство. И наше време има таквих искустава.

[46] О томе је у више радова писао пуковник др Гавро Шкриванић. Остао му је у рукопису рад о феудалној српској војсци. Тиме се бавио и Никола Стијеповић, али без научне вредности.

Литература

1. Јовановић, В.: „Жандармерија Краљевине СХС у новоослобођеним областима 1918–1929“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1–2, Београд, 2002.

2. Бојовић, П.: *Одбрана Косовога Поља 1915. г. И заштита одступања српске војске преко Албаније и Црне Горе*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1922.

3. Недић, М.: *Српска војска на албанској голготи*, Београд, 1937.

4. Павловић, Ж.: *Повлачење Трупа нових области 1915.*, Архив САНУ – 10012/1–7

5. Завичај, Илустрована ревија Матице исељеника Србије, бр. 217, октобар 1978.

6. Бојовић, Ј.: Забиљешка игумана Леонтија Нонковића о повлачењу из Црне Горе 1916. године, *Историјски записи*, 4/1978.

7. Живановић, М.: *Пуковник Апис – Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте*, Београд, 1955.

8. Архив Војноисторијског института, П-3, К-76, Ф-2, 13/7.

9. Архив Војноисторијског института, П-3, К-73, Ф-5, бр. 4/26

10. Архив Војноисторијског института, П-3, К-76, Ф-2, 18/10.

11. Архив Војноисторијског института, П-3, К-83, Ф-2, 7/6

12. Архив Војноисторијског института, П-3. К-140, Ф-4, 17.

13. Архив Војноисторијског института, П-3, К-376, Ф-1, бр. 3.

14. Народна библиотека Србије, Р-374/IV/10.

15. Архив САНУ, 14.434/433.

МОНТЕЗУМИН ПОРЕДАК КАРДИОКТОМИЈА КАО КОЛАТЕРАЛНИ БИЗНИС У ХУМАНИТАРНОМ РАТУ

Бошко И. Бојовић*
École des hautes études en sciences sociales, Paris

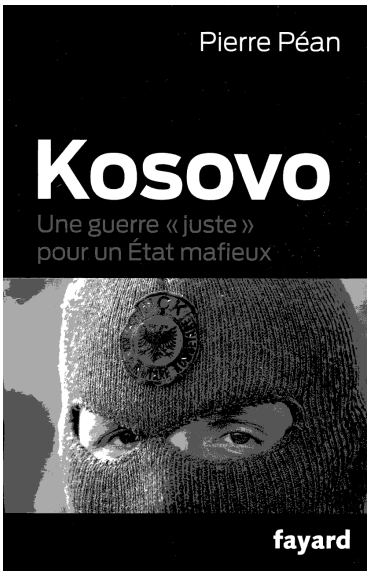

Kosovo: Une guerre «juste» pour un Etat mafieux, Pierre Péan, Fayard, Paris, 2013.

Маја 2013. у Паризу, код једног од најпознатијих француских издавача – Фајара (*Fayard*), објављена је досад најпотпунија студија о Косову и улози НАТО савезника под насловом: *Косово: „праведни" рат за мафијашку државу*. Угледни француски публициста – истраживач Пјер Пеан извршио је изузетно важну и савесну синтезу великог броја објављених, као и необјављених текстова и извештаја дипломатских и обавештајних извора коју допуњава његова анкета на терену и разговори са важним учесницима и савременицима. Уз 458 стране основног текста, придодато је 45 страна углавном ексклузивних и поверљивих докумената.

Ова несвакидашња књига почиње стенограмом сведочења УЧК војника које је објавио Б92, 10. септембра 2012, у досијеу под насловом Анатомија злочина. Албански лекари и приучени припадници УЧК су уживо и без анестезије вадили срце двадесетогодишњем младићу српске националности, што превазилази страхоте 20. века и враћа на кардиоктомију коју су масовно вршили жреци астечког императора Монтезуме с почетка 16. века.

Веродостојност извештаја Дика Мартија о „бизнису" људским органима код више стотина српских заробљеника,[1] али и албанских жртава, Пјер Пеан верификује анкетом

* Проф. др Бошко И. Бојовић је научни саветник у Балканолошком институту САНУ.

[1] „За Косово, воде се до данас као 521 нестало лице, који не могу бити уписани ни као живи ни као мртви. Постоје јаки разлози да та нестала лица представљају жртве трговине људским органима. Године 2006, уништено је 500 артефаката у Хашком трибуналу. Тај доказни материјал, послат ТПИ-у од стране МИНУК-а показивао је да су Албанци, а не Срби, примењивали узимање органа од српских заробљени-

и разговорима са неким од најупућенијих француских дипломата и обавештајаца. Сценарио западне ингеренције и ратне интервенције стављен је у међународни контекст у којем НАТО, САД, Велика Британија, Француска и Немачка имају водећу улогу.

Аутор ове књиге говори о иницијалној улози крајње ратоборне предводнице америчке дипломатије Мадлен Олбрајт и стерилном „пацифизму“ француског председника Жака Ширака, монтажи „масакра у Рачку“ од стране америчког агента Вилијама Волкера, познатог по умешаности и прикривању масакра језуита у грађанском рату у Салвадору 1988; псеудодипломатској маскаради у Рамбујеу у којем земља домаћин има споредну улогу статисте и чије услове „ниједна земља не би могла да прихвати такво колонијално потчињавање“ (стр. 96–97) и о досад непознатим сведочанствима иза кулиса француске улоге у даљем развоју догађаја, међу којима и оној најпозванијих француских обавештајаца задужених за обучавање обезбеђења Хашима Тачија. Помиње дипломате и одговорне функционере који негирају сазнања о уделу у мафијашкој и злочиначкој делатности УЧК и потоњег албанског руководства Косова. Корак по корак, документима и сведочењима, Пеан показује како је распад Југославије и удео западних савезника у њему, у првом реду интервенцијом 1999, био оркестриран ради одржавања НАТО-а као водећег инструмента америчке хегемоније насупрот међународном праву и свим правилима цивилизованог мирнодопског и ратног понашања. Улога Бернара Кушнера, о чијој улози је Пеан објавио посебну књигу, после које је бивши француски хуманитарни активиста и министар нагло нестао са јавне сцене, показује како су француски социјалисти били анимирани на страни УЧК и против дотадашњег француског ђака и штићеника Ибрахима Ругове.

У делу посвећеном НАТО интервенцији (започетој на неколико дана пре 50. годишњице од оснивања Северноатлантског савеза) и првом рату вођеном од његовог оснивања, Пеан посебну пажњу посвећује медијској обради која ће постати модел условљавања јавности у каснијим ратовима те организације на Средњем истоку. Без мандата Савета безбедности и кршењем члана 5 оснивачке повеље НАТО-а, војна интервенција 1999. године против Србије и Црне Горе представља преседан у кршењу међународног права и Повеље УН, као и устава неких од земаља учесница. Без обзира на тражење социјалистичког посланика и председника скупштинске комисије за народну одбрану Пола Килеса, крајем 1998, да се Народна скупштина изјасни у случају интервенције на Косову, дошло је до грубог кршења члана 35 француског устава који обавезује на гласање Парламента у случају учешћа Француске у рату (стр. 145–146).

Цитирајући еуфоричне изјаве чешког председника Хавела у корист преседана хуманитарног рата (стр. 147–148), Пеан подсећа на десетине хиљада масакрираних курдских цивила у Турској 1997, што није изазвало адекватну међународну осуду и хуманитарну солидарност (стр. 149). На питање новинарке *Либерасиона* на ту врсту двоструких стандарда у време бомбардовања 1999, немачки министар Јошка Фишер је цинично одговорио: „Нису све жртве једнаке. Ако се не може помоћи свуда то не значи да не треба помоћи нигде“.

Почев од 9. поглавља, под насловом: *Рат (нелегални),* (стр. 143–159) Пеан даје кратак преглед обима војних, цивилних, материјалних и осталих последица дејствова-

ка и да су их продавали. Бројне организације и личности могу да потврде те чињенице, ИНСТИТУЦИЈЕ СУ САВРШЕНО У ТОКУ О ОВИМ СТРАХОТНИМ ПОСТУПЦИМА, СВЕ ЈЕ УЧИЊЕНО ДА ИСТИНА О ТОМЕ БУДЕ САКРИВЕНА. (...) Политички интереси су веома, исувише присутни (стр. 305).

ња војне авијације НАТО-а. Поклањајући највише пажње и простора западној медијској обради тих збивања, где се натоизација медија и кретенизација јавног мњења одвија уз изобилну логистику добромислећих, у првом реду француских интелектуалаца (*Ратна дезинформација и медијско застрашивање*, (стр. 161–177); набрајајући контрадикције између ратних билтена Џејмија Шеја и осталих медијских жречева о броју уништених тенкова и остале технике српске војске, који су се показали више од десет или двадесет пута мањи (6% уместо најављених 20 и више процената; броја албанских жртава, од којих је после извештаја међународних екипа форензичара и хуманитарних организација, требало одузети бар две нуле – од пола милиона до неколико хиљада), (*Мир*, стр. 179–204); броја и огољених околности које су довеле до бројних српских цивилних жртава, као што су 16 убијених у РТС које *Амнести интернационал* наводи као драстични случај ратног злочина (стр. 203), за чију одговорност нема никаквих изгледа да одговара било ко од починиоца; до циничног дискурса задојеног западним цивилизацијским „вредностима“, незапамћене оргије говора заслепљеног најотровнијом мржњом која враћа у најмрачнија времена европске ближе и даље прошлости. Све до „банализације и обесмишљавања жртава нацистичких холокауста и геноцида“ (стр. 151), паклене и крвожедне, злослутне мржње која будећи најниже нагоне позива на погром и линч, која је условљавала и оправдавала освајање, истребљење и уништавање читавих раса, континената и народа, у име цивилизацијских и етичких вредности којима се њихови наследници бестидно хвалишу и надимају.

Поглавља од 12 до 14 (стр. 205–244) дају необично веродостојну слику о стању насталом после успостављања НАТО протектората на Косову и Метохији, у првом реду виђену очима француских специјалаца, војника и жандара, која се допуњава исказима српских монахиња. Руковођени људском и војничком савешћу и професионалном етиком, првоприспели специјалци предвођени пуковником Хогардом, који је срећом „заборавио“ да оде по детаљније инструкције код генерала Рондоа, шефа војне обавештајне службе, наступили су енергично против УЧК пљачкаша на северу Косова и у драматичним конфронтацијама с британским војним снагама одлучујуће допринели да се очува српска енклава на том делу КиМ (стр. 205–218). Исказ игуманије манастира Девича мати Анастасије и луцидна смелост мати Макарије дају суморну и сирову слику страдања и злостављања монахиња (стр. 219–227). Неостварљиву мисију француских жандара у Косовској Митровици и њеној околини осветљава сведочење једног од њихових команданата Жислена Хузела, који сведочи о лажној и перфидној улози вишег командног и политичког кадра на челу са Кушнером и његовим америчким помоћником, односно спонзором Џоком Ковејом (стр. 229–244).

Следећа три поглавља, од 15 до 17 (стр. 245–278), говоре о судбини оних који нису Албанци, у првом реду Срба, у време успостављања НАТО протектората на КиМ. Прво од њих је највећим делом компилација недвосмислено експлицитних извештаја ОСЦЕ и УН о систематском насиљу Шиптара и Албанаца, масовно приспелих из Албаније, према Србима, Ромима, Горанцима и осталим мањинама, као и о неспремности КФОР-а да се озбиљније супротстави злочинима и принудном исељавању неалбанског становништва. Према извештају ОСЦЕ,[2] који го-

[2] „Наша трагедија је много већих размера него што то показују пописи међународне заједнице“, сведочи Наташа Шпановић, председница координације организација за нестала лица у ратовима бивше Југославије (стр. 307).

вори о „амбијенту генерализованог терора“, житељи села Старо Грацко „застрашени сталним насиљем, у више наврата су тражили заштиту КФОР-а која им је била ускраћена под образложењем помањкања снага реда“ (стр. 251, 254). Као извештач УН, Јири Диенстбир указује да је: „165.000 Срба и Црногораца напустило Косово“ пошто су се уверили да КФОР не обезбеђује њихову заштиту, као и егзодус половине од 12.000 до 150.000 Рома (стр. 256); „да су мањинске групе становништва постале жртве кршења људских права на Косову данас“; што се добрим делом односи на „подухвате чишћења који циљају на Србе само зато што су Срби“ (стр. 259); до 14. августа „КФОР је потврдио да су 280 убистава почињена на Косову почев од 15. јуна“ (стр. 260); „веома је забрињавајуће да снаге КФОР-а још увек нису у стању да пруже ефикасну заштиту угроженим заједницама“ (стр. 263). Друга два исказа су потресна сведочанства најближе родбине жртава пострадалих у тим првим погромима, масакр 14 Срба жетелаца, узраста од 14 до 60 година, 23. јула 1999. у селу Старо Грацко код Липљана и три зверски искасапљена српска младића у селу Пасјане код Гњилана, под покровитељством и под одговорношћу НАТО-а. Један од убијених жетелаца, 16-годишњи Новица Јанићијевић, нађен је без унутрашњих органа, а родбине других жртава одбиле су да говоре о болном догађају. Ти и други наведени оркестрирани злочини имају заједнички именитељ у организацији УЧК уз пуну подршку америчких и енглеских снага КФОР-а које се веома грубо и окупаторски односе према преосталом српском становништву.

Под насловом *Криминалци и мафијаши врше терор*, поглавље 18 (стр. 283–304) посебно је значајно, јер даје прецизне податке о косовским мафијашким клановима заштићеним од њихових НАТО савезника и нарочито о њиховим западним покровитељима, као што су Кхавит Халити и Хашим Тачи које је Мадлен Олбрајт наметнула за преговараче у Рамбујеу (стр. 288). „Албанска мафија је ушла на Косово пратећи у стопу НАТО снаге“, био је наслов из *Albanian Daily News* од 3. септембра 1999. „Косово постаје Колумбија усред Европе“, писало је у наслову *Коха Диторе* у исто време. Председник немачког синдиката полиције Норбер Спинрат даје 19. децембра 1999. изјаву за *Шпигл*: „УЧК је криминална организација [...] УЧК отима и држи људе у казаматима, краде, пљачка, врши уцене, уђуткује сведоке и убија [...] понаша се као мафија“ (стр. 285). Извештај немачке обавештајне службе БНД, који цитира Пеан, закључује: „Криминалне албано-косоварске организације представљају данас као и јуче потенцијал високог степена који угрожава Европу и оне настављају да шире свој утицај. Земље Западне Европе јесу и остаће за албански организовани криминал, истовремено логистичка база, простор за припрему и за одступницу и тржиште за шверц дроге и за целокупну њихови криминалну делатност“ (стр. 303). „Преко водећих чиниоца који су Халити, Тачи, Харадинај и Љука, врло тесне везе су настале између политичког и привредног с једне стране и криминалних организација с друге које делују на међународном нивоу почев од Косова. Криминалне мреже које дејствују из сенке доприносе политичкој нестабилности. Оне немају никакав интерес да допусте стварање функционалног државног поретка који би могао само да шкоди њиховим уносним пословима [...], „стога би се могло показати као веома тешким за међународну заједницу успостављање на Косову заиста демократских структура у правном поретку. Косово и укупно с њим читави Западни Балкан наставиће да имају одлучујућу улогу као главно упориште за усмерава-

ње наркотика према Западној Европи. Косово је за организовани криминал централа почев од које се његове активности разграњавају према читавој Европи" (стр. 304).[3]

Када је у питању посебна врста односа која постоји између УЧК, владе Косова и албанске мафије према међународној заједници у виду НАТО, КФОР, УНМИКА и УН, од посебног је значаја поглавље које се односи на суђења Рамушу Харадинају пред Трибуналом у Хагу, под насловом: „Неких 60.000 војника, полицајаца, административаца и судија 'заборављају' на право и допуштају завођење мафијашког поретка" (стр. 335–362). Питање на које није лако дати категоричан одговор, посебно ако се узме у обзир изјава специјалног изасланика председника УН Сорен Јесен-Петерсон који у време суђења пружа безрезервну подршку дотадашњем председнику владе, предводнику УЧК и мафијашком босу: „Важно је да сад останемо мирни и достојанствени у овим тешким данима" (стр. 354).[4] „Судски поступак се одвија у својеврсним условима терора" (стр. 360), уз бар 9 убијених сведока оптужбе која је тражила најмање 20 година робије за „ратне злочине и злочине против човечности" (стр. 361), Хашки трибунал је Харадинаја ослободио кривице. Питање Карле дел Понте и Пиера Пеана на кога је алудирао Петерсен када је позивао „да останемо мирни", остаје засад без недвосмисленог одговора. Целокупна Пеанова књига усмерена је при том ка тражењу одговора на то узнемирујуће питање: шта може да значи у више наврата изречена безрезевна подршка специјалног изасланика генералног секретара УН човеку коме суд који су основале УН суди за ратне злочине са најтежим оптужбама, осим ако није дошло време да се појасне и редефинишу улоге и односи између НАТО и ОУН, као и да се постави питање стварног односа снага између КФОР-а и других институција међународног протектората у односу на неформалне и формалне албанске центре моћи на Косову?

Погром од 18. до 19. марта 2004. године Пеан истражује под насловом: „МИНУК опеђи ћеш се од УЧК" [...] Линч неалбанских мањина марта 2004". Користећи, у првом реду, извештаје *Хјуман рајтс воча* из јула 2004, поверљиви извештај Института за европску политику из Берлина из 2007,[5] извештај немачке обавештајне службе из 2005, он показује како снаге КФОР-а готово ништа нису предузеле да заштите Србе, Ашкалије и друге мањине од насиља разјарене шиптарске руље од око 50.000 људи које је добрим делом организовала[6] косовска албанска, наводно и српска мафија. Масовно насиље, линч сиромашних грађана и цивила, нереди, пљачке, паљевине,

[3] У даљем излагању Пеан на основу обимне њему доступне документације тврди: „сви међународни фактори су савршено обавештени о мафијашким поступањима УЧК, а да при том та сазнања нису нимало ометала деловање албанске мафије, док француска жандармерија поседује још увек и данас најбоље базе података које су редовно ажуриране, о албанским, али и српским, мафијама које дејствују на Косову..." (стр. 320).

[4] Ова „скандалозна и недвосмислена изјава Сорен Јесен-Петерсена против ТПИ изражава у ствари праву природу односа снага која је успостављена поступно после доласка Бернара Кушнера, између бивших вођа УЧК и МИНУК (међународне администрације КиМ), стр. 363.

[5] Извештај закључује: „Насупрот очигледности интеретничких конфликата, међународна заједница наставља да јавно прокламује своју привржености мултиетничком Косову. Тај став је последица политичког притиска који доводи до систематске негације постојећих тензија, по принципу: Оно што не треба да постоји не може постојати" [...] Фикција коју поред осталих одржавају и они „који имају финансијски интерес да се окористе од овог или оног програма помоћи" (стр. 380–381).

[6] Не спонтани већ оркестрирани карактер насиља констатовали су и Генерални секретар НАТО Жак ле Хоп, у посети КиМ 22. марта, као и шеф МИНУК Хари Холкери (376–377).

минирање цркава и манастира оркестрирао је клан Рамуша Харадинаја да би се омогућило несметано допремање више тона наркотика из Албаније. Карактеристична је изјава Хашима Тачија, у посети САД, којом дословно оправдава погром и даје подршку насиљу, као и његова друга изјава којом практично зауставља талас насиља и показује ко је газда на Косову упркос КФОР-у и ОУН-у.

Своју исцрпну студију Пјер Пеан завршава поглављима о извештају швајцарског сенатора и раније јавног тужиоца Дика Мартина његовим претходницима и следбеницима у истраживању најсвирепијег злочиначког бизниса, трговине људским органима. Истраживања једне независне новинарске екипе, потом Карле дел Понте, подстакли су Савет Европе да повере обимнију анкету Дику Мартију, који је већ био познат по анкети о ширењу мреже нелегалне репресије, мучења и противзаконитих отмица и робијања америчких затвореника ван територије САД након 11. септембра. Обављен савесно и врхунски професионално, Мартијев извештај је, 25. јануара 2011, готово једногласно прихватио Савет Европе који је тим поводом затражио од ЕУЛЕКСА да спроведе исцрпну кривичну истрагу о злочиначком подухвату са трговином људским органима на Косову и у Албанији. За главног истражиоца Савет Европе одредио је Американца Џона Клинта Вилијамсона, човека који је од 2003. и 2006. радио за НСЦ – Савет за националну одбрану, службу која је под непосредном контролом председника САД. До сад најобимнију истрагу о том предмету води Бруно Векарић, помоћник државног тужиоца Србије за ратне злочине. Пеан даје и неке ексклузивне податке из Векарићевог истражног досијеа с почетка 2013. године.

Компилацијом 143 аутентична сведочења, међу којима је и не мали број директних учесника и починиоца, упоређивањем конвергентних и подударних елемената досадашњих истраживања, Пеан долази до приближне бројке од 400 жртава, претежно српских цивила, узраста од око 20 до око 50 година, уз мањи број младих жена и девојака из источне Европе, међу којима је било и Албанки такође намењених тржишту сексуалних услуга. Током десетак година ове жртве су убијане приликом вађења њихових виталних органа (стр. 423–427). Клиника „Медикус“ у Приштини од које су почели првобитни истражни поступци, била је један од кључних делова морбидног диспозитива,[7] док је позната Жута кућа код Бурела у северној Албанији била само једна, и то не најважнија од десетак „клиника“ и сабирних пунктова те злочиначке делатности, која се сматра профитабилнијом од трговине наркотицима.[8]

Без обзира на уништавање доказног материјала од стране неких припадника ЕУЛЕКСА и других грозничавих интерференција и опструкција,[9] све се дешава као да се круг сужава око америчких штићеника и њихове непрекидне злочиначке делатности, коју, како изгледа, Стејт департмент и амерички политички и војни кругови тако упорно и неумољиво подржавају и прикривају, вршећи систематску опструк-

[7] Власник те клинике, Луфти Дервиши, идентификован је током истраге као лекар који је руководио кардиоктомијом коју Пеан описује у уводном поглављу своје књиге, стр. 9–13, 448.

[8] Откривено је да је младом Турчину који се 2003. онесвестио на аеродрому у Приштини, у клиници Медикус у Приштини одстрањен бубрег. Тим поводом је дошло и до прве истраге. Младићу је било обећано 13.000 евра, док се цена трансплантације органа креће око 100.000 евра.

[9] Тужилац ЕУЛЕКС-а Вилјамсон одржава готово свакодневни контакт с Векарићем, који треба да му преда коначни извештај о истрази, али не жели да у јавност продре сазнање о природи њихове сарадње, стр. 446–447.

цију сваком трачку светлости која би могла осветлити наличје њихове цивилизацијске и хуманитарне фасаде. Остаје да се види хоће ли доиста ЕУ и даље допуштати стварање и одржавање латино-америчког синдрома из времена хладног рата у осетљивом југоисточном делу Европе.

Пеанова књига даје одговоре на нека веома осетљива питања од којих су нека веома категоричка и прецизна, а у овом приказу књиге било је могуће навести само неке елементе. Он поставља нека незаобилазна питања на чији одговор се не би требало дуго чекати: „Како је могуће да ЕУЛЕКС није могао наћи тужиоца за истрагу у Европи, Француза или Немца? Хоће ли Вилјамсон својим извештајем покушати да оспори, ублажи или амортизује Мартијев извештај? Хоће ли импутирати помућене и разводњене одговорности? Хоће ли косоварским званичницима бити суђено како налаже доказни материјал? Да ли Векариђева препорука за стварањем ад хок специјалног суда остаје само пуста жеља? (стр. 448)

Осетљива питања која је потребно допунити оним које још увек чекају одговор: Који је тачан број заробљеника над којима је вршено одстрањивање органа? До када је трајала та пракса? Којим каналима су отпремани органи и помоћу којих међународних канала? Каква је тачније природа сарадње фамозног турског лекара Јусуфа Сонмеза и на који је начин постао сарадник УЧК? Како је дошло до уништавања доказног материјала у истрази коју није покренуо Хашки трибунал и зашто она није покренута? До ког командног нивоа је умешан УЧК и Хашим Тачи? Која је одговорност међународних служби и њихових агената на терену? Ко сноси одговорност за ликвидацију више стотина активиста и бораца ЛДК у другој половини 1999. кад је на Косову увелико патролирало 40.000 војника КФОР-а?

„Специфичност Косова под међународним мандатом је у томе што је омогућено једном уском политичко-мафијашком кругу, од којих су најпознатији Кхаим Халити, Хашим Тачи, Хаип Муја и још неки, да успостави на том простору готово потпуну контролу – како и зашто?“ [...] „Косово је досада неупоредиво најскупљи протекторат УН, без приметне промене од кад је под управом ЕУ и без приметног успеха. Због чега се наставља са трошењем толиких средстава на Косову? У чијем је интересу да се по сваку цену наставља са том врстом невероватног 'лабораторијског експеримента'“?[10]

Већ само постављање оваквих питања отежава посао пословођама новог опскурантизма[11] или ће, можда, њихов успешно обављен задатак потврдити да је суморна визија Џорџа Орвела подбацила само за неколико година?

[10] Cf. критички приказ књиге Пјер Пеана, J.-A. Derens, mediapart. fr: http://www.mediapart. fr/journal/international/050713/pierre-pean-et-le-kosovo-une-enquete-baclee-pour-un-livre-rate

[11] Цитат из: JULY 29, 1999, THURSDAY, HEARING OF THE EUROPEAN AFFAIRS SUBCOMMITTEE OF THE SENATE FOREIGN RELATIONS COMMITTEE, „PROSPECTS FOR DEMOCRACY IN YUGOSLAVIA“, WITNESSES: ROBERT GELBARD, SPECIAL REPRESENTATIVE OF THE PRESIDENT AND SECRETARY OF STATE FOR IMPLEMENTATION OF THE DAYTON PEACE ACCORDS JAMES PARDEW, JR., DEPUTY SPECIAL ADVISOR TO THE PRESIDENT AND SECRETARY OF STATE FOR KOSOVO AND DAYTON IMPLEMENTATION CHAIRED BY SENATOR GORDON SMITH: „In the fall, we will examine the course of political and diplomatic events that led to the NATO bombing in Kosovo, as well as the lessons the United States and our NATO allies can learn from the manner in which the war was waged. This has enormous implications for NATO and its future“, даје највероватније најважнији елемент одговора на ова питања.

Епилогом, под насловом *Пакс Американа*, Пјер Пеан завршава, колико је нама познато, досада најобимнију и најквалитетнију студију о косовском питању у његовом регионалном, историјско-геостратешком контексту. Набрајајући бројне примере америчког прагматизма у знаку начела да циљ оправдава средство, он подсећа на неке од контрапродуктивних и поразних последица те врсте кратковидих импровизација. Завршавајући споразумом потписаним у Бриселу 19. априла 2013, који је потписао и Хашим Тачи (главни протагониста његове књиге, како сам тврди) под уцењивачким условима за Србију, он указује на безизлазни процеп у који је она доведена – не остављајући много наде у повољан исход.

Упоредо са минуциозном и скрупулозном истраживачком анкетом, Пеан анализира и медијску хајку и хистерију која је пратила међународно ратно и политичко ангажовање, што представља драгоцен допринос познавању условљавања јавности у војним, дипломатским и квазихуманим ингеренцијама. Тако се може пратити неравноправна и мање позната борба неколицине водећих француских интелектуалаца, Режиса Дебреа, једног од водећих социолога Пјера Бурдјеа, угледног филозофа Алена Бадјуа, Сержа Халимиа, познатог историчара Марка Фероа, Бенсаида и осталих против густо збијених легиона апологета натоизације јавног мњења предвођених Бернаром Ханри-Левијем, Аленом Финкелкраутом, Гликсманом и осталим небројеним ратним хушкачима и поклоницима НАТО хуманизма. Већина елита ипак је остала по страни овог несвакидашњег излива медијског комформизма, док је прва група прошла недовољно запажено због дотад невиђене контроле и уређивачке цензуре медија. Као један од бројних примера може се навести интернет анкета коју је ТФ 1, први канал француске телевизије, водио током бомбардовања, све док није нагло прекинута када је разлика између против и за НАТО интервенције нарасла на више од 150.000 гласова против више него за интервенцију. Пеан с разлогом помиње текст Режиса Дребреа у *Монду* после његове једнонедељне посете Београду и Косову током бомбардовања, коментаришући само уобичајени цинизам БХЛ-а, али пропушта да наведе и десетак других текстова у истом броју, водећег упоришта католичке левице, који су невиђен пример хајке и вербалног линча милитантног и кретенизованог једноумља.

Употреба мафије од стране администрације САД, почев од случаја с Лакијем Лућианом 1943, доводи до непосредних (грађански рат за отцепљење Сицилије 1944–5) и трајних последица – неразрешиви чвор мафијашких мрежа које Италија ни после пола века не успева да санира. Употреба тероризма и мафије, као у случају ложе П2 и осталих импликација, само је још један од делића те безобзирне борбе за доминацијом по сваку цену и без икаквог зазора и уздржавања од цивилних штета и жртви.

У све већем страху од губитка своје привилеговане позиције у свету, свесни да је она добрим делом заснована на рачун и на штету осталих делова човечанства који неће увек допуштати доминацију опадајућег хегемона, САД и њене експозитуре су у положају да све мање бирају средства за одржање тог све анахронијег положај.[12]

[12] За боље разумевање текућих процеса у променама односа снага у међународним односима, видети брилијантну анализу: Вишеслав Симић (професор – Ел Текнолохико де Монтерej, Мексико), „Од Косова до Сирије: 'Међународна заједница' и територије измењеног суверенитета“, 26. септембар 2013. – 2. међународни семинар о државној управи и политици – ЕГАП – Школа за постдипломске студије о државној управи, 25./26. септембар 2013, Мексико.

Косово је, дакле, само једна од најексплицитнијих метафора за односе снага у свету који тежи све бржим променама, упркос неизмерним средствима уложеним да се свака даља еволуција односа снага заустави и спречи. У недостатку далекосежније стратегије користи се све више импровизација у виду антиципације које иду у сусрет долазећим локалним променама. Тако се бира савезник који има јачу демографску и тржишну перспективу. Штите се монархије, као у арапском свету, док се републикански и лаички режими препуштају исламизму са којим се хвата копча по сваку цену. Војни и други хуманитарни интервенционизам постаје празна флоскула коју јавност, иако и даље инструментализована, све теже може толерисати. Ако се има у виду предвиђање једног од обавештенијих Европљана, Жака Аталија,[13] о долазећих (али већ присутних, по његовом казивању) 30 година општег и све већег хаоса, где државне институције и њихови извршни органи губе смисао и функцију коју преузимају мафије, финансије, тржиште и други центри моћи, у том случају је Косово и његово најближе окружење управо карикатурални модел тог новодолазећег светског поретка коме име последњег крвожедног императора Астека Монтезуме[14] понајбоље пристаје.

[13] J. Attali, *Breve histoire de l'avenir*, Paris 2010 (српски превод: *Кратка историја будућности*, Београд 2012).

[14] Монтезума или Моктезума, последњи владар Астека (поч. 16 века), убијен је каменом из руке једног од његових поданика који су протестовали због његове предаје власти шпанским завојевачима. Био је оплакан од стране његових шпанских пријатеља као што доликује, према једној од верзија о смени цивилизација у Мексику на почетку Новог века. Астечка цивилизација позната је по највећем степену свирепости у приношењу, некад на десетине хиљада људи на жртву – често по ритуалу вађења још куцајућег срца рукама жреца из распорених груди ратних заробљеника и других жртава.

ПРИКАЗ КЊИГЕ „ПОЛИТИКА ГЕНОЦИДА“, АУТОРА ЕДВАРДА С. ХЕРМАНА И ДЕЈВИДА ПИТЕРСОНА

Никола Тошић Малешевић

Едвард С. Херман, емеритус професор финансија на факултету Вортон Универзитета Пенсилванија у Филаделфији (САД) и Дејвид Питерсон, независни новинар и истраживач из Чикага (САД), објавили су 2010. године рад под називом *Политика геноцида*. У њему основано сумњају у све поставке, разлоге и образложења на којима су почивале и на којима почивају тзв. „хуманитарне“ интервенције западних сила на челу са Сједињеним Америчким Државама (САД) у раздобљу од завршетка Другог светског рата (1. IX 1939 – 2. IX 1945) па све до данашњих дана. Аутори пишу да израз *геноцид*, који данас олако употребљавају САД и њени савезници, као изговор за неки „хуманитарни“ напад, представља увреду за жртве холокауста из Другог светског рата.

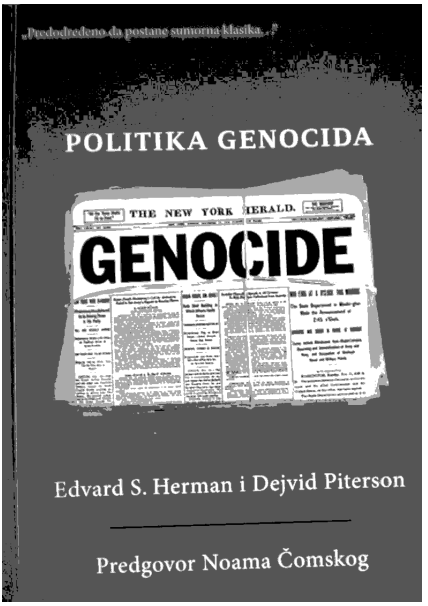

Политика геноцида,
Весна Инфо, Београд, 2010.

Херман и Питерсон су користили бројну, разноврсну, интригантну и занимљиву литературу и изворе за писање ове књиге, међу којима и ону литературу и оне изворе који пружају другачије погледе на одређене догађаје, различите од оних који су устаљени у западним медијима и друштвима. Тврдње изнете у овом раду нису само плод класичног коришћења извора и литературе већ и резултат озбиљних истраживања. Од коришћене литературе поменућемо дела Габријела Колка *Политика рата: свет и спољна политика САД 1943–1945.* и *Границе моћи: свет и спољна политика САД, 1945–1954*; Ноама Чомског и Едварда С. Хермана *Вашингтонска веза и фашизам Трећег света*, *Контрареволуционарно насиље: крвопролића у чињеницама и пропаганди* и *Производња сагласности*; Саманте Пауер *„Проблем из пакла“: Америка и доба геноцида*; Џефрија Робертсона *Злочини против човечности: борба за глобалну правду*; Хауарда Фила и Ричарда Фолка *Запис о новинама: како Њујорк тајмс погрешно извештава о америчкој спољној политици*; Мадлен Олбрајт и Вилијама Коена *Спречавање геноцида: шематски план за америчке политичаре*; Ханса фон Спонека *Друга врста рата: режим санкција УН у Ираку*; Махмуда Мамданија *Спасиоци и спасени: Дарфур, политика и рат против терора*; Ричарда Сејмура *Либерална одбрана убиства*,

Мајкла Мандела *Како се Америка извукла са убиством: нелегални ратови, колатерална штета и злочини против човечности*; Едварда С. Хермана и Дејвида Питерсона *Разбијање Југославије*, итд. Од извора употребљени су, између осталих, *Извештај Међународне истражне комисије за Дарфур генералном секретару Уједињених нација* Антонија Касезеа од 25. I 2005; Резолуције Савета безбедности Уједињених нација (СБ УН) 661 од 6. VIII 1990 и 687 од 3. IV 1991; *Меморандум директора Одељења за политичко планирање (Кенан) државном секретару и подсекретару (Лавет)* од 24. II 1948; Резолуција СБ УН 1546 од 8. VI 2004; извештај Роберта Герсонија о масакрима цивила у Руанди из 1994. године, финансиран и касније забрањен од стране Високог комесаријата УН за избеглице (УНХЦР); Извештај Ричарда Голдстона, шефа мисије УН за откривање чињеница о сукобу у Гази од 15. IX 2009. под називом *Људска права у Палестини и другим окупираним арапским територијама*, и још многи други. Аутори су користили и ТВ емисије и документарне филмове (нпр. Кристијана Аманпур *Вришти крваво убиство*; Џон Пилџер *Смрт нације: завера о Тимору*; емисија CBS TV *Кажњавање Судана*), новинске чланке, изјаве и интервјуе политичара и других познатијих и утицајнијих личности објављене у дневним, недељним и месечним листовима (нпр. Џон Прендергаст *Суданске клисуре смрти*, објављено у Њујорк тајмсу 15. VII 2004), те истраживачке чланке публиковане у штампаним медијима или на интернету (нпр. потпуковник Џон Е. Среј *Продавање босанског мита Америци: купци, будите опрезни* из октобра 1995, Кристијан Давенпорт и Алан Стем *Политичко насиље у Руанди у простору и времену* из 2004. године).

Предговор Херманове и Питерсонове књиге написао је чувени амерички лингвиста, филозоф, писац, професор универзитета (професор лингвистике на Масачусетском технолошком институту у Бостону, САД) и дисидент Ноам Чомски. У уводу аутори објашњавају поделу геноцида, крвопролића и злочина који врше САД и њени савезници према одређеном критеријуму. Како су сами аутори истакли, она крвопролића која су починиле саме САД или која доприносе њиховим крупним и непосредним интересима су *конструктивна*, она која су починили њени савезници или клијенти су *бенигна,* а она која су извршиле државе које су мета САД или њених савезника су или *зликовачка* или *митска*. Додаје се да су *митска* крвопролића поткатегорија *зликовачких*. Основни текст овог дела подељен је, пак, на четири поглавља.

Прво поглавље носи назив *Конструктивни геноциди* и подељено је на две потцелине: *Санкције у Ираку – уништавање режима* и *Инвазија и окупација Ирака*. У првој потцелини описане су разорне последице санкција и блокада, које су преко СБ УН Ираку наметнуле САД и Велика Британија после Првог заливског рата (17. I – 3. III 1991), по ирачки народ и државу, као и кршење и злоупотреба тих санкција, које је одобрио СБ УН, односно САД и Велика Британија са циљем да се појачају патње ирачког цивилног становништва и дестабилизује ирачка држава. У другој потцелини првог поглавља представљене су по ирачки народ, државу и културу тешке и погубне последице америчке и британске инвазије на Ирак (Други заливски рат 20. III – 1. V 2003) и његове окупације. У овој потцелини представљају се и нерегуларности америчке и британске окупације Ирака, као и њихово успешно омаловажавање патњи и губитака ирачког цивилног становништва.

Друго поглавље носи наслов *Зликовачки геноциди* и има четири потцелине са следећим називима: *Дарфурски ратови и убијања*; *Босна и Херцеговина*; *Косово* и *Руанда и Демократска Република Конго*. Прва потцелина говори о разлозима подршке САД и њених савезника побуњеницима у Дарфуру, на тадашњем југу Судана у првој деценији 21. века. Као разлоге за ову подршку аутори наводе доминацију муслиманских Арапа у централној суданској влади у Картуму, богатство Судана, а нарочито његовог јужног дела нафтом, затим добре везе владе у Картуму са Кином, уместо са САД и Западом, те потребу Израела и САД да одврате пажњу од њиховог катастрофалног нарушавања људских права и од њихових савезника који су харали Демократском Републиком Конго. Описује се и кампања против суданске владе са циљем да се отцепи југ Судана и створи држава под америчким патронатом (што се и догодило 9. VII 2011). У другој потцелини, под насловом *Босна и Херцеговина,* аутори пишу о подршци САД, Немачке, НАТО и Европске уније (ЕУ) разбијању бивше Југославије деведесетих година 20. века и тактици умањивања злочина њихових савезника (Словенаца, Хрвата, Бошњака и Албанаца), а увеличавања злочина њихових противника (Срба). Херман и Питерсон навели су и да је истраживањима срушена тврдња босанске муслиманске (бошњачке) владе о 200 000 убијених муслимана (Бошњака) у само првих девет месеци рата у БиХ. Наводе, такође, да су западне владе, на челу са америчком, прихватиле резултате тих истраживања (која се, због њихових извора – Међународног кривичног суда за бившу Југославију и норвешке владе, нису могла лако одбацити као „ревизионизам“) која су показала да је током рата у БиХ (6. IV 1992 – 14. XII 1995) страдало укупно око 100 000 људи на свим странама. Аутори додају и важну напомену да су резултати ових истраживања само дискретно објављени у западним масмедијима, споро замењујући старе бројке од 200 000 мртвих и то без икаквих објашњења за претходно непроверено прихватање тврдњи босанске муслиманске владе. Слична тема обрађује се и у трећој потцелини – *Косово*. У њој аутори представљају медијску припрему САД и Запада за НАТО агресију на Србију (тада Савезну Републику Југославију) (24. III – 10. VI 1999) са циљем да се Косово стави под окупацију и неоколонијалну управу. Наводи се да су се и овом приликом преувеличавали српски злочини, а прећуткивали и умањивали они које су починиле албанске сепаратистичке снаге. У последњој, четвртој потцелини другог поглавља – *Руанда и Демократска Република Конго* описује се америчко рушење власти Хутуа у Руанди, која је уживала подршку Француске, и довођење на власт Тутсија, који су уживали подршку САД, на челу са Полом Кагамеом (6. IV – 17. VII 1994). Аутори тврде да је свесно створена лажна слика о унапред планираном геноциду Хутуа над Тутсијима, која је оборена пред Међународним кривичним судом за Руанду, а да је у стварности ситуација била другачија, те да је сукоб испровоцирао Патриотски фронт Руанде Пола Кагамеа (уз америчку подршку) и да су већину жртава чинили Хутуи, а не Тутсији. У овој потцелини обрађена је и подршка САД и њених савезника дестабилизацији ДР Конго коју, од друге половине деведесетих година 20. века до данас, спроводе амерички клијенти Руанда и Уганда. Циљ те подршке је, по Херману и Питерсону, бескрупулозна експлоатација природних богатстава ДР Конга (некадашњег Заира), као што су ретки индустријски минерали, дрво и драго камење.

Треће поглавље насловљено је као Нека бенигна крвопролића. Подељено је на седам потцелина и то су: Израел: Сабра и Шатила; Израел: Инвазија Газе, децембар 2008 – јануар 2009; Хрватска операција Олуја; Дашт-е-Леили (Авганистан); Турски Курди и Ирачки Курди; Индонезија и Источни Тимор – Ликиса и Салвадор и Гватемала. Прва потцелина говори о масакру палестинских избеглица у избегличким логорима Сабра и Шатила (16–18. IX 1982) током Грађанског рата у Либану (13. IV 1975 – 13. X 1990) почињеним од стране милиције Хришћанске фаланге (једна од страна-учесница у либанском грађанском рату) уз подршку израелске војске (која се у рат у Либану умешала 1978 године) као и о прећуткивању овог злочина у западним медијима и државама. У другој потцелини аутори говоре о подршци коју су САД пружиле Израелу у омаловажавању злочина почињених над Палестинцима током израелске инвазије Газе од 27. XII 2008. до 18. I 2009. У трећој потцелини Херман и Питерсон приказују сличан однос САД и Запада према злочину протеривања и убијања српских цивила који су спровеле хрватска војска и полиција у операцији „Олуја“ (4–7. VIII 1995) током грађанског рата у Хрватској (15. VII 1991 – 7. VIII 1995). О прећуткивању злочина који су у Дашт-е-Леилију, над заробљеним талибанима, у новембру 2001. године током бомбардовања Авганистана и рушења талибанског режима (7. X – 6. XII 2001) починили амерички авганистански савезници Северна алијанса уз директну америчку подршку, аутори пишу у четвртој потцелини. У петој потцелини скреће се пажња на различити третман Курда у Турској и Курда у Ираку, на који се наилази у западној јавности и владама. Злочини које је над Курдима осамдесетих година 20. века у Ираку починио бивши председник Садам Хусеин доспели су у жижу јавности тек после Садамовог пада у немилост САД након ирачке инвазије Кувајта (2–4. VIII 1990), иако се за њих знало и раније док се злочини које над побуњеним Курдима од 1982. године спроводи Турска (важан савезник САД) и данас заташкавају и уживају прећутну подршку америчке владе. Шеста потцелина односи се на америчку подршку индонежанској инвазији на Источни Тимор у децембру 1975. године и кампањи терора индонежанске владе према тамошњим цивилима у дугом периоду од 1975. до 2002. године, са посебним освртом на прећуткивање масакра индонежанских паравојски над тиморским цивилима у католичкој цркви у Ликиси из априла 1999. године. У седмој потцелини аутори се баве игнорисањем и умањивањем, у америчким медијима и влади, злочина у Салвадору (1980–1991) и Гватемали (1954–1996) које су починиле трупе и паравојске локалних влада које су уживале подршку САД.

Последње, четврто поглавље у књизи под називом *Митска крвопролића* обрађује само један, али упечатљив случај који је насловљен као *Рачак*. Херман и Питерсон у њему презентирају како су западни масмедији и државна руководства (нарочито у САД) искористили сукоб српске полиције и албанских сепаратиста из тзв. Ослободилачке војске Косова (ОВК) у селу Рачак код Штимља 15. I 1999. године, током рата на Косову и Метохији (28. II 1998 – 20. VI 1999), за оправдање агресије НАТО-а, на челу са САД, на СРЈ (24. III – 10. VI 1999), лажно га приказавши као масакр српских полицајаца над албанским цивилима.

У закључним напоменама аутори пишу да учесталост коришћења речи *геноцид* од стране влада и медија на Западу ниподаштава злочин 20. века (мисли се на холокауст) за који је реч скована, али и да је упечатљива пристрасност у њеном кори-

шћењу. Херман и Питерсон наводе да је западни естаблишмент пожурио да прогласи *геноцид* у БиХ, Руанди, Косову и Метохији и Дарфуру и агитовао за судове који ће позивати на одговорност починиоце, али да је, у исто време, заглушујуће његово ћутање о злочинима које су починили његови режими у југоисточној Азији, Централној Америци, Блиском истоку и потсахарској Африци и да је то *политика геноцида* коју он спроводи.

Може се рећи да рад Едварда С. Хермана и Дејвида Питерсона представља занимљив и поучан поглед на догађаје који је, чини се, објективнији од оног који се пласира у медијима западних држава по налогу њихових влада које воде сопствени политички и привредни интереси и циљеви. Књига указује да Сједињене Америчке Државе, користећи се најчешће причама о кршењу људских и мањинских права, лако отварају кризе у земљама које означе као сметњу својим плановима. Зато је ово дело корисно и драгоцено штиво за официрске кадрове Војске Србије и све њене припаднике, као и за историчаре, социологе, политикологе и све оне који се баве проучавањем различитих друштвених наука, али исто тако и за широку јавност.

Након поменутих закључних напомена следе напомене уз текст и индекс. У књизи се налазе и табеле у којима аутори наводе податке о жртвама злочина које су починиле САД и њени савезници и оних за које су оптужени њихови противници, као и учесталост употребе термина *геноцид* у америчким и осталим западним медијима при описивању тих злочина. Садржај књиге на веома добар и информативан начин прате објашњења у критичком апарату који се налази у наведеном одељку „напомене уз текст“. Издавач књиге је „Весна Инфо д.о.о.“ из Београда, а извршни издавач је „Графички атеље Богдановић“ из Београда. Књига има 160 страна и штампана је у тиражу од 1.000 примерака.

S U M M A R I E S

Arab World on the Road to Democracy

Zdravko Zeljković

Today's Arab world is trapped between autocratic regimes and illiberal societies, and neither of the two options is fertile ground for democracy. Dynamics between the two forces has created a political climate packed with religious extremism and violence. This is a flow opposite to the historical process of a larger part of the world, where liberalism has generated democracy, and democracy has encouraged liberalism. The Arab road has instead produced dictatorship, which has generated terrorism, which is just the most visible manifestation of this dysfunctional relationship between the state and the society. Furthermore, there are also economic paralysis, social stagnation, and intellectual poverty.

The Middle East is in sharp contrast with the rest of the world where freedom and democracy have increasingly taken root over two last decades. Why is this? Why is this region the world's political cripple? Why has it resisted so strongly and lagged so much behind modern societies? Bin Laden had an answer to these questions – Arab regimes have had issues because they are not Islamic enough.

In the West, some have maintained that Islam is a religion of repression and regress. Serious analysts have argued that the problem is more complex, but that Islam still encourages authoritarianism. The core of the problem is in the lack of religious authority in Islam, not its domination.

The true problem is not in the Muslim world in general, but in the Middle East. The paper offers possible grounds for such a situation: 1. Arab mentality; 2. unsuccessful policy leading nowhere; 3. failure of economy – the problem is in wealth, not in poverty; 4. fear of westernization – a mix of fascination with and rejection of the West has completely disoriented the Arab world; 5. increase of religious influence – in a time when the future is uncertain, fundamentalism connects people with tradition, which reduces confusion.

While important religious reforms are not the key, but economic and political reforms, whenever the society was modernized, the churches were forced to adapt to the world around them.

Key words: *religion, Islam, Islamic fundamentalism, terrorism, autocracy, Arab world, Middle East*

Geopolitics of the People's Republic of China

Momčilo Sakan

The paper first points to several world illusions that characterized the last decades of the 20th century and the first decade of the 21st century, and then to general characteristics of China as a modern state, and to its geopolitical ambitions.

Among numerous world illusions (surprises, delusions), the author primarily points out: the demolition of the Berlin Wall and the reunification of two Germanies; breaking up of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY); dissolution of the Union of the Soviet Socialist Republics (USSR); domination of the United States of America (USA); and rapid rise of the Republic of China. He especially addresses the sudden rise of China from an agrarian, undeveloped country to a modern state that by many indicators has placed itself in the second place in the international community – immediately after the United States of America.

The section of the paper dealing with geographical, demographic and historical characteristics of China particularly points to specific features of Chinese region, characteristics of the world's most numerous population, and very long history of the Chinese civilization. It describes also the social and political system and skills of Chinese governance, and its intensive social, economic, military, cultural and overall development over the last quarter-century.

The section on geopolitical ambitions addresses the basic features of the Chinese geopolitics, which may be metaphorically compared to the great "Road of Silk", symbolizing the economic and trade superpower and the communication with the rest of the world, and to the Great Wall of China, which guards the distinctiveness of Chinese culture and tradition from the rest of the world. It also points to the main features of the Chinese geopolitics, among which the political stability, the military, economic and technological power, and the strength of the national spirit take the central position.

Key words: *geopolitics of China, rise of China, Shanghai Cooperation Organization, Group 77, BRIKS, geopolitical ambitions, illusion*

"Post-Cold War" Changes in Security and Strategic Concepts of the Russian Federation

Miroslav Mladenović, *Zoran* Kilibarda and *Slađan* Milosavljević

In the last twenty years the world has undergone serious changes, unfortunately not in positive direction. The collapse of the bipolar system and the establishment of one bloc hegemony – NATO headed by the USA, has not only failed to establish more stable and secure international relations, but, on the contrary, it has corresponded with the greatest insecurity and uncertainty of the mankind ever since World War II till the present day. After the "counter-balance" disappeared, there has been open political, economic, even direct military, interference by the Alliance states in the sovereignty of many countries. Consequently, the world's conflicting potential has largely increased.

Apart from the threats present from earlier, the contemporary world is faced with a series of new, formerly unknown or marginal, ones. The most notable among them are: uncontrolled escalation of armed conflicts; international terrorism; proliferation of nuclear and other weapons of mass destruction; expansion of drugs trafficking; illegal cross-border migrations; human trafficking and trafficking in human organs; piracy; criminalization of different areas of living; etc. The economic and financial crises have additionally warned the world of the limitedness of natural resources and, in the most serious form,

posed the issue of the fight for preservation, or conquest of areas rich in raw minerals. Apart from the current courses of action in the fight for control over the natural resources, both new methods of action and new areas of contest are emerging (Arctic, Antarctic …; above and under the Earth's surface; on the sea, and under the sea bottom), over which the interests of great powers will be increasingly conflicting. Michael Klare, the author of well-known books "Blood and Oil" and "Resource Wars", convincingly evokes a growing hunger for resources by the picturesque title of his latest book "Race for What's Left: Global Scramble for the World's Last Resources". For success in this new competition in strength and skills, new strategic concepts are required. Some have already been created and preliminarily tested; others are being prepared for implementation and corrected "on the go" based on the performance of already proved solutions; still others are being hurriedly shaped. Understandably, along with this, what actual and potential rivals do related to this, or what their activities suggest, is watched closely.

Key words: *security, strategic concepts, Russian Federation*

Resolving the Military Personnel Redundancy – Experiences of the United Kingdom, the USA and France

Saša Trandafilović, *Nebojša* Dragović and *Dragan* Radulović

The process of adapting the human resources of the transition countries' defense systems and armed forces to generally accepted and internationally established standards and rules of conduct of the modern military organizations necessarily demands the existing strength in professional members to be reduced to standardized level, but at the same time imposes a need for adequate care of the military personnel redundancy that will be generated as a result.

Key words: *military personnel redundancy, way of resolving the military personnel redundancy, United Kingdom, USA, France*

Global Communication: Freedom of Speech and Security

Goran Vasilevski

The right of a freely spoken word and the possibility for free expression are the highest ideals of mankind and are closely related to the right to live and the right of freedom and security. The word and the expression, i.e. the communication, make sense only when perceived and they have effect according to their interpretation. The things said or expressed can influence the individuality, and hence imply the national, regional or international security.

From Socrates to Jesus and from Giordano Bruno to Salman Rushdie and Julian Assange, it has been confirmed that freely spoken thought, even as an art expression, depends on the way it is interpreted. Free expression can directly threaten the security of the one who manifests it, and at the same time can cause security processes in a society.

Today, the unaffected communication as one of the marks of globalization enables access to information of any kind and form. At the same time, there is a need to address greater attention to the relation between the freedom of speech and expression and the security, especially through direct communication among different cultures and social orders.

Key words: *freedom of speech, freedom of expression, Internet, global communication, security*

Strategic Management of National Development

Biljana Stojković

The views presented in this paper have resulted from years of interdisciplinary research in the strategic development of the Republic of Serbia, including a historical-comparative analysis of a total sample of 533 documents of different contents, related to national development. In addition, a qualitative analysis of the contents of 74 strategic documents, passed in the Republic of Serbia in 2000-2010 period, has been done. The paper presents the results of the above mentioned analysis concerning the existence of written documents that could be identified as visions and political programs, but also the lack of long-term plans and strategies of the development of the Serbian state and nation, starting from the 5th century A.C. till today. The paper, among other things, contains a sublimation and systematization of different theoretical approaches to strategic management, which may be applied in practice, not only in the preparation of the national development strategy, but may be useful in the education process of the Management in Defense Studies and the Strategy Department in the Military Academy of the University of Defense.

Key words: *strategy, management, plan, nation, development*

Performance Indicators Ensuring the Quality of Research Process in Military Sciences

Zoran Krsmanović, *Nenko* Brkljač and *Miroslav* Talijan

Strategic management in the defense system identifies the highest hierarchical goals from which lower development objectives are derived to be accomplished. For certain specific objectives to be accomplished, it is necessary to carry out research tasks. Not all research results are equally relevant for the defense system development. More important are those results the performance of which contributes more to the accomplishment of strategic goals in the defense system. That is why the assurance of research process quality indirectly brings the harmonization of the research results performance indicators with the highest defense system development objectives. In practice, the management of research process is often identified with the management of research task. To clarify the difference, the research process performance indicators have been defined regardless of the kind, type, and complexity of the research task. The achievement of the research process performance indicators prevents any errors that subsequently might be hard to correct.

Key words: *indicators, performance, research process, military sciences*

Social Media and Defense System

Ksenija Đurić-Atanasievski and *Zoran* Bobar

Social media have changed the mode of communication in the 21st century and created a unique possibility of interaction between users, which is especially important for different types of organizations. The paper discusses the characteristics of social media, such as quality of information – announcement, communicators, or techniques and tools in the users' interaction. The emphasis is put on the use of some social media in the defense system, as well as the specificity of the access of the Defense Ministry and the armed forces to social media.

The Serbian Ministry of Defense and the Armed Forces have been present in social networks and social media for a number of years already. The paper presents an analysis of objectives, communication requirements and procedures, which represent the bases of the presence of the Serbian Armed Forces and the Ministry of Defense in social networks, as well as an analysis of techniques and tools and the organization of the Serbian defense system's appearance, with the aim to find an adequate presence model. It especially points to the need of normative regulation of all these matters in the near future, in order to respond to risks and challenges of security institutions' presence in open and global social media.

Key words: *social media, social networks, defense system access to social media*

Effects of Military Technology on the Historical Development and Future of Towns in Europe

Dragan Šiniković

As many progressive shifts that the humanity have had in its historical development, in particular as regards the production of material goods and humanization of relations, as much, if not even more, intensively the forces and means of destruction and violence have been developed. Through their actions these forces have brought people into a situation to, for the sake of their protection and security, get maximally involved in the development of the overall system of defense and protection. Hence the phenomenon that almost daily the list of objective or potential dangers is filled with new ones, which exceed those formerly observed and recorded by their range of possible action and destruction. These records contain dangers generated, or which may be generated, both in war and peacetime environment. In effect, because daily huge amounts of money are globally allocated to "arms race", most of scientific inventions are first of all used for military purposes, which necessarily is directly reflected on the development of a town as a seat of government, administration, management, wealth, and its forms. As regards physical structures of towns, there is an opinion that work techniques, production technologies and new energies; military technologies and military techniques; techniques

of traffic, movement and communication; techniques of building and structures; techniques of communal infrastructures – all are basic common grounds of technology and techniques with physical structure of a town.

It is not possible to view the events in the development processes of towns out of the time context (production forces' development level; military technology development level achieved; method of warfare; political and military alliances; social and economic environment; architectural-urban development concepts of towns; etc.), and therefore the basic nature of research is connected to a historical approach in all areas.

According to the aforementioned, within the framework of the overall development of military technologies and warfare techniques certain key historical moments may be pointed out, which may be said to be a turning point in town urban planning, that is which had significant impact on the development and shaping of towns in periods following their emergence: switch from nomadic to stationary form of dwelling (so-called agricultural revolution); advent and use of fire arms (conventional armament), to the end World War II inclusive; advent and use of nuclear weapons till the end of the 20th century; advent and use of space and information technologies with use of highly destructive and precision weapons (stand-off actions, "smart bombs", cruise missiles, laser weapons).

Key words: *development of towns, military technology, war, fortifications, fights for settlements*

Food Safety – Case Study

Saša B. Jović

Food is an important factor of economic, social and political stability of the world. The qualitative aspect of nutrition of socially and materially affected population on the territory of the City of Belgrade is this paper's subject of research, as a case study of food safety.

The Military Institution "Dedinje" operates on the principle of income generation and distribution, and therefore the management of this significant business entity within the defense system makes efforts to streamline their operations through their everyday activities, and to achieve positive economic balance.

In order to provide an existential minimum for socially and materially affected population on the territory of the City of Belgrade, distribution of free meals has been organized to fulfill 50 % of an adult person's daily needs in food. In 2012, free meals were prepared by the Military Institution "Dedinje".

Two key standards providing for food safety are NASSR system and ISO 22000. By applying microbiological criteria, the Belgrade City Institute of Public Health carried out a sanitary supervision of food products, equipment and utensils for food distribution, and of persons distributing the free meals, as well as analyzed those by standard microbiological analyses.

Key words: *Military Institution "Dedinje", free meal, food safety, microbiological criteria*

Gender Equality in IT Services

Danijela D. Protić

Progress in information and communication technologies affects everyday life of the modern man. Today, a wide variety of information becomes available to almost everyone. Still, because of tradition, religion, language skills, gender, or policies, a large number of people cannot take advantage of globalization enabling the information access. The research worldwide shows a lack of data confirming or denying the existence of gender inequality imposed by the development of information and communication technologies. This paper presents the results of research on gender equality in IT services of Serbian companies and organizations. The study was conducted through anonymous survey of 96 IT professionals employed in banks, telecommunication and IT companies, governmental and non-governmental organizations, and universities in Serbia. Respondents answered questions about age, gender, education and position in their respective organizations. In the last section of the questionnaire they commented on advantages and disadvantages of their business activities and offered suggestions for changes. The results of this study are compared with research results in the world.

Key words: *gender equality, IT services, IT professionals*

Development of Thought in Moving to Multidisciplinarity: Turning Point for Artificial Intelligence

Bojan M. Tomić

The paper discusses in what way the idea of multidisciplinarity has influenced the development and streams of research in artificial intelligence. It follows its history from its advent to the occurrence of key deadlocks that threatened to discontinue further progress. The significance of artificial intelligence for the military is reflected in the capability of conducting the operations with no human losses and with reduced use of energy sources. Many disciplines have been involved in the development of this area. One of the characteristics of artificial intelligence is continuous reliance and comparison of the research to knowledge in neuroscience and knowledge related to learning processes. Marvin Minsky's idea on the way the human brain learns is presented. The focus of the paper is an analysis of the turning point in the development of artificial intelligence. Innovative knowledge leading to the resolution of the problem is pointed out. This approach comes from Marvin Minsky and his ability to deeply understand the development and research crisis where the area of artificial intelligence has been.

Key words: *artificial intelligence, robots, multidisciplinarity, neural networks*

1943 Battles of Neretva and Sutjeska – Controversies and Open Questions

Mirjana Zorić

While seventy years have passed since two greatest battles were fought in the Yugoslav theater during World War II, the whole truth about these battles has not been presented yet in our historiography even up to this day. Regardless of the fact that ideological black-and-white presentations of the 1941–1945 "National Liberation War", which for decades after the war dominated the domestic historical literature, were replaced, when archives were opened and other sources "flooded" in 1980s and 1990s, with somewhat "more objective" tones, of course to the measure allowed by preservation, availability and credibility of historical sources, still present in the historiography are certain controversies, open questions, factographic blanks, even incomplete and unilateral interpretations, among them those "burdened" with ideological deposits and glory-getting approaches reminiscent of the first decades after the war.

This paper is based primarily on the sources (documents) of national and foreign provenance (among them also those that have not yet been subjected to scientific verification), which help in an attempt to bring some new light and a new aspect in the interpretation of these battles. The paper uses also a great number of German documents for the purpose of highlighting these battles from the perspective of German commanding, since this aspect has so far been under-represented in our historiography. Namely, for decades, only victories of the liberation movement under the leadership of communists had been written about in our literature, not taking account, for the sake of objectivity and complete historical truth, of how these events had been seen by the other, "adversary" side, or how that side had behaved in certain situations.

The paper is dedicated to the seventieth anniversary of the battles of Neretva and Sutjeska rivers. Hopefully, we have made some contribution to more complete, more authentic and more credible interpretation. It is now up to younger historians to continue searching for the historical truth, not only as regards these battles, because this is the least what historical science can and need to offer.

Key words: *liberation movement, partisans, chetnicks, plans, offensives, operations, negotiations*

Duke Petar Bojović on the Crucifixion of Politics and Ethics

Božidar Jovović

The paper presents a summary of the most significant data on the life of Duke Petar Bojović. It cites many interesting events from decisive times for Serbia during the most recent wars in its history. In these events, the central personality is Duke Bojović and his human and soldierly fate.

Key words: *Duke, the Balkan Wars, Kumanovo, Drina River, Kolubara River, Albania, Shkoder, Thessalonica Front*

„Војно дело“ је општевојни научно-теоријски часопис Министарства одбране Републике Србије и представља отворени форум за публиковање и стимулисање иновативног промишљања и критичку размену искустава о свим аспектима и нивоима безбедности и одбране, у националном и међународном домену.

Чланци „Војног дела“ фокусирају се на компаративне и мултидисциплинарне теме које обрађују кооперативну националну, регионалну и глобалну безбедност, демократско управљање одбраном, цивилно-војне односе, формулисање стратегије безбедности и планирање одбране, тероризам, контролу наоружања, управљање кризама и чување мира.

Чланци, обима до 1,5 ауторски табак (24 странице формата А4 са по 1.800 карактера, са белинама између речи), достављају се Редакцији „Војног дела“ електронском поштом на адресу vojno.delo@mod.gov.rs (формат А4, фонт – *Times New Roman*, величина 12, проред – један ред). Чланак треба да садржи: наслов, име аутора, назив установе аутора, сажетак, кључне речи, увод, разраду, закључак, списак литературе и резиме.

Наслов треба да одражава тему чланка, а речи које га чине треба да буду прикладне за индексирање и претраживање. Ако таквих речи нема у наслову, пожељно је да се придода и поднаслов.

Име аутора и електронска адреса. Наводи се пуно име, средње слово, презиме аутора и лична интернет адреса у институцији у којој је аутор запослен. Уколико има више аутора, наводи се само електронска адреса једног, обично првог аутора.

Назив установе аутора. Наводи се пун (званични) назив и седиште установе у којој је аутор запослен, а евентуално и назив установе у којој је обавио истраживање. У сложеним организацијама наводи се укупна хијерархија (на пример, Војна академија, Катедра друштвених и економских наука, Београд). Бар једна организација у хијерархији мора бити правно лице. Назив установе исписује се иза имена аутора. Функција, чин и звање аутора се не наводе.

Сажетак представља кратак информативан приказ садржаја чланка који читаоцу омогућава да брзо и тачно оцени његову релевантност. Треба да садржи термине који се често користе за индексирање и претрагу чланака. Саставни делови сажетка су: циљ истраживања, методи, резултати и закључак. Сажетак треба да има од 100 до 250 речи и треба да се налази између заглавља (наслов, име аутора и назив институције) и кључних речи, након којих следи текст чланка.

Кључне речи јесу термини или фразе које адекватно представљају садржај чланка за потребе индексирања и претраживања. Треба их додељивати ослањајући се на неки међународни извор (попис, речник или тезаурус) који је најшире прихваћен унутар дате научне области (за науку уопште то је листа кључних речи *Web of Science)*. Број кључних речи не може бити већи од 10, а учесталост њихове употребе треба да буде што већа. У чланку се пишу непосредно након сажетка, односно резимеа.

Захвалница. Назив и број пројекта, односно назив програма у оквиру којег је чланак настао, као и назив институције која је финансирала пројекат или програм, наводи се у посебној напомени на сталном месту, по правилу при дну прве стране чланка.

Претходне верзије рада. Ако је чланак у претходној верзији био изложен на званичном скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе треба да буде наведен у посебној напомени, по правилу при дну прве стране чланка. Чланак који је већ објављен у неком иностраном часопису одговарајућег реномеа може се публиковати у „Војном делу" једино у преводу на српски језик, уколико се тиме обогаћује национални академски корпус текстова.

Текст и језик чланка. Текст чланка мора да садржи увод, разраду и закључак. Текући наслови у тексту се не нумеришу. Рад може бити написан на српском, енглеском, немачком, француском или руском језику. Текст мора бити језички и стилски дотеран, систематизован и без скраћеница (осим стандардних).

Табеларни и графички прикази. Фотографије, цртежи, графикони и табеле треба да буду јасни, прегледни и погодни за репродукцију. Треба их радити у програмима *Word, Corel* или *Excel* и поставити на жељено место у тексту. Уколико графички и табеларни прикази нису оригинално ауторово дело потребно је навести извор из којег је преузимање извршено.

Навођење (цитирање) у тексту. Начин позивања на изворе у оквиру чланка мора бити једнообразан. У самом тексту, на месту на којем се врши позивање, односно цитирање, у угластим заградама обавезно треба написати редни број извора из одељка литература.

Напомене (фусноте) пишу се при дну стране на којој се налази текст на који се односе. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима (на пример, научној грађи, приручницима), али не могу бити замена за цитирану литературу.

Листа референци (литература). Цитирана литература обухвата, по правилу, библиографске изворе (чланке, монографије и сл.) и наводи се искључиво у засебном одељку на крају текста чланка,

у виду листе референци. Референце се набрајају редоследом којим се наводе у тексту и не преводе се на језик рада. Библиографски податак за књигу садржи презиме и иницијале имена аутора, назив књиге, назив издавача, место и годину издања. Библиографски податак за часопис садржи презиме и име аутора, наслов чланка, назив часописа, број и годину издања, као и број странице. Наслови цитираних часописа наводе се у оригиналном, пуном или скраћеном, али никако у преведеном облику. При навођењу интернет сајта као литературе наводи се пуна електронска адреса странице која се цитира и датум када се последњи пут приступило тој страници. Обавезно је позивање на литературу у самом тексту, навођењем броја у угластим заградама. Бројеви треба да одговарају списку литературе који је дат у засебном одељку, при крају чланка.

Резиме. Ако је рад написан на српском језику пожељно је да се, поред сажетка на српском, даје и сажетак у проширеном облику на енглеском језику – као тзв. резиме (*summary*). Он се наводи на крају чланка, након одељка литература. Потребно је да буде у структурираном облику, а његова дужина може бити до 1/10 дужине чланка (опширнији је од сажетка на српском језику). Почетак резимеа може бити преведени сажетак на српском језику (са почетка чланка), а затим треба да следе преведени главни наслови, поднаслови и основе закључка чланка (литература се не преводи). Потребно је да се преведе и део текста испод наслова и поднаслова, водећи рачуна да он буде пропорционалан њиховој величини, а да одражава суштину. За резиме на енглеском језику Редакција обезбеђује лектуру.

Категорија (тип) чланка. У „Војном делу“ публикују се научни чланци који се разврставају у категорије:

– оригиналан научни рад (у којем се износе претходно необјављивани резултати сопствених истраживања научним методом);

– прегледни рад (који садржи оригиналан, детаљан и критички приказ истраживачког проблема или подручја у којем је аутор остварио одређени допринос, видљив на основу аутоцитата);

– кратко или претходно саопштење (оригинални научни рад пуног формата, али мањег обима или прелиминарног карактера);

– научна критика, односно полемика (расправа на одређену научну тему, заснована искључиво на научној аргументацији) и осврти.

Изузетно, у неким областима, научни рад у часопису може имати облик монографске студије, као и критичког издања научне грађе (историјско-архивске, лексикографске, библиографске, прегледа података и сл.), дотад непознате или недовољно приступачне за научна истраживања. Радови класификовани као научни морају имати бар две позитивне анонимне рецензије.

Такође, у „Војном делу“ се публикују и прилози ваннаучног карактера, уколико пружају информацију значајну за академску заједницу. То могу бити:

– стручни рад (прилог у којем се нуде искуства корисна за унапређење професионалне праксе, али која нису нужно заснована на научном методу);

– информативни прилог (уводник, коментар и сл.);

– приказ (књиге, рачунарског програма, случаја, научног догађаја, и сл.).

Сви радови подлежу анонимној стручној рецензији, а објављени радови и стручне рецензије хоноришу се према важећим прописима Министарства одбране Републике Србије.

Подаци о аутору. Аутор је, приликом достављања чланка Редакцији, дужан да достави и пропратно писмо у којем треба да наведе:

– о којој врсти чланка се ради,

– податке о аутору: име, средње слово, презиме, чин, звање, и-мејл адреса, адреса послодавца (или војна пошта), ЈМБ грађана, кућна адреса, општина становања, телефонски број на радном месту и код куће, број мобилног телефона, жиро рачун и назив банке.

Уредник

МЕДИЈА ЦЕНТАР „ОДБРАНА“

• Браће Југовића 16, 11000 Београд •
• Телефон: (011) 3201-995, војни 23-995 •
• Телефакс: (011) 3241-009 •
• Текући рачун: 840-312849-56 • ПИБ: 102116082 •
• Број потврде о евидентирању за ПДВ: 135328814 •

ПОЗИВ НА ПРЕТПЛАТУ ЗА 2013. ГОДИНУ

Претплаћујемо се на часопис:

бр. примерака

1. „Војно дело“
Годишња претплата 1.400,00 динара
Приликом уплате позвати се на број: 122742312923051 .....

2. „Војнотехнички гласник“
Годишња претплата 896,00 динара
Приликом уплате позвати се на број: 122742312923054 .....

3. „Нови гласник“
Годишња претплата 1.600,00 динара
Приликом уплате позвати се на број: 122742312923053 .....

Претплатне цене важе до 31. 12. 2012. године.

Број примерака издања која се наручују уписати у наруџбеницу, а примерак наруџбенице са доказом о извршеној уплати на горе наведени текући рачун послати на горе наведену адресу.

Купац ..... тел.: .....…….

Место .....

Улица ..... бр. ……...

Потпис наручиоца

М. П. .....

Ликовно-графички уредник
мр *Небојша* Кујунџић
nebojsa.kujundzic@mod.gov.rs

Језички редактор
мр Добрила Милетић, професор

Техничко уређење
Звезда Јовановић

Преводилац на енглески језик
Душанка Пивљанин, професор

Тираж 480 примерака

Штампа: ВОЈНА ШТАМПАРИЈА БЕОГРАД, Ресавска 40б

УДК – Народна библиотека Србије

ВОЈНО ДЕЛО је општевојни научно-теоријски часопис Министарства одбране Републике Србије који излази тромесечно. Представља отворени форум за презентовање и стимулисање иновативног промишљања о свим аспектима и нивоима безбедности и одбране. Гледишта и ставови аутора изложени у ВОЈНОМ ДЕЛУ не одражавају нужно званичну политику или став Министарства одбране Републике Србије и Владе Републике Србије. Сви текстови у овом издању смеју се репродуковати, у делу или целини, без претходног тражења одобрења. Редакција ВОЈНОГ ДЕЛА задржава право редиговања текстова.